

RES LIBRARIA II.

HELTAI JÁNOS

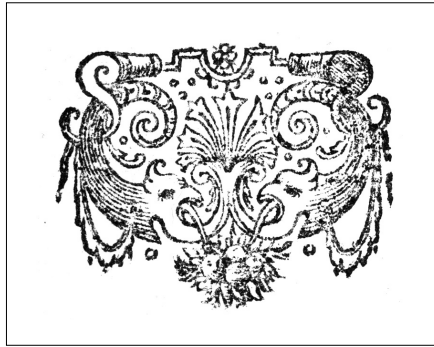
MŰFAJOK ÉS
MŰVEK

Universitas Kiadó
Országos Széchényi Könyvtár

HELTAI JÁNOS

MŰFAJOK ÉS MŰVEK

RES LIBRARIA II.

Sorozatszerkesztő
Madas Edit, Monok István, Lipták Dóra

Az első borítón

Könyvdísz Komáromi Szvertán István: *Mikoron imádkoztok, ezt mondjátok...*

Várad 1651 (RMNy 2404) című művének címlapjáról.

A puritanizmus legnépszerűbb műfaja az imádság és elmélkedés.

E műfaj a modern ember lelkialkatának kiformalódásában alapvető eszköz volt mindegyik felekezetről.

A hátsó borítón

Geleji Katona István: *Titkok titka...* Gyulafehérvár 1645 (RMNy 2103)
című művének címlapja.

A XVII. század első felében született meg az igény Magyarországon a keresztyén tanítás anyanyelven való rendszeres kifejtésére apologetikus és polemikus formában egyaránt.

RES LIBRARIA II.

HELTAI JÁNOS

MŰFAJOK ÉS MŰVEK

a XVII. század magyarországi könyvkiadásában
(1601–1655)

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARICAE

Országos Széchényi Könyvtár

Universitas Kiadó

Budapest

2008

MŰFAJOK ÉS MŰVEK

Készült az
Országos Széchényi Könyvtár
Európai Könyvtörténeti Központja, az
MTA–OSZK Magyar Könyvtörténeti Kutatócsoportja
RMNY Szerkesztőségében

Nyelvi szerkesztő
Nyerges Judit

Lektorálta
Bitskey István, Kulcsár Péter, Szabó András

Megjelent az
OTKA,
a Magyar Könyv Alapítvány és az
MTA támogatásával

Grafikai tervezés
Fábián György

ISSN 1788-2311

ISBN 978-963-200-543-0

Készült a mondAt Kft. nyomdában
Felelős vezető
ifj. Nagy László

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
0.1. Az elemzés szempontjai és célja	14
0.1.1. A Régi Magyarországi Nyomtatványok mutatói	16
0.1.2. Az RMNy tárgymutatója. A használati és funkcionális műfaji rendszer	20
0.1.3. A funkcionális és használati műfaji rendszer besorolási kérdései	28
I. Az egyházi-vallási kiadványok	35
0. Az egyházi-vallási kiadványok és műfajteremtő céljaik	35
1. A hitforrások. Bibliakiadások és más bibliai műfajok	38
1.1. A bibliakiadások	38
1.2. A perikópák	44
1.3. A prédikációs könyvek részleges bibliafordításai	46
1.4. A bibliai citátumgyűjtemények	46
1.5. A bibliai históriák	49
2. A vallás közösségi és magános gyakorlatát szolgáló műfajok	50
2.1. A prédikációk	50
2.1.1. A postillák	51
2.1.2. Az ünnepi prédikációk	56
2.1.3. A lectio continuán alapuló prédikációk	57
2.1.4. A szabad textusválasztáson alapuló prédikációk	60
2.2. Az énekeskönyvek	72
2.3. Az imádságos- és elmélkedőkönyvek.	79
Nyelvi és felekezeti megoszlásuk	
2.3.1. A református imádságoskönyvek	82
2.3.2. A református elmélkedések	84
2.3.3. Evangélikus imádságok és elmélkedések	86
2.3.4. A katolikus imádságok és elmélkedések	87
2.3.5. Az imádságos- és elmélkedőkönyvek közönsége	92
2.3.6. Az imádságos- és elmélkedőkönyvek költségviselői	97
2.3.7. Az imádságos- és elmélkedőkönyvek. Összegzés	103

3. Hitterjesztés, hitvédelem, vallási önmeghatározás	104
3.1. A vallási vitairatok. Nyelvi és felekezeti megoszlásuk	104
3.1.1. Katolikus–protestáns hitviták	109
3.1.1.1. Pázmány Péter hitvitái a Kalauz előtt	110
3.1.1.2. A Magyar elleni hitvita	111
3.1.1.3. Két vita Alvinczi Péterrel	113
3.1.1.4. Alkalmi vitairatok. Viták a zsolnai zsinat körül	115
3.1.1.5. A Kalauz kritikái és védelme	116
3.1.1.6. Pázmány és Káldi vitái a Szentírásról és az anyaszentegyházról	119
3.1.1.7. Pázmány utolsó vitairatai	122
3.1.1.8. Balassi Campianus-fordítása	124
3.1.1.9. Veresmarti Mihály hitvitái	125
3.1.1.10. Három vita és a Rákóczi család	130
3.1.1.11. A nem magyar nyelvű katolikus vitairatok	133
3.1.2. A protestáns–katolikus hitviták	134
3.1.2.1. Az átfogó vagy teljes vitairatok	136
3.1.2.2. A harmincéves háborúhoz kapcsolódó hitviták	139
3.1.2.3. Vitairatok az egyházzól	144
3.1.2.4. A pozsonyi szellem	147
3.1.2.5. Vitairatok a Szentírásról	150
3.1.2.6. Vegyes témájú hitvitázó iskolai disputációk	152
3.1.3. Konvertálási esetek	153
3.1.4. A belső protestáns hitviták	156
3.1.4.1. A református–evangélikus hitviták	157
3.1.4.2. A református–unitárius hitviták	165
3.1.4.3. A belső református viták	169
3.1.5. A vitairatok ajánlásainak címzettjei és költségviselői	172
3.2. A vallási tanítások, hitvallások és katekizmusok	175
3.2.1. A vallási tanítások	177
3.2.2. A hitvallások	186
3.2.3. A katekizmusok	191
3.2.3.1. A református katekizmusok	193
3.2.3.2. A heidelbergi káté átdolgozásai	196
3.2.3.3. A puritánus katekizmusok	199
3.2.3.4. Az evangélikus katekizmusok	201
3.2.3.5. A katolikus katekizmusok	202
3.2.3.6. Az unitárius katekizmusok	203
4. Agendák, lelkészi kézikönyvek, egyházkormányzat	204

TARTALOM

4.1. Az agendák	206	◆
4.2. Az egyházi kánonok és más egyházigazgatási kiadványok	208	◆
5. Vallásos olvasmányok	213	
II. Az iskolai kiadványok	223	
1. Tankönyvek	225	
2. A pedagógiatudomány	236	
3. Iskolai igazgatási kiadványok	236	
4. Iskolai alkalmi kiadványok	237	
5. A nyomdák működése és az iskolák	239	
5.1. A külföldi nyomdák és az iskolák	239	
5.2. A hazai nyomdák és az iskolák	241	
III. Az alkalmi nyomtatványok	257	
1. Vegyes valódi alkalmi nyomtatványok	258	
2. Születésnap, névnap, keresztlő	260	
3. Lakodalmi köszöntők	261	
4. Gyászversek és halotti orációk	264	
5. A kalendáriumok	266	
6. A sorsvető és álomfejtő könyvek	271	
IV. Az állam életével kapcsolatos kiadványok	273	
1. Jogi kiadványok	274	
1.1. A jogi kézikönyvek	274	
1.2. Országgyűlési törvénycikkek	276	
1.3. A városi jog	279	
2. Királytűkrök és más politikai elméleti művek	279	
3. Történeti művek és politikai röpiratok	281	
V. A funkcionális és használati műfaji rendszeren kívüli kiadványok	289	
1. Tudományos kiadványok	289	
2. Egészségügyi, orvosi művek	290	
3. Gazdasági kiadványok	291	
4. Irodalom	292	
Befejezés	301	

MŰFAJOK ÉS MŰVEK

◆		
8	Rövidítve idézett művek	305
◆	Zusammenfassung	307
	Személynévmutató	347

Bevezetés

Az alábbi közreadandó könyv lényegében azonos akadémiai doktori értekezésemmel. Csupán a bevezető részeket fogalmaztam át az eltérő műfaji követelményeknek megfelelően. Ezenkívül apróbb javításokat végeztem a szövegben, főként opponenseim, Bitskey István, Kulcsár Péter és Szabó András javaslatait megfogadva.

Bevezetesképpen mindenekelőtt arról a kérdésről kell néhány szót szólni, hogyan történt értekezésem időhatárainak kijelölése, miért éppen a XVII. század első felének könyvkiadása vált elemzésem tárgyává. Ennek egyszerű gyakorlati oka van. Munkám a Régi Magyarországi Nyomtatványok című nemzeti retrospektív bibliográfia II. (1601–1635) és III. (1636–1655), azaz az eddig elkészült két XVII. századi kötetére épül.

A vállalkozás első, méltán nagy sikert és elismerést aratott, akadémiai nagydíjjal jutalmazott kötete (1473–1600) 1971-ben jelent meg Borsa Gedeon szerkesztésében. Ő és munkacsoportja alakította ki a nyomtatványok leírásának azt a szabványát, amelyet a következő kötetek lényegében változatlanul követnek. Az egyes tételek nem csupán a lehető legpontosabb bibliográfiai leírást tartalmazzák, hanem az adott kiadvány műfaji meghatározását, részletes tartalmi ismertetését, tájékoztató jellegű szerzői életrajzokat, a nyomdatörténeti és könyvészeti szakirodalom teljes, az irodalomtörténeti és egyéb tudománytörténeti szakirodalom összegző számbavételét, a kapcsolódó tételekre vonatkozó utalásokat és teljességre törekvő példánykimutatást. Ennek a leírási módszernek köszönhetően a feldolgozott időszakból (1473–1655) ma olyan kézikönyv áll a korszak kutatóinak rendelkezésére, amely a szakemberek egybehangzó véleménye szerint egyedülálló Európában. Ilyen részletességgel még sehol másutt nem tárták fel a kora újkori könyvkiadás tényleges összetételét és tartalmát.¹

1972-ben, amikor a szerkesztőségtől még egyetemi hallgatóként az első feladatokat kaptam, kezdődtek a második kötet munkálatai. Elsősorban a kötetet Borsa

¹ Ebben természetesen közrejátszik a magyarországi forrásanyag számos területen megmutató sajtóssága. Tudniillik nem annyira terjedelmes, hogy lehetetlen vállalkozás lenne teljes számbavétele és feldolgozása, ugyanakkor elég gazdag ahhoz, hogy elemzése érdemi megállapításokhoz vezethessen.

Gedeon mellett szerkesztő Hervay Ferenc segítőkjeként dolgoztam, főként technikai jellegű feladatokat végeztem, de a katekizmusok, vallási tanítások és gyászbeszéd-ek műfaji csoportjainak tartalmi kidolgozásáért is felelős voltam.

Az RMNY második kötete 1983-ban jelent meg. Ezt követően a munkában nemzedékváltás következett be. 1988 őszén kaptam megbízást a munkacsoport új vezetőjétől, Vásárhelyi Judittól az RMNY III. kötetének szerkesztésére, a kötet elkészítésének irányítására, a munka összehangolására. A feladat sikeres teljesítéséhez minden támogatást és segítséget megkaptam Vásárhelyi Judittól és Borsa Gedeontól, aki szaktanácsadóként és állandó belső lektorként továbbra is folyamatosan részt vett az újabb kötet munkálataiban.

Munkamódszerünk az RMNY hagyományainak megfelelően a „forgó színpad” volt (Holl Béla kifejezése), vagyis a tételek felelősei által elkészített kéziratokat minden szerző és Borsa Gedeon elolvasta, megjegyzésekkel látta el. A nyomdatörténeti problémákkal V. Ecsedy Judit és Pavercsik Ilona külön foglalkozott. Az így keletkezett javításokat aztán a szerzők összegezték és bedolgozták a tételbe. Ezután következett a szerkesztői egységesítés, és a nyitva maradt kérdések eldöntése, lezárása. Nyugodtan kijelenthető tehát, hogy bizonyos, egész pontosan meg nem határozható mértékig valamennyi tétel többek, a teljes alkotógárda közös munkáját testesíti meg, ugyanakkor a szerkesztő, úgymint a szerzői munkaközösség tagja, valamennyi tétel elkészítésében bizonyos, egész pontosan meg nem határozható mértékig alkotó módon vett részt. Természetesen számos tételnek magam voltam a gazdája. Mindebből következik, hogy az RMNY két XVII. századi kötetének munkálatai folyamán alkalmam volt a XVII. század első felének teljes hazai könyvkiadását mélyen megismerni, s folyamatosan nyomon kísérhettem a hozzá kapcsolódó hazai és nemzetközi szakirodalmat. Továbbá két és fél évtizedes kutatói munkám eredményei is elsősorban az RMNY két XVII. századi, vagyis az egész vállalkozás második és harmadik kötetébe épültek bele.

Mindez kellően indokolta, hogy doktori értekezésemet erre a két kötetre alapozva készítsem el. Ezért külön,

név szerint köszönet illeti e helyen munkatársaimat, akiknek munkájára, eredményeire közvetlenül támaszkodott a disszertáció, és közvetlenül támaszkodik ez a könyv is, anélkül, hogy ezt külön hivatkozásokban rögzítené, mivel ez technikailag és a fent leírt munkamódszerből következően elvileg is lehetetlen lett volna. Szeretném tehát köszönetemet kifejezni az RMNy II. és III. kötete teljes alkotói közösségének; Borsa Gedeonnak és P. Vásárhelyi Juditnak, Hervay Ferencnek, †Holl Bélának, †Fazakas Józsefnek, †Kelecsényi Ákosnak, Pavercsik Ilonának, Käfer Istvánnak, V. Ecsedy Juditnak, Dörnyei Sándornak, valamint lektorainknak, Bitskey Istvánnak és Kulcsár Péternek, hogy munkájukkal lehetővé tették könyvem elkészítését.

Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy bár könyvem valóban az említett két kötetben felhalmozott hatalmas adattömegre épül, annak elemzésén alapul, az RMNy-től mégis teljes egészében független gondolati keretben, összefüggésekben mozgó, önálló terminológiát kialakító, önmagában megálló, folyamatosan olvasható tanulmány, amelyet a kötet szerzőin kívül bárki elkészíthetett volna, aki megfelelő részletességgel megismerkedik a két kötet tartalmával.

Az RMNy-nyel való szoros kapcsolatnak viszont messzeható következményei vannak könyvem technikai kivitelezésében, szerkesztésében. A lábjegyzetekben elhelyezett hivatkozások többnyire az RMNy egyes tételeire vonatkoznak. Ezek a hivatkozások két típusba sorolhatók. Nagyobb részük csupán statisztikai adatként bizonyít egy-egy állítást. Ezekben az esetekben a hivatkozás pusztán az RMNy-tételszámot tartalmazza, és ha tájékoztató jelleggel szükséges, a hivatkozott munka megjelenési évét. Gyakran előfordul azonban az is, hogy a tételek címe többletinformációkat tesz hozzá a főszöveghez, ilyenkor az RMNy-számmal és az RMNy-munkaközösségben kialakult rövidített címléírással hivatkozunk a szóban forgó tételre.

Mondanivalómat alapvetően a forrásként kezelt XVII. századi könyvanyag összetételének elemzésére építettem. Ezért az adatgyűjtésben és a szakirodalom feldolgozásában eltekintve néhány kivételes esettől,² hogy munkám parttalanná ne váljék, szándékosan és nagyon

²Az RMNy-kötetekben megjelenési évükig szerepel a tételekre vonatkozó szakirodalom. Ezeket a hivatkozásokat csak rendkívül indokolt esetben ismétlem meg. Elsősorban az RMNy kötetekinek megjelenése óta napvilágot látott faksimile- és szövegkiadásokkal, valamint monográfiákkal tettem kivételt, továbbá igen ritkán egy-egy, témánk szempontjából kiemelkedően fontos tanulmánnyal.

tudatosan nem léptem túl a megjelent kötetekben megjelent anyagon. Ebből viszont az is következett, hogy a szakirodalmi hivatkozásokban az RMNy-kötetekben kialakult gyakorlatot követem, ezért található könyvemben a sorozat többi tagjától eltérő hivatkozási rendszer. Mindebből következik, amint ez később részletesen is kifejtésre kerül, hogy munkám egyrészt az RMNy-kötetektől független, folyamatosan olvasható tanulmány Az RMNy-kötetekkel együtt azonban a XVII. század első felének kiadvány-szerkezetében eligazító kézikönyvként is forgatható.

Végül vissza kell térnem az értekezés időhatárainak kérdéséhez, amelyet az RMNy II. kötetének kezdő és III. kötetének befejező éve jelent, 1601 és 1655. Úgy gondoljuk, ilyen mélységű kutatások esetében feltétlenül indokolt az összegzés akkor, amikor a munka menete, azaz egy igen jelentős munkaszakasz lezárása ezt lehetővé teszi, vagyis további indoklásra gyakorlati szempontból nem is lenne szükség. Meg kell azonban jegyezni, hogy az értekezésemről készített opponensi véleményekben igen határozottan fogalmazódott meg az a javaslat, hogy a disszertáció publikálása esetén az elemzésbe vonjam be az RMNy első kötetének anyagát is. Ezzel a javaslattal teljes mértékben egyetértek, de megvalósítása jelen pillanatban és feltehetőleg még elég hosszú ideig meghaladja lehetőségeimet, mivel figyelmemet most a negyedik kötet munkálatai kötik le, amelyben szerzőként veszek részt. Talán ennek megjelenése után lenne célszerűbb is visszatérni a kérdéshez, amint ez a következőkből is kitűnik. Továbbá itt kell jelezni azt is, hogy a vizsgált anyag az általam vizsgált szűk időhatárok között sem a teljes nyilvánosságot, hanem csupán a nyomtatott nyilvánosságot jelenti. A nyilvánosság kézíratos, illetve orális részéhez való viszonyának megrajzolása, elemzése ennek a munkának azonban semmiképpen sem lehet feladata. De kötelességem jelezni, hogy megállapításaim kizárólag a nyomtatott nyilvánosságra nézve érvényesek, s ebben a tekintetben is csak a kijelölt szűk időhatárok között.

Mindennek ellenére sem kerülhető meg az a kérdés, hogyan viszonyul az így teljesen gyakorlati, külsődleges okok folytán kialakult időhatár azokhoz a korszakhatá-

rokhoz, amelyek részben az anyag belső összefüggéseiből következnének, részben a szakirodalomban használatosak.

A kezdő időpont, 1601, problémátlan. Vitathatatlan, hogy a XVII. század eleje és gyakorlatilag a századforduló új korszakot nyitott nyomdászatunk történetében. A XVI. században működő nyomdák nagy része a tizenöt éves háború folyamán vagy már előtte megszűnt. Az a néhány műhely, Kolozsvár, Debrecen, Szeben, Bártfa, Keresztúr officinája, amelyek fennállása folyamatosnak tekinthető, leromlott állapotban igen kis teljesítménnyel dolgozott. Jellemző, hogy 1601-ből mindössze 12 nyomtatványról van tudomásunk, 1602-ből pedig 10-ről, a legkevesebbről 1606-ból 4-ről,³ miközben az 1601–1655 közötti időszak évi átlaga több, mint 32. Hasonlóan jelentős átalakuláson ment át a nyomdákat kiszolgáló értelmiség, a könyvkiadás iránti igények, azaz a nyomdászat teljes társadalmi, viszonyrendszere.

A kutatás helyzete ugyancsak megfelelően indokolja a kezdő időpontot. Az RMNy első, XVI. századi kötetének megjelenése után szerzői több kiemelkedő fórumon is vállalkoztak a benne felhalmozott eredmények elemzésére.⁴ A második kötet kiadását ilyen kísérlet nem követte. A harmadik esetében az Országos Széchényi Könyvtárban 2000. október 12-én tartott konferencia, az ott elhangzott előadások kezdetét jelentik e munkának. Jelzik, hogy a feltárt anyag mennyisége elegendő a mélyebb elemzésekhez is. Ott elhangzott előadásom a jelen könyv irányába tett első lépésnek tekinthető.⁵

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a záró időponttal, 1655-tel. Itt ugyanis semmilyen tekintetben sincs korszakhatár. Az 1601–1655 közötti időszak természetesen több rövidebb periódusra is tagolható, de a század elejétől megindult folyamatok – a kiadványok számának és minőségének, a nyomdák számának és kapacitásának fokozatos növekedése és emelkedése, a protestáns nyomdák túlsúlya – 1660–1670 körül érnek véget. Elpusztul, elköltözik, eljelentéktelenedik a váradi, gyulafehérvári és a sárospataki nyomda, vagyis a legfontosabb református műhelyek. Mivel ugyanekkor megnő a termelése Nagyszombatnak, azaz a legfontosabb katolikus műhelynek, a század utolsó harmadában alapvetően alakul át könyvkiadásunk jellege és a kiadványszerkezet.

³ Vö. V. ECSEDY Judit, *A 17. század első felének nyomdai körképe és részmérlege*, In *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, 37–55.

⁴ MKsz 1973, 249–291, olvasható az RMNy első kötetének megjelenése után tartott konferencia anyaga. Ld. még HOLL Béla, *Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében*, ItK 1980, 639–649, és HOLL Béla, *Laus Librorum*, Budapest, 2000, 139–150.

⁵ HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok*, In *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, 9–28.

Tehát a XVII. század első évtizedeiben meginduló és 1620 után egyre inkább kibomló tendenciák 1660-ig nagyjából töretlenek, és az 1660-as évtizedben vesztek erejüket. Azonban az anyag jelenlegi feltártsága nem teszi lehetővé az 1656–1670 közötti időszaknak az 1655-ig tartóhoz hasonló mélységű áttekintését. Ez csak az RMNy IV. kötetének megjelenése után lesz lehetséges. Ekkor lesz érdemes a XVI. századi kötet elemzését is bevonni a vizsgálatba. Mégsem indokolja semmi, hogy a már most is áttekinthető anyagot ne elemezzük, hiszen érdekes lesz a megindult és kibontakozott tendenciák kifulladásának leírása is, maguk a kibontakozott folyamatok azonban így is jól megragadhatónak látszanak.

0.1. Az elemzés szempontjai és célja

Természetesen a két kötetben feltárt anyag sok szempontú elemzése nem végezhető el egyetlen tanulmányban. Az alábbi értekezés ezért egyetlen szempontra koncentrálna, a kiadványok tárgyi, tartalmi, műfaji összetételét próbálja leírni.

Könyvem címe *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Értelemszerűen nyomtatott műfajokról, vagyis kiadványokról van szó valójában. A könyvem alapjául szolgáló disszertáció kereskedelmi forgalomba kerülő könyv számára nehézkesen, de filológiaiailag pontosabban fejezi ki a kérdés lényegét: *A XVII. század első felének kiadványszerkezetűje Magyarországon. Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati műfaji rendszere. Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok*.

Már magának a kiadványnak a fogalmi meghatározása sem egyszerű feladat. A régi könyvekről többnyire egyszerű megállapítani, hogy egyetlen kiadvány található-e bennük, vagy több, különböző impresszumú művet kötöttek össze, azaz kolligátumról van-e szó. Nehezebb azonban a helyzet, ha egy kötetben több azonos impresszumú, de önálló címlappal ellátott, tartalmilag lazábban vagy szorosabban összekapcsolódó írás került egymás mellé. Például ugyanazon halotról különböző szerzők által mondott gyászbeszéd, vagy latin–magyar és magyar–latin szótár, énekeskönyv és vele azonos impresszumú katekizmus stb... Ilyenkor számos

szempontra kell tekintettel lenni a kérdés eldöntésében. A címszövegek elemzése, a füzetbeosztás és füzetjелеk, továbbá az egyes részek szedési sajátosságainak vizsgálata, a fennmaradt példányok egybe- vagy különkötése, külső levéltári adatok segíthetnek. Mivel azonban ebben a tanulmányban nem célom a kiadvány terminus könyvészeti problémáival foglalkozni, ezért előljáróban egy egyszerű és e tanulmány céljára, azaz a kiadványszerkezet elemzéséhez megfelelően használható definíciót bocsátok előre. Egy kiadványnak – és ezt a meghatározást használtuk a RMNy elkészítésének gyakorlatában is – a nyomda vagy kiadó által egy kötetben, vagy egyetlen összetartozó műként *forgalmazni*, és/vagy *terjeszteni* akart szöveget vagy szövegek együttesét értem a továbbiakban. S ezzel elérkeztünk a kiadványok tárgyi meghatározásánál, műfaji besorolásánál megkerülhetetlen másik kérdéskörhöz. A későbbiekben többször is szembesülnünk kell majd azzal a jelenséggel, hogy a XVI–XVIII. századi kiadványok a legritkább esetben tartalmazznak csupán egyetlen homogén szöveget. Általában több, két-három-négy-öt-féle szövegtípust illesztenek össze tudatosan, gyakran különböző nyelveken. Az ebből a tényből adódó problémákkal a későbbiekben többször is foglalkozunk majd. Elemzésünk megkezdéséhez azonban, azaz annak vizsgálatához, hogy egy bizonyos időszakban, egy bizonyos földrajzi, kulturális, politikai térségben, meghatározott nyelven, illetve nyelveken keletkezett kiadványtermék összetételéről beszéljünk, és megpróbáljuk megragadni azokat az erőket, célokat összefüggéseket, amelyek ezt a szerkezetet, összetételt kialakították, reméljük elég lesz a fenti hiányos definíció.

Természetesen a nemzeti retrospektív bibliográfia elkészítéséhez hozzá sem lehet kezdeni a gyűjtőkör pontos meghatározása és néhány alapvető rendezési elv alkalmazása nélkül. Mindezek az RMNy XVII. századi kötetei munkálatainak megkezdése előtt adottak voltak. Lényegében már a múlt században kialakította őket Szabó Károly, s az ő módszerein ebben a tekintetben elvileg alig változtattak a XVI. századi RMNy-kötet szerzői.⁶ Vagyis az RMNy Szabó Károly bibliográfiájának I. és II. kötetét egyesítve a mindenkor Magyarországon területén bármely nyelven megjelent és a nem Magyarországon területén részben vagy egészben magyar nyelven megjelent nyomtat-

⁶ Az RMNy annyiban tér el Szabó Károly gyakorlatától, hogy Szabó a nyelvet is külön rendező elvként használta, azaz külön kötetben írta le a magyar és a nem magyar nyelvű hazai nyomtatványokat. Nem akarunk azonban e helyen az itt felmerülő történelemszemléleti, kultúrhistoriai kérdésekkel foglalkozni, márcsak azért sem, mert ha Szabó gondolkodási módjáról, illetve a kor gondolkodási módjáról ezek megválaszolása sok mindent elárulna is, mégis biztosak vagyunk benne, hogy Szabót elsősorban az anyag feldolgozásának gyakorlati lehetőségei és nem elméleti megfontolások vezették munkájában. A kérdéssel némileg részletesebben foglalkoztam 2001 nyarán Jyváskylában tartott előadásomban: *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején*, In *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyváskylá, 2001. augusztus 6–10.) előadásai II.*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Budapest, 2004, 678–694.

ványokat írja le. Az így körülhatárolt anyagot a XVII. századi kötetek, hasonlóan Szabó Károlyhoz és az RMNy első kötetéhez, évről-évre dolgozzák föl, az egyes éveken belül a nyomdahelyek betűrendjében haladnak, egy-egy nyomda évi termésének bemutatása pedig a kiadványok betűrendjében történik. Tehát két szerves rendezési elv, a kronológiai és a területi, valamint egy mechanikus elv, a betűrend alkalmazásával alapvetően áttekinthetővé lehetett tenni az anyagot, de az így kialakuló elrendezés az anyag belső összefüggéseiből még alig-alig világít meg valamit, sőt a feltárt adatok használatát is csak korlátozott mértékben teszi lehetővé. Ezért már az RMNy első, XVI. századi kötetét is tíz különféle mutatóval látták el szerzői, amelyek egyrészt az anyag jobb áttekintését, könnyebb használatát szolgálják, másrészt megragadhatóvá tesznek bizonyos mélyebb összefüggéseket is, továbbá nélkülözhetetlen eszközök abban, hogy a legkülönbözőbb tartalmi, elvi problémákat szorosan a vizsgált anyaghoz kapcsolódva felfedjék, érzékeltessenek bizonyos tendenciákat.

Ebben az összefoglalásban, mint már előre bocsátottam, természetesen nincs lehetőség arra, hogy az RMNy különféle mutatóiból adódó igen sokféle elemzési lehetőséget végigjárjam. Gondolatmenetemben a későbbiekben csupán az egyik, terjedelmileg igen szerény mutató, a tárgymutató elemzéséből következő problémák egy részének tárgyalását kísérem meg. Előtte azonban, mivel az egyes kérdések vizsgálatában nem lehet sterilen egy szempont figyelembevételével dolgozni, elsorolom a kötethez készített valamennyi mutatót, s utalok a készítésük során felmerült legfontosabb kérdésekre, illetve arra, hogy a kiadványszerkezet leírásához milyen szempontokat nyújtanak; ezek egy részét elemzésem során alkalmanként figyelembe is fogom venni. Mindezzel érzékeltetni szeretném a kiadványszerkezet, a műfaji összetétel leírásának tágabb összefüggéseit.

0.1.1. A Régi Magyarországi Nyomtatványok mutatói

1-2. A Magyarországi nyomdahelyek mutatója időrendben és a Nyomdamutató helységek és nyomdászok az első két mutató. Ezekben az RMNy-kötetek alapvető

rendező elvei fejeződnek ki, azaz a kiadványok területi és kronológiai összetételét tárják fel tömör számoszlopokban. Másrészt jellemzik a kialakulófélben lévő irodalmi intézményrendszernek az adott időszakban talán legfontosabb tényezőjét, a nyomdák működését. A magyarországi nyomdászat történetéről az RMNy-kötetek készítésével párhuzamosan igen sok alapos részlettanulmány és egy monográfia is elkészült, ezért e mutató problémáinak további tárgyalása itt fölösleges.⁷

3. A személynévmutató kiemeli az anyag alapelrendezésében kissé háttérbe szorult szerzői elvet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az elv e mutatóban sem érvényesül maradéktalanul. De ez már a kiadvány fogalmával kapcsolatos kérdésekhez vezet. Szerzőként műveik címével együtt azok nevei kerültek be a mutatóba, akik egy-egy kiadvány egészének, vagy lényeges részének szerzői, fordítói, szerkesztői voltak. A magyar nyelvű versek incipitjei is következetesen fel vannak tüntetve alkotójuk neve mellett. Ezeken kívül azonban még számtalan név szerepel a mutatóban, akik szerzőnek, alkotónak, vagy a legkülönbözőbb módokon érdemi szellemi közreműködőknek tekinthetők egy-egy kiadvány létrejöttében. Ilyenek elsősorban a praelimináriákban, néha postlimináriákban előforduló nem magyar nyelvű versek írói. Előfordul az is, hogy a mutatók összeállítása is önálló szellemi közreműködésnek számít. Johann Heinrich Alsted *Prodromus*ának mutatói például olyan igényes feladatot jelentettek, hogy elkészítésükre csak veje, Bisterfeld volt képes. Évekig vártak a kész kinyomtatott munka forgalmazásával, amíg az oktatási feladatokon kívül diplomáciai szolgálatokkal is megterhelt professzor hozzájutott a munka befejezéséhez. Ez a példa is mutatja, hogy a kiadvány valóban csak minden tartozékával együtt tekinthető kész, szerves egésznek.⁸

Komoly szerzői, szerkesztői, alkotói közreműködőnek számítnak továbbá a különböző, gyakran Európa-szerte használatos tankönyvek hazai kiadásainak sajtó alá rendezői, szerkesztői. A latin és egyéb nyelvtanok, szótárak különféle nyelveken írt értelmezéseinek írói. A klasszikusok és más szövegkiadások gondozói, utóbbiak gyakran maguk a nyomdászok, vagy nyomdai alkalmazottak.⁹ Továbbá nem lehet elfelejtkezni az

⁷ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1800*, Budapest, 1999.

E monográfia tartalmazza a részlettanulmányok bibliográfiai adatait is.

⁸ Vö. RMNy 1877

⁹ Mint V. Ecsedy Judit kutatásaiból ismert, a pozsonyi nyomdában elsősorban Németi Jakab prefektus igényességének köszönhetően, valamint a váradi nyomdában Szenci Kertész Ábrahám irányításával komoly szöveggondozói munka folyt.

¹⁰ Megjegyezzük, hogy az RMNy szerkesztőségben jelenleg is folyik a Régi Magyar Szerzők adattárának gyűjtése. Az egyelőre csak cédulaformában hozzáférhető nyilvántartás máris lényegesen meghaladja az első, kézirat gyanánt közreadott, hasonló című munkában található adatsort: *Régi Magyarországi Szerzők*, összeállította PINTÉR Gábor, Budapest, 1989.

¹¹ Az RMNy-kötetek kialakult szerkesztői gyakorlata nem teszi lehetővé, hogy a mutatóba a modern szakirodalomból szerzőként idézett nevek is bekerüljenek. Ezek utólagos kigyűjtése tudománytörténeti szempontból volna jelentős.

iskolai disputációk defendenseiről, azaz a vizsgázókról, az iskoladrámák többnyire teljes bizonyossággal nem azonosítható szerzőiről, valamint a különféle alkalmi versgyűjteményekben és más alkalmi munkákban egy-egy kisebb, de önálló művel szereplő személyekről sem. Ezt a sokféle viszonyt természetesen nem tükrözheti a személynévmutató, de a benne összegyűjtött anyag elemzése lehetőséget adna a szerző fogalmának végig-gondolására és leírására.¹⁰

Nemcsak a kiadványok szerzőire, szellemi közreműködőire vonatkozó adatsorokat foglal magában ez a mutató. Az ajánlások címettjeiből, az üdvözlő versek, beszédek megszólítottjaiból összeáll azok névsora is, akik egykori könyvkultúránk mecénásai voltak, de nemcsak a könyvkultúráé, hanem a szellemi élet más olyan fontos területeié, mint iskola és egyház. Ugyanezek az adatok a potenciális olvasói rétegről is tájékoztatnak.

Ezt a tájékoztatást egészítik ki a különféle iskolák tanuló névsorai, amelyeket az egyes diákokhoz tartozó személyi adatokkal (többnyire földrajzi származás, társadalmi hovatartozás) együtt közölnek az iskoladrámákról, iskolai ünnepelekről és néha a disputációkról írt tételek. Nemcsak páratlan iskola- és pedagógiatörténeti forrásanyagot jelentenek ezek a névsorok, hanem igen használhatóak lennének az olvasóközönség kialakulásának, felnevelődésének folyamatát leíró kutatásokban is.¹¹

4. A Helynévmutató a területi elvet bontja ki a nyomdák működésénél sokkal szélesebbre tekintve. A kiadványok létrehozásában és befogadásában résztvevőkre vonatkozó valamennyi topográfiai adatot rögzíti. Az értelmiség földrajzi elhelyezkedésének, rétegzettségének vizsgálatához szolgálhat alapvető kiindulási pontul. Fontos segédeszköze lehet a helytörténeti és mikrotörténeti kutatásoknak is.

Emellett a helynévmutató készítése során vált egyre világosabbá, hogy a XVII. század második harmadában szellemi, és így természetesen irodalmi életünk is fokozódó mértékben intézményesült. E páratlanul érdekes folyamat megragadásában segít, hogy az RMNy harmadik kötetében újdonságként a helynévmutató egyben az intézményi mutató szerepét is betölti. Rögzíti az egyes iskolákhoz, városi, megyei, gyülekezetekhez, templomokhoz, más egyházi intézményekhez tartozó adatokat. A két leg-

nagyobb kulturális központnak számító város közül pl. Nagyszombatban tizenkilenc, részben vagy egészben önállóan tekinthető intézményről van adat, Gyulafehérvárott hatról. Ezek nagy része természetesen az egyetem, illetve az akadémia égisze alatt működött. Mindez jelzi az intézménytörténeti kutatások sürgető voltát.

5. A Címmutatóba csupán az egyes kiadványok önálló részeinek címei és a szakirodalomban használatos címváltozatok kerültek be mechanikus betűrendben. Ez a mutató tehát főként a bibliográfiai, könyvészeti tájékozódást segíti. Meg kell azonban jegyezni, hogy maguknak a címszövegeknek a forrásértéke ennél sokkal szélesebb körű. Stiliztikai, tipográfiai elemzésekben akár önálló műfajként is vizsgálat tárgyává válhatnak. Még érdekesebbek azok a megjegyzések, amelyek az egyes szövegek történetére, elkészítési, megjelentetési elveire, módszereire, a szöveg rendeltetésére utalnak bennük, illetve az alkotóknak, közreadóknak az adott szöveghez való viszonyát fejezik ki (pl. locupletata, expurgata, explicata, ex institutionibus rhetoricis collecta, exemplis illustrata, in usum juventutis, kisded formában, újabban, megbővítvén, fordítottatott, az újságkívánóknak kedvékért stb... stb...). Ezek vizsgálata a szövegtiszteltet, a kánonképződés, a kor filológiai gondolkodása, az ízlés és más kérdésekhez vezetne.¹²

6. A Magyar nyelvű énekek és versek incipit mutatója egy irodalmi szempontból elsőrangúan fontos alkotás-csoportnak, a magyar nyelvű költeményeknek a forrásokban való előfordulásaira, modern szövegkiadásaira és a rájuk vonatkozó legfontosabb szakirodalomra utal. Ennek az anyagnak a rendszeresebb feldolgozásával foglalkozó tudományos vállalkozás nem az RMNy-szerkesztőségben, hanem a szegedi, illetve a pesti egyetemen szerveződött meg a XVI. századra vonatkozóan.¹³ A XVII. századi anyagot feltáró két RMNy-kötet mutatója remélhetőleg hasznos segédeszköz lesz e rendkívül fontos vállalkozás továbbvitelében.

Az incipitmutató mindemellett megoldatlan kérdések egész sorát is felveti. A feldolgozott anyagban a magyar nyelvű verseken kívül neolatin, német, biblikus cseh, illetve szlovák, román, horvát és még számos más nyelv költészetének emlékei is előfordulnak. Szükséges lenne

¹² Az RMNy címszövegeinek ilyen irányú elemzésére tettem kísérletet Jyváskyläben 2001 nyarán elhangzott, említett tanulmányomban.

¹³ Vö. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne ...* dir. Ivan HORVÁTH assisté par Gabriella H. HUBERT, Out coopéré à ce travail Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI, Paris, 1996.

legalább, az akkor közös hazában élő népek alkotásait hasonlító mélységig tární fel és az incipiteken kívül a verscímet is nyilvántartani. Ez azonban az RMNy-vállalkozás keretein belül nem végezhető el, viszont a tételek leírásai megfelelő alapot adnak a munkához.

Érdemes elgondolkodni azon is, hogy az imádságirodalmat, amelyről egyre világosabban látszik, hogy bizonyos mértékig kötött formájú szövegekből áll, nem kellen-e hasonló nyilvántartásokba foglalni.

7. A sorrendben következő Tárgymutató ismertetését most átugorjuk, mivel jelen összefoglalásunk nagyrészt a belőle kibontható kérdésekre, összefüggésekre épül majd.

8. A Nyelvi mutató a maga szerény eszközeivel alapvető eligazítást nyújt arról, hogy milyen arányban vettek részt a hazai könyvkiadásban a nem magyarul és nem latinul író szerzők. Természetesen érdekes statisztikákat lehetne készíteni a kiadványtermés nyelvi összetételéről. Emellett azonban megfelelő kiinduló pontul szolgálhat az incipitmutatóval kapcsolatban említett kutatási feladatok elvégzéséhez, a nem magyar nyelvű hazai irodalmak alapvető adattárainak felállításához.

9–10. A még nem említett két mutató közül a Könyvtárak mutatója elsősorban technikai tájékoztatást nyújt a további kutatásokhoz.

A fontosabb bibliográfiák konkordanciája megadja, hogy a régebbi, retrospektív nemzeti bibliográfiának számító munkákban, azaz Szabó Károly, Sztripszky Hiador és Dézsi Lajos műveiben hol található az egyes tételek leírásai.¹⁴ Mivel a régi magyar könyvek igen nagy része a szomszéd országok nemzeti bibliográfiáinak gyűjtőkörébe is beletartozik, felsorolja a cseh, a szlovák és román bibliográfiákban is leírt tételek sorszámain. Mindez jelentős tudománytörténeti adalékokkal szolgál a retrospektív nemzeti bibliográfiák historiográfiájának megírásához, ami az egyes nemzettudatok kialakulásának vonatkozásában és politikai tekintetben is érdekes kérdésekhez vezethet.

0.1.2. Az RMNy tárgymutatója. A használati és funkcionális műfaji rendszer

A tárgymutatóval kapcsolatban előre kell bocsátani a hazai nyomdászat és könyvpiac két ismert speciális

¹⁴ RMK I–III, valamint SZTRIPESZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I.–II. kötetéhez*, Budapest, 1912. Utánnyomata: Budapest, 1967, ennek függeléke: *Supplementum ineditum Ludovici Dézsi. Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései*, 1537–1667.

jellemzőjét. Az első, hogy a magyarországi olvasóközönség könyvigényének igen nagy részét külföldi vásárlásokkal elégítette ki. A szűkös piac, a kis számú értelmiség és a bizonytalan létviszonyok miatt hiányoztak az itthoni nyomdák terméséből a humanista szövegkiadások, a polyglott bibliák, a fejlődésnek induló természettudományok alapművei, kevés a földrajzi, történeti, politikai tárgyú munka, de még az átfogó teológiai rendszerezés is. A szépirodalminak tekinthető művek nagy része kéziratban maradt, illetve kézirat formában terjedt. A második, hogy a lakosság németajkú része, de bizonyos mértékig az itt élő szláv népek olvasói is alapvető lelki, kulturális és gyakorlati könyvigényüket jórészt import kiadványokkal fedezték. Míg a majdnem valamennyiük könyvtárában megtalálható postillás kötetek, Bibliák, füveskönyvek, naptárak is gyakran külföldi nyomdákban láttak napvilágot.¹⁵ Azaz a hazai könyvtermelés a magyarországi olvasóközönség igényeinek csak egy bizonyos részét szolgálta ki.

Az első kérdés, amelyet a tárgymutatóval kapcsolatban fel kell tenni, hogy egyáltalán jogos-e tárgymutatóról beszélni, hiszen a benne található címszavak két kivételtől eltekintve (hangjegyek, illusztrációk) műfaji kategóriákat jelölnek. Azaz legalábbis jelen dolgozatban indokoltabb műfaji mutatóról beszélni. Ugyanakkor első látásra nyilvánvaló, hogy speciális műfaji rendszerről van szó. A műfaji kategorizálással főként az irodalomtudomány, másrészt a nyelvtudomány foglalkozik. Az ezeken a területeken alkalmazott műfaji szisztémák nagyobb része a tekintetbe vett szövegek retorikai, poétikai, azaz végső soron nyelvi jellemzőin alapul. Gyakran hangsúlyosak pszichologizáló szempontok, vagyis a beszélő én, vagy a befogadó szándékai, reakciói felőli megközelítések. A harmadik előforduló szempontcsoport a mű és a megjelenítendő valóság viszonya. Felmerülnek még főként 20. századi anyagok elemzésénél a művet hordozó eszközöket (nyomtatás, hangjáték, színház) figyelembe vevő felosztások is. Jellemző egyrészt, hogy ezek a felosztások elsősorban a szépirodalmi vagy legalábbis művészi szándékú alkotásokból indulnak ki, és csak járulékosan terjeszkednek ki tudományos, publicisztikai és más közéleti szövegekre, bár újabban a nyelvészeti szövegtipológia

¹⁵ Minderről igen jól tájékoztatnak a Monok István és munkacsoportja által az Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez és más sorozatokban kiadott könyvjegyzékek.

igyekszik a közéleti műfajok szélesebb körét is feldolgozni. Másrészt, hogy ezek az elemzések és meghatározások általában poétikai-retorikai szempontból homogén szövegeket vesznek tekintetbe, igaz ez még akkor is, ha nagy számban léteznek olyan alkotások, amelyek különböző retorikai-poétikai jellemzőjű szövegeket olvasztanak egybe. Pl. egy regényben előfordulhatnak lírai betétek, levelek stb..., az egész szöveg végső formateremtő elve szerint mégis homogénnek tekinthető.

Nyilvánvaló, hogy amikor olyan művek között kell műfaji rendszert kialakítani, amelyek összességét csak a *res litteraria* (az igényes, ezúttal nyomtatott írásbeliség) képes lefedni, nem lehet a fenti szempontcsoportok egyikeivel sem megfelelően kategorizálni.

További nehézséget jelent, hogy e mutatóban nem műveket, hanem kiadványokat kellett elhelyezni. Egy-egy kiadvány pedig a legtöbb esetben, mint említettük, több, szorosan vagy kevésbé szorosan összetartozó szövegből áll. A főrészt egész ritka kivétellel különböző *praeliminaria* előzi meg és *posztliminaria* követi: ajánlások, előszavak, üdvözlő versek, imádságok, énekek, mutatók, sajtóhibák jegyzéke. Néha az ajánlások, előszavak akár önálló műnek is tekinthetők, de ezek és a mutatók mindig szorosan kapcsolódnak a főrészhez, vele egyetlen alkotásnak tekinthetők. Sokkal lazább a kapcsolat a fő mű és az üdvözlő versek között, amelyek szólhatnak a mű tartalmáról, a szerzőről, a megjelenés vagy az alkotás körülményeiről, a mecénásokról, a munka aktualitásáról, vagy a főrész témájához kapcsolódó más tárgyakról. Sokszor a mutatók sem tekinthetők lényegtelen kiegészítéseknek, mint a mai tartalomjegyzékek vagy tárgyi, személynévi regiszterek. Különösen az igényesebb teológiai művek esetében nélkülözhetetlen, sajátos funkciójú elemei a teljes kiadványnak. A tárgyalt bibliai helyek, teológiai fogalmak mutatói ugyanis gyakran önállóan használható segédeszköznek tekinthetők a hitvitákban, prédikációkészítésben, hitoktatásban. Gyakori eset továbbá, hogy egy kiadvány nem egy, hanem több összetartozó műből áll. Például gyászbeszédből és gyászversekből, énekekből és imádságokból, katekizmusból és vitairatból stb.

A kiegészítő részek általában nem változtatják meg egy-egy kiadvány műfaji besorolását, de sajátos összeté-

telükkel gyakran módosítják a fő mű funkcióját. Például egy bő imádságanyaggal közrebocsátott Luther-kiskaté valószínűleg inkább templomi, a kevesebb „idegen” szöveget, de esetleg több bibliai hivatkozást tartalmazó kiadás inkább iskolai használatra lehetett szánva. Mindez egyszerre veendő tekintetbe egy-egy tételnek az alább leírandó műfaji rendszerbe való besorolásánál.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol már meghatározható dolgozatom célkitűzése. Az RMNy második kötetének megjelenése után Péter Katalin tanulmánya adott példát arra, hogy a kiadványtermés strukturális elemzése lényegi megállapításokhoz vezethet a szellemi élet viszonyainak általános jellemzésében, leírásában.¹⁶ Rámutatott arra is, hogy erre páratlan lehetőséget kínál az RMNy, hiszen „egyetlen országban sem készült eddig a teljes nyomdatermésről kézikönyv.”¹⁷ Ez a helyzet azóta is változatlan.

Péter Katalin az RMNy első (1473–1600) és második kötetében (1601–1635) leírt anyag nyelvi, kronológiai, tematikai összetételét vizsgálva tett kísérletet arra, hogy megragadja a korszak egészében a művelődés alakulásának főbb tendenciáit. A kiadványstruktúráján belül alapvetően az anyanyelvű művek, a népszerűsítő munkák, a teológiai írások, az irodalmi és tudományos alkotások arányaira figyelve szembetűnő különbségeket fedezett fel különösen a XVI. század utolsó és a XVII. század első harmada között. Az előbbiben a világias és anyanyelvű művek magasabb arányából a kultúra nyitottabb voltára következtetett, az európai szellemi élettel együtt mozgó folyamataira irányította a figyelmet, az utóbbiban a világias tartalmú kiadványok arányának csökkenését a hanyatlás jeleként értékelte. Megállapította, hogy mindez párhuzamba állítható azokkal a jelenségekkel, amelyeket a történettudomány írt le e korszakra nézve, vagyis Magyarország a XVII. század beköszöntével egyre hátrányosabb helyzetbe került a nemzetközi munkamegosztásban. Ez a változás mutatkozott meg a művelődési folyamatokban is. Míg a Magyarországon e szempontból aranykornak tekinthető 1570–1600 körüli időszakban a szellemi életben csírájában még minden megvan, ami Európában történt, a XVII. században ott bekövetkező tudományos forradalomból Magyarország már kimaradt.

¹⁶ PÉTER Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotáiban*, Történelmi Szemle 1984, 80–102; és PÉTER Katalin, *Papok és nemesek*, Budapest, 1995, 77–97. és 238–243.

¹⁷ Történelmi Szemle 1984: 81

Mondanivalója végkövetkeztetései három pontban foglalhatók össze:

1. A XVI. század harmadik harmadában Magyarországon is megindul az írott kultúra javainak robbanásszerű szétáradása az értelmiségen kívül álló társadalmi rétegekbe. Ez nagyjából szinkron jelenség pl. Angliával vagy Franciaországgal.

2. Ezt a fejlődést a századfordulón bekövetkezett változás kegyetlenül lezárta. Európában következett a tudományos forradalom, Magyarországon a kulturális gyarapodás megtorpant. A magyar lakosság „alacsonyabb” rétegeinek, főként a jobbágyság felső rétegének és a magyar mezővárosi polgárságnak a művelődési lehetőségei és nivója visszaesett, s a polgári elemekkel szemben a nemesség tört előre a műveltségben, a kultúrában.

3. Nemcsak Európához képest estünk vissza, de Magyarországot saját XVI. századi emelkedő vonalát sem folytatta, nemcsak a tudományos forradalomnak nem lett részese, de stagnálás, sőt, hanyatlás következett be.

Ha bevonjuk a vizsgálatba az RMNy harmadik kötetét (1636–1655), amire Péter Katalinnak még nem volt lehetősége, ezek a különbségek még markánsabbá válnak. Elegendő itt annyit elmondani, hogy míg a vallási és iskolai kiadványok együttes aránya a teljes kiadványtermesen belül 1601 és 1635 között 48% körüli, addig 1635 utánra ez az arány olykor 80 százalék fölé emelkedik.¹⁸

A könyvkiadás volumene azonban a háború okozta válság elmúltán az 1610-es évektől dinamikusan bővült. Az 1635–1655 közötti nyomtatványanyag ismeretében azt lehet mondani, hogy miközben egyes területeken, mint a tudományok vagy a szépirodalom fejlődése, egyre növekvőek a különbségek,¹⁹ elhalnak vagy megtorpannak a korábbi kezdeményezések, más területeken dinamikusan áramlanak be a legfrissebb szellemi, kulturális törekvések, politikai, filozófiai gondolatok, teológiai, kegyességi irányzatok. Úgy tűnik, hogy az egyik oldalon kétségtelen szembeütő hanyatlással, pangással szemben a másik oldalon az egyházi-vallási kiadványok éppen hogy szellemi intellektuális pezsgésről tanúskodnak. Ahhoz a feltételezéshez jutottunk így el, hogy nem a teológiai irodalom túlbujánzása a válságtünet, hanem sokkal inkább a többi művelődési terület viszonylagos

¹⁸ A kiadványtermés tematikai arányainak évenkénti alakulásáról ld. *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, 21–25, Heltai János.

¹⁹ A szépirodalom helyzetéről csak nagyon óvatosan szabad ítéletet mondani a nyomtatott anyag alapján. A szépirodalomban ugyanis igen jelentős a kéziratosság szerepe.

sorvadása, szegényedése, dinamikájának csökkenése. A teológiai irodalom a szellemi életnek szinte egyetlen területe, amely megőrzi virulenciáját. Ez az a terület, ahol a válság, a hanyatlás ellenére még lépést tartunk Európával, ezért XVII. század eleji szellemi életünk legizgalmasabb jelenségei valószínűleg éppen az egyházi-vallási irodalom elemzéséből bonthatók ki.

Tehát, amíg az 1635-ig megjelent anyag vizsgálatában igen termékeny, helytálló, sőt megingathatatlan eredményeket hozó módszernek bizonyult a világias, az egyházaktól minél inkább független, s ily módon szellemi nyitottságot tükröző kiadványok arányának alakulását figyelni, addig, ha a XVII. század első felét a korábbi időszaktól elkülönítve vizsgáljuk, az egész történelmi, társadalmi és szellemi feltételrendszer megváltozása következtében ez a módszer már nem látszik továbbvihetőnek. Ahhoz, hogy az elemzéstől eredményeket lehessen várni, új nézőpontot kell keresni. Péter Katalinnak tehát valamennyi megállapításával egyetértünk, érvényesnek tartjuk azokat. Nem vitánk van tanulmányával, sőt módszertanilag és gondolatilag is minta- és ötletadó munkaként használtuk. Valóban a vizsgált anyag összetétele kényszerített arra, hogy az övétől eltérő szempontokat alkalmazunk.

A XVII. század első felében megjelent hazai nyomtatványokkal való huzamosabb foglalkozás után szinte önként kínálkozott egy olyan kettős szempont, amelynek alapján a kiadványok jóval több mint 90 százaléka minden különösebb nehézség nélkül négy nagyobb csoportba sorolható. Ez a szempont a kiadványok funkciójának elemzése, vagyis az a kérdés, hogy az egyes műveket milyen társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, szellemi, lelki igény kielégítésére szánták, és hogy létrejöttük a társadalom melyik részintézményrendszeréhez köthető első sorban. E szempont alapján, mint mondtuk, a vizsgált anyag több mint 90 százaléka köthető az egyházakhoz és a vallásgyakorláshoz, az iskolákhoz és az oktatáshoz, a Magyarország területén kialakult két állam jogi és politikai életéhez, valamint az emberi élet néhány meghatározó alkalmához, eseményéhez: a halálhoz, házassághoz, születéshez, újévhez. Azaz egyházi-vallási, iskolai, jogi-politikai és alkalmi kiadványokról lehet beszélni. A fenti

négy nagy alakító tényező mellett pedig a nyomdák működésére, a mecenatúra és reprezentáció jelenségeire kell még tekintettel lenni.

A négy nagy tömbön belül elsősorban a nyomtatványok létrejöttét kiváltó igényekre, célokra és használatukra való tekintettel lehet műfaji (kiadványi) csoportokat és műfajokat kialakítani. Az egyes műfajokhoz tartozó művek, kiadványok számbavételével, rövid ismertetésével pedig kifejthető egy olyan funkcionális és használati műfaji rendszer, amely csaknem egészében modellálni tudja a XVII. század első felében Magyarországon a könyvnyomtatás által teremtett nyilvánosságot. Funkcionális és használati műfaji rendszer fogalmán azt értjük, hogy a beletartozó kiadványok meghatározott céllal keletkeztek, meghatározott funkciók ellátására voltak alkalmasak, és használatuk elsősorban e céloknak és funkcióknak megfelelően történt.²⁰

A fentebb leírt szempont alapján végzett elemzés nem arra a nagy igényű kérdésre keresi a választ, hogy a kiadványok tartalmi összetételéből milyen eszmetörténeti, művelődési, kultúrhistoriai tendenciák bonthatók ki, s ezek hogyan viszonyulnak az akkor modern európai szellemi áramlatokhoz, törekvésekhez, kulturális jelenségekhez, hanem főként arra a jóval egyszerűbb, de alapvető kérdésre, *hogy tartalmi szempontból milyen is volt valójában a XVII. század első felének kiadványösszetétele, járulékosan pedig arra, hogy milyen erők és igények játszottak szerepet az adott összetétel kialakulásában.*

A funkcionális és használati műfaji rendszer kifejtése jól szolgál még egy olyan célt, amely szintén inspiráló volt számomra. Az RMNy mutatóinak ismertetéséből remélhetőleg érzékelni lehetett, hogy a kézikönyv fő törekvése a rögzített adattömeg minél használhatóbb formában való rendszerezése és tálalása, és talán érzékelni lehetett azt is, hogy e roppant anyag feldolgozása során a szerzők és a szerkesztők számára feltárultak olyan kiadás-, eszme-, irodalom-, egyház- és iskola-történeti összefüggések, amelyeket magába a kézikönyvbe semmiképpen sem lehetett beleilleszteni, amelyek azonban gyakran adhatnak segítséget további kutatásokhoz, s amelyek nem ritkán önmagukban is értékelhető tudományos eredménynek számíthatók. A megígért műfaji rendszer leírása

²⁰ Az újabb magyarországi szakirodalomban TŰSKÉS Gábor, *A XVIII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, 1997 hasonló problémákkal foglalkozva, de más megközelítésből és más tartalommal vezeti be a használati irodalom fogalmát, teljes joggal. Most nem lehet célom az ilyen típusú terminológiai kérdések tisztázása, de kétségtelennek látszik, hogy az irodalom régebbi korszakaira nézve megkerülhetetlen lesz a fogalom alapos kidolgozása.

pedig kiváló alkalmat kínál ezeknek a tapasztalatoknak, összefüggéseknek az elmondására, vagyis arra, hogy az RMNy két XVII. századi kötetét, a bibliográfiai és adattári formából kilépve egy egységes narratíva keretében ismertessem, s ezzel még hozzáférhetőbbé tegyem az RMNy-ben felhalmozódott adatbázist.²¹ Az értekezés egyes fejezeteinek fokozatosan összeálló tablójából végül kibontakozhatnak egy speciális szempontú, a nyomtatott írásosságra korlátozódó, ezen belül főként az egyházi művelődést szem előtt tartó, e tekintetben azonban teljességre törekvő irodalomtörténetnek a körvonalai.

A kitűzött céloknak megfelelően értekezésemben a következő rendet követem: bevezetésképpen ismertetem, milyen megfontolások alapján alakult ki a kiadványok négy nagy tömbje. Ezután műfajonként haladva sorra veszem az egyes tömböket. A rendelkezésre álló anyag természetesen sokkal szerteágazóbb annál, hogy akár egy ilyen disszertáció keretében is minden vonatkozásban azonos mélységig lehessen feltárni. Ez bizonyos esetekben fölöslegesen hosszadalmas is lenne. Tekintettel kellett lenni ezentúl arra is, hogy az egyes részterületeken nagyon különböző mennyiségű és minőségű szakirodalom segíti a kutatást. Mint a korábbiakból is kitűnt, a vizsgált időszakban mennyiségi, minőségi és tartalmi szempontból is legérdekesebb, legfontosabb, legtöbbet ígérő az egyházi-vallási kiadványok csoportja, ez képezi a könyvkiadás gerincét, fő vonulatát, ezért teljes rendszerességgel csak az egyházi-vallási kiadványok funkcionális és használati műfaji rendszerét fejtem ki. Ennél a csoportnál az anyag és az eddigi kutatások által meghatározott körülményeknek megfelelően kitérek az egyes műfajokat kialakító igényekre, a műfajok funkciójára, az oda tartozó művek egymás közötti összefüggéseire, felekezeti, nyelvi, területi, kronológiai megoszlására. Szükség esetén a műfajjal összefüggő nyomdatörténeti kérdésekre, valamint a mecénatúrával és a reprezentációval kapcsolatos jelenségekre. Ezután kiadványról kiadványra haladva minden egyes műről közlöm a témájára, funkciójára, megjelenésére vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat.

Az iskolai, jogi-politikai és alkalmi nyomtatványokról szóló fejezetek már csupán függelékét képezik az érteke-

²¹ Munkámnak ez a konkrétan kitűzhető célja egy, az OSZK tudományos olvasójában folytatott beszélgetés hatására alakult ki számomra. Beszélgetőtársam Jankovics József volt, akinek baráti biztató szavait ezúton is köszönöm.

zésnek. Arra szolgálnak, hogy teljessé tegyék az összképet, pontosan lehessen látni az egyházi-vallási kiadványok helyzetét, meghatározó voltát az egész anyagban. Szükségesek ezek a fejezetek azért is, mert mind a három műfajcsoportnak jelentős része még nem egészen független az egyházak működésétől. Az iskolák az egyházak felügyelete alatt állnak, az alkalmi és politikai kiadványok szerzőinek többsége pedig egyházi vagy iskolai állást tölt be, s ez a körülmény a tartalmukat is gyakran befolyásolja. Ezeknek a műfaji tömböknek az ismertetésében azonban már nem lehetett vállalni a kiadványról kiadványra haladó részletességet. Mivel az egyes művek önmagukban tartalmilag általában kevésbé érdekesek, ez sokszor fölösleges is lett volna. Ezekben a csoportokban csupán röviden jellemzem az itt található műfajok funkcióját és statisztikai módszerekkel bemutatom az egyes csoportok összetételét. Végül, mivel a megjelent kiadványoknak mintegy 6-7 százaléka nem helyezhető el az általam konstruált funkcionális és használati műfaji rendszerben, ezeket a kiadványokat a teljes anyag áttekinthetősége kedvéért tárgyi csoportosításban, de lényegében csak felsorolásszerűen ismertetem.

0.1.3. A funkcionális és használati műfaji rendszer besorolási kérdései

A teljes anyag négy nagy tömbre való osztása magától kínálkozó, természetes lehetőség volt, általában véve nem okozott különösebb nehézségeket. A részleteket tekintve azonban számos vitatható eset, átfedés, kettős funkció vetett fel különböző problémákat. Ezért nem engedhető el a legfontosabb besorolási kérdések előzetes tárgyalása.

A legtöbb problémát az alkalmi műfajok okozták. Az alkalmiság az egyházi és iskolai kiadványok nagy részére is jellemző, hiszen ezek is egyházi, iskolai vagy olyan társadalmi alkalomból készültek, amelyeknek hagyományosan fontos szereplői voltak az egyházak vagy az iskolák.

Ahhoz, hogy a besorolási kérdések áttekinthetővé váljanak, előzetesen meg kell határozni, hogy mi tekinthető egyházi, iskolai, illetve alkalmi nyomtatványnak.

A vallási tartalmú nyomtatványoknak valójában nagyon különböző az egyházakhoz viszonyított státuszuk. A legritkábban fordul elő – kivéve természetesen a katolikus nyomdákat –, hogy az egyház, mai szóval élve, finanszírozza a kiadás költségeit, azaz kiadói szerepet vállal magára.²² Még ha a szerző egyházi ember is, a nyomtatási és egyéb költségeket az ajánlásban megszólított személy, a szerző maga, esetleg a nyomdász viseli, aki némi hasznot remél a példányok eladásából. Még az általában üzletileg is megtérülő bibliakiadások költségeit se képes a kálvinista egyház nehézségek nélkül előteremteni.²³

Paradoxonként hangzik, de a kiadványok tartalma se mindig perdöntő. Például egy ábécéskönyvben közölt szövegek esetleg minden részletükben vallási jellegűek, az egész mű mégis nyilvánvalóan oktatási céllal készült.²⁴

A nyomdák tulajdonviszonyai alapján se dönthető el, hogy mi számít egyházi kiadványnak. A különböző – fejedelmi, földesúri, városi vagy vállalkozói – tulajdonban lévő nyomdák nagy számban adnak ki vallásos műveket. Felügyeletükbe, ellenőrzésükbe sok helyen bizonyos mértékig befolylík az egyház, de a nyomda tulajdonjoga mégsem határozza meg egy-egy kiadvány tartalmát vagy funkcióját; iskolai, egyházi vagy alkalmi jellegét. Hiszen például az egyértelműen egyházi tulajdont képező katolikus, pozsonyi, illetve nagyszombati nyomda termésének jó része se egyházi, hanem iskolai vagy alkalmi nyomtatvány.

A XVI. századdal ellentétben a XVII. században a nyomdák tulajdonviszonyai még az egyes kiadványok felekezeti jellegének megítélésében sem igazítanak el tökéletesen. Az evangélikus Lőcsén vállalkozóként működő Lorenz Brewer például rendszeresen teljesített megbízásokat a szepeshelyi jezsuitáknak. Továbbá az idő haladtával egyre nő azon vallásos kiadványoknak a száma, amelyeknek nincs határozott felekezeti jellegük. Az énekeskönyvek jó része például eleve azzal a szándékkal került ki a nyomdából, hogy mindkét nagy protestáns egyház gyülekezetei számára használható legyen.²⁵ Közös használatra szánták a protestáns bibliakiadásokat is. Az imádságos és elmélkedő könyvek konfesszionális besorolása megfelelő elemzéssel tartalmuk vagy szerzőjük hitvallása alapján elvégezhető ugyan, de az ortodox

²² Ilyen ritka eset például a komjátói kánonok 1642. évi váradi kiadása, amely impresszuma szerint: *Kibocsátatott Pest, Solt, Pilis, Nagy és Kis Heves, Tolna etc. vármegyékbeli prédikátoroknak költségeivel.* Vö. RMNY 1975

²³ Például Tótfalusi Kis Miklós 1685. évi amsterdami Biblia-kiadása körüli pénzügyi bonyodalmakról ld. *Erdélyi fények.* Misztótfalusi Kis Miklós öröksége, bevezető tanulmánnyal közléteszi Jakó Zsigmond, Bukarest, 1974, 12–23.

²⁴ PÉCSELI KIRÁLY Imre *Abecedariuma* (Pápa 1630), RMNy 1484, csak bibliai szövegeket és imádságokat tartalmaz, mégis kétségtelenül tankönyvnek készült.

²⁵ H. HUBERT Gabriella, *17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában,* MKsz 1996, 86–89.

◆ 26 Jellemző Pázmány Péter *Imádságoskönyvének* Grác 1606, RMNy 945 esete, amelyet csekély átalakítással a protestánsok számára is használhatóvá tett Mihálykó János. *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609, RMNY 976. A kiadványok konfeszionális helyzetének eldöntéséről ld. PAVERCSEK Ilona, *Evangelikus, református vagy protestáns*, In *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, 95–115.

protestáns irányzatok valamennyi híve általában identitása lényegi sérelme nélkül használhatta őket.²⁶

Se kiadói, se tartalmi, se nyomdai, és tegyük hozzá, szerzői oldalról se határolható pontosan körül, mi tekinthető egyházi kiadványnak. Maga az egyházi terminus se látszik teljesen megfelelőnek, helyesebb vallási célú kiadványokról beszélni. Valóban a kiadvány funkciója az egyetlen szempont, amelyre támaszkodva előzetes definíció adható az egyházi-vallási kiadvány fogalmáról: azaz egyházi-vallási kiadványnak tekintettünk a besorolásnál minden olyan művet, amely a vallás külső vagy belső gyakorlásával, a hitélettel és az egyházzal, mint a vallási és hitélet szervezésével foglalkozó intézménnyel kapcsolatos tartalmi vagy formai szempontból. Hasonló megfontolások alapján iskolai kiadványnak tekintettünk minden olyan nyomtatott művet, amely az iskolákban folyó oktatást szolgálta, iskolai alkalomra, vagy iskolai alkalomból készült, továbbá az olyan egyéb alkalmi nyomtatványokat is, amelyeknek elkészítésében meghatározó módon vettek részt az iskolák alkalmazottjai vagy diákjai.

Az alkalmi kiadványok csoportjába kerültek azok a művek, amelyek létrejöttére egy-egy társadalmi, családi, iskolai, egyházi vagy egyéb esemény nyújtott lehetőséget, ennek során használták fel írott, vagy az írott formát megelőző szóbeli alakban, illetve amelyek tartalma csak az adott alkalomhoz viszonyítva értelmezhető vagy érthető meg. Természetesen, mint említettük az egyházi és iskolai alkalmakra készült kiadványok döntő részét az egyházi, illetve iskolai műfajok között helyeztük el. Alkalmi műfajnak tekinthetők azonban még a kalendáriumok, amelyek esetében nem egy időpont, esemény vagy rendezvény jelenti az alkalmat, hanem az idő éves tagolása, azaz egy évnvi időszak nyújt lehetőséget összeállításukra és megjelentetésükre, s tartalmukat ez a körülmény határozza meg és magyarázza.

A legkevesebb gondot az állam életével kapcsolatos nyomtatványok okozták. Összefoglalóan jogi-politikai kiadványoknak lehet nevezni az ide sorolt munkákat. A törvénygyűjteményeken és nyomtatott törvény-cikkeken kívül itt vesszük számba azt a néhány politikatudományi művet, amely korszakunkban Magyarországon kiadásra került. Velük tartanak közeli rokonságot a feje-

delmi tükrök, de ezeket a moralizáló vallási olvasmányoknál is tekintetbe vettük. Szorosan kapcsolódik az állam életéhez, különösen Erdély tekintetében az udvari történetírás. Végül e csoportban vettük számba az aktuális politikai-történeti események kapcsán keletkezett, de számos elméleti reflexiót is tartalmazó politikai röpiratokat.

Nézzük ezután konkrét számokkal, hogyan alakulnak a négy említett nagyobb csoport arányai, és milyen alapvető besorolási kérdésekről kellett dönteni.

Összesen 766 tételt tekinthetünk szorosabban véve egyházi-vallási kiadványnak. 565 esetben minden különösebb nehézség nélkül lehetett elvégezni a besorolást. Valójában nem kérdéses, hogy ide tartozik az összesen 53 katekizmus is. A hitoktatás azonban nemcsak templomi, hanem iskolai feladatot is jelentett. Gyakran ugyanazokat a műveket nyomtatták ki tankönyvként, amelyek egyúttal az egyes felekezetek szimbolikus irataiul is szolgáltak. Ebből következik, hogy a katekizmusok egy részét az iskolai kiadványok között is tárgyalni kell.

Tagadhatatlan a 18 bibliai história vallásos jellege. A XVI. században még erősebb volt a Szentírást helyettesítő, bibliai és teológiai ismereteket terjesztő, valamint morális, didaktikus funkciójuk. A XVII. században viszont, miközben szövegük lényegében változatlan maradt, kontextuális helyzetük átalakulása következtében erkölcsi oktató jellegük megőrzése mellett szórakoztató, irodalmias vonásaik erősödtek fel és váltak a kiadó és az olvasó számára lényegesebbé. Megjelentetésük mögött már nem is annyira az egyházak vagy a prédikátori rend áll, hanem kelendő voltuk miatt inkább a nyomdák. Azaz ez a műfaj a kevés számú „szépirodalmi” munka közé is beilleszthető.

Elsősorban az iskolai és alkalmi nyomtatványok jegyeit viselik magukon a vizsgatételek. Elkerülhetetlen azonban, hogy az 56, kifejezetten teológiai disputációt számba ne vegyük a vallási kiadványok között is.

Az emberi élet két nagy fordulójához, a házassághoz és a halálhoz köthető az alkalmi kiadványok zöme. Nem kérdéses azonban, hogy a különböző gyász-alkalmakra (temetés, temetési menet, gyászmise, gyászsistentisztelet, elhalálozási évforduló) készült nyomtatványokból egyházi-vallási kiadványnak is tekintendő az a 63 tétel,

amelyeknek fő részét az egyes halottak fölött egyházi személyek által elmondott prédikációk alkotják, és azok is, amelyek temetési beszédmintákat tartalmaznak. Ezekben ugyanis a vigasztalás és vallási tanítás gesztusai a meghatározók. A maradék gyászkiadványok és általában az esküvői, lakodalmi nyomtatványok túlnyomó többsége vers. Ezekben az alkalmi jelleg a domináns. Mivel azonban alkotóik igen gyakran papok, tanárok és/vagy diákok, ez a két típus is szoros kapcsolatban áll az egyházi, illetve iskolai kiadványok csoportjaival.

További 16 olyan vegyes tartalmú tétel van, amelyet a szerző személyénél, vagy kibocsátási körülményeinél fogva, pl. Pázmány üdvözlése a szepesi káptalannál tett látogatásakor, akár egyházi munkaként is kezelhetnénk.²⁷ Ezekben azonban már annyira másodlagos a vallási tartalom, hogy mégis az alkalmi kiadványok közé kerültek.

A legtöbb nehézséggel az erkölcsi oktatások besorolása járt. Az erkölcsi tanítás, a morális didaxis szándéka ugyanis számtalan művet sző át. Ezért ennek a műfajnak jó része erősen világias jellegű. Ilyen például Lipsius *De constantiájának* magyar fordítása,²⁸ vagy a *Cato* címmel emlegetett bölcs mondások gyűjteménye, amely egyébként tankönyvként nyelvtanulási célt is szolgált. De például Diószegi Bónis Mátyás *A részegségnek gyűlölséges, utálatos és rettenetes állapotja*²⁹ vagy Felsőbányai S. Mihály *A léleknek útiköltsége*³⁰ című traktátusai szerzőik személye és kifejtési módjuk folytán egyértelműen vallási műveknek tekinthetők. E nem túl nagy csoportból csak egyedi mérlegelés alapján lehetett kiválasztani azokat a munkákat, amelyeket kétségtelenül egyházi-vallási kiadványnak kell tartani.

A polyglott Miatyánk- és Apostoli Hitvallás-gyűjteményeket nem soroltuk a vallási kiadványok közé, mivel ezek célja a különböző nyelvek bemutatása, tehát nyelvtudományi munkák.

312 nyomtatványt tarthatunk szorosabban véve iskolai céllal készült munkának. Ha ehhez hozzászámítjuk azt a 63 gyász- és lakodalmi kiadványt, amelyeknek elkészítésében meghatározó módon vettek részt tanárok és/vagy diákok, akkor számuk még jelentősen növelhető. Ne felejtjük el továbbá, hogy a katekizmusok egy része ide is tartozik.

²⁷ Vö. RMNy 1590

²⁸ Debrecen, 1641, RMNy 1876

²⁹ Leyden, 1649, RMNy 2262

³⁰ Utrecht, 1651, RMNy 2401

Az iskolai kiadványok alapján két nagy csoportra bonthatók. 153 tétel tekinthető tankönyvnek. A kizárólag az iskolai oktatást szolgáló tankönyveken kívül ide számítható egy-két magántanuló számára készült nyomtatvány is. Továbbá néhány olyan szótár és egyéb, nyelvekkel foglalkozó munka, amely nem kizárólag oktatási célra volt használatos, hanem kereskedelmi vagy tudományos funkciót is betölthetett. Egyébként a tudományos jellegű művek nagyobb része is a tankönyvek között található meg.

Az iskolai nyomtatványok másik nagy csoportját az iskolai alkalomra készült művek képezik. Összesen 87 a vizsgatételek száma, 30 iskoladráma és 44 egyéb alkalomra készült (promoveáltak vagy a mecénás köszöntése, búcsúztató stb.) kiadvány tartozik még ide. 25 olyan gyászvers és 38 olyan lakodalmi köszöntő van, amelyek elkészítésében kizárólag vagy döntően iskolák, tanárok, diákok vettek részt.

Az egyházon és iskolán kívül az állam a harmadik nagy intézmény, amely működésében következetesen támaszkodott a sajtóra. Állami igényeket ebben az időszakban főként jogi tartalmú nyomtatványok szolgáltak. A vizsgált időszakban három állam osztozkodott a Magyar Királyság egykori területén. Ezek közül a Török birodalomhoz nem köthető egyetlen kiadvány sem, az Erdélyi fejedelemséghez 54, a Magyar királysághoz 17. Ezenkívül mindössze két városi jellegű jogi kiadványról lehet számot adni. Az egyházkormányzati és az iskolák igazgatását szolgáló nyomtatványokat, valamint a jogi tartalmú tankönyveket az egyházi és iskolai kiadványok közé soroltuk. Ezen kívül 44 politikai és történeti tárgyú kiadvánnyal számolunk ebben a csoportban, de ezek közül jónéhány csak áttételesen kapcsolható az állam igényeihez. Megállapítható tehát, hogy az állam az egyházakhoz és iskolákhoz képest csak szerényebb mértékben vett részt a kiadványösszetétel alakításában.

A negyedik nagy nyomtatványcsoport közös jellemzője az alkalmiség. Mint láthattuk, az egyházi és különösen az iskolai kiadványokat is igen nagy számban bizonyos alkalmi jelleg határozza meg. A házasság és a halál az emberi életnek az a két meghatározó eseménye, amelyhez a legtöbb ide tartozó munka köthető. Összesen 137 a gyászhoz és 62 a lakodalomhoz, esküvőhöz kapcsolódó tételek száma. További 32 tisztán alkalminak tekinthető

kiadvány akad még: születésnap, névnapi, újévi, győzelmi, bevonulási stb. köszöntők.

A legnagyobb tömeget egy vegyes tartalmú műfaj, a 355 kalendárium és öröknaptár képezi ebben a csoportban. A gyakorlati élet szervezését is segíti ez a kiadványfajta, amennyiben bőven tartalmaz gazdasági, kereskedelmi és termelési információkat, meteorológiai jóslást. Szórakoztató irodalmi és történeti szövegeket is találunk benne. Meghatározó jegye mégis az alkalmiság, mivel tartalmát alapvetően az időhöz, időponthoz való kötöttség határozza meg.

Összesen 84 olyan nyomtatvány maradt, amelyet a négy nagy csoport egyikébe se lehetett besorolni. Ezek közül 55, amely elsősorban a szórakoztatást szolgálta, azaz a mai értelemben vett szépirodalomhoz áll közel vagy oda tartozik. Természetesen az egyéb műfajok darabjai közül is még sok tárgyalható esztétikai értékeket hordozó alkotásként, de ez az 55 az, amely alapfunkcióját tekintve is modern értelemben vett irodalomnak tartható.

A kalendáriumokon kívül nagyon kevés nyomtatvány készült kifejezetten gyakorlati céllal. Mindösszesen 8 olyan munka akad, amely elsődlegesen a gazdasági élet segítségére szolgált. Közülük is hat a *practica aritmetica*, azaz a kereskedelmi ügyletek lebonyolításánál használt szorzó és kamatszámító tábla. Valószínűleg ugyancsak kereskedelmi célból készült a fennmaradt betűmintakönyv. Csupán a méhészetéről szóló egyetlenegy munka számítható kifejezetten gazdasági szakkönyvnek, de ez is csak későbbi kézirat másolatokból ismert, példányból nem. Az egyéb gyakorlati célokat szolgáló kiadványok között a legnagyobb számot a egészségügygel és orvoslással foglalkozó 14 nyomtatvány jelenti. Ezek egy része tekinthető természettudományi munkának is. A természettudományt ezenkívül csupán az iskolai nyomtatványok között szereplő néhány natúrfilozófiai disputáció és tankönyv, s összesen 5, a földrajz, csillagászat és botanika körébe tartozó kiadvány képviseli. De ebből az ötből is a két botanikai munka külföldön jelent meg, csupán a növénynevek magyar értelmezései miatt tartozik az RMNy gyűjtőkörébe. A földrajzi művekben pedig erős a szórakoztató szándék.

Mindössze egyetlen besorolhatatlan nyomtatvány akad, mivel ennek tartalmáról semmit sem tudunk.³¹

³¹ RMNy 2070

I. Az egyházi-vallási kiadványok

0. Az egyházi-vallási kiadványok és műfajteremtő céljaik

A négy alapvető műfajcsoport (egyházi-vallási, iskolai, jogi-politikai, alkalmi) közül három lényegében a nyomtatott írásbeliséget igénybevevő intézmények körül volt kialakítható. A finomabb felosztásnál arra kell figyelni, hogy az adott intézmény milyen céljához, milyen funkciójának ellátásában, milyen műfajú nyomtatványokra támaszkodott.

Bevezetésül ismét hangsúlyozni kell, hogy szemlénk során igyekszünk minden műfajcsoport és minden műfaj használati célját, funkcióját általánosságban meg-rajzolni, s bemutatni az egyes csoportokba tartozó kiadványok felekezeti, földrajzi, tematikai arányait. Mindezt teljes részletességgel csupán az egyházi-vallási kiadványokra nézve végezzük el, de még itt sem foglalkozhatunk minden műfajjal egyenlő mélységben. Egyes területeket ugyanis a szakirodalom az eddigiekben is alaposabban vizsgált, ezeknél inkább csak utalni fogunk a már meglévő feldolgozásokra. Más területeken azonban éppen a kiadási szempontok alapján lehet lényeges új meg-állapításokat tenni az anyagról. Ezekkel nagyobb terjedelemben foglalkozunk. Továbbá egyes műfaji csoportokba kevesebb, másokba több tétel tartozik. Ez is eltérő mélységű és módszerű áttekintést tesz szükségessé.³²

Az egyházi-vallási kiadványokat végső soron néhány alapvető műfajteremtő cél köré lehet csoportosítani. A reformáció, de már az azt közvetlenül megelőző vallásos mozgalmak is a Bibliát tekintették alapvető hitforrásnak. Ezért igyekeztek minél hitelesebb szövegét megállapítani és anyanyelvű fordításokban mindenki számára hozzáférhetővé tenni.³³ A vallásos műfajok első csoportját ezért a Biblia mint *hitforrás* és a bibliai szövegekből építkező műfajok alkotják.

A reformáció nem kész és kiforrott dogmarendszerrel indult útjára, hanem lassanként *alakultak*, kristályosodtak

³² Az egyházi műfajok rendszerét már korábban is hasonló felfogásban próbáltuk vázolni hivatkozott tanulmányunkban: *A 17. század első felének kiadványszerkezete*, In *Fejezetek 17. századi nyomdászataunkból*, 9–29.

³³ A bibliaolvasás mindenkinek szóló programjáról Péter Katalin tanulmánya nyomán bontakozott ki széleskörű és igen termékeny vita. ld. *Theológiai Szemle* 1985, 335–338, és *Századok* 1985, 1006–1028.

ki tanításai és fokozatosan *terjedtek el*. Ennek megfelelően a *vallási önmeghatározás*, *hitterjesztés* és *hitvédelem* három egymással szorosan összefüggő elve körül lehet kialakítani a második nagyobb csoportot. A hitelvek kikristályosodása, kiépítése alapvetően két irányban történt meg. Egyrészt a teológiai tanítások rendszeres önérvényű kifejtésével. Ebben kezdetben kiemelkedő szerep jutott a *hitvallásoknak* és *katekizmusoknak*. Főként ezek által ment végbe az egyes felekezetek önmeghatározása. Később ez az igény teremtette meg a *rendszeres tanítások* műfajait, amelyek igyekeznek a teljes teológiai rendszert részletesen tárgyalni. S ide tartoznak azok a *traktátusok* is, amelyek egy-egy kiemelkedő fontosságúnak ítélt kérdéssel foglalkoznak.

A hatterjesztés, hitvédelem, hitkifejtés másik nagyobb csoportját a *vitairatok* képezik. Ezek nem önérvényűen, hanem az eltérő nézetekhez viszonyítva fejtik ki támadó, polemikus és/vagy apolegetikus szándékkal a saját tanítást. Jellemző rájuk, hogy a racionális, logikai érvelést gyakran emocionális, propagandisztikus, ironikus, humoros, nem ritkán durva nyelvi, retorikai eszközökkel vegyítik.

A megtalált igazságot, a tiszta hitet nemcsak kifejtetni és terjesztetni, de megélni is kell, a vallást gyakorolni is szükséges. Ezért a *hitélet szolgálata* a következő műfajcsoportot meghatározó funkció. Az ide tartozó kiadványok alapvetően két csoportra bonthatók: a közösségi hitéletet és az egyéni hitéletet, a magán áhítatosság megélését, elmélyítését szolgáló írásokra.

A reformáció tette az istentisztelet központi elemévé az igehirdetést. Ebből következik, hogy a hit közösségi, gyülekezeti megélését elsősorban az ige hallgatása és magyarázata segíti. Ez a különböző típusú *prédikációkban* történt meg. A reformáció vallásgyakorlatának másik nagy újítása pedig az volt, hogy a gyülekezetet a korábbinál erősebben vonta be az istentiszteletbe. Az ígére a gyülekezet énekléssel vagy imádsággal válaszolt. Tehát az *énekeskönyv* és *imádságoskönyv* a másik két ide tartozó fontos kiadványtípus. Mindkét kiadványtípus szolgálhatja azonban a magánáhítatot is, amelynek meghatározóbb műfaja mégis az *elmélkedés*. A magánáhítat és a szépirodalom határán pedig kirajzolódik egy eddig

kisebb figyelemre méltatott csoport, a szórakoztatást is szolgáló *vallásos olvasmány*.

Az *agendák*, azaz a szertartási, liturgiai, istentiszteleti rendet leíró művek és a többi különböző, *lelkészi* teendőket leíró *kézikönyv* a közösségi hitélet gyakorlati, technikai lebonyolítását segítette. Végző soron az egyháznak mint intézménynek a működését szabályozó *egyházjogi, egyházkormányzati, egyházigazgatási munkák* is a vallás közösségi gyakorlata színterének, az egyházi életnek a kialakításához voltak szükségesek.

A *hitoktatás* olyan cél, amelyet valamennyi korábban említett műfaji csoportból szolgálhattak bizonyos kiadványok: *loci communesek, bibliai citátumgyűjtemények, iskolai énekeskönyvek*. Különösen a kezdetben a vallási önmeghatározásban is fontos *katekizmusok* váltak a későbbiekben a hitoktatás eszközeivé. Ebben a csoportban azokat a tanító műveket fogjuk tárgyalni, amelyek a hitterjesztést nem a hitélmény felkeltésével egybekötve célozzák, hanem didaktikus eszközökkel a hitre vonatkozó ismereteket foglalják össze, segítik tanításukat.

Mint az előző probléma is mutatja, a leírt célok és elvek nem egymástól elkülönülten működtek és hatottak. Szinte valamennyi egyidejűleg volt jelen valamennyi műfajban. Hiszen például a Biblia mint hitforrás ott áll a prédikációk, hitvallások, katekizmusok, énekeskönyvek, de még az egyházkormányzati munkák mögött is. Ugyanakkor a hitterjesztés a kereszténység egyetemes érvényű missziós parancsa folytán ugyancsak motívuma valamennyi egyházi-vallási műnek. Hitélményt is kelthet, a vallás gyakorlatában is része lehet a legszárazabb dogmatikának vagy egyházjogi munkának. Alig lehet elképzelni olyan vallási tanítást, prédikációt, de még elmélkedést sem, amelyben ne lennének legalább implicit módon polemikus elemek. Azaz az egyes csoportok kialakításánál a domináns célt és funkciót vettük tekintetbe. Mivel azonban a legtöbb mű körül egyszerre több cél és funkció is kitapintható, sok az átfedés az egyes területek között, amint ez a fő kiadványcsoportok kialakításánál is tapasztalható volt. Az átfedések fő típusaira szemlénk során természetesen kitérünk majd.

³⁴ A műfajról újabban ld. „Az keresztyén olvasóknak.” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, kiad. ZVARA Edina, Budapest, 2003.

³⁵ Hanau, 1608, RMNy 971, Oppenheim, 1612, RMNy 1037, Amszterdam, 1645, RMNy 2091. A hanau-i és oppenheimeri kiadásról ld. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Budapest, 2006.

A fordítási folyamatról újabban ld. IMRE Mihály, *A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr*, Debrecen, 2006.

³⁶ RMNy 951

³⁷ Vásárhelyi Judit számol be arról, hogy Németországban éppen fordított volt a helyzet. A kálvinisták azért nem készítették a Luther-féle szövegtől eltérő népszerűsíthető fordítást, hogy ezzel ne növeljék a két egyház közötti távolságot. Ld. erről VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere*, In *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, 1998, 723–730. Vö. még: 35. jegyzet.

1. A hitforrások. Bibliakiadások és más bibliai műfajok

1.1. A bibliakiadások

A tekintetbe vett időszakban összesen 11 olyan nyomtatvány akad, amely a Biblia teljes vagy részleges kiadásának tekinthető.³⁴ Ebből hét a reformáció helvét irányához köthető. Háromszor nyomtatták ki újra Károli Gáspár és munkacsoportja még a XVI. század végén készült fordításának teljes szövegét³⁵. Ezenkívül 1607-ben a vizsolyi műhely egykori faktora, Jakob Klöss bártfai nyomdász is hozzákezdett a Károli-Biblia újrayomtatásához. Ez a kiadás azonban félbemaradt³⁶ Asztalos András nagyszombati polgárnak 1608-ban Szenci Molnár Alberthez írt levele alapján az RMNy feltételezi, hogy az evangélikus város műhelyében készült kiadvány „gyanús” és ezért eladhatatlan lett volna a túlnyomó többségben református magyar nyelvű olvasóközönségnek. Ha igaz Asztalos értesülése, hogy a Klöss-féle kiadás az „ubiquitarius megvesztegetések” miatt maradt félbe, akkor az inkább a kísérő apparátusra, a tervezett pre- és postlimináriákra, esetleg a summákra és glosszákra nézve lehetett igaz, mert a fennmaradt töredék szövege megegyezik a vizsolyiéval. Különben is a szintén evangélikus Lőcsén, igaz több mint harminc évvel később, 1644-ben a vállalkozó szellemű Lorenz Brewert már nem tartották vissza ilyen megfontolások az Újszövetség kinyomtatásától, de ekkor már óriási kereslet alakulhatott ki a magyar nyelvű Szentírás iránt. Mégis Klöss esetében is valószínűbbnek látjuk, hogy nem a nyomdász hátrált meg piaci megfontolások miatt a feladattól, hanem sokkal inkább az evangélikus városi vezetés, vagy a helyi egyház nem láthatta kívánatosnak, hogy officinájában a kálvinisták egyik reprezentatív műve megjelenjék. Bár az evangélikusok is használatba vették Károli szövegét, a bártfai megjelentetés a felekezetek közti különbség összerosódása felé hatott volna, amit az evangélikusok nem tartottak kívánatosnak.³⁷

A negyvenes évek közepe felé az anyanyelvű bibliai szöveg iránt mutatkozó fokozódó keresletet jelzi, hogy az 1644. évi lőcsei *Új Szövetség* és az 1645. évi amszterdami

teljes kiadás után 1646-ban Amszterdamban ismét ki-nyomták az *Új Szövetséget*.³⁸

Még egy, valószínűleg szintén félbemaradt Újtesta-mentum kiadásról van tudomásunk. Ugyancsak Asztalos András értesítette 1609-ben Szenci Molnár Albertet, hogy Félegyházi Tamás Debrecenben először 1586-ban megjelent fordítását *mostan ismét újonnan kinyomtatták Debrecenben, és szép explicatiókkal megőregbítette Hodászi Lukács uram, a főprédikátor Debrecenben*.³⁹ Mivel e ki-adásból sem példány, sem töredék nem maradt fenn, az adat helytálló volta rendkívül kérdéses, de a megtörtént vagy tervezett megjelentetés módja az *explicatiókkal* való *megőregbítés*, mint látni fogjuk így is tanulságos.

Az első teljes katolikus *Biblia* 1626-ban jelent meg Bécsben.⁴⁰ A fordítást 1605–1606-ban végezte el Káldi György jezsuita szerzetes. Az 1610-es években szigorú re- víziónak és ellenőrzésnek vetették alá a szöveget, amely így mintegy hivatalos rangra emelkedett, de még éveket kellett várni tényleges kinyomtatására,⁴¹ feltehetően a nyomdai kapacitás hiánya, de az sem zárható ki, hogy más egyházpolitikai, teológiai megfontolások miatt.

Három nem magyar nyelvű, részleges fordítás is- mert. 1648-ban I. Rákóczi György segítségével a teljes Újtestamentumot adták ki románul, 1651-ben pedig fia, II. Rákóczi György rendeletére és támogatásával a zsolnárokat.⁴² A tényleges kiadási költségeket a ro- mánság egyházi adójából fedezték.⁴³ 1651 körül pedig Szebenben egy, a protestáns kánonon kívül maradt szöveg, *Jesus Syrach fia könyvének* Luther-féle fordí- tása jelent meg.⁴⁴ Ez utóbbi kiadvány azonban nem tekinthető szorosabban véve még részleges bibliaki- adásnak sem, mivel ezt a könyvet a protestánsok inkább erkölcsi oktatásnak tartották, mintsem hitfor- rásnak.

Szemlénkben természetesen nem vállalkozhatunk va- lamennyi műfajnál még azoknak a kérdéseknek a teljes elemzésére sem, amelyek kiadvány voltukban érintik az egyes csoportokat. A bibliakiadások csoportja azonban a benne szereplő tételek csekély száma ellenére megha- tározó egész XVI–XVII. századi könyvtörténetünkben, ezért, ha nem tekintünk is át minden kérdést, legalább jelezzük a leglényegesebbeket.

³⁸ RMNy 2133

³⁹ RMNy 584 és RMNy 979

⁴⁰ RMNy 1352

⁴¹ Végül is a katolikus egyház számára kérdéses volt, hogy szükséges-e egyáltalán a hívek kezébe adni a Szentírást.

⁴² RMNy 2210 és 2365

⁴³ *Geleji Katona István levelezése*, Új Magyar Múzeum 1859, 199–233, Ötvös Ágoston.

⁴⁴ RMNy 2342A

A bibliakiadás feladata húzóereje volt nyomdáink fejlődésének már a XVI. században is. A sárvárújszigeti Sylvester, a kolozsvári Heltai, és a Bornemisza-féle nyomda felújításából keletkező vizsolyi műhely felállításának egyetlen vagy egyik legfontosabb indoka a Biblia kinyomtatása. A XVII. században a váradi officina alapításában és Tótfalusi Kis Miklós kiadói-nyomdászai életművében volt ennek a szándéknak meghatározó jelentősége.⁴⁵

45 A kérdésről ld. BORSA Gedeon, *A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás*, Theológiai Szemle 1990, 160-162.

46 GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Theológiai Szemle 1939, 3-34, 51-178, 187-218, Theológiai tanulmányok 60. szám.

47 Lásd erről például SZATHMÁRI István, *A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása*, In *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Budapest, 1990, 184-202.

48 RMNy 2068, 2133

A bibliafordítás munkája, illetve szövegének gondozása tudatosítja első nyelvtan szerzőink jó részében, Sylvester Jánosban, Szenci Molnár Albertben, Komáromi Csipkés Györgyben és Tótfalusi Kis Miklósban az anyanyelv problémáját. De hozzájuk társíthatjuk Geleji Katona Istvánt is, aki ugyan önálló fordítást nem készített, de Gál Lajos kutatásai szerint citátumokban több száz oldalt magyarított a Bibliából.⁴⁶ Azaz nyelvtudományunk megszületésében, kibontakozásában is a bibliafordításoknak volt inspiráló hatása. Sylvester, Heltai és Káldi kiadásai kánonképző szerepet tölthettek be a magyar helyesírás kialakulásában. Közismert és alaposan kutatót a Károli-szöveg és a magyar köznyelvi norma megteremtésének, létrejöttének szoros kapcsolata.⁴⁷

Az eddig említett jelenségek leírása azonban szorosabban véve nem tárgya mostani szemlénknek. Most lássuk azokat a kérdéseket, amelyeket a felsorolt műveknek konkrét megjelenési formája, kiadvány-mivolta vet fel.

A két önállóan kinyomtatott magyar nyelvű Újtestamentumon kívül,⁴⁸ amelyeknek közreadását nyilvánvalóan főként keresleti, üzleti szempontok indokolták, valamennyi felsorolt editio bőséges kísérő anyaggal együtt jelent meg. Vagyis a közreadók nem érezték elégségesnek a pusztán szentírási szöveg kibocsátását. A kommentár, magyarázat nélküli kiadásokat csak a puritanizmus hozta divatba. A magyar kiadók Komjáthy Benedektől kezdve kötelességüknek tartották, hogy a szöveget érthetővé is tegyék az olvasó számára. Ezért glosszáiban, különböző tárgyi ismereteket nyújtó függelékekben igyekeztek megadni a megértéshez legszükségesebb információkat. Mindez azonban a Biblia értelmezésének bonyolult kérdésköréhez vezet, ezért az ezek elemzéséből adódó problémákat most szintén mellőzzük.

A kiadási szándékok és indokok közül is csak a legfontosabbakra utalhatunk ezúttal. A Károli-féle szöveg mindhárom, e korszakba tartozó kiadását a zsolttárok könyvének verses parafrázisa és a *Heidelbergi Káté* teljes vagy rövidített formája egészíti ki. Az iniciatíva Szenci Molnár Alberttől származott, aki németországi minták alapján olyan kiadást kívánt megvalósítani, amely a helyvét irányú reformáció kézikönyvéül is szolgált, azaz a Szentírást, az énekeskönyvet és a tanítások összefoglalását is tartalmazta. Sőt a káté „a közönséges imádságoknak és egyházi ceremóniáknak formáival egyetemben”, azaz rövid agendával kiegészítve látott napvilágot. Végül is a prédikációk kivételével minden szöveget tartalmazott a kiadvány, amely a vallás közösségi gyakorlásához szükségesnek látszott. Ezt a koncepciót maradék nélkül megőrizte a Szenci 1612. évi oppenheimi kibocsátása nyomán készült 1645. évi amszterdami kinyomtatás is.⁴⁹

Félegyházi szövegének esetleges újradadását is Hodászi explicatiói indokolták, ha valóban megjelent. Magára a szövegre, amelyet Szenci Molnár Albert az 1608. évi hanau kibocsátás előkészítése során „haszonnal conferált” Károli-fordításával, már aligha volt szükség. Itt is érvényesült tehát a nem pusztá szöveget nyújtás gyakorlata. Mindenesetre Félegyházi munkájának igazi értékét már az első megjelentetéskor is a bőséges jegyzetanyag adta. Sajnálatos, hogy ennek értékelésével még alig foglalkozott a szakirodalom. Ha legalább kéziratban ismertek lennének Hodászi állítólagos magyarázatai, rendkívül érdekes lenne a Félegyházi jegyzeteivel való összevetés, hiszen a két prédikátor tevékenysége gyakorlatilag két teológiai korszakot ölel fel.

Káldi György ugyancsak bő nyelvi, tárgyi magyarázatokat is nyújtó kísérő anyaggal bocsátotta közre azt a Szentírást-fordítást, amely a magyar katolikus egyházban használt szöveg alapja volt a legújabb időkig. Ezekon kívül egy vitairatot is függesztett kiadványa végéhez: *Oktató intézés, melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár gönczi prédikátor Magyarországon Vizsolyban, azután Molnár Albert Németországban Hanoviában nyomtatott, és eszébe veheti, ha igaz Szent Biblia-e avagy nem.*⁵⁰ Azaz Káldi a maga bibliafordít-

⁴⁹ Vö. RMKT XVII/6: 402, STOLL Béla és P. VÁSÁRHELYI Judit, i. m., 35. jegyzet.

⁵⁰ Káldi művéről és a kibontakozó vitáról lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, ItK 2000, 660–668; KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémijája*, ItK 2000, 669–694; P. VÁSÁRHELYI Judit, Káldi György: *Oktató intézés*, ItK 2001, 623–637. Újabbban P. VÁSÁRHELYI Judit, i. m., 35. jegyzet, 134–198.

tását nemcsak hitforrásnak szánta, hanem egyben apológiának és polémiának is.

Itt kell megjegyezni, hogy a *Biblia* fordítása és kinyomtatása nemcsak nyelvtudományunk és nyomdászatunk fejlődésének volt hajtóereje, hanem a bibliakiadások körül, részben a kiadványok függelékeiben, részben a velük párhuzamosan megjelenő művekben kialakult egy igen nagy, részben magyar nyelvű hermeneutikai szakirodalom és tudományos műnyelv is. Ebben megfogalmazódnak bizonyos bibliakiadási elvek. További fő kérdései: a fordítás mikéntje (a *sensus grammaticus*, illetve *sensus litteralis* egymáshoz való viszonya), a fordításra való jogosultság, a bibliai szöveg és ezen belül az anyanyelvi fordítás értéke, tekintélye, a tekintély forrásai és garanciái, az értelmezés joga és lehetőségei.⁵¹

A román Újtestamentum és Zsoltár is terjedelmes függelékekkel került ki a sajtó alól. Jelentőségüket a román nyelv és irodalom szempontjából bőségesen méltatta a szakirodalom. Konkrét kiadási körülményeiket is alaposan feltárták.⁵² Itt csupán arra az egyházpolitikai gondolkodásmódra szeretnénk utalni, amelyben a fordítás és kinyomtatás igénye megfogant.

A fejedelmi hatalom és az ortodox román egyház viszonyát a Rákócziak udvari prédikátorai, elsősorban Geleji Katona István és Csulai György az irénikus gondolkodás jegyében alakították ki. Az irénikus mozgalom alapproblémáját, mint közismert, a két nagy protestáns egyház viszonya képezte. A mozgalmat elindító teológusok végső soron arra a kérdésre kerestek választ, mely felekezetek, egyházak tartoznak Krisztus egyetlen, igazi, láthatatlan egyházába. Anélkül, hogy belemerülnénk a kérdés és a rá adott válasz részleteibe, elmondható, hogy az irénikus felfogás szerint a keleti egyház semmiképpen sem volt az Antikrisztus egyháza, mint a római. A keresztyénség elmaradott állapotú részének tekintették, amely nem jár messze a helyes úttól.⁵³ Az irénikusok gondolkodását az 1570–80–90-es évek németországi élményei határozták meg. Ezekben az évtizedekben Németországban a kálvinizmus eszméi különösebb külső támogatás nélkül is feltartóztathatatlanak tűnő gyorsasággal terjedtek. Ebből adódott az a meggyőződés, hogy a hitbeli igazság viták nélkül, önerejéből is diadalmaskodik.

⁵¹ Lásd. erről

HELTAI János,
*A magyar hermeneutikai
szakirodalom a XVI–XVII.
században.*

Előadás 1995-ben
az OSZK-ban. Kézirat

⁵² Elsősorban a faksimile
kiadás kísérő
tanulmányaiban:

Noul Testament.
Alba Iulia 1988,
1–103. Ismertetésüket ld.
Tiszatáj 1992: 63–75,
Miskolczi Ambrus

⁵³ Vö. *Concordiae inter
evangelicos querendae
consilia...* S. I. 1634,
RMK III, 1924 (Johannes
Duraeus húsvéti
kérdéseire
Geleji Katona István
vezetésével adott
válaszok.

A világi hatalomnak senkit se kell, és nem is lehet arra kényszeríteni, hogy higgye, amit nem akar. Ezért elég, ha a kegyes, a helyes hiten lévő (azaz kálvinista) magisztrátus csupán ügyel az egyházi élet tisztaságára, az egyházi fegyelemre, az iskolák működésére, az istentiszteletek megtartására stb., azaz gondoskodni kell az igazság megismerésének lehetőségéről, amely azután, mint mondtuk, magától elvégzi a meggyőzés munkáját.⁵⁴

Ez a teológiai gondolkodás állt Geleji Katonának és Csulainak a románsággal kapcsolatos egyházpolitikája mögött. Meg akarták szerezni és meg is szerezték a román egyház fölötti felügyeletet azáltal, hogy magukhoz ragadták a mitropolita kinevezésének jogát, és bizonyos, az egyházfegyelemre, a hitoktatásra és iskolák állítására vonatkozó feltételeket írtak elő számára. A román egyház belső életébe és hitelveibe nem nyúltak bele mélyebben, de gondoskodtak arról, hogy az igazság megismeréséhez a románság is hozzájuthasson. Azaz román nyelvre fordították az *Újtestamentumot* és a zoltárokat, vagyis a bibliának azokat a részeit, amelyek az üdvösség alapjait leginkább foglalják magukban.⁵⁵ Ezekhez társult még Johann Heinrich Alsted kis katekizmusának, amely a Heidelbergi Kátén alapult, román kiadása.⁵⁶ A részleges román bibliakiadások mögött tehát ilyenféle meggondolások és program állhatott.⁵⁷

Csakhogy az ortodox erdélyi románság állapota, mentalitása egészen más volt, mint a németországi evangélikusoké. Gelejiék természetes módon ütköztek bele az ortodox klérus ellenállásába, a hívek körében pedig érthető módon maradtak teljesen visszhang nélkül törekvéseik. Ugyanakkor munkájuk nyelvi, kulturális hatása mégis igen jelentős a románság történetében.

A fentiekből világos, hogy Gelejiék nem nemzeti kategóriákban közelítették meg a kérdést, hanem egy saját igazáról rendíthetetlenül és magabiztosan meggyőződött teológiai, ecclesiologiai elgondolás jegyében. Természetesen, ha a folyamat valóban az ő elképzeléseiknek megfelelően ment volna végbe, az erősítette volna a románságnak az erdélyi feudális társadalomba való integrációját, és az erdélyi abszolút állam is erősebben tudta volna hatalmát kiterjeszteni a lakosság román részére. Világosan kell látni azonban azt is, hogy a nyílt erőszaktól elvi alapokon tartózkodtak, s hogy szándékuk nem a románság alávételése vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem vallási és talán politikai tekintetben. S ez hitük szerint az igazság ereje által ment volna végbe

⁵⁴ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, 1994, 50–64.

⁵⁵ Az üdvösség alapjairól, az úgynevezett fundamentáliákról elkeseredett viták folytak a reformáció évszázadaiban. Végső konklúziójuk szerint a Krisztus egyszeri és elegendő elégtételéből fakadó megváltásban való hit további hittani ismeretek nélkül is elvezethet az üdvösséghez, ajánlatos azonban a parancsolatok, a Miatyánk és a Hiszekegy ismerete is.

⁵⁶ RMNy 1958, 2212

⁵⁷ Az erdélyi románság reformációja irányába tett lépéseket a magyar szakirodalom gyakran az erdélyi románság kulturális és nyelvi felemeléséért végzett áldozatos missziós munkaként értékeli. Román részről gyakran ügyeikbe való erőszakos beavatkozásnak, kulturális gyarmatosításnak látják. Talán közelebb jutunk az igazsághoz, ha megpróbáljuk felderíteni az egykori cselekvők valóságos indítékait.

1.2. A perikópák

Jelentős mennyiségű bibliaszöveget nemcsak a biblia-kiadások tartalmaznak. Jellegzetes és népszerű műfaj a perikópa, az egyházi év vasárnapjaira és ünnepnapjaira szóló evangéliumi és apostoli levélrészleteket tartalmazó könyvecske. Ebből a már a XVI. században is népszerű műfajból a vizsgált időszakban összesen 25 különböző kiadást ismerünk. Ebből húsz magyar, vagy magyar–latin nyelvű.⁵⁸ Elsősorban az evangélikusok által kedvelt műfaj. Három evangélikus nyomda is adott ki több-kevesebb rendszerességgel perikópáskönyvet. Bártfán 1630-ig, mai ismereteink szerint Jakob Klöss háromszor jelentetett meg ilyen munkát.⁵⁹ A Keresztúrról Csepregre költöző Manlius–Farkas Imre-féle nyomda öt kiadásából maradt fenn példány vagy megbízható adat,⁶⁰ Lőcséről négy magyar, illetve latin–magyar⁶¹ és egy görög–latin editio⁶² ismert. A cseh exulánsok trencsényi nyomdájában mostani tudásunk szerint három kiadást nyomtattak. Közülük egy biblikus cseh nyelvű ismert példányból is, feltételezhető, hogy a másik kettőt is ezen a nyelven készítették.⁶³

A két katolikus eredetű szöveget, a Telegdi Miklós-féle posztillákban található alapulót, amelyet különböző alkalmakkor Vásárhelyi Gergely, illetve Kopcsányi Márton bocsátott közre, és a Káldi Bibliából származót, egy eset kivételével mindig Bécsben nyomtatták ki, összesen hat ízben.⁶⁴ De az 1617. évi kiadásnak is⁶⁵ csupán „A” füzetét szedték Pozsonyban reprezentációs okok miatt, de ennek törzsrészét is az előző évi bécsi editio⁶⁶ füzetei képezik.

Református perikópa csupán kettő akad. Az egyiket Erasmus latin szövegével Debrecenben nyomtatták 1616-ban feltehetően iskolai céllal.⁶⁷ A másikat Károli Gáspár vizsolyi *Bibliájából* vett szöveggel Váradon adta ki 1642-ben Szenci Kertész Ábrahám.⁶⁸

A perikópás könyv nyomtatása biztos üzletnek számított. Klöss, Farkas Imre, Brewer és a bécsi Gregor Gelbhaar egyaránt jelzi egy vagy több kiadásában is, hogy saját költségén lát napvilágot a kiadvány.⁶⁹ De ahol ilyen egyértelmű adat nem maradt fenn, szinte minden esetben bizonyosnak tűnik, hogy a nyomdász volt egyúttal a kiadó is. Csupán az 1629. évi bécsi editióról bizonyos,

⁵⁸ BORSA Gedeon, *A legrégebb magyar perikópás könyvek illusztrációi*, In Uő, *Könyvtörténeti írások* I, Budapest, 1996, 166–205.

⁵⁹ RMNy 942, 1096, 1452

⁶⁰ RMNy 900, 1070, 1491, 1637, 1989

⁶¹ RMNy 1591, 1774, 1937, 2222

⁶² RMNy 1773

⁶³ RMNy 1793, 2080, 2116

⁶⁴ RMNy 926, 1102, 1151, 1152, 1421, 1918

⁶⁵ RMNy 1145

⁶⁶ RMNy 1102

⁶⁷ RMNy 1104 A, valószínűleg nyelvoktatásra használták.

⁶⁸ RMNy 1979

⁶⁹ Klöss: 1096; Farkas: 1491, 1637, 1989; Brewer: 1773, 1774, 2222; Gelbhaar: 1918

hogy nem nyomdai vállalkozásként, hanem, *Baranyai Péter győri kanonok és pápai estperes költségével* adták közre.⁷⁰ A többi esetben még akkor is valószínű a nyomdász üzleti részvétele, ha egyik-másik ajánlólevélből kitűnik, hogy mecénások is támogatták a kinyomtatást.

⁷⁰ RMNy 1421

Jellemzője a perikópakiadásoknak, hogy szinte sohasem csupán a pusztá bibliai szövegeket tartalmazzák, hanem majdnem mindig kiegészítik ezeket imádságokkal, ritkábban rövid magyarázatokkal, az olvasmányok summáival vagy elmélkedésekkel. Sőt a katolikus kiadások némelyikében kontroverz, vagyis hitvitázó teológiai összefoglalás is található.

Megállapítható tehát, hogy elsősorban kétségtelenül hitforrásként funkcionáltak e könyvecskék, hiszen tartalmazták az üdvösség fundamentumának megismeréséhez legfontosabb szövegeket. Ugyanakkor eszközei voltak a közösségi vallásgyakorlásnak is. Különösen Vásárhelyi Gergely katolikus kiadásairól nyilvánvaló, hogy lelkési kézikönyvnek szánta őket kiadójuk, hiszen a bennük található imádságok, elmélkedések és vitairat elegendő ismeretet nyújtottak az egyszerűbb végzettségű papoknak lelki gondozói feladataik megfelelő ellátásához.

Ha tekintetbe vesszük, hogy e kis alakú, többnyire 8-rét kiadványokból az átlagosnál valószínűleg mindig nagyobb példányszám jelent meg, abból arra lehet következtetni, hogy a 25 kiadás az akkori fogalmak szerint igen magas, akár több tízezres példányszámot is takarhat. Sőt, előfordulhat, hogy a kiadások egy részéről nincs is tudomásunk. Ezért feltételezhető, hogy egyéni olvasmányul is szolgáltak e könyvecskék, hiszen a hívek magánajtosságai, sőt bizonyos mértékig szórakozási igényeinek kielégítésére is alkalmasak voltak. A több tízezer példány⁷¹ kizárólagos lelkési használata még akkor sem valószínű, ha tudjuk, hogy e korszakban még a protestánsoknál is igen gyakran a perikópák magyarázatai, a postillák jelentették a vásár- és ünnepnapi prédikációkat. Természetesen számos postilláskötet is ismert a vizsgált időszakból, amelyekben kivétel nélkül található perikópa szövegek is. Mivel azonban ezekben a prédikáció határozza meg a kiadvány jellegét, bemutatásukra a postillákról szóló alfejezetben kerül sor.

⁷¹ Összehasonlításként elmondhatjuk, hogy a teljes biblia különböző magyar nyelvű fordításai körülbelül 6-8 ezer példányt jelenthettek eddig az időpontig, azaz 1655-ig.

E rész lezárásaként felhívjuk a figyelmet arra, hogy a perikópaszövegek – beleértve a XVI. századi nyomtatványokban előfordulókat is – keletkezése, összefüggései esetleges korábbi (középkori?) kéziratok, vagy szóbeli fordításokkal még nincs kellően tisztázva. Nem ismertek pontosan az egyes perikópasorozatok egymás közötti kapcsolatai és az a folyamat sem, ahogyan a korábban használt szövegeket fokozatosan fölváltotta a lassan mintegy kanonizálódó Károli-fordítás, illetve a katolikusoknál hivatalos rangú Káldi-féle szöveg.

1.3. A prédikációs könyvek részleges bibliafordításai

Jelentős mennyiségű bibliai szöveg fordul elő még további műfajokban. Ezek közül legfontosabbak a bibliamagyarázó prédikációk. Velük természetesen a prédikációk között foglalkozunk majd. Most csupán kettőt emelünk ki közülük, azokat, amelyek a magyarázott bibliai könyv szövegét hiánytalanul közlik. Sóvári Soós Kristófnak a tizenkét kis prófétára írott prédikációinak csak első része jelent meg. Ebben Hóseás, Jóel és Ámos könyve található meg.⁷² Sóvári korábban, még a XVI. században kiadott postilláiban különböző eredetű fordításokban idézte az episztolákat, melyek közül csak egyik a vizsolyi editio.⁷³ Derecskei Ambrusnak a Pál apostol Rómabeliekhez írt leveléről szóló prédikációiban,⁷⁴ szintén a vizsolyitól független, teljes fordítása található meg az epistolának.

Geleji Katona István kifejezetten bibliamagyarázó prédikációkat nem írt, de műveiből Gál Lajos több száz lapnyi önállóan fordított bibliai szöveget gyűjtött össze.⁷⁵ Tudatosítanunk kell tehát, hogy a magyar nyelvű bibliai szöveg történetében a prédikációk textusaiként közölt citátumoknak is jelentős szerepe van.⁷⁶

1.4. A bibliai citátumgyűjtemények

Az önállóan megjelenő bibliai citátumgyűjtemények speciális műfajnak tekinthetők. Egyes darabjaikat különböző, erkölcsnemesítő, hitvitázó, tanító stb. szándékkal állították össze. Tekintélyüket növelte, hogy csak és

⁷² Bártfa 1601, RMNy 873. Sóváriról Hubert Ildikó adott ki kisonográfát: *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) és művei*, Budapest, 2000.

⁷³ Hubert Ildikó megállapítása.

⁷⁴ Debrecen, 1603, RMNy 895

⁷⁵ GÁL Lajos, i. m.

⁷⁶ A prédikációk textusaként használt bibliacitátumokról ld. HELTAI János, *A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúráinkban*, In *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Budapest, 1990, 171–183.

kizárólag bibliai idézeteket tartalmaztak. 7 ilyen művet ismerünk, közülük öt magyar nyelvű és református környezetben keletkezett.⁷⁷ A polgári viselkedés normáit foglalja össze Rheda Pál, debreceni nyomdásznak német minta után a vizsolyi fordítás felhasználásával készített munkácskája: *Lex politica Dei, azaz mindenféle törvények, ítéletek és rendtartások, kik főképpen az külső polgári társaságra tartoznak*.⁷⁸ Teljes dogmatikai tanítást nyújt mintegy loci communes formában a Lorántffy Zsuzsanna nevéhez fűződő és ezért híressé vált Mózes és a próféták.⁷⁹ Kanizsai Pálfi János, németújvári prédikátor, dunántúli református szuperintendens Batthyány Ferenc özvegyének, Poppel Évának a vigasztalására szánta egyleveles tábláját: *Egymással való beszélgetése az Úr Krisztusnak és az nyomorult anyaszentegyháznak, melyből az Úr Krisztus azoknak, kik az ő nevéért háborúságot szenvednek, mit kívánjon és azok az ő nyomorúságokban magokat, mint viseljék könnyen feltalálhatni*.⁸⁰ Kifejezetten hitvitázó célt szolgált az ismeretlen szerzőjű *Szentírásbeli erősségek*,⁸¹ amely a pápisták, lutheránusok, Arminius és Arius követőivel folytatott vitákhoz adta meg szövegük közlése nélkül, loci communesek, azaz teológiai közös helyek szerint csoportosítva a reformátusok által hivatkozható bibliai helyeket. E gyűjteményt 1655 után *Mennyország kinyitott egyetlen szoros kapuja* címmel nyomtatták újra,⁸² de egyszer már korábban is napvilágot látott az Apafi Mihály konfirmációi vizsgaanyagát közreadó kötet harmadik fejezeteként.⁸³

Ez is jelzi, hogy bibliai idézetgyűjtemények nemcsak önállóan, hanem különböző célokkal más művek részeként is jelentek meg. Most csak a legfontosabbakat vesszük sorra. Enyedi György: *Az ó és új testamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni magyarázatok*⁸⁴ és Milotai Nyilas István erdélyi udvari prédikátor erre adott, szintén magyar nyelvű válasza a *Speculum Trinitatis*⁸⁵ az unitáriusok és reformátusok között vitatott bibliai helyek szövegét adja meg önálló lajstromban. Szenci Molnár Albert műveiben is található két kisebb idézetgyűjtemény. Imádságoskönyvének elején olvasható: *Az újtestamentumbeli Szentírásnak helyei a könyörgésről*,⁸⁶ továbbá a *Consecratio templi novi* egyik fejezetét az újonnan épített bekecsi templom díszítésére

⁷⁷ A két idegen nyelvű citatumgyűjtemény – GRAFF Andreas, *Sacer centenarius*, Trencsén 1642, RMNy 1963 és RATAJ, Vaclav, *Sententiae evangelionum dominicalium*, Lőcse 1637, RMNy 1686. Ezeket tankönyvnek szánták, ezért a tankönyvek között foglalkozunk velük.

⁷⁸ Debrecen, 1610, RMNy 992 és 993. Az egyik negyedré, a másik tizenkettőré kiadás.

⁷⁹ Gyulafehérvár, 1641, RMNy 1884

⁸⁰ Pápa cr. 1624, RMNy 1315

⁸¹ Gyulafehérvár, 1647, RMNy 2172

⁸² Várad, 1656, RMK I, 915

⁸³ Gyulafehérvár, 1645, RMNy 2102(3)

⁸⁴ Kolozsvár, 1619 és 1620, RMNy 1187 és 1222

⁸⁵ Debrecen, 1622, RMNy 1262

⁸⁶ Heidelberg, 1621, RMNy 1238

87 Kassa, 1625,
RMNy 1334(19)

88 *Praeconium evangelicum* I–II,
Gyulafehérvár, 1638 és
1640, RMNy 1720 és
1825; *Titkok titka*,
Gyulafehérvár, 1645,
RMNy 2103(1);
Váltság titka I–III, Várad,
1645, 1647 és 1649,
RMNy 2124, 2197, 2298

89 Lásd *Christianus lactens*, Gyulafehérvár,
1637, RMNy 1674 és
Csescsemő keresztyén,
Gyulafehérvár, 1638,
RMNy 1721

90 Lásd erről
BITSKEY István,
Bellarmino-Rezeption und Antibellarminismus in Ungarn 1590–1625,
In *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*,
Bd. II, hrsrg.
Dieter BREUER,
Wiesbaden 1995,
809–816.

91 Gyulafehérvár, 1640,
RMNy 1827

92 vö. RMNy 1877

93 Gyulafehérvár, 1641
RMNy 1879 és
Gyulafehérvár, 1651
RMNy 2366.
Ismételt kiadásai
Gyulafehérvár, 1653,
RMNy 2464 és Leiden,
1654, RMNy 2527

különféle helyeken kifüggesztett bibliai idézetek szövege képezi.⁸⁷ Nem kevésbé fontosak Geleji Katona István valamennyi nagyterjedelmű teológiai művében megtalálható mutatók, amelyek nem egyszer az idézett és megmagyarázott bibliai locusok szövegét is közlik⁸⁸

Az erdélyi fejedelmi udvarban, illetve az azt körülvevő szellemi környezetben, az udvari iskolában és az akadémián, úgy tűnik, egyébként is kitüntetett szerepe volt a citátumgyűjteményeknek. Keresztúri Bíró Pál az udvari iskola akkori vezetője már a két fejedelem fiú, az ifjabb György és Zsigmond konfirmációi vizsgájára is összeállított egy jobbára szentírásai idézetekből álló, katolikusellenes vitairatot, amely az ebből az alkalomból kiadott díszkötetekben latinul és magyarul is megjelent: *Quaestiones controversae in religionis negotio. Maximam partem oppositae Bellarmino, retenta ipsius fere methodum*, illetve *A vallás dolgában vetélkedő kérdések. Nagyobb részre Bellarminus ellen, majd éppen a maga írásának rendi szerint*.⁸⁹ Keresztúri műve beleillik az európai egyetemek Bellarmin-ellenes kurzusainak sorába.⁹⁰ A Rákóczi Zsigmond iskolai vizsgáján tartott előadás a *Pallas Dacica*⁹¹ szövegében pedig egy csaknem ezer bibliai citatumból álló rész a keresztyén ember teljes antropológiai képét rajzolja meg. E tematikus gyűjtemény valószínűleg az egész kötetet összeállító Johann Heinrich Bisterfeld munkája.

Bisterfeld munkássága különben is jól példázza, hogy Gyulafehérvár ebben az időben a bibliai tudományosság egyik központja volt. Alsted monumentális teológiai összefoglalójának a *Prodromus religionis triumphantis*nak 1635-re már elkészült kézírata többek között azért várt egészen 1641-ig a kinyomtatásra, mert nem akadt alkalmas személy a szentírásai mutatók összeállítására. A feladattal végül is csak Bisterfeld volt képes megbírkózni.⁹² Az ő bibliai tudományokban való elmélyültségének a bizonyítéka az a két latin nyelvű teológiai disputáció is, amelyekben a református szentírásmagyarázat alapjait foglalta össze: *Disputatio theologica de divina Scripturae Sacrae eminentia* és *Beata Beatae Virginis ars, seu regia genuina Scripturae Sacrae sensus omnigenique usus inveniendi via*.⁹³ Mindebben semmi meglepő nincs, hiszen Alsted és Bisterfeld Herbornból, a német kálvinista bibliai tudományosság egyik fellegvárából érkezett

Gyulafehérvárra.⁹⁴ Ez irányú munkásságuk itteni továbbvitele és magyar nyelvű művekben való feloldódása azonban még nem eléggé ismert.

1.5. A bibliai históriák

Két olyan verses műfaj is van, amely közvetlenül a *Biblia* szövegéből merít. A verses zsolttáraparafrazisokat azonban az énekeskönyvek keretében tárgyaljuk majd. XVI. századi hagyományaik miatt viszont nem választhatók el a bibliakiadások tárgyalásától a bibliai históriák. Ezekből mindössze 15 jelent meg 1601 és 1655 között. Ebből 13 magyar nyelvű, de ez csak 11 művet takar, mivel kettőből két kiadás is ismeretes. 9 ószövetségi, a további kettő és a két latin nyelvű pedig újszövetségi témájú.⁹⁵

Az ószövetségi tárgyuak közül Decsi Gáspár: *Dávid és Uriása*,⁹⁶ Sztárai Ákhábjá,⁹⁷ Illyefalvi: *Jephtája*,⁹⁸ Batizi *Zsuzsannája*⁹⁹ és a *Bölcs Salamon királynak két versengő asszonyi állapotok között való ítélete*¹⁰⁰ XVI. századi művek újabb kiadásai. Ugyancsak a XVI. században keletkezett, de korábbi nyomtatványból nem ismert Bornemisza Miklós: *Szent Eleazar ... mártýromságáról*¹⁰¹ című históriája. Szigorúan véve még mindig XVI. századi eredetűnek számít Munkácsi János: *Tóbiás élete*,¹⁰² amely feltehetően éppen 1600-ban íródott. Az egyetlen XVII. századnak tekinthető szöveg már csak fele részben ószövetségi témájú: Dobozi Veres Mihály: *História az ó Ádámnak eleséséről, és az új Ádámnak az Krisztusnak érette való szenvedéséről*.¹⁰³ A másik két újszövetségi história a már említett Szentmártoni Bodó János: *Az tékozló fiúnak históriája* és Rákosi András: *Szép história egy phariseusnak és egy publicanusnak imádságokról*, unitárius szerzők tolla alól került ki,¹⁰⁴ csakúgy, mint Kolosi Török István: *Az szent János evangélista ... históriája, miképpen Ephésus városában ... Diána templomából úzótt ki egy ördögöt*,¹⁰⁵ amely valójában már nem is bibliai história, hanem Johann Reuchlin *Liber de verbo mirifico* című művén alapul.

A műfaj XVI. századi gazdagságához viszonyítva¹⁰⁶ egyértelmű, hogy a históriás éneknek ez a típusa az

⁹⁴ Ld. erről Gerhard MENK, *Die hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660)*, Wiesbaden, 1981.

⁹⁵ Ószövetségek: RMNy 927, 950, 953, 1126, 1175, 1178, 1212, 1414, 1587, 2584; Újszövetségek: 1647, 1726, 2215. Két kiadás ismert Illyefalvi *Jeftéjéből* 1212 és 2584, valamint Szentmártoni Bodó *Tékozló fiújából* 1647 és 2215. A két latin nyelvű história: TAGANIUS, Adam: *Elegia de lapsu primorum parentum tristissimo, nec non de semine promisso et natali... Jesu Christi*, Barthphae 1617, RMNy 1126 és REIS, Friedrich *Passio Domini et... Salvatoris ... Jesu Christi*, Lőcse, 1618, RMNy 1165

⁹⁶ Debrecen, cc. 1607, RMNy 953

⁹⁷ Debrecen, 1619, RMNy 1178

⁹⁸ Kassa, 1620, RMNy 1212 és Lőcse, cc. 1655, 2584

⁹⁹ Lőcse, 1628, RMNy 1414

¹⁰⁰ Debrecen, 1619, RMNy 1175

¹⁰¹ Debrecen, 1605, RMNy 927

¹⁰² Bártfa, cc. 1607, RMNy 950

¹⁰³ Kolozsvár, 1634, RMNy 1587

¹⁰⁴ Kolozsvár, 1636 és 1638, RMNy 1647 és 2215, valamint Kolozsvár, 1638, RMNy 1726

¹⁰⁵ Kolozsvár, 1635, RMNy 1617

¹⁰⁶ 38 önállóan nyomtatott bibliai históriát ismer az RMNy első kötete.

irodalmi ízlés változásával a teljes magyar nyelvű biblia-kiadások után aktualitását veszítette. Fő funkciójává a szórakoztatás és erkölcsi oktatás vált. És még, ha feltételezhető is, hogy számos XVII. századi kiadásnak híre sem maradt, az adatok mégis azt tükrözik, hogy olvasmányként sem őrizte meg népszerűségét, hiszen nyelvi- és irodalmilag is elavult.

2. A vallás közösségi és magános gyakorlatát szolgáló műfajok

Szemlénk során az tűnik logikusabbnak, és a vizsgált anyagból is az következik természetesebben, ha a hitterjesztést, a hittételek kialakulását és védelmét szolgáló kiadványok előtt tárgyaljuk a közösségi hitéletet segítő írásokat. Egyrészt mivel korszakunk már túlesik a tanítások kiforrálódásának időszakán, másrészt mivel a tanítások maguk is a hit újféle megélésében, az újfajta vallásgyakorlásban formálódtak ki, harmadrészt mivel az idetartozó műfajok közül némelyik még igen szoros, közvetlen kapcsolatban áll a Bibliával. A műfajcsoportnak egyébként természetesen igen komoly szerepe volt a hitterjesztésben és hitoktatásban, egy részét pedig az alkalmiság határozta meg.

2.1. A prédikációk

Mint mondtuk, a reformáció állította a közösségi vallásgyakorlás fő színterének számító templomi istentisztelet középpontjába az igehirdetést. Ezért először a prédikációk csoportjával foglalkozunk.

A prédikációkat a bibliai ige használatának módja szerint négy csoportra lehet osztani. 1. A *perikópákat* magyarázó postillákra. Ezeknek alcsoportját képezik a nem a teljes egyházi évre, hanem egy-egy ünnepkörre készített prédikációk. 2. A *lectio continuán*, a folyamatos olvasáson *alapuló* bibliamagyarázó prédikációkra, amelyek egy-egy bibliai könyv teljes szövegét explikálják az első verstől az utolsóig. Ezek alváltozata nem teljes könyvvel, hanem csupán egy vagy több caputra, fejezetre terjedő,

hosszabb bibliai részlettel foglalkozik. 3. A *szabad textusválasztásból* már nagyobb részben alkalmi beszédek indulnak ki, közülük a legnagyobb tömeget a gyászbeszédek képezik. 4. Az egyes hittételekről, teológiai kérdésekről szóló prédikációk is igen gyakran használnak bibliai textust, vagy legalább citátumokat, de ezekben a szónok célja nem a textus értelmezése, hanem egy vagy több hitétel kifejtése vagy megerősítése. E csoport másik változatában, a katekizmusi anyagot (Apostoli Hitvallás, Miatyánk, parancsolatok, szentségek) traktáló prédikációkban sem a bibliai, hanem a teológiai mondanivaló a domináns.

2.1.1. A postillák

A postillákat a fennmaradt szórványos adatok szerint többféle funkcióban is használták. Elsősorban a prédikálás megfelelő színvonalát akarták biztosítani velük. Pázmány Péter, Geleji Katona István, Alvinczi Péter postilláinak előszava vagy címlapja utal is arra, hogy munkájukat az alacsonyabb képzettségű lelkészek segédeszközének is szánták. A bennük található beszédek szükség esetén akár fel is lehetett olvasni, ezért található a legtöbb postillában egy-egy vasárnapra több prédikáció is. Erre terjedelmük is éppen alkalmassá tette őket. Alvinczi meg is jegyzi, ügyelt arra, hogy beszédei ne nyúljanak 40-45 percnél hosszabbra, nehogy a hallgatókat eluntassák. Geleji Katona mondása szerint pedig *Hosszú pecsenye, avagy vendégség és a rövid prédikáció jó*. De beszédmintául is használhatták ezeket az igen gyakran reprezentatív kötetekben található prédikációkat, vagy egyszerűen csak nyersanyagot adtak az igehirdetésre való felkészüléshez. Nyilván ezért csatoltak hozzájuk különösen nagy gonddal összeállított mutatókat. Bárcki Ildikó mutatta be plasztikusan, hogyan lehetett a nagy rendszerező teológiai munkák mutatói segítségével prédikációkat kompilálni a késő középkorban.¹⁰⁷ A technika nyilván nem sokat változott a XVII. században sem, sőt a protestáns gyakorlatba is utat talált magának, erre vallanak többek között például Geleji Katona István latin nyelvű beszédeinek impozáns mutatói. Azaz a postillákat teológiai összefoglalás gyanánt is lehetett használni.

107 BÁRCZI Ildikó,
Ars compilandi,
In *Toposok és*
exemplumok régi
irodalmunkban, szerk.
BITSKEY István és
TAMÁS Attila,
Debrecen, 1994,
99–116 (Studia Litteraria,
XXXII).

Nemcsak hivatalos, templomi alkalmakon kerülhetett sor a postillák felolvasására. Útonjárás idején, tábori körülmények között gyakran ezzel helyettesítették az istentiszteletet, főként ha lelkész sem volt jelen. Sőt bizonyonnyal házi istentiszteleteken is sokszor postillát olvastak prédikáció gyanánt.

A Monok István és munkatársai által kiadott könyvjegyzékekből az is világos, hogy nemcsak a közösségi vallásgyakorlásban jutott szerephez ez a műfaj. A biblia mellett, a polgári, kisenemesi tékában legtöbbször előforduló mű a postilla, azaz egyéni olvasmánynak is használták őket. Retorikai eszközeik, a bennük bőségesen alkalmazott példázatok, világosságra, közérthetőségre törekvő stílusuk predesztinálták is erre a szerepre ezt a prédikációtípust. Kétségtelen, hogy a hit megélésén, a vallási tanítások hatásos terjesztésén kívül a kor ízlésvilágában a szórakoztatás is funkcióik közé tartozott. Szenci Molnár Albert a *Postilla Scultetica* előszavában ki is mondja, hogy művét egyéni olvasmánynak is szánja.

E sokféle funkcióból következik, hogy kiemelkedő fontosságú e műfaj a korszakban. Az egyházi-vallási élet gyakorlásához a *Biblián* kívül énekeskönyvre, postillára és agendára volt elsősorban szükség. Megfigyelhető például a kálvinista egyházkerületek életében, hogy ezek elérhetőségéről igen nagy figyelemmel gondoskodtak az egyházi vezetők. Sőt, mintha felfedhető lenne egy olyan szándék, hogy minden egyházkerület lehetőleg saját postilláskötettel rendelkezzen. Még sokkal egyértelműbb, hogy a magukat vezető szerepben érző, legképzettebb prédikátoroknak szinte becsvágyuk lett a postilla-írás, amely egyszerre tekinthető lelkészi, teológusi és írói feladatnak. Jellemző, hogy a megjelent kötetek mind az életpálya lezárása körül születtek, tehát tapasztalat, idő, tekintély, nyugalom és kapcsolatok kellettek megalkotásukhoz.¹⁰⁸

Mellőzzük most azt a rivalizálást, amely a XVI. században a postillaírásban Telegdi Miklós, Kulcsár György, Bornemisza Péter és Beythe István között kialakult, és amelyről Nemeskürty István írt. Ne felejtjük el persze azt se, hogy a fennmaradt adatok szerint Sztárai Mihály is írt postillákat, s ha ez igaz, ő is részt vett a „versenyben”. Nézzük most inkább a vizsgált időszakból fennmaradt gyűjteményeket.¹⁰⁹

108 Az egyetlen kivétel Geleji, aki még tíz évig élt postilláinak megjelenése után, és még más jelentős műveket is alkotott.

Ám az ötvenedik életév környéke, mikor beszédeit megjelentette, átlagos esetben már igen közel állt a földi pályafutás végéhez.

109 NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter és kora*, Budapest, 1999, különösen 222–223. Sztárai postilláiról saját maga adott hírt, SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, kiad. TÉGLÁSY Imre, Budapest, 1985, 30.

Katolikus postilla három ismeretes korszakunkból. Időben először Káldi Györgyé jelent meg két kötetben Pozsonyban 1631-ben¹¹⁰ a jezsuita rend facultásával, azaz engedélyével, az egyik Eszterházy Miklósnak, a másik kötet Pázmány Péternek szóló ajánlással. 1636-ban ugyancsak Pozsonyban nyomtatták ki Pázmány prédikációit mint az érsek prédikátori, papi pályáját lezáró művet.¹¹¹ Telegdi János, kalocsai érsek pedig 1638-ban Bécsben három kötetben saját költségen adta közre nagybátyjának, Telegdi Miklósnak még a XVI. században írt beszédeit.¹¹² A szerzők és pártfogók névsora egyaránt bizonyítja, hogy a teljes egyházi év anyagát magában foglaló postilláskötet mindig reprezentációs kiadvány. Sőt, mintha a katolikusoknál is megfigyelhető lenne megjelentetésükben bizonyos vetélkedés a két egyházmegye, az esztergomi és a kalocsai között.

A XVII. század derekáig a protestáns egyházakban is népszerűek maradtak a postillák. Szenci Molnár Albert a heidelbergi udvari prédikátor Abraham Scultetus prédikációit fordította magyar nyelvre, amelyeket Hieronymus Galler oppenheimi nyomdász 1617-ben a „maga költségével” adott ki.¹¹³ Az ajánlás Szegedi Gáspárnak és más nagyszombati polgároknak szól, azaz Galler feltehetően csak a közvetlen nyomtatási költségeket viselte. Az ajánlásban megszólított személyek lakóhelye és Szenci életútja is mutatja, hogy ez a munka a Felső-Duna-melléki egyházkerülethez köthető.¹¹⁴

Alvinczi Péter 1633-ban és 1634-ben Kassán nyomtattatta ki mintegy harmincéves prédikátori pályáját lezáró postilláit.¹¹⁵ A költségeket minden bizonnyal az ajánlás címzettje, Alvinczi utolsó éveinek patrónája, Thelegdi Anna, Nyáry István felesége viselte. Alvinczi gyűjteményéből már korábban is megjelent két rövidebb részlet: *Egy rövid úti prédikáció vízkereszt után harmadik dominikából*,¹¹⁶ és *Quadragesima vasárnapra tartozó szent evangéliumnak magyarázatja hét prédikáció szerint*.¹¹⁷ A kassai pap munkája a Tiszán inneni egyházkerületben számíthatott elsősorban érdeklődésre, de olvasottsága szélesebb körben is kimutatható.

1638-ban és 1640-ben I. Rákóczi György fejedelem költségén 800 példányban Gyulafehérvárott jelentek meg Geleji Katona Istvánnak a műfaj magyarországi

¹¹⁰ RMNy 1509 és 1510. Káldi postilláiról e fejezet elkészülte után jelent meg: GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, 2001.

¹¹¹ RMNy 1659

¹¹² RMNy 1714, 1715, 1716

¹¹³ RMNy 1144

¹¹⁴ Vö. HELTAI János, *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején*, MKsz 1982, 113–126.

¹¹⁵ RMNy 1566 és 1583

¹¹⁶ Kassa, 1632, RMNy 1535

¹¹⁷ Kassa, 1632, RMNy 1536

118 RMNy 1720 és 1825

történetében kivételesnek számító latin nyelvű postillái.¹¹⁸ Az impozáns méretű kötetek közül az elsőt Rákóczinak, a másodikat a magyarországi és erdélyi prédikátoroknak ajánlotta Geleji. Az utóbbiban az ajánlás után egy nagyobb terjedelmű üdvözlővers-gyűjtemény olvasható, amelynek szerzői a legrangosabb, többnyire eszerei tisztet viselő erdélyi prédikátorok. Kétségtelen, hogy a vallási célokon túl ez a kiadvány jól szolgálta az erdélyi fejedelem és az erdélyi református egyház egymást kölcsönösen erősítő reprezentációját.

I. Rákóczi György a románság számára is gondoskodott nyomtatott postillákról, kérdéses, hogy ez illeszkedett-e azokhoz az egyházpolitikai megfontolásokhoz, amelyeket a részleges román bibliafordítások ismeretében már kifejtettünk. 1641-ben nyomták újra Gyulaféhevárott cirill betűkkel Coresi diakónus 1581-ben Brassóban kiadott, a vasárnapi evangéliumokat magyarázó ortodox prédikációit.¹¹⁹

119 RMNy 482 és 1882A

Az evangélikus lelkészek közül a vizsgált időszakban először Mihálykó János, az eperjesi magyarok prédikátora próbálkozott postillakiadással. Ám Simon Pauli, rostocki szuperintendens művéből készült fordításának csak az első kötetét tudta megjelentetni Thurzó Zsuzsanna, Forgách Zsigmond feleségének költségén Bártfán 1608-ban.¹²⁰

120 RMNy 967

Ugyancsak anyagi gondokkal küszködve sikerült kinyomtatatnia 1627-ben és 1628-ban Csepregen Zvonarics Istvánnak, Zvonarics Györgynek és Lethenyi István, csepregi prédikátornak rokonuk, Zvonarics Mihály, néhai dunántúli szuperintendens postilláit.¹²¹ Küzdelmük bizonyossága, hogy milyen fontos volt az egyházkerület számára a magyar nyelvű postilla közreadása. Az első kötet költségeit magukra vállalták a pártfogók, elsősorban a környék legnagyobb birtokosa, Nádasdy Pál és felesége, Révay Judit, valamint Thurzó György nádor özvegye, Czobor Erzsébet, Révay Péter koronaőr özvegye, Forgách Mária, Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány özvegye, Poppel Éva, továbbá néhány kisebb birtokos: Szécsi Mihály, Bács megyei János, Könczöl István, Takács Miklós és Kis Tamás. A névsorból kitűnik, hogy Zvonaricsék az evangélikusok szinte valamennyi tekintélyesebb pártfogóját megmozdították céljuk érdekében.

121 RMNy 1380 és 1404

Eredetileg úgy tervezték, hogy a második kötet költségeit már az első eladásából befolyt összegből fedezik majd. Egy év alatt azonban még nem sikerült összegyűjteni a szükséges summát, ezért ismét pártfogóikra szorultak, sőt saját maguknak is hozzá kellett járulniuk a nyomtatási költségekhez.

Madarász Márton eperjesi magyar lelkész már több sikerrel járt hasonló terve valóra váltásában. A királyi országrész keleti felében élő evangélikusok számára fordította magyar nyelvre Balthasar Meisnernek, a Magyarországgal szoros kapcsolatokat tartó wittenbergi teológusnak a postilláit, amelyek elmékedéseket is tartalmaztak. A munka két kötetben jelent meg Lőcsén 1635-ben és 1638-ban¹²², mindkettő Prépostváry Zsigmond királyi tanácsosnak szóló ajánlással. Az első kötet piaci sikere azonban kétségtelen, hiszen a második kötet impresszumában már ott olvasható a *typis et sumptibus Laurentii Brewerii* megjegyzés, vagyis a nyomdász nyilván tapasztalva a munka népszerűségét és eladhatóságát, a második kötetnél már maga is „beszállt” az üzletbe. Érdekes adalék ez a magyarországi könyvkereskedés történetéhez is. Zvonaricsék példájából úgy tűnik, hogy egy év még kevés volt egy jól eladható kiadvány megtérüléséhez, három év alatt azonban ez már elérhető volt.

¹²² RMNy 1629 és 1894

Hosszasabban időztünk a postillák műfajnál. Ám az idetartozó nyomtatványok reprezentatív volta és a kiemelkedő szerzők sora – hiszen még a köztudatban kevésbé ismert Mihálykó, Zvonarics Mihály és Madarász is a magyar nyelvű evangélikusok kiemelkedő vezető személyiségei – feltétlenül indokolta az alaposabb összefoglalást. Még így sem volt azonban lehetséges, ahogy a bibliai műfajoknál sem, minden problémára kitérni, megmaradtunk a jelen tanulmány kiadási, kiadványi szempontjainál. De itt is felhívjuk rá a figyelmet, hogy a postillák ajánlásai, a pre- és postlimináriák egyes darabjai sokszor szinte önálló vitairatok, teológiai értekezések, szövegük pedig kimeríthetetlen irodalmi és művelődéstörténeti tárház. Kutatásuk egyik legnagyobb kihívás a régi irodalommal foglalkozók számára, annál is inkább, mert amint a fenti szemléből is nyilvánvaló, szépirodalmi, olvasmányi jellegük is egyre erősebbé vált az idők folyamán.

2.1.2. Az ünnepi prédikációk

Míg a postillák a teljes egyházi év valamennyi alkalmára tartalmaznak beszédeket, a protestáns prédikációskötetek egy része csak néhány fontos ünnephez kötődik. Mindösszesen tíz ilyen akad. Kiemelkedik közülük Geleji Katona Istvánnak az 1640-es évek derekán három kötetben közreadott *Váltság titka* című gyűjteménye,¹²³ amely az „esztendő-tszakai hét jeles ünnepekre”: adventre, karácsonyra, vízkeresztre, a nagyhétre, húsvétra, áldozócsütörtökre és pünkösdre készült. Pázmány *Kalauza* mellett ez a második olyan XVII. századi munka, amely eredetileg is magyar nyelven megfogalmazott rendszeres teológiai tanítást nyújt a krisztológia teljes kifejtésével a megváltás teológiájának középpontba állításával. A tárgyválasztást egyrészt Katona meghatározó gyermekkori élménye inspirálta. Hétéves korában ugyanis török fogságba esett, ahonnan édesanyja nehezen összegyűjtött summával váltotta ki, és mentette meg a janicsársorstól. A tárgyválasztás második oka az antitrinitarizmussal folytatott harc. A gyulafehérvári akadémiának és nyomdának a kiadványokban kirajzolódó szellemi arca ugyanis azt tükrözi, hogy az unitáriusok Erdélyben sokkal „veszedelmesebb” ellenfelet jelentettek a reformátusok számára, sokkal erősebbek voltak annál, mint a köztudat eddig számon tartotta. Geleji e három reprezentatív kötetének teológiai, nyelvi, irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségével a kutatás még alig foglalkozott, pedig tartalmánál, színvonalánál, terjedelménél, és valószínűleg hatásánál fogva is XVII. századi szellemi életünk egyik csúcsteljesítményét jelenti.

A többi ünnepi időszakra készült prédikációskötetből még Kecskeméti C. János munkája református: *Három fő és nevezetes ünnepekre való prédikációk, úgymint karácsonyra, húsvétra és pünkösdre*. Ez három kiadást is megért: Debrecen 1615, 1621 és 1643.¹²⁴

Az egyetlen ilyen katolikus nyomtatvány ma példányból nem ismeretes. 1655 körül láttak napvilágot Sennyei István szűz Mária ünnepeire írt prédikációi, *De festivitatibus et vita beatae Mariae Virginis*,¹²⁵ amelyek latin címük ellenére feltehetően magyar nyelvű beszédeket tartalmaztak.

A teljes egyházi évre vonatkozó postillák között alig voltak latin, és nem volt német vagy cseh nyelvű nyom-

¹²³ RMNy 2124, 2197, 2298

¹²⁴ RMNy 1083, 1299, 1992

¹²⁵ RMNy 2625

tatvány. Ez is illusztrálja a bevezetőben mondottakat, tudniillik, hogy a német és más idegennyelvű polgárság alapvető könyvigényét külföldről elégítette ki. A három evangélikus, ünnepi prédikációkat tartalmazó kiadvány közül azonban egy német nyelvű, kettő pedig latin. Georgius Fabricius: *Festa festorum*ja (Kassa 1611)¹²⁶ Kassa előjáróinak szóló ajánlással a három nagy ünnepre íródott. Joannes Kircher, báni rektor *Homilia de passione Christi* (Trencsén 1637)¹²⁷ című művét és Joannes (Secundus) Serpilius késmárki lelkész *Miraculum Helisaei* (Lőcse 1642)¹²⁸ című húsvéti prédikációit pedig Illésházy Gáspárnak, illetve Wilhelm Tory, krakkói kereskedőnek ajánlották. Az utóbb említett munka német nyelvű.

126 RMNy 1015

127 RMNy 1704

128 RMNy 1945

2.1.3. A lectio continuán alapuló prédikációk

Az egyházi beszédek második alaptípusa a lectio continuán alapuló bibliamagyarázó prédikáció. Az ide sorolható kiadványok olykor egy-egy teljes szentírási könyvet magyaráznak, máskor csupán egy-egy könyv egy vagy több kiragadott fejezetét. Anyagunkból összesen 13 tétel tartozik ebbe a csoportba.¹²⁹ Ez tizenkét művet jelent, mivel Keresztúri Bíró Pál: *Lelki legeltetése* néhány éven belül kétszer is megjelent.¹³⁰

129 RMNy 873, 895,
1216, 1236, 1237,
1258, 1469, 1605,
1915, 2127, 2300,
2357, 2404

Tipikusan református és a hazai anyagban tipikusan magyar nyelvű műfaj. Ugyanis minden ide tartozó nyomtatvány a református egyházhoz köthető, és csupán Johann Frosch: *Der Cl. Psalm Davidis... von seiner Regierung* (Gyulafehérvár 1630)¹³¹ című munkája német, valamint Jiří Veselský-Laetus: *Pauli apostoli peregrinatio*ja (Várad 1650)¹³² latin nyelvű, a többi magyarul íródott.

130 Várad, 1645 és 1649,
RMNy 2127 és 2300

131 RMNy 1469

132 RMNy 2357

Két olyan művet, amelyek jelentős mennyiségű bibliai szöveget is tartalmaznak, már korábban említettünk közülük: Sóvári Soós Kristóf: *Az szent prófétáknak, kik szám szerint tizenketten vannak ... magyarázatának első része, Oseas, Joel, Amos* (Bártfa 1601),¹³³ és Derecskei Ambrus: *Az szent Pál apostol levele, melyet írt a Róma beli keresztyéneknek. Magyar prédikációkra rendeltetett* (Debrecen 1602).¹³⁴ Ezeknek a tanítás általános igényén kívüli aktuális kiadási célját jelenleg nem ismerjük. Pedig egyébként jellemzője a műfajnak, hogy a bibliai

133 RMNy 873

134 RMNy 895

szöveg értelmezése valamilyen közösségi vagy egyéni élmény, történelmi, társadalmi vagy individuális életese-mény, filozófiai-teológiai gondolat keretében történik meg. Azaz az exegézisből eredő teológiai, etikai mondanivaló egyfajta „külső” gondolat- és élményvilágba ágyazódik, azaz a prédikáció „alkalmi jellege”, időhöz, eseményhez kötöttsége komoly hatást gyakorol a teológiai tartalomra is, a prédikátor az interpretált szövegnek nem egyszerűen üzenetét, hanem aktuális, a saját léthelyzetre, műveltségre, gondolkodásra vonatkoztatott üzenetét keresi.

A folyamatos olvasás gyakorlata alapvetően alakítja át prédikációskötetek szerkesztési elveit. Míg a postillák szerkezetét az egyházi év ciklikusan ismétlődő alkalmi, időszakai a körkörösen folyó időszemléletnek megfelelően alakították ki, a lectio continua kilép a ciklikus időszámításból, az időből kiszakított külön alkalmat vagy gondolatkört keres rendezői elvül, s a szöveget ennek megfelelően lineáris rendben elemzi.

A reformációnak a négy világbirodalomról szóló történetteológiáját fejti ki Kecskeméti Alexis János: *Az Dániel próféta könyvének... magyarázatjában* (Debrecen 1621).¹³⁵ Milotai Nyilas István: *Sz. Dávidnak huszadik zsolttárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja* (Kassa 1620)¹³⁶ pedig valójában királytükör. A kálvini kettős szerződéselméletet népszerűsítő formában vázolja fel. Az isteni elhívásból és Isten akarata szerint uralkodó Bethlen Gábor és az Isten akarata szerint élő, s fejedelméért szüntelenül imádkozó magyar keresztyénség képének megfestéséhez Bethlen Gábor 1619. évi, első magyarországi kitémadásának támogatása adott aktualitást. Ugyancsak királytükör Johann Frosch említett, német nyelvű, 1630. március elsején Brandenburgi Katalinnak ajánlott, a 101. zsolttárt magyarázó munkája.¹³⁷ Ezt a zsolttárt tekintette a reformáció Dávid királytükrenek, amelyben leírja a helyesen berendezett királyi udvart, és a helyes kormányzás módszereit.¹³⁸ Sajnos Frosch prédikációiból ma nem ismert példány, pedig rendkívül érdekes szellemi dokumentuma lenne a fejedelemtől rövid uralkodásának.

Margitai Péter: *Jónás könyvének magyarázata* (Debrecen 1621),¹³⁹ amelyet Csomaközi Andrásnak,

135 RMNy 1236

136 RMNy 1216

137 RMNy 1469

138 Vö. SINGER, Bruno
*Die Fürstenspiegel
in Deutschland im Zeitalter
des Humanismus und
der Reformation,*
München, 1981.

139 RMNy 1237

Bethlen Gábor váradi vicekapitányának ajánlott 1620. augusztus 1-jén, éppúgy az 1619–1620. évek élményvilágából táplálkozik, mint Kecskeméti Alexis és Milotai már tárgyalt munkái. Nemzeti, közösségi bűnbánatra hív föl. Bethlen nem sokkal kitámadása előtt általános bűnbánatot rendelt el Erdélyben. Az 1618-ban megindult európai politikai mozgalomhoz, és a harmincéves háború első szakaszához ugyanis hatalmas protestáns várakozás fűződött. A pápaság végleges bukását, új, mindenre kiterjedő reformációt vártak tőle. A reformáció új előretöréséhez és teljes győzelméhez pedig első lépés a bűnbánat. Olyan spirituális kísérője ez a gondolat Bethlen mozgalmának, amelynek értelmezése megkerülhetetlen feladat lesz a jövőben. Kecskeméti C. János: *Sámuel próféta második könyvének huszonnegyedik részének... magyarázatja, melyben Dávid választja az döghalált inkább, hogy nem mint ellenség kezében esnék* (Bártfa 1622)¹⁴⁰ már a felfokozott hangulat leszálló ágában intéz vigasztalást bibliai párhuzamokban a „sok nyomorúsággal szorongatott magyarsághoz.”

Tyukodi Márton és Jiří Veselský-Laetus prédikációi esetében a magyarázatra kiszemelt könyv kiválasztását egyéni élethelyzet diktálta. Tyukodi azért választotta tárgyául a Genézis 37–47, József életútját tárgyaló fejezeteit, mivel, mint előszavában írja: ... *valami pontocskáját én is érzettem ... a József számkivetésének és szomorúságának, midőn ... 1637. esztendőben Herpályban házamnál 11 hónapig és 2 hétig a szent munka és szolgálat nélkül nyomorgottam.*¹⁴¹ A cseh Veselský-Laetus pedig, mint hányatott életű exuláns érezte magához különösen közelállónak Pál apostol Caesareából Rómába való sok hányattatással és szenvedéssel teli vándorútját (Apostolok Cselekedetei XXVII. és XXVIII. caput).¹⁴²

Az hitnek és jóságos cselekedeteknek tündöklő példáiról (Debrecen 1635)¹⁴³ című mű a Zsidókhoz írt levél 11. fejezetét magyarázza. Szerzője, Keresszegi Herman István „az debreceni ... eklézsiának lelki épületekre” és „az együgyű híveknek közönséges hasznokra” bocsátotta ki erkölcsi példákat, etikai tanítást tartalmazó beszédeit. A kötet mecénása Petneházi István özvegye, Király Anna az előszó szerint több diákot is taníttatott külföldön.¹⁴⁴ Adatok híján nehéz megállapítani, hogy személyes ihletője

140 RMNy 1258

141 TYUKODI Márton, *Az tiszta életű József pátriárka életének... magyarázatja*, Várad, 1641, RMNy 1915

142 JIŘÍ VESELSKÝ-LAETUS, *Pauli apostoli peregrinatio Caesarea Romam...*, Várad, 1650, RMNy 2357

143 RMNy 1605

144 Király Anna férjének, Petneházi Istvánnak ajánlotta disputációját 1618-ban a Marburgban tanuló Vári Miklós (RMK III, 1226) és 1625-ben a Brémában tanuló Besenyey F. Mihály (RMK III, 1372). Vö. *Heidelbergi Adattár* 312

volt-e Keresszegi prédikációinak, de a hitből fakadó jóságos cselekedetek (= virtus, erények) tárgyalása és a patróna kegyessége közti allúzió így is eléggé nyilvánvaló. Azaz a személyesség, ha nem is olyan közvetlenül, mint az előbbi esetekben, de itt is tetten érhető a kiadvány létrejöttében.

145 RMNy 2127, 2300
és 2404

Keresztúri Bíró Pál *Lelki legeltetése* (Várad 1645 és 1649), amely a 23. zsolttárt magyarázza, és Komáromi Szvertán István *Mikoron imádkoztok* (Várad 1651)¹⁴⁵ című műve, amely a Miatyánkot értelmezi, már a prédikációk következő csoportjához képez átmenetet. A kötet vezérfonalául egy-egy bibliai rész szolgál, de ezeken keresztül már bizonyos hittételek, vagy a hitéletben előforduló gyakorlati, esetleg elvi problémák állnak a kompozíció középpontjában. Keresztúrinál a bűnös emberi lét, a megtérés és útmutatás az Isten irgalmassága szerinti élethez,¹⁴⁶ Komárominál pedig az ima magyarázata mellett az imádkozás módja és jelentősége.

146 Vö. DIENES Dénes,
Keresztúri Bíró Pál,
Budapest, 2001.

A lectio continuán alapuló prédikációk azt mutatják, hogy a protestantizmus sokféle új lelki igényt szült. Ezek szószékről való kielégítésére alkalmasabb a folyamatos bibliaolvasáson alapuló prédikáció, mivel hajlékonyabb, mozgékonyabb műfaj, mint a postilla. Felhasználható arra, hogy a közösségi és egyéni lét legkülönbözőbb aspektusairól fejtsen ki üzenetet, olyan témákról, mint a történelem menete, a helyes politikai, társadalmi berendezkedés és magatartás, a közösségi és egyéni bűn, megtérés, gyakorlati kegyesség. Az utolsónak említett két munka pedig arra utal, hogy az elsősorban a közösségnek szóló üzenetek keresésével szemben a puritanizmus terjedésével a prédikációknak e szűkebb műfajában is erősödnek, sokasodnak az individuális, az egyénre vonatkozó kérdések és témák.

2.1.4. A szabad textusválasztáson alapuló prédikációk

Ebbe a csoportba alapvetően két prédikációtípus tartozik. Az esetek kisebb részében a textus kiválasztása mögött valamilyen tanító, apologetikus, esetleg polémikus szándék, vagy pillanatnyi élethelyzet áll. Ez a típus még közel áll a bibliamagyarázó prédikációhoz, ezért, mint látni fogjuk, ahhoz hasonlóan alapvetően protestáns

műfaj, katolikus kiadvány csak igen ritkán tűnik fel az anyagban. De amíg a lectio continuán alapuló beszédek-nél a bibliai könyv tartalmának kifejtése, az exegézis önálló elvként és formateremtő célként is hangsúlyos, itt az exegézis a teológiai, erkölcsi vagy alkalmi mondanivaló szolgálatában áll. Azaz, amíg a lectio continuán alapuló kiadványokat általában létértelmező műfajnak tekinthetjük, addig a szabad textusválasztás más irányban biztosít nagyobb mozgékonytságot a műfajnak. Egyrészt elmozdulhat a didaxis, a catechesis, a hitoktatás felé, másrészt lehetővé teszi a pillanatnyi élethelyzeteknek, rendkívüli eseményeknek a transzcendens vagy legalább az egyházi tanítások szempontjából való értelmezését. Logikus tehát, és a műfaj mozgékonytságának növekedését is mutatja, hogy az ebbe a kategóriába sorolható tételek második, és számban sokkal nagyobb csoportja már alkalmi munka. Közülük a legnagyobb tömeget a gyászbeszédek jelentik.

Természetesen e műfajcsoportban, mint a többiben is, számos olyan nyomtatvány akad, amely nem illeszkedik pontosan egyik általunk alkotott kategóriába sem, illetőleg több csoportba is beosztható. Ezeket a műveket ott tárgyaljuk, ahová a kiadvány fő része szerint sorolható, de alkalmilag egy-egy műre több műfaj tárgyalásánál is utalunk.

A szabad textusválasztáson alapuló prédikációskötekek közül tartalmilag a legátfogóbbak Nógrádi Mátyás magyar és Hendrik van Dienst latin nyelvű munkái, a *Lelki próbakő* (Debrecen 1651)¹⁴⁷ és a *Praxeos sacrae specimen...* (Várad 1653).¹⁴⁸ Ezek szinte lelkészi kézikönyvek. Az általános erkölcsi oktatáson kívül vegyes teológiai témákat tárgyalnak, és agenda, azaz lelkészi teendőkre vonatkozó részletek is találhatóak bennük. Ugyancsak vegyes tartalmú Keresztúri Pál életében megjelent utolsó prédikációskötete az *Egyenes ösvény a szent életre vágyódóknak* (Várad 1653).¹⁴⁹

Egy teológiai kérdést fejt ki részletesebben Mihálykó János Lucas Polliótól való fordítása: *Hét prédikációk az örök életéről*. (Bártfa 1612),¹⁵⁰ amely nem csupán a közösségi hitéletet szolgálja, hanem mivel közel áll az elmélkedéshez, az egyéni ájtatosság gyakorlására is alkalmas, azaz nemcsak elmondásra, de olvasásra is volt szánva.

147 RMNy 2363

148 RMNy 2500

149 RMNy 2502

150 RMNy 1030

151 RMNy 2453

Enyedi Fazekas János: *Mennyei szó a lelki áloból való felszerkenésről* (Várad 1652)¹⁵¹ pedig a puritánusok kedvenc témaköreit, a bűnt, bűnbánatot, megtérést tárgyalja hat erkölcsnemesítő beszédben.

Jellegetes típusa az alkalmi textusválasztásnak a katekizmusi anyagot magyarázó prédikáció. A hagyományos katekizmusi anyagból a Tízparancsolat, a Miatyánk és a szentségek szereztetési igéi valójában szentírási szövegek, de gyakori önálló használatuk miatt szinte önálló életre keltek az egyházak gyakorlatában és a hívek tudatában. A szószekekről való értelmezésük teljes egészében a didaxist, a teológiai, dogmatikai oktatást szolgálja. Ebbe a csoportba sorolható Margitai Péter három műve: *A mindennapi könyörgő imának magyarázatja* (Debrecen 1616 és 1624),¹⁵² *Az Isten törvényének magyarázatja* (Debrecen 1617),¹⁵³ *Az Apostoli Credonak magyarázatja* (Debrecen 1624).¹⁵⁴ Abraham Danielsz Elshemius: *Spirituales piae animae deliciae, sive decem conciones Sacrae Coenae explicatae* (Várad 1651)¹⁵⁵ úrvacsorai prédikációi pedig valószínűleg tankönyvnek is alkalmasak lehettek a várad iskolában.¹⁵⁶

152 RMNy 1108 és 1301

153 RMNy 1131

154 RMNy 1300

155 RMNy 2403

156 Komáromi Szvertán István, *Mikoron imádkoztok* című, az előző fejezetben tárgyalt műve (RMNy 2404) a Miatyánkot értelmezi ugyan, de nem a katekizmusi mondanivalót keresi benne, ezért került a bibliamagyarázó prédikációk csoportjába.

157 RMNy 901

158 RMNy 1004

159 RMNy 1849

A postillákban és más típusú prédikációkban is igen gyakran hangsúlyosan jelen van a polémikus szándék, sőt egyik lényegi elemük nem ritkán (de nem is mindig) a polémia. A szabad textusválasztáson alapuló beszédek között pedig hét olyan kiadványt is találunk, amelyek elsődlegesen hitvitázó céllal születtek, ezért tematikai tipizálásukra a vallási vitairatok között még visszatérünk, itt csupán jelzesszerűen vesszük számba ezeket. Közülük kettőnek témája a konvertálás: Fabricius János: *Hollósi Godefridus barát megtérése* (Keresztúr 1603)¹⁵⁷ és Pázmány Péter: *Pozsonyban lött prédikáció... azon az napon, melyen... Thordai János barát harmadszor kiöltözött a csuklyából* (Pozsony 1610).¹⁵⁸ Közvetlen térítési céllal íródott Eszterházy Miklós missziós papjának, Tasi Gáspárnak németből fordított munkája: *Öt rövid prédikáció húsz színes okokról, miért nem akarnak most némely emberek katolikusokká... lenni* (Pozsony 1640),¹⁵⁹ forrása Jakob Feucht, ingolstadt-i rektor *Fünff kurtze Predigen von zwentzig vermeyten Ursachen* (Köln 1574) című műve volt. Kecskeméti C. János, ungvári és Kaspar Preller eperjesi lelkész a katolikusok és protestánsok közötti leggyakoribb

vitatémákkal foglalkoznak: *Az pápisták és mi közöttünk vetélkedésre vetettetett három fő artikusokról* (Bártfa 1622)¹⁶⁰ és *Auflegung eines Verß Danielis* 12. Cap. (Lőcse 1638).¹⁶¹ Preller kérdése, amelyet főként Flacius Illyricus nyomán fejt ki: Hol volt Isten igaz egyháza Luther előtt? Alvinczi Péter: *Az Úrnak szent vacsorájáról* (Kassa 1622)¹⁶² és Medgyesi Pál: *Isteni és istenes zsinat* (Sárospatak 1655)¹⁶³ kiadványai pedig a kálvinista egyházon belüli vitákat jelzik.

A szabad textusválasztáson alapuló prédikációk nagyobb része azonban már alkalmi jellegű. Egyházi és világi alkalom vagy természeti esemény, tünemény, jelenség egyaránt állhat létrejöttük hátterében.

A búcsúzáshoz, mint látni fogjuk, számos műfaj kapcsolódik. A prédikációk közül két német nyelvű beszéd említhető itt. Gregor Gerber és Johann Georg Langsfeld egy-egy prédikációval búcsúzott a pozsonyszentgyörgyi, illetve az iglói gyülekezettől. Érdekes módon közel azonos ideig 8 és fél, illetve 8 évig szolgáltak az említett helyeken.¹⁶⁴

Ünnepélyes egyházi alkalomra készült még négy kiadvány. Szenci Molnár Albert Abraham Scultetus pfalzi udvari prédikátornak a reformáció századik évfordulóján Heidelbergben rendezett ünnepségeken elmondott prédikációját fordította magyar nyelvre: *Secularis concio evangelica, azaz jubileus esztendei prédikáció... cum appendice de idolo Lauretano* (Oppenheim 1618).¹⁶⁵ Noha a munka formailag prédikáció, tartalmilag hitvitának is felfogható, amit jelez, hogy az appendixben Molnár egy latin nyelvű vitairatot is csatolt hozzá a lorettomi Mária-kép és kegyhely tisztelete ellen.

A Monaki Miklós, Zemplén megyei birtokos és felesége által Bekecsen építtetett református templom 1625. január elsején történt felszentelésének alkalmából elhangzott prédikációkat ugyancsak Szenci Molnár Albert szerkesztette gyűjteményes kötetbe,¹⁶⁶ Jakub Jakobeus pedig az eperjesi magyar templom alapkövének letételekor mondott biblikus cseh nyelvű prédikációt, amelyet számos latin üdvözlő vers kíséretében tettek közzé.¹⁶⁷ Andreas Oltard egy 1650. május 8-án tartott püspöki vizitáció alkalmából prédikáció formájában foglalta össze a szebeni reformáció történetét. Műve már kéziratos

¹⁶⁰ RMNy 1256

¹⁶¹ RMNy 1736

¹⁶² RMNy 1263

¹⁶³ RMNy 2606

¹⁶⁴ GERBER, *Valetpredigt...*, Trencsén, 1643, RMNy 2027 és LANGSFELD, *Abdankungs-Predigt...*, Lőcse, 1654, RMNy 2535

¹⁶⁵ RMNy 1166

¹⁶⁶ *Consecratio templi novi... az... bekecsi templomnak dedikálásakor...*, Kassa, 1625, RMNy 1334

¹⁶⁷ *Anamnis, to jest vičná a neumijrajicy pamět...*, Lőcse, 1642, RMNy 1938

168 *Concio solennis et extraordinaria complectens initia et progressum reformationis primae ecclesiarum Saxonicarum in sede Cibiniensi...*, Szeben, 1650, RMNy 2343

169 Kassa, 1620, Lőcse, 1637 és Lőcse, 1654, RMNy 1220, 1687 és 2539

170 Szövege kiadva ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, kiad. HELTAI János, Budapest, 1989, 120–129.

171 RMNy 1333

172 RMNy 1804

173 RMNy 1875

174 RMNy 2009

175 RMNy 1946. Természetesen nem zárható ki, hogy a cím egészében metaforikus jelentésű, és a prédikáció nem kötődött konkrét eseményhez.

formában is gyorsan terjedt, ezért eredeti oklevelekkel kibővítve hamarosan nyomtatásban is napvilágra bocsátotta.¹⁶⁸

A királytükörként szolgáló bibliamagyarázó prédikációkkal mutatnak rokonságot Sebastian Türck kassai, Johann Serpilius késmárki, és Matthias Zimmermann eperjesi német prédikátorok német nyelvű beszédei, amelyekben a városi tisztújítás alkalmából a jó városi magisztrátusok feladatait foglalták össze.¹⁶⁹ A szerzők működési helyéből láthatóan a Felső-magyarországi városok igényei hívták életre ezt a prédikációtípust. Tartalmilag hozzájuk kapcsolódik még Alvinczi Péter postiláiból a kassai bíróságújulásra mondott beszéd.¹⁷⁰ Alvinczi német prédikátortársának, Michael Bussaeusnak a kassai előjárókhöz és Bethlen Gáborhoz címzett, 1625 első napján elmondott újévi köszöntő prédikációja, tágabban értelmezve a műfaj kereteit, ugyancsak itt említhető.¹⁷¹ A bíróságújulás, a magisztrátusválasztás lehetősége és kötelessége a hívő ember számára a természetjogból folyó szükségszerű adottság, Isten által nyújtott alkalom.

Isteni intésnek, vagy Isten által a természet rendjében adott, bűnbánatra, megtérésre, erkölcsös életre figyelmeztető jelnek tekintették gyakran a rendkívüli természeti jelenségeket, rendkívüli eseményeket. Érdekes módon az ilyen jellegű alkalmakhoz kapcsolódó három prédikáció mind tüzeset ihletéséből született. Ján Lochmann a Németlipcsén 1639. október 22-én este 8-kor kitört tűzvészről emlékezett meg cseh nyelven.¹⁷² Kismarjai Veszelin Pál az 1640-es debreceni tűzvész miatt vigasztalta megkeseredett híveit.¹⁷³ Eperjesen 1643-ban pedig éppen nagypénteken ütött ki tűz este 6 és 7 óra között, amely több mint 40 házat pusztított el, amint erről Jakub Jakobeus szinte riportszerűen beszámol.¹⁷⁴ Feltételezhetően hasonló pünkösd-i esemény után született Johann Serpilius késmárki lelkész *Pluviae Pentecostalis stillae* (Lőcse 1642) című,¹⁷⁵ ma példány alapján nem ismert német nyelvű beszéde.

A házasságkötés és a gyász olyan társadalmi alkalmak, amelyeken hagyományosan hivatalból is fontos feladatok hárultak az egyházra. Ezért a házasságkötésekre és gyász esetekre készült vallási tartalmú munkákat a tovább-

biakban alkalmi-egyházi kiadványoknak nevezzük. Érdekes viszont, hogy a harmadik ilyen eseményként kínálkozó születésre és keresztelőre alig-alig készült a vizsgált időszakban nyomtatott prédikáció. Ennek oka talán az lehet, hogy a magas gyermekhalandóság miatt igen bizonytalan volt, hogy egy-egy megszületett csecsemő megéli-e a felnőttkort. Nem érthetetlen tehát, hogy mindössze két keresztelési prédikáció található az egész anyagban. Mindkettőt Keresztúri Bíró Pál udvari prédikátor mondta el 1645. április 2-án és 1647. január 15-én II. Rákóczi György és Báthori Zsófia gyermekeinek, Ferencnek és a korán elhunyt Zsigmondnak a keresztelőjén.¹⁷⁶ Nem véletlen azonban éppen e két keresztelési prédikáció fennmaradása, hiszen a fejedelmi családban fontos esemény a fiúgyermek születése. Mint más reprezentációs kiadványok esetében látjuk majd, a Rákóczi család egyik fő politikai törekvése éppen a dinasztia-alapítás, ez pedig férfi utódok nélkül nem lehetséges.

Bár számos lakodalmi kiadvány jelent meg a korszakban, kifejezetten egyházi esketési beszéd nyomtatásban önállóan nem látott napvilágot. Alvinczi Péter a postiláiból mintegy speciménként kiragadott egyik prédikációja mellé csatolta függelékként *Bethlen Péter úrnak... Illyesházi Catharina asszonnyal hűttel lött házasságbeli frigykötése előtt való intés* (Kassa 1632) című munkáját.¹⁷⁷ A Bethlen család házasságpolitikája segítségével igyekezett rokoni kapcsolatba kerülni a magyarországi főrendekkel. Az evangélikus Illésházyakkal való házasság igen kényes ügy volt. Az evangélikus és református rendek közötti összekötő szerepre vállalkozó Alvinczinek írásban előre kellett megszerkesztenie a mindkét családnak megfelelő esketési formulát.¹⁷⁸

Már a gyászbeszédhez áll közel Cserkő Mihály bitcei udvari titkár *Három prédikációkja* (Kassa 1620)¹⁷⁹, amelyet Eliáš Láni szlovák nyelvű prédikációiból fordított magyarra Thurzó György, néhai nádor özvegyének, Czobor Erzsébetnek a vigasztalására; és Kassai András, kassaujfalui prédikátor *Vigasztalással teljes prédikáció az özvegyiségnek sanyarú állapotjáról* (Bártfa 1644),¹⁸⁰ amelyet őt, hosszabb ideje özvegyiségben élő matrónának ajánlott, közöttük Mutnok Annának, Alvinczi Péter egykori feleségének.

176 Rákóczi Györgynek... és Báthori Zsófiának... első szülöttöknek... Rákóczi Ferencnek keresztsége napján lött prédikáció..., Várad, 1645, RMNy 2129.

Rákóczi Györgynek... és... Báthori Zsófiának... második szülöttöknek... Rákóczi Zsigmondnak... keresztségének napján lött prédikáció..., Várad, 1647, RMNy 2199

177 RMNy 1535/2

178 HELTAI János, *Bethlen Péter és Pázmány, In Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982/1983*, Budapest, 1984, 411–422.

179 RMNy 1210

180 RMNy 2050

181 *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, gondozta KECSKEMÉTI Gábor, a bevezetőt írta KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka, Budapest, 1988; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században*, Budapest, 1998.

182 *Magyar nyelvűek* (a számok után álló betűk feloldása

E = evangélikus,

K = katolikus,

R = református,

U = unitárius):

RMNy 913 E, 930 R, 1048 R, 1266 R, 1296 R, 1306 R, 1406 R, 1498 R, 1524 R, 1595 R, 1723 R, 2056 R, 2132 R, 2160 R, 2458 K, 2459 K, 2486 R, 2504 R, 2511 K, 2512 K, 2513 K, 2622 R, 2623 R.

Latin nyelvűek: RMNy 932 R, 1141 E, 1253 U, 1287 E, 1364 E, 1855 E, 2324 K, 2496 E, 2611 E.

Német nyelvűek, valamennyi evangélikus:

RMNy 1231, 1248, 1280, 1366, 1473, 1474, 1631, 1760, 1932, 2072, 2110, 2175, 2184, 2276, 2476, 2537.

Biblikus cseh nyelvűek

(valamennyi evangélikus):

RMNy 1705, 1706, 1754, 1798, 1799, 1800, 1803, 1967, 1969, 2036, 2123, 2152, 2155, 2192, 2244, 2395, 2608.

Bizonytalan:

RMNy 2085 E, 2086 E.

A szabad textusválasztáson alapuló prédikációk között a gyászbeszédek képezik a legnagyobb tömeget. Szempon-tunkból egyértelműen átmeneti műfajnak tekinthetők, hiszen a temetéseken a lelkészek által elmondott és nyomtatott beszédek egyértelműen a nyilvános közösségi vallásgyakorlás műfaji rendjéhez tartoznak. Ezzel együtt, amint mondtuk, a gyász-alkalmakhoz köthető más mű-fajokkal együtt az alkalmi kiadványok közé is besorolandók. A vallási-egyházi és az alkalmi jelleg tartalmukat is közösen határozza meg, hiszen a temetéseken legtöbbször tárgyalt teológiai témák a bűnbocsánat, kegyelem, boldog halál, utolsó ítélet, feltámadás, örök élet mellett a befejező részek a personália, usus, alkalmazás, az elhunytak életét, genealógiáját, tetteit foglalják magukban, azaz világi cé-lokból, világi témákkal foglalkoznak.

Fontosságukat az is jelzi, hogy a műfaj az utóbbi évti-zedben a tudományos kutatások középpontjába került. Kecskeméti Gábor egy kiváló szövegkiadás bevezető tanulmányában és egy monográfiában is összegezte a magyar nyelvű XVI–XVII. századi gyászbeszédekről felgyűlt retorikai, kommunikációelméleti, eszmetörténeti és iro-dalomszociológiai eredményeket.¹⁸¹ Természetesen nem feladatunk és nem is áll szándékunkban legfontosabb megállapításainak ismertetése, még kevésbé szempont-jainak a nem magyar nyelvű anyagra való kiterjesztése, hiszen ez szétfeszítené jelen tanulmányunk kereteit, hanem megmaradva eddigi, főként irodalomszociológiai jellegű szempontjainknál, csupán a korszakunkba eső anyag statisztikai elemzésére vállalkozhatunk.

Összesen 67 nyomtatott egyházi gyászbeszéd ismert korszakunkból. Ebből 23 magyar nyelvű, 9 latin, 16 német, 17 biblikus cseh, kettőnek a nyelvét pedig péld-ány hiányában nem lehet bizonyosan megállapítani. A nyelvi megoszlás majdnem azonos képet mutat a fele-kezeti megoszlással. 18 kiadvány református, ebből 17 magyar, egy pedig latin nyelvű. Mindössze 6 katolikus gyászbeszéd fordul elő, ebből 5 magyar, egy pedig latin nyelvű. Az egyetlen unitárius prédikáció latinul íródott. A többi német (16) és biblikus cseh nyelvű beszéd (17), továbbá egy magyar és 6 latin evangélikus.¹⁸²

Bizonyos mechanikus tartalmi csoportosítás tovább árnyalja a képet. A 67 kiadvány alapvetően két részre

bontható aszerint, hogy több (26 darab), vagy csak egyetlen beszédet tartalmaz (41 darab).¹⁸³ A több beszédet tartalmazó tételek közül kettő magyar nyelvű beszédminta-gyűjtemény, ráadásul mindkettőt, Margitai Péter és Selyei Balogh István munkáit kétszer is kinyomtatták.¹⁸⁴ Ezek konkrét halottakra való utalásokat nem tartalmaznak. Lényegében a különböző korú, nemű és társadalmi állású elhunytak temetésekor használható mintákat bocsátanak a lelkészek rendelkezésére kézikönyv gyanánt. Láthatóan igen nagy volt a kereslet a magyar nyelvű mintakönyvekre ebben a témában. Margitai művének első kiadását még mecénásként támogatta idősebb Bethlen István, a második kiadásból azonban már elmaradt a hozzá intézett ajánlás, vagyis minden bizonnyal üzleti vállalkozásként jelentette meg a debreceni nyomdász Fodorik Menyhért, csakúgy, mint Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfus Selyei Balog munkáját egyetlen éven belül két ízben is.

A gyűjteményes gyászbeszédnek további két típusa különböztethető meg: 1. egyetlen halott fölött elmondott több prédikációt tartalmaz a kiadvány (12 darab); 2. egy vagy több szerző gyűjti egy kötetbe különböző elhunytak fölött tartott beszédeit. Az elsőként említett típus magyar nyelvű beszédek esetében a legelőkelőbb családokhoz kapcsolódik. Olyan esetekben jelent meg ilyen kiadvány, ha a család halottját fokozott reprezentációs igénnyel temették el. 1622 májusában Bethlen Gábor fejedelem feleségének, Károlyi Zsuzsannának a halála, ugyanez év szeptemberében ifjú Nyáry Ferenc elhunyt, 1628-ban Báthori Gábor, néhai fejedelem 15 évvel meggyilkolása után rendezett ünnepélyes temetése, 1631-ben ifjú Bethlen István lányának, Bethlen Krisztinának, 1638-ban Perényi Gábornak, 1646-ban pedig ifjú Bethlen István testvérének, Bethlen Péternek a végtisztessége szolgáltatott ilyen alkalmat.¹⁸⁵ 1643-ban pedig az I. Rákóczi György tanácsosaként ismert Kassai István azonos nevű fia és felesége, Viczei Anna fölött elmondott beszédek foglalták gyűjteménybe.¹⁸⁶ Más részről 7 ilyen biblikus cseh nyelvű gyűjteményt adtak ki.¹⁸⁷ Már ez a tény is jelzi a Felső-Magyarországon megtelepedett exuláns cseh polgárság reprezentációs igényét, és hogy a gyászkiadványok életstílusbeli és bizonyos irodalmi igényt és ízlést szolgáltak esetükben.

183 A több beszédet tartalmazó tételek.

Magyar nyelvűek:
RMNy 1296, 1306,
1406, 1498, 1524,
1595, 1723, 2056,
2160, 2486, 2504,
2622, 2623;
biblikus cseh:
RMNy 1705,
1706, 1754, 1798,
1799, 1800, 1803,
1969, 2123, 2152,
2192;
német: 1280, 1631

184 MARGITAI,
Temető prédikációk,
Debrecen, 1632 és 1644,
RMNy 1524 és 2056.
SELYEI BALOGH,
Temetőkert, Várad, 1655,
RMNy 2622 és 2623,
azaz a két kiadás egy éven
belül követte egymást.

185 RMNy 1296, 1306,
1406, 1498, 1723, 2160

186 RMNy S 1884A.
Vö. *Fata libelli*, szerk. P.
VÁSARHELYI Judit,
Budapest, 2003, 257–265,
Heltai János.

187 RMNy 1705, 1798,
1800, 1969, 2123,
2152, 2192

188 *Halotti elmélkedések...*

Pongrácz Nagymihályi
László uramnak
elnyugodott kedvesinek
jó emlékezetekre...,
Lőcse, 1634,
RMNy 1595

189 RMNy 2486, 2504

190 Németek:
RMNy 1280, 1631;
cseh nyelvűek: 1706,
1754, 1799, 1803

191 cseh–latin nyelvűek:

RMNy 1967, 2036,
2155, 2608;
német–latin:
RMNy 1760, 2072,
2110, 2184, 2476,
2537.

Négy latin–latin nyelvű
gyűjtemény is előfordul:
RMNy 1253, 1287,
1855, 2611

192 *Triumphus Fidei...*,

Várad, 1645,
RMNy 2132

193 Vö.

RMNy 1306, 1307.
A két kötet új alapos
feldolgozása: MIKÓ Gyula,
*Az Exequarium
Coeremonialium libri
szövegei és
kötetkompozíciója*,
Studia Litteraria Tomus
XLI, Debrecen, 2003,
83–110.

Az a 9 gyűjtemény, amely különböző halottak fölött tartott prédikációkat rendez egy kompozícióba, méginkább bizonyítja, hogy itt bizonyos olvasmányigény kielégítéséről is szó van, ugyanakkor a szerző(k) is olyan többletmondanivalót kívánnak kifejezni, amely nem fér el egy szokásos temetési beszéd keretében. A három ilyen magyar nyelvű gyűjtemény valójában két művet takar. Miskolczi Puah Pál gyakorlatilag halotti elmélkedésekké bővítette a Pongrácz család tagjai fölött mondott prédikációit.¹⁸⁸ Medgyesi Pál: *Erdély s egész magyar nép egymás után csak hamar érkezett hármás jajja s siralma...* (Sárospatak 1653 és Várad 1653)¹⁸⁹ pedig, amelyben idősebb Bethlen István, I. Rákóczi György és fia, Zsigmond herceg fölötti beszédeit tette közzé egymás után kétszer is, súlyos történeti-politikai mondanivalót hordoz.

A további hat hasonló gyűjteményes kötetből kettő német nyelvű, négy pedig biblikus cseh.¹⁹⁰ Ez utóbbiak még határozottabban jelzik azt az irodalmi ízlés alakulásában megfigyelhető tendenciát, amelyre már előbb is utaltunk: az anyanyelvű beszédet latin nyelvű halotti versek egészítik ki. Hogy a műfaj „irodalmiasításának” tudatos módszere ez az eljárás, bizonyítja, hogy további négy, egyetlen prédikációval egyetlen halottat búcsúztató cseh, és hat ugyanilyen német nyelvű kiadvány hasonló szerkesztési eljárással készült, vagyis latin nyelvű versek követik bennük az anyanyelvű prédikációt.¹⁹¹ Viszont egyetlen magyar–latin nyelvű szerkesztmény sem fordul elő ebben a műfajban. Várad Miklós, az erdélyi fejedelem várad harmincadosának Judit leánya temetésére készítettett gyászkiadványában a versek is magyar nyelvűek.¹⁹² Ezen kívül az egyetlen olyan gyászszertartás, ahol a magyar temetési beszédek mellett nagy számban hangzottak el latin nyelvű versek, Károlyi Zsuzsannáé volt 1622-ben. Ebben az esetben azonban a szerkesztő, Bojti Veres Gáspár udvari történétíró a magyar beszédek mellé csak a magyar verseket foglalta egy kötetbe, a latin versek a latin beszédekkel külön kötetbe kerültek. Itt azonban a szerkesztésben nem az eltérő nyelv vezette a közreadót, hanem a magyar nyelvű kötetbe az egyházi búcsúztatók, a másikba pedig, amelyben szintén található magyar nyelvű oráció is, a világi megemlékezéseket gyűjtötte egybe Bojti.¹⁹³ A vegyes nyelvű

prédikációs kötetek esetében részben ugyanez az elv érvényesülhet. Vagyis az anyanyelvű beszéd a vallási vizsgáztatást hordozza, a latin nyelvű költeményekben pedig inkább világi szempontok érvényesülhetnek, az elhunyt érdemeinek, műveltségének, társadalmi státusának, családjának, származásának méltatása, dicsőítése. Másrészt mégis arra kell gondolnunk, hogy az anyanyelvű prédikáció – latin versek egy kompozícióba illesztése – valamilyen Magyarországon kívül használatos minta követésére utal. Ennek pontos felderítése azonban még a jövő feladata.

A vallási és nyelvi megoszlás vizsgálatán kívül érdemes a gyászbeszédeket az elhunytak társadalmi státusának szempontjából is csoportosítani. Mint az eddigiekben is látható volt, a magyar nemesség sorából gyakorlatilag csak a legelőkelőbb családok tagjai fölött mondott prédikációk fordulnak elő nyomtatott formában a vizsgált időszakban. Összesen 25 olyan főrangú személy említhető az adott korszakból, akiről megőrződött nyomtatott halotti prédikáció. Ez összesen 26 kiadványt jelent. Érdemes a halálozási dátumokkal együtt felsorolni az egész névsort: Nádasdy Ferenc, dunántúli főkapitány (az egykorú szóhasználat szerint Dunán inneni) (†1604) M;¹⁹⁴ ecsedi Báthori István, országbíró (†1605) M és L;¹⁹⁵ Thurzó György Nádor (†1617) L;¹⁹⁶ Péchi Simon, erdélyi kancellár felesége, Kornis Judit (†1621) L;¹⁹⁷ Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem felesége, Károlyi Zsuzsanna (†1622) M;¹⁹⁸ Révay Péter, koronaőr (†1622) L;¹⁹⁹ ifjú Nyáry Ferenc, Nyáry István kállói kapitány fia (†1622) M;²⁰⁰ Thurzó Szaniszló, nádor (†1625) L és N;²⁰¹ Báthori Gábor, erdélyi fejedelem (†1613) M;²⁰² Bethlen Krisztina, ifjú Bethlen István, váradi főkapitány lánya (†1631) M;²⁰³ Gönczi Aszalos Anna, Pongrácz László felesége (†1630); villei Pribek László (†1632) és Pongrácz Sándor (†1633) M;²⁰⁴ Perényi Gábor, abaúji és ugocsai főispán (†1638) M;²⁰⁵ Osztrosith István, királyi főasztalnok mester (†1639) L;²⁰⁶ Bethlen Péter, hunyadi és máramarosi főispán (†1646) M;²⁰⁷ Batthyány Ádám, dunántúli főkapitány felesége, Formontini Auróra Katalin (†1653) M;²⁰⁸ Eszterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár (†1652) M;²⁰⁹ I. Rákóczi György, erdélyi fejedelem (†1649), az előbbi fia, Rákóczi Zsigmond (†1652) és idősebb Bethlen István

194 RMNy 913

(A továbbiakban az évszámok mögötti betűk feloldása: M = magyar nyelvű, L = latin nyelvű, N = német nyelvű.)

195 RMNy 930, 932

196 RMNy 1141

197 RMNy 1253

198 RMNy 1266, 1306

199 RMNy 1287

200 RMNy 1296

201 RMNy 1364, 1366

202 RMNy 1406

203 RMNy 1498

204 RMNy 1595

205 RMNy 1723

206 RMNy 1855

207 RMNy 2160

208 RMNy 2458, 2511, 2512, 2513

209 RMNy 2459

210 RMNy 2486, 2504, mindkettő Medgyesi Pál gyűjteménye; RMNy 2502, Keresztúri Pál vegyes tartalmú prédikációgyűjteményének a végén található egy Rákóczi Zsigmond fölött mondott beszéd.

211 RMNy 2496

212 RMNy 2611

213 RMNy 1210

(†1648) M;²¹⁰ Osztroits Pál, trencsényi kapitány (†1652) L.;²¹¹ Illésházy Gábor trencsényi főispán felesége, Széchy Éva (†1655) L.²¹²

A felsorolt névsorból csak a Pongrác család tagjai lógnak ki. Bár bárói család, de mégsem az országos fő tisztségeket viselő famíliák közül való. Azaz ebben az időszakban még valóban a főrangúak erős reprezentációs igényének köszönheti létét a műfaj magyar nyelvű ága. Sőt elsősorban a protestáns famíliáknak. A katolikusok körében csak 1650 után jelenik meg a szokás, amint ezt a Batthyány Ádám felesége, Formontina Auróra Katalin fölött elmondott, és a nagyvezekényi, török elleni csatában elesett négy Eszterházy fölötti beszédek jelzik. Ez egybevág Kecskeméti Gábor eredményeivel. Megállapítható még, hogy a főnemesség körében elsősorban „férfi” műfaj a nyomtatott gyászbeszéd, az ilyen módon megtisztelt huszonöt elhunyt közül csupán hat volt nő.

Feltűnő, hogy a Thurzó Szaniszló fölötti, egyetlen német nyelvű prédikáción kívül ebben a társadalmi csoportban csak magyar (17 darab) és latin nyelvű (8 darab) beszédek fordulnak elő. Erdélyben, a királyi országrész keleti felén és a Dunántúlon, vagyis a magyar lakosságú vidékeken természetesen a magyar a használatos nyelv. Azoknak a főrendeknek az esetében azonban, akiknek birtokain nem a magyar ajkúak képezik a többséget a latin. Cserkő Mihály korábban már említett művéből²¹³ tudható ugyan, hogy Thurzó György nádor temetésén szlovák nyelvű beszédek is hangzottak el. Ezek nyomtatott kiadása azonban nem ismeretes.

A főrangúak 26 kiadványa mellé csupán kettő olyan tudunk állítani, amelyek a nemesség alsóbb rétegéből származóknak állít emléket. A lányát, Váradi Juditot (†1645) és többi családtagját gyászoló Váradi Miklós, váradi harmincados azonban igen közel állt a Bethlen családhoz, hiszen Zólyomi Dávid feleségének, Bethlen Katának a birtokain volt prefektus. A podolini diák-ként elhunyt lengyel nemes, Wladislaw Woliński fölötti latin gyászbeszédet²¹⁴ pedig minden bizonnyal bér-munkában nyomtatta Lorenz Brewer lőcsei nyomdász, azaz ez tartalmilag nem tekinthető magyarországi műnek.

214 RMNy 2324

A polgársághoz tartozó elhunytak fölött mondott gyászbeszédnek biblikus cseh vagy német nyelvűek, a latin nyelv is, amint említettük, csak a prédikációkhoz csatolt versekben használatos. A cseh exuláns kör és a hazai német polgárság az elhunytak nemét tekintve kissé eltérő funkcióban fordult a műfajhoz. Az összesen 16 biblikus cseh, illetve cseh–latin kiadványból mindössze kettő készült felnőtt férfi polgár halálára,²¹⁵ nyolccal feleségét,²¹⁶ öttel gyermekeit,²¹⁷ eggyel pedig egyszerre mindkettőt²¹⁸ gyászolja a költségeket viselő polgár. A cseh exuláns réteg, tehát az általa sajátosan alakított műfajt, anyanyelvű beszéd + latin versek, elsősorban a családi gyász kifejezésére használta. A polgári réteghez sorolható 11 német nyelvű beszédnél nem ilyen határozott ez a törekvés. Három kiadvánnyal gyászolnak gyermeket és kettővel házastársat. Öt kiadvány viszont kifejezetten a polgárság legelőkelőbb, leggazdagabb, magas tisztségeket viselő tagjainak emlékére készült. Itt is érdemes felsorolni a neveket: Melchior Rainer, a szepesi kamara prefektusa (†1620);²¹⁹ Hans Lang, kassai tanácsos (†1630),²²⁰ Georg Spreitz, eperjesi bíró (†1639);²²¹ a Thurzókkal is rokonságban álló, lőcsei Friedrich Pobst (†1649)²²² és Paul Lassel, eperjesi tanácsos (†1654),²²³ aki Georg Lassel kisszebeni bíró fia volt.

A hazai polgárság legtehetősebb rétege tehát ebben a helyzetben a főnemességhez hasonlóan viselkedett, amennyiben elsősorban a familiák kiemelkedő személyiségeinek halála alkalmából igyekezett a műfajban rejlő reprezentációs lehetőségeket kiaknázni.

Még egy társadalmi csoporthoz, a lelkészi réteghez lehet nagyobb számban nyomtatott gyászbeszédet kötni. A katolikusok nem használják ezt a műfajt. Érdekes módon, gyakorlatilag a református prédikátori réteg sem. Mindössze Keserői Dajka János, erdélyi udvari prédikátor Hodászi Lukács fölött elhangzott prédikációja jelent meg a debreceni nyomdász, Rheda Pál költségén. A többi, papok fölötti beszéd mind evangélikus. Közülük négy német és három cseh nyelvű.²²⁴ Talán azt fejezik ki ezek a számok, hogy míg a református prédikátori réteg privilégiumok szerzésével igyekezett beépülni a nemesség sorába, addig az evangélikus papság életformában, felfogásban, életstílusban is idomult a polgári szokásokhoz,

²¹⁵ RMNy 1799 és 1800

²¹⁶ RMNy 1754, 2036, 2123, 2152, 2155, 2192, 2244, 2395

²¹⁷ RMNy 1798, 1803, 1969, 2085 és 2086
(Az utóbbi három példány hiányában csak vélhetően cseh nyelvű).

²¹⁸ RMNy 1706

²¹⁹ RMNy 1248

²²⁰ RMNy 1474

²²¹ RMNy 2184

²²² RMNy 2276

²²³ RMNy 2537

²²⁴ Német: RMNy 1231, 1280, 1932, 2476;
cseh: RMNy 1705, 1967, 2608

életvitelhez, azaz amíg a református pap magánál rangban magasabb és alacsonyabb állású híveket szolgált, addig az evangélikus lelkészi réteg magával azonos társadalmi közegben tevékenykedett.

2.2. Az énekeskönyvek

A reformáció terjedésének és terjesztésének egyik igen hatásos eszközévé a gyülekezeti éneklés vált. A prédikációban Isten szavával megszólított hívő bűnbánattal vagy hálaadással felelt a gyülekezetben Istennek, énekszóval vagy imádsággal. Mindkét műfaj egyaránt alkalmas a hit közösségi és magánáhitatban való átélésére, kifejezésére.

Az énekek igen gyakran egyszerűen az énekelt ígét jelentették, azaz tartalmukat tekintve a prédikációkhoz hasonlóan a legáltalánosabb értelemben vett tanítást szolgálták. Ugyanakkor aktívan vonták be a hívőt az istentiszteletbe, mivel széles érzelmi skálán nyújtottak lehetőséget a hitnek az egyén vagy a gyülekezeti tag szerepköréből való megragadására és megvallására. Vallási, zenei és érzelmi nyitottságánál fogva irodalmi szempontból is szinte felmérhetetlen a gyülekezeti éneklés jelentősége. Ennek megfelelően könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik vele, amelynek áttekintésére még csak utalásokban sincs itt és most lehetőség, hanem megmaradva szűkebb szempontjaink mellett, csupán igen röviden vázoljuk az énekeskönyvek korszakunkba eső kiadás-történetét felekezeti, nyelvi és tipológiai megoszlásuk szerint.²²⁵

1601 és 1655 között összesen 60 nyomtatvány tekinthető énekeskönyvnek. Mint minden más csoportban, itt is vannak jelentős átfedések, szép számmal akadnak olyan kiadványok, amelyek más műfajokban is elhelyezhetők. Alapvetően három típusba lehet besorolni az ide tartozó műveket. Túlnyomó többségben gyülekezeti vagy templomi, kisebb részben iskolai énekeskönyvek, egy-két darab pedig magán használatra készült. Az egyes típusok határai egymásba folynak, nem élesek. Grafikusan azonban nem túlságosan nehéz bemutatni az ide tartozó kiadványok tipológiáját és egymás közötti összefüggéseit:

²²⁵ A gyülekezeti éneklésről ld. főként: H. HUBERT Gabriella, *Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?* ItK 1989, 298–305. és 17. századi énekeskönyvek nyomában, MKsz 1996, 82–89. OLÁH Szabolcs, *Hítelmény és tanközlés*, Debrecen, 2000. Újabb H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004.

Az énekeskönyvek tipológiája

	magyar evangélikus	magyar protestáns	Szenci zsolnárai	a Biblia függelékeként
	magyar református			az énekeskönyvben
	magyar unitárius			önállóan
	német unitárius			válogatásban
Gyülekezeti énekeskönyv	cseh (vagy szlovák) evangélikus			
	horvát evangélikus			
	német evangélikus			
	katolikus magyar			
	katolikus szlovák			
Iskolai énekeskönyv	református magyar			
	protestáns magyar (evangélikus + református)			
Magán énekeskönyv	magyar református magyar unitárius (német evangélikus)			
	[katolikus]		Balassi és Rimay	istenes énekei ²²⁶

²²⁶ A német nyelvű énekeskönyvek egy része nem csupán templomi, hanem magánhasználatra is alkalmas. Katolikus magánáhitatra készült énekeskönyv a valóságban nem létezik, de a Balassi–Rimay-féle gyűjtemény katolikus kiadása ezt a funkciót is betölthette.

Kiadásainak számát és általános jelentőségét tekintve kiemelkedik e műfajból a magyar nyelvű protestáns gyülekezeti énekeskönyv. Az egyes kiadások egymással való összefüggéseinek kérdéseit H. Hubert Gabriella tisztázta, itt röviden az ő ide vonatkozó eredményeit összegezzük.

A magyar nyelvű gyülekezeti énekeskönyvnek a XVI. században két változata alakult ki. Az evangélikus változat XVI. századi prototípusát az 1593. évi bártfai, a reformátusét az 1590. évi debreceni jelenti.²²⁷ Ez utóbbit 1602-ben szigorú rendezési elvek szerint megújítva adta ki Szilvásújfalvi Anderko Imre:²²⁸ ügyelt a tanbeli tisztaságra, kihagyta az istentiszteleti alkalmakhoz nem illő darabokat, tematikus csoportokat alakított ki, és igyekezett a zsolnáraparfrázisok sorát teljesebbé tenni. Ezt

²²⁷ RMNy 713, 640.

A bennük szereplő énekkincs nagyobb része közös, ezért, és más itt nem részletezendő okokból a felekezeti határok már ekkor sem voltak élesek.

²²⁸ RMNy 886

229 RMNy 1107, 1205,
1523

230 RMNy 965, 1816

231 RMNy 1228, 1438,
1940

232 RMNy 1628

233 RMNy 1643, ebben
a gyűjteményben Keserői,
majd a munkát folytató
Geleji Katona István
mintegy 40 kéziratot
graduált dolgozott össze.

234 RMNy 2565

235 RMNy 2532

236 1647, RMNy 2163

237 1654, RMNy 2532

238 1642, RMNy 1981,
1648, RMNy 2254, 1651,
RMNy 2406; 1654,
RMNy 2564; 1655,
RMNy 2624

a rendet követte az 1616., 1620. és 1632. évi debreceni kiadás.²²⁹ Az evangélikus típusba tartozik korszakunkból az 1608 körüli és 1640. évi bártfai,²³⁰ valamint az 1620., 1629. és 1642. évi lőcsei editio.²³¹

1635-ben Lőcsén a két típust egybeszerkesztették és kiegészítették Szenci Molnár Albert verses zsoltárfordításával.²³² Ezzel létrejött az a gyűjtemény, amely egységes protestáns énekeskönyvnek tekinthető, s amelyet kevés kivétellel követtek a későbbi, XVII. századi kiadások. Első helyre került a graduált helyettesítő himnuszrész. Ez 1636 után a Keserői Dajka János által javított, és az *Öreg graduálban*²³³ közreadott himnusz-verziókat követte. A második részt alkotta a tulajdonképpeni gyülekezeti énekeskönyv, a harmadikat a Szilvásújfalvi Imre által összeállított halottas énekgyűjtemény, a negyediket Szenci *Psalteriuma*. A későbbiekben az egyes részek sorrendje némi ingadozást mutat. A halottas énekek néha külön kiadványban jelentek meg, mint például 1654-ben Váradon,²³⁴ vagy elmaradtak a zsoltárok, mint 1654-ben Lőcsén.²³⁵ Az evangélikus környezetben megjelenő bártfai²³⁶ és lőcsei kiadások²³⁷ kicsit több evangélikus eredetű éneket tartalmaznak, de még a hitvitákban vívალასztót jelentő úrvacsorai éneket sem igazítják az evangélikus igényekhez. A református váradi nyomdából ismert öt kiadást²³⁸ viszont kiegészíti még egy rövid imádsággyűjtemény és Siderius János kiskátéja. Ez utóbbiak néha önállóan vannak nyomtatva, de példányaiknak legalább egy részét kiadói kolligátumokban együtt forgalmazták az énekeskönyv törzsrészével. Az apró különbségek ellenére az egyes kiadványok egymás közötti eltérései mégis olyan csekélyek, hogy azonos típusba tartozásuk és mindkét egyház általi használatuk aligha vonható kétségbe.

Az egységesítés kettős okkal magyarázható. Az énekeskönyvek iránti kereslet mindig biztos üzletté tette kiadásukat. Különösen a királyi Magyarország területén sokkal nagyobb hasznot ígérő vállalkozás volt a nyomdász számára, ha a viszonylag szűk „magyar nyelvű evangélikus piacon” kívül a sokkal népesebb „református piacon” is eladható a kiadványa. Ugyanakkor a Felső-Duna melléki kálvinisták között különösen népszerű irénikus eszmék, azaz a protestáns felekezetek újraegysítségére

irányuló teológiai gondolkodás gyakorlati megvalósításának egyik lehetséges lépése a liturgia, helyesebben az istentiszteleti rend egymáshoz való közelítése, a közösen használt Szentírás-fordítás terjedése, közösen használható énekeskönyv és mindkét felekezet hitelveinek megfelelő katekizmus megalkotása volt.²³⁹ Azaz a nyomdászok üzleti érdeke találkozott bizonyos egyházpolitikai törekvésekkel.

A protestáns énekeskönyv történetével szorosan összefügg, de némileg független is attól Szenci Molnár Albert verses magyar zsoltárfordításának sorsa. Első eredeti kiadását az európai kálvinista gyakorlat ihletésében 1607-ben Herbornban²⁴⁰ tette közzé Szenci, s ezzel olyan énektípust bocsátott a magyarországi kálvinisták rendelkezésére, amelynek használatba vétele az addigiaknál is szorosabban kapcsolta őket európai hittestvéreikhez. 1607-et követően 1608-ban Hanauban, 1612-ben Oppenheimben és 1645-ben Amszterdamban²⁴¹ látott ismét napvilágot ez a *Psalterium*, mindhárom alkalommal hangjegyekkel együtt, Károli Gáspár teljes magyar nyelvű szentírásfordításának függelékeként, a bibliakiadásokról írott fejezetben már ismertetett koncepció jegyében. Mint láttuk, először 1635-ben Lőcsén vált a gyülekezeti énekeskönyv részévé,²⁴² s 1655-ig további hat alkalommal jelent meg ennek keretében.²⁴³ Öt ízben viszont az énekeskönyvtől függetlenül, önállóan nyomtatták ki Szenci teljes, magyar verses psaltériumát. 1642. évi lőcsei megjelenéséből sajnos csak a függelék énekek és a vele együtt nyomtatott Heidelbergi Káté maradt fenn.²⁴⁴ A puritanizmus hatása alatt készült Amszterdamban 1644-ben és 1650-ben két további kottás editio,²⁴⁵ és ezek mintájára, valószínűleg a helyi nyomdászok üzleti vállalkozásaként 1651-ben Debrecenben és 1652-ben Lőcsén egy-egy újabb kiadás,²⁴⁶ az utóbbi ismét csak hangjegyekkel.

Azaz, mai tudásunk szerint 1607 és 1655 között összesen 16 alkalommal nyomtatták ki Szenci zsoltárait különböző kiadványok részeként vagy önállóan, ebből hét esetben kottákkal együtt.²⁴⁷ Különösen kiemelkedik az 1642–1655 közötti időszak összesen 12 kiadása,²⁴⁸ azaz csaknem minden évben megjelent a *Psalterium*, sőt nem is egy olyan esztendő akadt, amelyben kétszer is! Példátlan

239 E törekvésekről lásd *A református katekizmusok* című alfejezetet.

240 RMNy 962

241 Sorrendben RMNy 971, 1037, 2091

242 RMNy 1628

243 Várad, 1642, RMNy 1981, Bártfa, 1647, RMNy 2163, Várad, 1648, RMNy 2254; Várad, 1651, RMNy 2406; Várad, 1654, RMNy 2564; Várad, 1655, RMNy 2624

244 RMNy 1947

245 RMNy 2045 és 2305

246 RMNy 2363 és 2424

247 A ma példányból nem ismert 1642. évi lőcsei kiadásban (RMNy 1947) feltehetőleg nem voltak hangjegyek. A nyomdász, Lorenz Brewer ugyan rendelkezett kottákkal, de azokat ilyen kicsiny, 18° méretű kiadványban nem lehetett használni.

248 1642 két kiadás, 1644, 1645, 1647, 1648, 1650, 1651 két kiadás, 1652, 1654, 1655

könyvsiker ez az akkori magyarországi könyvpiacra! Egyértelműen állítható tehát, hogy Szenci zsoldárai 1642-t követően országshíressé váltak, és éneklésük széles körben elterjedt. Mivel a zsoldárokon kívül az egész vizsgált időszakban alig néhány, kottával ellátott nyomtatvány akad, az is kijelenthető, hogy az írott zenei kultúrának gyakorlatilag egyetlen hordozója az egész magyar ajkú népesség körében Szenci *Psalteriuma*.

A teljes kiadásokon kívül három ízben válogatást is tettek közzé a zsoldároskönyvből. Az első még maga Szenci készítette 1604-ben, készüléféltben lévő fordítása specimenneként.²⁴⁹ A másik kettő viszont már az iskolai énekeskönyvek összesen négy darabból álló csoportjába tartozik. 1607 körül Debrecenben „in futurum scholasticae juventutis et pueritiae nostrae exercitium matutinum et vespertinum” szerkesztett Szilvásújfalvi Imre egy kétnyelvű válogatást Szenci Molnár magyar- és Andreas Spethe latin nyelvű verses zsoldáraiból. Ugyanezt 1632-ben ismét kinyomtatták ugyanitt.²⁵⁰ Szilvásújfalvi már az 1590-es évek második felében is összeállított egy magyar–latin nyelvű iskolai énekeskönyvet,²⁵¹ amelynek újabb kiadásai 1625 körül és 1632-ben láttak napvilágot Debrecenben.²⁵²

Szép számmal kerültek be Szenci zsoldárai az 1648. évben Váradon kibocsátott *Egynéhány szép zsoldárok és isteni dicséretetek* című munkába,²⁵³ amely talán az egyedüli, nem gyülekezeti, tematikus énekgyűjtemény,²⁵⁴ s amely, mint ilyen, nagy valószínűséggel az egyetlen magánhíttatra készült énekeskönyv. Címe szerint „a gyengék és útonjárók” használatára készült. Egyedüli rokona ennek az a példány alapján sajnos nem ismert 1623. évi kolozsvári gyűjtemény, amely fennmaradt leírása szerint Balassi, Rimay, Bogáti Fazakas Miklós, Szegedi Gergely szerzeményeiből tartalmazott viszonylag nagyobb számban énekeket. Ez a kiváló ízléssel szerkesztett kiadvány készülhetett magánhíttatra is, mivel azonban függelékét Várfalvi Kósa János unitárius kiskátéja képezte, inkább iskolai használata valószínűsíthető.²⁵⁵

A magánhíttatra szánt énekeskönyvekhez áll közel a Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeit tartalmazó összeállítás korszakunkból ismert öt kiadása,²⁵⁶ mivel azonban ezeket inkább olvasásra, mint éneklésre

249 Nürnbergben jelent meg, RMNy 920. Sajnos nem ismeretes belőle példány.

250 RMNy 970 és 1527

251 RMNy 804

252 RMNy 1328 és 1528. Más műfajcsoportban, a vallásos olvasmányok között adunk számot a Spethe zsoldárain kívül megjelent egyetlen latin nyelvű zsoldáraparafrazisról, amelyet Joannes Bocatius készített a CIII. psalmusból. RMNy 1068

253 RMNy 2251

254 ItK 1989, 303, H. HUBERT Gabriella

255 RMNy 1290

256 RMNy 1519, 1599, 1933, 2451, 2619

szánhatták, róluk a vallásos olvasmányok között adunk számot.

Az ortodox protestáns irányzatokhoz kapcsolódó énekgyűjteményeken kívül összesen további három magyar nyelvű gyülekezeti énekeskönyv-kiadás ismeretes. Ebből kettő unitárius. 1609-ben és 1632-ben Kolozsvárról jelentek meg azonos, legnagyobb részt az ortodox protestáns gyűjteményekből merített anyaggal.²⁵⁷ Itt kell megemlíteni, hogy Valentin Radecius, kolozsvári lelkész egy német nyelvű unitárius énekeskönyvet is közre bocsátott 1620-ban, nyilván a helyi gyülekezet használatára.²⁵⁸

A rekatolizáció viszonylag későn vette birtokba munkájához a gyülekezeti éneklést. Legalábbis erre utal, hogy korszakunkban csupán két katolikus nyomtatott énekeskönyv jelent meg. Az első 1651-ben Lőcsén magyar és latin nyelven²⁵⁹ Kisdi Benedek, egri püspök költségén. A második ugyanitt 1655-ben szlovák és latin nyelven Sós György szepesi kanonok anyagi támogatásával, Lippay György esztergomi érsek facultásával, azaz engedélyével.²⁶⁰ A lőcsei nyomtatás magyarázata, hogy ekkoriban ez a műhely tudott kottákat is nyomtatni, s egyébként is rendszeresen teljesítette a szepeshelyi jezsuiták megrendeléseit. Mindkét gyűjtemény szerkesztője Szöllősi Benedek jezsuita volt, de a szlovák változat nem a magyar kiadás fordítása, mint gondolni lehetne, hanem attól függetlenül cseh minták alapján állította össze. Minthogy a katolikus szertartásokban a gyülekezeti éneklésnek nem volt olyan kitüntetett helye, mint a protestáns istentiszteletben, e két énekeskönyvet újabb kiadások hosszú ideig nem követték, s használatuk nem is válhatott általánossá, hatásuk ennek ellenére felmérhetetlen fontosságú.

A magyar nyelvű protestáns gyülekezeti énekeskönyvön kívül a magyarországi szlovákok körében rendkívül népszerűvé vált evangélikus énekgyűjteménynek volt hasonlóan fontos szerepe, kultúra, ízlés, nemzettudat formáló hatása. A később *Cithara Sanctorum* címmel híressé vált énekeskönyvet Jiřík Tranovský cseh exuláns lelkész állította össze.²⁶¹ Első ízben a magyar protestáns változat alaptípusával csaknem egy időben nyomtatták ki Lőcsén 1636-ban,²⁶² de ez az énekeskönyv sem, mint

²⁵⁷ RMNy 943, 1541

²⁵⁸ RMNy 1225

²⁵⁹ Ez tehát a harmadik, nem ortodox protestáns, magyar nyelvű gyülekezeti énekeskönyv, RMNy 2381

²⁶⁰ RMNy 2591

²⁶¹ A *Cithara Sanctorum* korai kiadásai inkább cseh nyelvűnek számítanak, erősödő szlovák nyelvi hatás a XVII. század végétől jelenik meg bennük. A nyelvi hovatarozásról való határozott állásfoglalás számunkra azonban itt nem feladat, és nem is vagyunk illetékesek a kérdésben. Sokkal fontosabb, hogy a kötet a szlovákság körében fejtette ki hatását, a magyarországi szlovákok nemzeti kincsévé vált.

²⁶² RMNy 1655

263 Lócse, 1639, RMNy 1780, Trencsén, 1647, RMNy 2195, Lócse, 1653, RMNy 2477.

Az 1655 előtt megjelent ötödik biblikus cseh nyelvű énekeskönyv,

Ján Marxius munkájának tartalma, megőrződött példány híján, ma nem ismert. Az énekeskönyv későbbi történetéről ld.

TÁBORI György, *A rézveretes Transcius*, Békéscsaba, 1986.

264 RMNy 982 és 1021

265 RMNy 1123, 1148

266 RMNy 1412

267 Időrendben a következő nyomtatványokról van szó:

Gesangbuch, Lócse, 1617, RMNy 1142, példányból nem ismert; *Drey schöne geistliche Lieder*, Szeben, 1619, RMNy 1197;

Psalmen, Hymni, Responsoria, geistliche Lieder, Lócse, 1622, RMNy 1275, címe szerint Leibitz

egyházának ünnep- és vasárnap énekelt énekeit tartalmazza; *Valet- und Klaglied*, Kassa, 1625,

RMNy 1337, Hernals, azaz Bécs egykori evangélikus gyülekezetének életéről szól; *Vier schöne geistliche Lieder*, Brassó, 1627,

RMNy 1378, példányból nem ismert; *Auserlesene geistliche Lieder und Psalmen*, Szeben, 1631,

RMNy 1518; Lucas WENCELIUS, *Das geistliche Männer Collegium und das geistliche... Frauen Zimmer*, Lócse, 1639, RMNy 1782. A száműzött szerző terjedelmes munkája az Ó- és Újszövetség férfi és női példaképeiről tartalmaz kottával együtt énekeket.

ahogy a *Cantus Catholici* sem, a magyar minták alapján készült, hanem cseh és német énekek fordításait, a hazai szláv előzményeket és Tranovský számos eredeti szerzeményét tartalmazta. A megjelenés időpontja viszont arra vall, hogy az 1630-as évek közepén hatalmas és tudatos egyházszerzői munka folyt a királyi Magyarország területén több protestáns egyházban is. A *Cithara Sanctorum* első közreadását 1655-ig még további három követte,²⁶³ a mai napig több mint 150.

A szláv nyelveken nyomtatott énekeskönyvek csoportjába még Grgur Mekinić, sopronkeresztúri lelkész két horvát nyelvű kiadványa tartozik, amelyek 1609-ben és 1611-ben jelentek meg Keresztúron.²⁶⁴ A két azonos szerkezetű, de eltérő tartalmú kötet összesen 341 (160 + 141) magyarból, latinból, és németből fordított éneket tartalmaz, amelyek az egész evangélikus vallásos életet felölelik. A szerző a költő Zrínyi Miklós azonos nevű nagybátyjához intézte az ajánlást. Mivel a horvátok körében a reformációnak csak szerény hatása volt, ez a gyűjtemény a későbbiekben nem nyert a magyar és szlovák nyelvűhöz hasonló jelentőséget, mégis fontos dokumentuma a horvát reformáció történetének.

A német ajkú evangélikusok énekeskönyveik nagyobb részét, mint bevezetőnkben írtuk, valószínűleg külföldről hozatták be. Ez magyarázza, hogy a tíz ismert, Szeben, Lócse, Bártfa és Kassa nyomdáiból kikerült ilyen jellegű kiadványból mindössze három tekinthető gyülekezeti énekeskönyvnek. Benjamin Fiebick, szebeni könyvkereskedő 1616-ban és 1617-ben állította össze és nyomtatta ki saját költségén a nyilvánvalóan a szebeni egyház számára készített két kiadványát, *Gesangbuch*, valamint *Psalmen und geistliche Lieder* címmel.²⁶⁵ Daniel Schultz kassai nyomdász pedig 1628-ban szerkesztett és adott ki egy terjedelmes munkát *Geistliche Apotheck* címmel,²⁶⁶ amelyet Servatius von Zipsern, krakkói kereskedőnek ajánlott, azaz kiadványát nem elsősorban magyarországi használatra szánta.

A további német nyelvű énekeskönyvek kisebb terjedelmű, kifejezetten csak helyi, sőt alkalmi igényeket szolgáló gyűjtemények.²⁶⁷

2.3. Az imádságos és elmélkedő könyvek. Nyelvi és felekezeti megoszlásuk

Az imádság műfaja a közösségi és egyéni hitéletet szolgáló valamennyi kiadványtípusban megtalálható. Hiszen bibliakiadás, prédikációs- és énekeskönyv, katekizmus és agenda szinte nem létezik néhány nyitó vagy kísérő imádság nélkül. Sőt igen gyakran önálló részt, alfejezetet képeznek. Sem formailag, sem tartalmilag nem könnyű tehát eldönteni, mely művek tartoznak e kiadványcsoporthoz. Formailag azért nem egyszerű a kérdés, mert egy-egy kisebb-nagyobb imatömb a tartalomban még nem indokolja, hogy a nyomtatványt imádságoskönyvként vegyük számba. Akkor tekintettünk idetartozónak egy-egy munkát, ha a főrész, vagy a kiadvány egészének arculatát lényegesen érintő része imádságokból áll. Tehát az a gyülekezeti énekeskönyv, amelyben van egy rövidebb imádságos rész, nem került be e fejezetbe, de például egy *Áhítatos énekek és buzgó imádságok* című manuale, mivel a kiadvány egészének meghatározó része imádságokból áll, még akkor is belekerült, ha imádságos fejezete abszolúte kisebb terjedelmű, mint az énekeskönyvé. Azaz e fejezet nem az imádság műfajával, hanem annak csupán bizonyos kiadványtípusokban való megjelenésével foglalkozik.

A tartalmi nehézséget az okozza, hogy nincs éles határ az imádság és elmélkedés műfaja között, széles átmeneti skálán érintkeznek, s bizonyos kiadványtípusban az elmélkedő imádságoskönyvben keverten vannak jelen.

Az imádság az a műfaj, amely a hívő életének minden részletét viszonyba állítja a keresztyén tanítással, illetve Istennel, Isten akaratával. A létezés transzcendens dimenziója az imádság eszközével válik állandóan jelenlévővé a hívő számára. A teológiai tanításokban, prédikációkban megismert általános tartalmú tanítások a személyiségen belülré kerülnek általa, szubjektíve értelmeződnek, és ez által egy mélyen struktúrált lelkeséget alakítanak ki. A keresztyén hitet és tanítást jórészt az imádságon keresztül fogadja el belsőleg is a hívő. A prédikáció és erkölcsi oktatás praecceptumait fejtik ki igen gyakran az imádságok, de az imádság szövegének elmondásával vagy

önálló megfogalmazásával a didaxis már nem külső, hanem belső imperatívuszként jelenik meg. Immár az „én” kívánja Isten segítségét, kegyelmét, Istennek tetsző életet, s az én ad ugyanezért hálát, amivel confirmálja lelkében azokat a mozzanatokot, életének azokat az eseményeit, amelyek meggyőződése szerint Isten akaratából történtek, vagy Isten akaratával megegyezően történtek, a bűnbánati részekben pedig éppen ellenkezőleg, kivet magából mindent, ami hite szerint ellentétes, vagy nem egyezik Isten akaratával, szándékaival. Lényegi tartalmát illetően ezért nem is nagyon különbözik a közösségben mondandó ima a prédikációtól. A kérés rész valójában elisméri a prédikáció erkölcsi tartalmát, a bűnbánó, hálaadó, dicsőítő részek teológiai tartalmát. Ez utóbbi részek váltanak át gyakran elmélkedésbe. Az út tehát a következő: külső tanítás (prédikáció, ének, katekizmus stb.) › belsővé vált, közvetlenül az individuumba vonatkozó tanítás ima formájában › a belsővé vált tanítás tükrében az individuum és transzcendens viszonya folyton újraértékelődik és értelmeződik, az imádság elmélkedésbe vált át.

Mindezeknek megfelelően az imádságoskönyvek egyik meghatározó típusának szokásos tartalmából egy jól felépített emberkép bomlik ki, amely felöleli az ember természeti, társas, társadalmi és belső lelki viszonylatrendszerét. Ez a típus minden renden lévő ember számára az élet legkülönfélébb alkalmakor elmondható szövegeket tartalmaz. Vannak a naptári év különböző pontjaihoz kapcsolódó, havonta, hetente, naponta használható imák, különböző napszakokhoz (reggeli, esti, stb.), ünnepekhez kötődők és a legkülönfélébb egyházi alkalmakhoz tartozók: karácsonyi, húsvéti, vasárnapi – templomba menetelkor, kijövetelkor, úrvacsora vagy gyónás előtt, után, prédikáció előtt, után stb. mondhatók. Az emberi élet különböző helyzeteihez alkalmazott imák: betegségben, háborúban, útban, gyászban, örömben, ínségben, lelki szükségekben, szorongatásban, kísértésben használatosak. Felölelik a legkülönfélébb emberi kapcsolatokat: az elöljárókért, gyermekért, szülőkért, cselédekért, útonjárókért, távollévőkért stb. mondandó könyörgéseket. Vannak hálaadások, dicséretes kérések, fohászok. A különböző isteni személyek-

hez, az Atyához, Fiúhoz, Szentlélekhez szólók. Isten munkáira, a teremtésre, gondviselésre, megváltásra, stb. vonatkozóak. Krisztus vagy más bibliai személyek, katolikus imakönyvek esetében a szentek életeseeményeiről, teológiai kérdésekről elmélkedők.

Az elmélkedéseket az imádságoskönyvektől formailag elsősorban az választja el, hogy míg az imádságoskönyvek eléggé homogén szövegeket tartalmaznak, az elmélkedő könyvek sokkal heterogénebbek. Tematikailag gyakorlatilag minden megvan bennük, ami az imádságokban is, de előfordul hogy közvetlen dogmatikai tanítást, esetleg kontroverz elemeket tartalmaznak, és természetesen gyakran fordulnak elő meditatív és contemplatív részletek. Teológiai témáik a felekezeti szempontoktól meglehetősen függetlenek, erősen átfedik egymást. Mégis a katolikusoknál a négy végső dolog, a halál, ítélet, feltámadás, örök élet és az örökkévalóság, valamint Krisztus szenvedései, a reformátusoknál a bűn, bűnbánat, megtérés kedveltebb tárgyak, mint az imádságokban.

Az imádságos- és elmélkedőkönyvek közötti lényegi különbség mégis az Isten és az ember, valamint kettőjük relációjának eltérő megjelenítésében ragadható meg. Az imádságokban az imádságot mondó retorikai pozíciójában mindig Istenen van a hangsúly. Az ima mondanója döntő mértékben Istenre irányul: hálaadás, dicsőítés, bűnbánat vagy kérés, mindig Isten iránti vagy előtti aktus. Az elmélkedésben finoman módosul a beszélő ének ez a retorikai pozíciója. A mondanivaló nem közvetlenül Istenre, hanem inkább az Isten és ember közti viszonyra irányul, illetve váltakozik Istenre és emberre irányultsága. Voltaképpen míg az ima elsősorban „Istenre akar hatni” legalábbis retorikai megformáltságából ítélve, addig az elmélkedés az ember szerepét próbálja értelmezni Isten világában, illetőleg az embert akarja aktivizálni az Isten és ember relációjából. Amíg az imádkozásban az ember nyitott várakozással, de lényegében passzívan fordul Isten felé, az elmélkedésben megpróbál cselekvéssel is közeledni felé. A cselekvés alatt persze itt lelki cselekvést, vagy inkább lelki történéseket kell érteni. Valamilyen mértékben megpróbálja az elmélkedő alany Isten és ember viszonyát maga is alakítani, ennek érdekében érzelmileg, értelmileg és akaratilag is mozgó-

sítania kell lelki szféráját, ezért jelenik meg az elmélkedő könyvekben többféle, változó szövegtípus.

Mindezen megfontolások alapján az imádságos és elmélkedő könyveket az alábbi elemzésben nem különítjük el, hanem felekezeti, nyelvi, irodalomszociológiai szempontú statisztikai áttekintésünkben összesítve vesszük figyelembe, hiszen annyira közeli funkcióban használták őket, amely ezt az eljárást messzemenően indokolja.

Összesen 163 tétel sorolható a vizsgált csoportba. Ebből 40 református, 55 evangélikus, 68 katolikus kiadvány, kettő pedig unitárius. A műfajcsoportban a vulgáris nyelvek használata a domináns. Valamennyi ide tartozó református és unitárius munka magyar nyelvű. Az evangélikusok közül 28 magyar, 19 biblikus cseh, 7 német, 2 pedig latin nyelvű. A katolikusok közül 52 a magyar nyelvű, 11 a latin, 1 horvát, 1 cseh, 1 német és egy közelebből meg nem határozható szláv nyelvű.

2.3.1. A református imádságoskönyvek

268 RMNy 1138

269 RMNy 1249 és
Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára,
Kolozsvár–Bukarest,
1957, 602.

270 RMNy 1238 Szenci e
művéből már az előző
évben, 1620-ban
Frankfurtban is
megjelentetett egy
speciment, amelyből
azonban példány nem
maradt fenn. Vö. RMNy
1206 A Balassi kiadónál
megjelent faksimile
kiadását 2002-ben
P. VÁSÁRHELYI Judit
gondozta. Ld. még
P. VÁSÁRHELYI Judit,
*Szenci Molnár Albert és
a Vizsolyi Biblia új
kiadásai,* Budapest, 2006,
117–134.

A református imádságoskönyvek közül csak az emléke maradt fenn, s így tartalma sem ismeretes annak az imádságoskönyvnek, amelyet Makai Nyíró János deák, egyébként unitárius kolozsvári nyomdász Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna számára nyomtatott 1617-ben.²⁶⁸ 1621-ben ismét csak Makai készített egy imádságoskönyvet a fejedelemasszony parancsolatára, amely Tóth Kálmán feltételezése szerint ugyanezen imakönyv második kiadása lehetett. Valójában azonban semmilyen biztos támpont nincs arra nézve, hogy mi volt a két nyomtatvány tartalma. A XVII. század második évtizedének többi imádságoskönyvéből ítélve legvalószínűbb, hogy az időhöz és más alkalmakhoz kötődő imádságokat tartalmaztak.²⁶⁹

Egyértelműen ebbe a típusba tartozott Szenci Molnár Albert 1621-ben Heidelbergben közreadott imádságoskönyve, amely Heinrich Bullinger Johann Jakob Frisius által megbővített művének magyar fordítását tartalmazta, s amelyet Szenci két gazdag nagyszombati polgárszónynak, Échi Orsolyának és Szegedi Annának, Szegedi Gáspár, illetve lublai Krausz János feleségének ajánlott.²⁷⁰

Kecskeméti C. János vásárosnaményi lelkész művéből is, amelynek eredetije Andreas Musculus: *Precationes ex veteribus et orthodoxis doctoribus...* (Erfurt 1562) című gyűjteménye, teljes gyakorlati emberkép bomlik ki. Első kiadását, amely Bártfán jelent meg 1624-ben, Nyáry Pál özvegyének, Várdai Katának ajánlotta szerzője.²⁷¹ A második, 1640. évben megjelentben pedig ugyanezt az ajánlást vette át a lőcsei nyomdász, Lorenz Brewer.²⁷²

271 RMNy 1295

272 RMNy 1835

273 RMNy 1553

Kanizsai Pálfi János 1632-ben Pápán Batthyány Ferenc feleségének, Poppel Évának ajánlott *Thuribulum aureum, arany temjénező* című alkotása példányból nem ismert,²⁷³ ezért nem lehet megállapítani, hogy azonos volt-e a Váradon 1652-ben, összeállítója neve nélkül kiadott *Isten eleibe fölbocsátandó lelki jó illatokkal terhes arany temjénezővel*,²⁷⁴ amely ugyancsak az időkhöz, alkalmakhoz, élethelyzetekhez kötődő könyörgésekből áll.

274 RMNy 2455

Nemcsak az elmélkedésekkel, az énekeskönyvekkel is közeli rokon az imádság műfaja. Debrecenben 1641-ben olyan vegyes énekes- és imádságoskönyv jelent meg, *Keresztyéni imádságok egynehány szép énekekkel*, amelynek egyes fejezetei az eddig ismertetett típus témaköreit: ünnepek, napszakok, teológiai témák, élethelyzetek, társas kapcsolatok, társadalmi relációk ölelik fel, s váltakoznak bennük az imádságok és énekek.²⁷⁵ Hasonló ehhez az előző fejezetben már említett 1651. évi, ugyancsak debreceni, önállóan nyomtatott Szenci-féle Zsoltáros kötet, amelynek külön címlappal megjelent függeléke, Philip Kegel *Meditationes sacrae* című művéből közöl nagyobb számban a fenti témakörökhöz kapcsolódó imákat.²⁷⁶

275 RMNy 1874

276 RMNy 2363

277 RMNy 2451

Ha valóban Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekeinek 1652. évi váradi rendezetlen kiadásával²⁷⁷ együtt jelent meg az *Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok* című könyvecske, azaz a kettő együtt alkotott egy kiadványt, amint ezt a szakirodalom feltételezi, akkor ez is ebbe a vegyes énekes- és imádságoskönyv típusba tartozott.²⁷⁸

278 vö. RMNy 2454

Elsősorban szerkesztési technikáját tekintve egyedülálló a református imádságoskönyvek sorában Szokolai Anderko István: *A Szent Bibliának ó-testamentumi könyveiből egybe szedegettetett áhítatos könyörgések* című műve,²⁷⁹ amely kizárólag bibliai idézetekből összeállított könyörgéseket tartalmaz.

279 Leyden, 1648, RMNy 2217

2.3.2. A református elmélkedések

280 Az idetartozó problémák távlatos ismertetését a nemzetközi szakirodalom főbb irányainak alapos bemutatásával lásd: TŰSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, 1997; KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv és nyomtatott kiadásai*, Budapest, 2000; ItK 2001, 486–496, BENE Sándor ismertetése.

281 Debrecen, 1636, RMNy 1639; 1637 Lőcse, RMNy 1735; Bártfa, 1640, RMNy 1817; Lőcse, 1641, RMNy 1895; Várad, 1643, RMNy 2042. Újabbban ld. még PETRÓCZI Éva, *Egy fordítás háttértörténete*, In Uő, *Félszettek és fél-poéták*, Budapest, 2002, 11–32.

282 RMNy 1702 és 1906(1)

283 Várad, 1650, RMNy 2353

284 1584, Detrekő, RMNy 542

285 RMNy 1532.

A kiadványban Sibolti művét Vidos Lénárd ars moriendije, *Az idővségesség kimúláshoz való készülétek tudománya egészíti ki.*

Az elmélkedés szó önmagában is rendkívül heterogén műfaji csoportot takar, s az ide tartozó művek igen változatos típusú szövegekből állnak. Nincs itt terünk és nem is szükséges a műfaji elhatárolás és meghatározás szerteágazó kérdéskörével az eddigieknél mélyebben foglalkozni.²⁸⁰ Csupán igen durva csoportosításban ismertetjük a konkrét anyagot.

A református elmélkedések közül kiemelkedik a puritán kegyesség kézikönyve, Lewis Bayly nagyhatású munkája, a *The practice of pietie*, amelyet Medgyesi Pál erdélyi udvari prédikátor fordított magyarra, s amely fordításnak korszakunkból 5 kiadása ismert,²⁸¹ s amelynek magyar címe magáért beszél: *Praxis pietatis, az az kegyesség gyakorlás, melybe befoglaltatik, mint kelljen az hívő kereszttyén embernek az Isten és a maga igaz ismeretiben nekedni, életét naponként Istennek félelmére intézni, csendes lelkiismerettel költeni és futásának eltöltése után boldogul végezni.* Ugyanezen munka biblikus cseh változata két részletben jelent meg Ján Amos Komenský fordításában 1637-ben és 1641-ben.²⁸² Ez az életvezetési könyv tematikailag és módszerben mindent tartalmaz, ami a műfaj sajátja: dogmatikai tanítást, sőt kontroverz részleteket, ezeken elmélkedő contemplatív, illetve meditatív jellegű szövegeket, s a legkülönbözőbb célú, hangvételi imádságokat.

A teljesség igényére törekvő *Praxis pietatis*on kívül 1655-ig valójában kevés református elmélkedés jelent meg. Hozzá hasonlóan életvezetési könyvnek tekinthető még Pankotai Ferenc: *S. Hilarius, avagy... örömvre vezető elmélkedések.*²⁸³

Sajátos funkciót töltött be Sibolti Demeter: *Lelki harc* című, a lelki kísértések legyőzését segítő traktátusa, amely eredetileg inkább evangélikusnak tekinthető munka,²⁸⁴ s amely korszakunkban kétszer is református nyomdában látott napvilágot. Érdekes módon mind a kétszer olyan főrangú asszonyhoz intézett ajánlással, aki a sajátjától eltérő vallású férfival lépett házasságra. 1632-ben idősebb Bethlen István ajánlotta e művet menyének, ifjabb fia, Péter feleségének, az evangélikus vallású Illésházy Katának.²⁸⁵ 1643-ban pedig Szalárdi Miklós, az erdélyi kancelláriáról Báthori Zsófia szolgálatára rendelt íródéák

ajánlotta úrnőjének két nappal annak II. Rákóczi Györggyel tartott esküvője után. Mint ismeretes, a házasság feltétele Báthori Zsófiának a katolikus vallásból reformátusra való áttérése volt. Sibolti munkáját társműként ezúttal is egy ars moriendi egészíti ki Michael Bock Balassi Bálint által magyarított *Würzgärtlein für die kranken Seelenje*, amelynek itteni címe: *Az Istennek keresztviselő híveit az békességgel való tőrésre indító kevés számú vigasztaló szók.*²⁸⁶ Még egy hasonló funkciójú, a két-ségben gyötrődő lélek vigasztalására szolgáló könyvet ajánlott Báthori Zsófiának 1645-ben Váradon Keresztúri Pál, az ifjabb Rákóczi György akkori udvari prédikátora. *A Menyei társalkodás, azaz Istennek a bűnös emberrel való beszélgetése* című elmélkedése már a puritánus kegyesség hatása alatt született.²⁸⁷

Többes funkciója lehetett e kiadványoknak. Sibolti *Lelki harca*, bár nem lép a hitviták által erősen érintett területekre, jórészt az általános keresztyén igazságok világában forog, mégis szemléletében erősen magán viseli az irénizmus szellemét. Azaz egyrészt elfedi a vallási különbségeket, másrészt mégis erősíti az új valláshoz kapcsolódó kötődéseket. Ezentúl válaszol a konvertálás miatti esetleges lekiismereti kérdésekre, vigaszt nyújt a vallási különbségek miatti gyötrődésekre. Szempontunkból az sem mellékes, mint a továbbiakban bővebben is lesz róla szó, hogy a főrangú asszonyok körében felekezeti hovatartozástól függetlenül kezd kialakulni egy olyan olvasási kultúra, amely irodalmi igényvel készült, magas retorikai szervezettségű szövegekkel képes lelki igényeket kielégíteni, traumákat feloldani.

Egyébként a kedvelt református elmélkedési témák: a kísértés, bűn, lelki bajok, szenvedés, üldöztetés, bűnbánat, megtérés, üdvösséges kimúlás. Valamennyi ide tartozó további munka ezekben a témakörökben forog. Lewis Bayly mellett William Perkins a másik népszerű angol szerző. Iratosi T. János már 1637-ben közreadta Lőcsén az ő helyes életről és jó halálról szóló munkáját *Az emberi életnek boldogul való igazgatásának módjáról.*²⁸⁸ Ugyanez a munka négy év elteltével átdolgozva és kibővítvé jelent meg ebben a nyomdában,²⁸⁹ 1648-ban pedig Amszterdamban fordítja magyarra egy ma pontosan nem ismert összetételű diákközösség Perkinsnek egy másik,

286 RMNy 1995

287 RMNy 2128

288 RMNy 1683

289 RMNy 1893.

Különösen elgondolkodtató e kiadvány a puritanizmus magyarországi történetéről kialakult szakirodalmi álláspontokkal kapcsolatban. Tudniillik az újabb kiadás fő szorgalmazói Tolnai István pataki főprédikátor, Simándi Mihály sátoraljaiújrhelyi első pap és Miskolci Csulyak István esperes voltak, azaz az a három református egyházi vezető, akiket a puritanizmus fő üldözőinek tart nemcsak az elmúlt évtizedek szakirodalma, hanem már Zoványi Jenő is. Ez az adat azonban – mint az a másik, hogy Szenci Molnár Albert is munkálkodott a *Praxis pietatis* magyarrá fordításán – arra utal, hogy az ortodoxia nemzedéke igenis fogékony volt a puritánus kegyesség iránt, vagyis vallási, lelki tekintetben zökkenőmentesen épülhetett rá a puritanizmus az ortodoxiára. A kétségkívül meglévő ellentétek okát és jellegét tehát alaposabban kell kutatni, mint korábban.

a puritánus gondolatvilágban fontos helyet elfoglaló művét, *A lelkiismeretnek akadékiról írott drága szép tanítás... a ... megfélemlt és rettegő lelkiismeretnek megvigasztalására.*²⁹⁰

290 RMNy 2201

291 RMNy 2231

292 RMNy 2216

293 RMNy 2450

A puritánus kegyességi irodalomnak a könyvkiadásba való lassan erősödő benyomulását 1655-ig még további három munka tanúsítja: Veresegyházi Szentyel János: *Myrothecium spirituale, azaz lelkipatika* (Lőcse 1648),²⁹¹ Szokolyai Anderko István: *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom* (Leyden 1648)²⁹² és Bökényi Filep János: *Mennyei lámpás* (Utrecht 1652).²⁹³

2.3.3. Evangélikus imádságok és elmélkedések

Az evangélikus imádságos- és elmélkedő könyvek szerkezete, tematikája gyakorlatilag nem különbözik a reformátusoktól. Közülük a magyar nyelvűek főbb csoportjait tekintjük át. Kiemelkedő népszerűsége tett szert Mihálykó János, eperjesi lelkész *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok* című gyűjteménye, amelynek 1609 és 1642 között hat kiadása is ismeretes.²⁹⁴ A műfajnak a felekezeti határokat kissé elmosó jellegét bizonyítja, hogy Mihálykó egyik meghatározó forrása Pázmány Péter katolikus imakönyve volt. Sőt az 1640. évi bártfai kiadás függelékébe Nyéki Vörös Mátyás verses bűnbánati zsol-tárparafrazisai is bekerültek.

294 Bártfa, 1609, RMNy 976; Lőcse, 1620, RMNy 1229; Csepreg, 1630, RMNy 1459; Lőcse, 1629, RMNy 1442, Bártfa, 1640, RMNy 1818; Lőcse, 1642, RMNy 1942

295 RMNy 1439

A Mihálykót hivatalában követő eperjesi magyar lelkész, Madarász Márton két imádságoskönyvet is adott ki. Az elsőt 1629-ben nyomtatták Lőcsén *Eperjesi magyar eklézsia mindennapi felfegyverkedése* címmel,²⁹⁵ ez hagyományos tematikával épül fel, az időkre, alkalmakra, emberi állapotokra írt imákat tartalmaz, csakúgy mint Mihálykó munkája. A másik, a *Kegyességnek mindennapi gyakorlása* (Lőcse 1642),²⁹⁶ már közelebb áll az életvezetési, elmélkedő könyvekhez. Madarász valójában Johann Gerhard, heldburgi evangélikus lelkésznek azt az *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* című munkáját fordította újra le, amelyet Zólyomi Perinna Boldizsár, semptei prédikátor már egyszer Bártfán 1616-ban magyar nyelven kinyomtatott.²⁹⁷

296 RMNy 2421A

297 RMNy 1100

A további egy-egy alkalommal kiadott evangélikus imádságoskönyvek mind az időkhöz és alkalmakhoz

kötődő imákat tartozó típushoz tartoznak. Szalaszegi György: *Hetetszaka minden napra megíratott imádságok* (Bártfa 1602),²⁹⁸ Kürti István: *Az élő Istenhez való ajéjtatos imádságokat magában foglaló könyvecske deákból magyarrá fordítottatott* (Kassa 1611),²⁹⁹ Lethenyi István: *Imádságos könyvecske* (Csepreg 1629),³⁰⁰ bár példányból nem ismert, de tudjuk, hogy előszava imádság-módszertant is tartalmazott. És végül Nádasdy Pál: *Áhítatos és buzgó imádságok* (Csepreg 1631).³⁰¹

A vegyes, imádságos- és énekeskönyv típust az evangélikusoknál három egymással nem teljesen azonos, de tartalmilag egymást erősen átfedő kiadvány képviseli. Mindhárom Lőcsén jelent meg 1632-ben, 1646-ban és 1650-ben *Imádságos könyvecske... isteni dicséretekkel* címmel.³⁰² Szinte bizonyosnak tekinthető, hogy az énekeskönyvekhez hasonlóan ezt a munkát is mindkét protestáns felekezet hívei között terjesztették.

2.3.4. A katolikus imádságok és elmélkedések

A katolikusok az egymással összemosódó imádságok- és elmélkedésekben találták meg azt a műfajcsoportot, amelynek segítségével a híveket személyesen is jobban bevonhatták a vallási élet gyakorlásába. Ezt bizonyítja az ide tartozó kiadványok nyelvi megoszlása. Az imádságoskönyvek közül 17 a magyar nyelvű,³⁰³ egy horvát,³⁰⁴ egy pedig közelebről meg nem határozott szláv nyelven készült³⁰⁵. Nagyon hasonlóan aránya is, köztük 29 a magyar nyelvű³⁰⁶, és csupán egyetlen egy latin nyelvű akad.³⁰⁷ Még egy kiadványcsoportot kell itt megemlíteni. A különböző vallási társulatok, társaságok számára készült kongregációs könyvek is főként imádságokat és elmélkedéseket tartalmaznak, de gyakran megtalálhatók bennük az őket használó közösségek regulái, törvényei, alapító okmányai, ünnepeik, s az azokhoz kapcsolódó különféle liturgikus szövegek. 1655-ig 6 ilyen magyar nyelvű,³⁰⁸ 10 latin,³⁰⁹ egy-egy horvát, biblikus cseh és német nyelvű kiadvány ismeretes Magyarországról.³¹⁰

Az imádságoskönyvek közül a legnagyobb népszerűsége Pázmány Péter: *Keresztyéni imádságos könyve* tett szert, amely korszakunkban öt kiadást ért meg.³¹¹ Tema-

298 RMNy 883

299 RMNy 1018

300 RMNy 1425

301 RMNy 1494

302 RMNy 1552,

2146, 2319

303 RMNy 945, 1003,

1092, 1103, 1127,

1260, 1345, 1513,

1666, 1787, 2016,

2024, 2239, 2336,

2340, 2508A, 2566

304 1843

305 RMNy 2283.

E mű csupán címe alapján

– *Orationes Slavonicae* –

ismert

Tomka-Szászky János könyvtárának kéziratok katalógusából.

Ezért nem állapítható

meg határozottan, hogy

a *Slavonicae* szó melyik

szláv nyelvre vonatkozik.

306 RMNy 985, 1079,

1093, 1119, 1146, 1271,

1294, 1297, 1321, 1348,

1377, 1422, 1455, 1489,

1558, 1558A, 1574,

1635, 1658, 1664, 1713,

1761, 1812, 1952, 1978,

2023(1–2), 2077, 2238,

2462

307 RMNy 2545

308 RMNy 1657, 2076,

2112, 2188, 2237, 2282

309 RMNy 1744, 1844,

2021, 2334, 2337, 2338,

2387, 2388, 2544, 2579

310 Sorrendben RMNy

1783, 2235, 1954

311 Graz, 1606,

RMNy 945;

Pozsony, 1610,

RMNy 1003;

Pozsony, 1625,

RMNy 1345;

Pozsony, 1631,

RMNy 1513;

Pozsony, 1640,

RMNy 2340

titikailag közel áll a protestánsok alapvető imádságoskönyv-típusához. Főként lelki és testi jókért való könyörgéseket tartalmaz erősen moralizáló szellemben, továbbá különböző rendű és rangú gondviselőkért (fejedelmek, szülők stb.) való, valamint az idő és vallási élet különféle alkalmakor használható imákat, litániákat, bűnbánati zsoltárokat foglal magában.

Pázmány munkájának nemcsak közönségikere volt jelentős, hanem további imádságoskönyvek forrásává is vált. Mihálykó Pázmányt alapul vevő munkáját már említettük. Mintául szolgált Pázmány műve a Ferencffy Lőrinc által két ízben is kinyomtatott *Imádságos könyvecske magyar nyelven* című munkához.³¹² Batthyány Ádám, Dunán inneni főkapitány pedig az 1625. vagy 1631. évi pozsonyi kiadást egyenesen a maga neve alatt, 1654-ben Bécsben kiadott *Lelki kard* nyomdai kéziratául használta. Ugyanis az említett, egymás betű szerinti újrasedését képező kiadások egyikében jelölte ki a nyomdász számára azokat a részeket, amelyek „saját” kompilációja törzsrészét alkották.³¹³

Pázmány a maga imádságoskönyvének első kiadását (Graz 1606) Hethesi Pete Lászlóné Kapi Annának ajánlotta. Munkája ezért nyilván ihletője volt annak a példányból nem ismert, németből magyarra fordított anonim imádságoskönyvnek, amely onokaöccse, Pázmány Miklós felesége költségén jelent meg 1655-ben Bécsben.³¹⁴ Az illető hölgy neve nem volt más, mint az említett Kapi Anna unokája, Hethesi Pethe Rosina.

Pázmány műve mellett még Kopcsányi Márton, ferences szerzetes hasonló tematikájú *Keresztyén imádságoskönyvecskéje* vált szélesebb körben használatossá, amit egymás utáni háromszori bécsi megjelentetése bizonyít. Harmadik kiadásának címlapja szerint „a bódog emlékezetű cardinál Pázmány Péter esztergomi érsek engedelmeiből először 1616., másodszer 1622. esztendőben nyomtatott, mostan harmadszor (1637) valamennyi jobbítással és szaporítással”.³¹⁵ Nemcsak azt jelenti e megjegyzés, hogy 1637-ben Pázmány neve már „jó reklámnak” is számított, hanem azt is, hogy e munka körül is „bábáskodott” valamilyen formában.

Az időkre és alkalmakra szóló imákat tartalmazó, katolikus mű még az *Útitárs* című manuales, amely két

³¹² Prága, 1615, RMNy 1092; Bécs 1617, RMNy 1127

³¹³ RMNy 2508A

³¹⁴ RMNy 2566

³¹⁵ RMNy 1103, 1260, 1666

ízben, 1639-ben és 1643-ban Pozsonyban látott napvilágot.³¹⁶

Ugyancsak manuale formátumú (kis nyolcadrét) volt Draskovich János horvát bán összeállítása *Officium Beatae Mariae Virginis, azaz asszonyunk Szűz Máriának három külömb időre-való zsolosmája*, amely világiak vagy harmadrendű szerzetesek számára készülhetett. Kevésbé valószínű, bár tartalma alapján nem zárható ki teljesen, hogy kongregációs könyv volt, de ezt a két fennmaradt kiadás közül egyik sem jelzi.³¹⁷ Hasonló tartalmú lehetett az itt utolsóként megemlített katolikus imádságoskönyv, a később hitvitázóként híressé vált Sámbar Mátyás jezsuita korai, latin című, de magyar nyelvű, ma példányból nem ismert *Epitome pietatis Mariana*eja.³¹⁸

A két, nem magyar nyelvű imádságoskönyv közül a horvát irodalom szempontjából jelentős Nikola Sartorius Krajačević, Zágrábban és Varasdon működő jezsuita *Molitvene knjizice* (Pozsony 1640)³¹⁹ című munkája. A már említett, ugyancsak Pozsonyban 1649-ben kiadott *Orationes Slavonicae* viszont ma példányból nem ismert, ezért még nyelvét sem lehet határozottan megállapítani.³²⁰

A katolikus elmélkedések leggyakoribb témái Krisztus szenvedései, szűz Mária, vagy más bibliai személyek élete. Másodsorban némely teológiai téma, különösen a négy végső dolog: halál, ítélet, feltámadás, örökélet, illetve az örökkévalóság és a penitenciatartás. Egyik részük közel áll a műfajcsoport többi típusához, azaz imádságokat, elmélkedéseket, verses betéteket, lelki gyakorlatokat, kontemplatív, meditatív, hálaadó, könyörgő részeket, s különféle liturgikus szövegeket, reglákat tartalmaz. Ezek funkciója hasonlít a puritánus életvezetési könyvekéhez, amennyiben a keresztény életvitelre, magatartásra nézve tartalmaznak útmutatást, mintát. Más részükben kevesebb vagy egyáltalán nincs imaszöveg, tartalmuk a morális tanítás és az olvasmányosság irányába mozdul el.

A katolikus elmélkedések ismertetésének élére megintcsak Pázmány Péter neve kívánczik. *Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei* című fordítása három kiadásban jelent meg.³²¹ Egyik első és igen fontos darabja ez a kibontakozó misztikus-aszketikus katolikus

³¹⁶ RMNy 1787 és 2024

³¹⁷ Pozsony, 1643, RMNy 2016 és Pozsony, 1650, RMNy 2336

³¹⁸ Pozsony, 1648, RMNy 2239

³¹⁹ RMNy 1843

³²⁰ RMNy 2283

³²¹ Bécs, 1624, RMNy 1297; Bécs, 1638, RMNy 1713; Pozsony, 1648, RMNy 2238

ájtatossági irodalomnak. Míg Pázmány imádságoskönyve hiányt pótol, régóta lappangó igényre válaszolt, addig ez a fordítás megerősített egy formálódófélben lévő új lelki irányzatot. Az ágostonrendi kanonoknak a középkor végén a devotio moderna jegyében keletkezett munkáját ugyanis Pázmánytól függetlenül egy-két évvel korábban már Vásárhelyi Gergely, akkor Erdélyben működő jezsuita is lefordította és 1622-ben Kolozsvárott ki is nyomtatta.³²²

Mint mondtuk, a katolikus elmélkedések legmeghatározóbb témája különben is Krisztus élete, szenvedései vagy személyének más vonatkozásai. Ebben a tárgykörben fogantak Rudinai Jánosnak, a marianus ferencesek pozsonyi gvardiánjának *Lelli szarándoksága* (Nagyszombat 1609),³²³ Lépes Bálint, nyitrai püspöknek *Az mi ununk Jézus Krisztusnak... életéről való rövid imádságokban foglaltatott ájtatos elmélkedések*,³²⁴ Hajnal Mátyás, jezsuita atyának, Eszterházy Miklós nádor udvari papjának *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformaltatott... elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyarázott könyvecske* (Bécs 1629)³²⁵ és (Pozsony 1642)³²⁶ című munkái. Ugyancsak Krisztus szenvedéseivel foglalkozik az egyetlen latin nyelvű katolikus elmélkedés, Pongrácz Mihály szabad báró verses *Aquila clangense* (Nagyszombat 1654),³²⁷ amelyet testvérének, a későbbi esztergomi kanonoknak, Pongrácz Györgynek ajánlott.

Pázmányé mellett nemcsak az imádságoskönyvek, hanem az elmélkedések szerzői között is föltűnik Kopcsányi Márton ferences szerzetes neve. Három e csoportba tartozó műve közül az előbb felsoroltakhoz hasonlóan, Krisztus szenvedéseivel foglalkozik *A keresztyéni tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolcvan elmélkedések* (Bécs 1634).³²⁸ Az elmélkedések mellett imádságokat és prédikációkat is foglal magában a második, *A bódog Szűz Mária élete* (Bécs 1631).³²⁹ Erősen kérdéses, hogy valóban megjelent-e a különböző bibliográfiákban ma csak Sándor István említése³³⁰ nyomán szereplő, Kopcsányinak tulajdonított *Szerzetes rendtartó fenyíték tüköre* (Bécs 1630)³³¹ című munka, amely talán szent Bonaventura *Speculum disciplinae*jének lehetett magyar fordítása.

Még egy kiadvány sorolható a bibliai személyek életéről szóló elmélkedések közé, a német eredetiből ismeretlen

322 RMNy 1271

323 RMNy 985

324 Bécs, 1615, RMNy 1079, és Prága, 1615, RMNy 1093

325 RMNy 1422

326 RMNy 1952

327 RMNy 2545

328 RMNy 1574

329 RMNy 1489

330 Magyar Könyvesház, Győr, 1803, 25.

331 RMNy 1855

fordító által készített *Poenitentiának tüköre. Egész élete és poenitentia tartása s megtérése ... Mária Magdolnának és ... Mártának* (Bártfa 1626).³³² Ismeretlen közreadója Thurzó Kristóf néhai szepesi és sárosi főispán katolikus özvegyének, Erdődy Zsuzsannának ajánlotta.

Elvontabb témákról szól Tasi Gáspár Sáros megyei földbirtokos és táblabíró, Eszterházy Miklós titkára, szepesi kamarai tisztviselő két munkája: *A lelki kalendárium* (Bécs 1627),³³³ amelyben minden hónapra egy-egy elmélkedés rendeltetett a vétkeknek kiirtásáról és a jó erkölcsök beoltásáról. Valamint *Elménknek Istenben felmeneteléről a teremtett állatok garádichin* (Bártfa 1639),³³⁴ amely a teremtés munkáit tette tárgyává.

A barokk irodalom általában is kedvelt témáit: a négy végső dolgot – vagyis halál, ítélet, feltámadás, örök élet – valamint az örökkévalóságot a katolikus elmélkedések közül irodalmi szempontból is kiemelkedő művek tették tárgyukká: Lépes Bálint királyi kancellár, majd nyitrai püspök két prózai, és Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok két verses elmélkedése. Sorrendben: *Az halandó és ítéltre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre* (Prága 1616) és *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör* (Prága 1617),³³⁵ valamint *Tintinnabulum tripudiantium, azaz a földi részeg szerencsének lakodalmán tombolók jóra intő csengettyűje* (első kiadása Bécs 1633)³³⁶ és *Dialogus, azaz egy kárhozatra szállott test és léleknek egymással való... beszélgetése* (első kiadása Prága 1623).³³⁷

Mind a négy műben a közvetlen vallási célokon, vagyis a morális tanításon, s az ide vonatkozó katolikus hittételek szuggesztív kifejtésén túl, jól kitapintható már a szórakoztatási szándék, a modernebb irodalmiasság felé való elmozdulás, ezért ezeket a munkákat a későbbiekben a vallásos olvasmányok között is meg kell majd említenünk. Nyéki két munkája különösen népszerű olvasmánynak számított, amit 1655-ig ismert, összesen tíz kiadása bizonyít.³³⁸ Pázmány imádságoskönyve mellett Nyéki elmélkedései is jelzik, hogy ebben a műfajban katolikusok és protestánsok között sincs igazán éles határ. A győri kanonok elmélkedései ugyanis néhány apróbb módosítással a protestáns váradí, illetve bártfai nyomdában is megjelentek. Lépes művei pedig a XVIII. században láttak újra napvilágot.

332 RMNy 1348

333 RMNy 1377

334 RMNy 1761

335 RMNy 1119 és 1146.
ld. róluk: BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „Seicento” stílus*, In BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 148–160.

336 RMNy 1558A

337 RMNy 1294

338 *Tintinnabulum*: Bécs, 1633, RMNy 1558A; Pozsony, 1636, RMNy 1658; Várad, 1639, RMNy 1812; Pozsony, 1644, RMNy 2077(1); *Dialogus*: Prága, 1623, RMNy 1294; Bécs, 1625, RMNy 1321; Bécs, 1633, RMNy 1558; Bécs, 1636, RMNy 1635; Bártfa, 1637, RMNy 1664; Várad, 1642, RMNy 1978, Pozsony, 1644, RMNy 2077(2)

339 Lásd erről: BÁN Imre, *Nyéki Vörös Mátyás: Aethemitas. Örökkévalóság*, In *Uő, Költők, eszmék, korszakok*, Debrecen, 1997, 173–202 és *A régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Budapest, 1979, 235–255. Ld. még: BITSKEY István, *Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében*, In *Uő, Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 134–147. Vadai István újabb kutatásai szerint csak a *Dialogus* Nyéki műve, a *Tintinabulum* ismeretlen szerzőé.

340 RMNy 2023

341 RMNy 2462

342 RMNy 2021, 2076, 2112, 2237, 2235, 2282, 2334, 2337, 2338, 2388, 2544

343 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Budapest, 1997.

344 RMNy 945, 1003

345 RMNy 2566

A *Tintinabulum* függelékében található versek középpontjában az örökkévalóság Nyékit mélyen izgató problémája áll.³³⁹ Még két katolikus elmélkedésnek fő tárgya korszakunkban ez a kérdés. Szentgyörgyi Gergely, Eszterházy Miklós nádor kismartoni titkára, Hieronymus Drexel: *De aeternitate considerationes* című munkáját fordította magyarra *Elmélkedések az örökkévalóságról* címmel (Pozsony 1643).³⁴⁰ Malomfalvay Gergely ferences szerzetes, a kismartoni rendház gvardiánja pedig *Belsőképpen indító tudomány* (Bécs 1653)³⁴¹ című írásában 12 elmélkedésben szól az örökkévalóságról.

A kongregációs könyvek csoportjának nyelvi összetételét jelen fejezet elején ismertettük. Az ide tartozó 19 tételből 11 Nádasi János műve.³⁴² Mivel az ő munkásságát a közelmúltban Tüskés Gábor kiváló monográfiája teljes európai kitekintéssel feldolgozta,³⁴³ itt e kiadványtípus fajtáinak további részletezése fölösleges.

2.3.5. Az imádságos- és elmélkedőkönyvek közönsége

Az imádságoskönyvek fő funkciója tehát a kegyesség vagy ájtatosság nagyobb vagy kisebb közösségben, de legelsősorban egyéni, személyes gyakorlásának segítése. Az ebbe a kiadványcsoportba tartozó nyomtatványok ajánlásainak áttekintése lehetőséget nyit a megcélzott közönség, a legfontosabb olvasói rétegek legalább részleges megismerésére, illetve a műfaj bizonyos másodlagos funkcióinak, használati szokásai némely speciális esetének feltárására.

Feltűnő, hogy az imádságoskönyvek igen nagy részét ajánlották főrangú hölgyeknek. Ez a katolikusoknál, evangélikusoknál, reformátusoknál egyaránt domináns tendencia. Érdeemes bemutatni a hosszú névsort. A katolikusoknál Pethe László felesége, Kapi Anna az első személy, akit meg kell említeni, őhöz szól Pázmány imádságoskönyve első és második kiadásának ajánlása 1606-ban és 1610-ben.³⁴⁴ A két család később is kapcsolatban maradt, mivel mint más összefüggésben már szóba került, Kapi Anna unokájának, Pázmány Miklós feleségének, Pethe Rosinának 1655-ben ajánlottak egy németből fordított anonym imakönyvet.³⁴⁵

A további megemlíthető nevek a katolikus művek ajánlásaiból: Telegdy Borbála, Rákóczi Zsigmond, néhai

erdélyi fejedelem özvegye.³⁴⁶ A Bosnyák család, azaz Bosnyák Tamás felesége, Kenderesi Mária és lányaik, Bosnyák Zsófia, Judit és Katalin.³⁴⁷ Erdődy Zsuzsanna, az egyébként evangélikus Thurzó Kristóf katolikus özvegye.³⁴⁸ Nyáry Krisztinának, Eszterházy Miklós nádor feleségének Tasi Gáspár, a nádor titkára, Hajnal Mátyás jezsuita és Kopcsányi Márton ferences atya is ajánlottak imádságoskönyvet.³⁴⁹ Tasi a nádornak magának is dedikált egy másik imádságoskönyvet 1639-ben.³⁵⁰ Nyáry Krisztina pedig, mint látni fogjuk, már korábban, még katolikus vallásra való áttérése előtt Thurzó Imre feleségként is szerepel evangélikus munkák ajánlásában. Thurzó Imrétől született lányához, Thurzó Erzsébethhez viszont 1639-ben Zavari György, pozsonyi könyvnyomtató intézte az *Útitárs* egyik kiadásának ajánlását.³⁵¹ A második házasságából született Eszterházy Júliához pedig Draskovich János horvát bán címzett egy imádságoskönyvet.³⁵² Valószínű, hogy ugyancsak Nyáry Krisztina inspirálhatta arra 1642-ben Hajnal Mátyás jezsuitát, hogy szíves könyvecskéjének második kiadását³⁵³ ne az ő neve alatt jelentesse meg, mint 1629-ben az elsőt, hanem testvére, Nyáry István, kassai kapitány feleségének, Kapi Klárának a nevével nyomtattassa ki.

Kopcsányi Márton ferences szerzetes még egy főrangú katolikus hölgyet tudhatott mecénásai között. 1637-ben Amade Ilonának, Nagymihályi Ferenc pozsonyi kamarai tanácsos özvegyének ajánlotta imádságoskönyve második kiadását,³⁵⁴ de az özvegy viselte 1640-ben Pázmány imakönyve ötödik kiadásának költségeit is.³⁵⁵

Alig akad olyan katolikus imádságoskönyv, amelyet férfinak ajánlottak. Ezek a következők: Pázmány Péternek Lépes Bálint 1617-ben,³⁵⁶ Haller Zsigmond belső-szolnoki főispánnak 1622-ben Vásárhelyi Gergely,³⁵⁷ Homonnai Druget János országbírónak 1643-ban Szentgyörgyi Gergely nádori titkár,³⁵⁸ Héderváry János zirci apátnak 1648-ban Zacharias Dominicus Aksamitek pozsonyi nyomdász³⁵⁹ és Pongrácz György esztergomi kanonoknak 1654-ben testvére, Pongrácz Mihály.³⁶⁰

Speciális eset a kongregációs könyveké. Itt a megcélzott olvasóközönség nyilván az a társulat, sodalitas, amely számára a kiadványt összeállították. Ez a címlapok és ajánlások alapján nem állapítható meg egyértelműen

346 1609-ben Rudinai Fráter János, RMNy 985

347 1615-ben Lépes Bálint, RMNy 1079 és 1093. Ez az ajánlás egyébként a család férfi tagjait is megszólítja, a családfőn kívül ifjabb Tamást és Istvánt.

348 1626-ban ismeretlen szerző, RMNy 1348

349 Tasi 1627-ben RMNy 1377, Hajnal 1629-ben, RMNy 1422, Kopcsányi 1631-ben és 1634-ben RMNy 1489 és 1547

350 RMNy 1761

351 RMNy 1787

352 RMNy 2016

353 RMNy 1952

354 RMNy 1666

355 RMNy 2340

356 RMNy 1146

357 RMNy 1271

358 RMNy 2023

359 RMNy 2238

360 RMNy 2545

³⁶¹ RMNy 1744, 1783,
1844, 2021, 2334,
2337, 2338, 2388, 2544

³⁶² RMNy 2579

³⁶³ RMNy 1954

³⁶⁴ RMNy 2076, 2188,
2235, 2237, 2282

³⁶⁵ RMNy 2112

³⁶⁶ RMNy 2387

³⁶⁷ RMNy 1657

³⁶⁸ RMNy 2021

³⁶⁹ RMNy 2334

³⁷⁰ RMNy 2337

³⁷¹ RMNy 2282 és 2338

³⁷² RMNy 2544

³⁷³ RMNy 1229

³⁷⁴ RMNy 1442 és 1942

³⁷⁵ A nádor feleségeként
ugyanis nyilván
megakadályozhatta volna
a nyomtatást.

mind a 19 esetben. De világos, hogy a legtöbb ilyen munka, összesen 9 a nagyszombati jezsuita gimnázium 2. osztálya számára alapított Sodalitas Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis, illetve az elődjének számító, még 1617-ben Pázmány által létrehozott Sodalitas Beatae Mariae Virginis Visitantis használatára készült.³⁶¹ A Sodalitas Immaculatae Conceptionis 1655-ben már a kassai jezsuitáknál is működött.³⁶² A Mária mennybemenetelének tiszteletére alapított társulatnak egy,³⁶³ a Mária halálra váltaknak és megholtaknak anyja társulatnak (Maria Mater agonizantium) és a Jó halál társulatnak összesen öt könyvet készítettek.³⁶⁴ A Boldog Szűz Mária Kongregációhoz egy,³⁶⁵ a Mária a mennyek királyné asszonyához (Sodalitas Beatae Virginis Natae Reginae Angelorum) egy³⁶⁶, és a Veszprém megyében működő Szent Olvasó Társulathoz, amely a rózsafüzér ájtatosságot gyakorolta, szintén egy³⁶⁷ kiadvány köthető.

Némely kongregációs kiadványban külön ajánlás is olvasható. Ezek címzettjei: Forgách Zsigmond borsodi főispán,³⁶⁸ Szalkovichs Ádám nagyszombati kanonok,³⁶⁹ Aszalai Miklós judex curiae,³⁷⁰ Wesselényi Ferenc nádor és neje, Széchy Mária,³⁷¹ valamint Eszterházy Pál.³⁷²

Az evangélikus imádságoskönyvek ajánlásai a katolikusokhoz hasonlóan legtöbbször főrangú hölgyekhez szólnak. Hármójuk neve fordul elő többször is. Nyáry Krisztinának még Thurzó Imre feleségeként ajánlotta imádságoskönyvét 1620-ban Mihálykó János eperjesi lelkész.³⁷³ A gyűjtemény két későbbi lőcsei kiadásában, 1629-ben és 1642-ben is megtalálható ugyanez az epistola dedicatoria,³⁷⁴ noha ekkor Nyáry Krisztina már régen Eszterházy Miklós felesége és katolikus volt. Két irányban is elgondolkoztató ez a jelenség. Egyrészt figyelmeztet arra, hogy egy kiadvány valóban csak prelimináriáival együtt alkot egyetlen teljes egészet. Az ajánlás még akkor is hozzátartozik a műhöz, ha a mecénatúra szempontjából már aktualitását veszítette. Másrészt, bár valószínűnek látszik, hogy a második két kiadás már pusztán a lőcsei nyomdász, Lorenz Brewer üzleti vállalkozásaként látott napvilágot, mégsem zárható ki egészen, hogy Nyáry Krisztina beleegyezett az újranyomásba, sőt esetleg valamilyen formában támogatta is azt, de semmiképpen sem ellenezte,³⁷⁵ hiszen Mihálykó művének egyik fő

forrása Pázmány imakönyve volt, tehát tartalma konvertálása után sem állhatott távol Nyáry Krisztinától. Új férje, Eszterházy Miklós nádor nevével azonban aligha lett volna kapós áru az evangélikusok között.

Mihálykó művének első, 1609. évi bártfai kiadása azonban még nem Nyáry Krisztinának, hanem Czobor Erzsébetnek, Thurzó György nádor feleségének volt ajánlva, aki ebben az esetben a kinyomtatás költségeit is viselte,³⁷⁶ és aki 1618-tól Krisztina anyósa lett. Nem sokkal később, 1611-ben szintén Czobor Erzsébetnek ajánlotta imádságoskönyvét Kürti István szeredi lelkész,³⁷⁷ és 1614-ben elmékedéseit Zólyomi Perinna Boldizsár semptei prédikátor is.³⁷⁸ A Thurzó család további két hölgy tagja dicsekedhet még neki dedikált művel. Thurzó Szaniszló feleségét, Lisztius Anna Rosinát ugyancsak Zólyomi tisztelte meg egy ajánlással 1616-ban,³⁷⁹ 1635-ben pedig Jiřík Tránovský Szunyog Jánosné Thurzó Annát.³⁸⁰ 1614-ben Thurzó Anna sógornőjéhez, Szunyogh Mózesné Osztrosith Annához intézte ajánlását Vámosi Gergely.³⁸¹

Czobor Erzsébet és Nyáry Krisztina mellett Széchy György özvegye, Homonnay Drugeth Mária volt az evangélikusok harmadik kegyes patrónája. 1639-ben murányi udvari papja, Deselvics István és a szintén Murányban élő Ilosvai János deák ajánlottak neki egy-egy imádságos- illetve elmékedő könyvet,³⁸² 1643-ban pedig Madarász Márton eperjesi lelkész.³⁸³ Ez utóbbi címlapja szerint sumptibus authoris, azaz a szerző költségével jelent meg. Vagyis, mint erre a kérdésre visszatérünk még, egy-egy ajánlás nem feltétlenül járt azzal, hogy megszólítottja a kiadvány teljes nyomtatási költségét viselte.

A Homonnay családból nem özvegy Széchné volt az első, akihez kegyességi munkát ajánlottak. Drugeth Mária távoli rokonához, a későbbi fejedelemjelölthöz, Homonnay Drugeth Bálinthoz intézte 1603-ban megjelent elmékedéseinek dedikációját Mihálykó János.³⁸⁴ Drugeth Mária lányához, Széchy Évához, Illésházy Gábor feleségéhez pedig Štefan Pilarik ajánlotta cseh nyelvű munkáját.³⁸⁵ Ondrej Lucae pedig Széchy Éva férjének, Illésházy Gábornak és testvérének, Illésházy Györgynek az ugyancsak biblikus cseh nyelvű *Arma piorumot*.³⁸⁶

376 RMNy 976

377 RMNy 1018

378 RMNy 1077

379 RMNy 1100

380 RMNy 1632.

A különben biblikus cseh nyelvű *Phiala odoramentorum* ajánlásának másik megszólítottja Valentin Péter özvegye, Kassay Magdolna.

381 RMNy 1075.

Vámosiról nem ismer közelebbi adatokat a szakirodalom.

382 RMNy 1772 és 1813

383 RMNy 2012

384 RMNy 894

385 RMNy 2446

386 RMNy 2588. Ez az ajánlás megszólítja még Thököly Istvánt és más evangélikus nemeseket is.

- 387 RMNy 1459
 388 RMNy 1494
 389 RMNy 1763
 390 Trencsén, 1639,
 RMNy 1796
 391 Trencsén, 1642,
 RMNy 1968
 392 Bártfa, 1644,
 RMNy 2049
 393 Lőcse, 1648,
 RMNy 2227
 394 Lőcse, 1649,
 RMNy 2271
 395 Lőcse, 1652,
 RMNy 2421A
 396 Trencsén, 1654,
 RMNy 2556
 397 Károlyi Zsuzsannához
 1617-ben Kolozsvárott,
 RMNy 1138 és 1621-ben
 ugyancsak Kolozsvárott
 RMNy 1249. Kérdéses,
 hogy egyetlen mű két
 kiadásáról, vagy két
 különböző munkáról van
 szó. Várday Katához
 Kecskeméti C. János,
*Szép és ájtatos
 imádságoskönyvecskéjének*
 két kiadása. Bártfa,
 1624-ben és Lőcse 1640,
 RMNy 1295 és 1835.
 Báthori Zsófiához Sibolti
 Demeter *Lelki harca* és
 Balassi Bock-fordítása,
 Gyulafehérvár, 1643,
 RMNy 1995(1–2) és
 Keresztúri Pál *Mennyei
 társalkodása*, Várad, 1645,
 RMNy 2128
 398 Pápa, 1632,
 RMNy 1553
 399 Gyulafehérvár, 1632,
 RMNy 1532
 400 RMNy 1238

Még egy főrangú hölgy neve tűnik föl az evangélikus imádságoskönyvek ajánlásában. Révay Juditnak, Nádasdy Pál feleségének dedikálta Farkas Imre csepregi nyomdász 1630-ban Mihálykó János már többször említett imakönyvének énekekkel is alaposan kibővített változatát.³⁸⁷ A következő évben 1631-ben férje, Nádasdy Pál ajánlotta saját összeállítású imádsággyűjteményét fiainak, Nádasdy Tamásnak és Ferencnek.³⁸⁸ 1639-ben hasonlóképpen cselekedett Illésházy Gáspár, mikor lefordította Joachim Beust elmélkedő könyvét. Fordítását pedig a Bethlen család familiárisa, Laskai János Illésházy gyermekeihez, Gáspárhoz és Györgyhez intézett ajánlással sajtó alá rendezte és kiadta. A történet kulcsa, hogy Bethlen Péter Illésházy Kata férjeként sógora volt a két említett Illésházy fiúnak.³⁸⁹

Az eddig nem említett evangélikus kegyességi művek ajánlásaiban a következő személyek neve szerepel még: „P. Motešický (Majthényi), A. Bogadi és Mediansky”, trencsényi nemesek,³⁹⁰ általában véve a trencsényi asszonyok,³⁹¹ Tárkányi István,³⁹² Dúló Gábor, Madách János és Liberchey Mihály,³⁹³ Nyáry Bernárd, kállói kapitány,³⁹⁴ Madarász Erzsébet és Madarász Zsuzsanna eperjesi polgárasszonyok, Madarász Márton eperjesi lelkes testvérei,³⁹⁵ Zuzanna Kalinka és Lidmila Jonova.³⁹⁶

A református kegyességi munkák megcélzott olvasóközönségében is markánsan kirajzolódik a főrangú asszonyok csoportja. Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna; Nyáry Pál özvegye, Várday Kata és ifjú Rákóczi György felesége, Báthori Zsófia azok az előkelő hölgyek, akikhez két-két kiadvány ajánlása szól.³⁹⁷ Egy-egy ajánlással fordultak Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány feleségéhez, Poppel Évához³⁹⁸ és Illésházy Katához.³⁹⁹ Szenci Molnár Albert pedig, ha nem is arisztokratáknak de igen tehető nagyszombati polgárasszonyoknak, Szegedi Mártonné Échy Orsolyának és Krausz Jánosné Szegedi Annának dedikálta 1621-ben a maga *Imádságoskönyvecskéjét*.⁴⁰⁰

A református kegyességi munkák esetében azonban ebben az időszakban még nincs olyan női többség az ajánlással megszólítottak körében, mint amelyet a hasonló katolikus és evangélikus nyomtatványok esetében megfigyelhettünk. A további református imádságos- és

elméledőkönveket a következő személyek nevével bocsátották napvilágra: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem,⁴⁰¹ Perényi György abaúji főispán,⁴⁰² Rákóczi György borsodi főispán, később erdélyi fejedelem,⁴⁰³ Lónyay Zsigmond,⁴⁰⁴ Balling János munkácsi kapitány,⁴⁰⁵ Debreceni Tamás, I. Rákóczi György magyarországi jószágainak igazgatója,⁴⁰⁶ Darholcz Ferenc,⁴⁰⁷ Tolnai István sárospataki prédikátor, Simándi Mihály sátoraljaújhelyi pap és Miskolci Csulyak István esperes,⁴⁰⁸ Némethi János,⁴⁰⁹ Thököly István, Késmárk ura,⁴¹⁰ a szalontai gyülekezet,⁴¹¹ Ugocsa vármegye és Nagyszöllős lakosai.⁴¹²

2.3.6. Az imádságos- és elméledőkönvek költséviselői

Az ajánlások ismertetése során mindvégig az imádságoskönyvek közönségéről beszélünk. Megalapozottan feltételezhető ugyanis, hogy akihez ilyen művet ajánlottak, annak valóban voltak ilyen jellegű olvasmányai. Ugyanakkor nem lehet bizonyosan tudni, hogy egy-egy ajánlásban megszólított személy pontosan milyen mértékig, mikor és milyen formában járult hozzá az érintett kiadvány megjelentetéséhez. Előfordulhat, hogy viselte a nyomtatás tényleges költségeit, de az is, hogy csupán kisebb-nagyobb összeget adományozott. Esetleg utólag várták ezt tőle, vagy egyébként állt olyan patrónusi viszonyban a szerzővel és a nyomdásszal, amelyből következett ez a megtiszteltetés is. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a műfaj számtalan reprezentációs lehetőséget rejtett magában. De nemcsak reprezentációs, hanem üzleti lehetőségeket is kínált, sőt bizonyos szerzői törekvések megvalósítására is módot nyújthatott. Mielőtt tehát a kiadványcsoport funkcióiról, a körülötte felbukkanó, irodalomszociológiai szempontból értelmezhető jelenségekről valamiféle összegzéssel megpróbálkoznánk, az ajánlások után érdemes áttekinteni azt az adatsort is, amely a kiadványok tényleges költséviselőiről áll rendelkezésre.

Természetesen egy sor kiadványról, főként a példányból ismeretlenekről nincs semmilyen adatunk. Továbbá számos olyan példányból is ismert nyomtatvány akad, amelynek ajánlásából nem lehet következtetni arra, hogy ténylegesen kinek a költségén jelent meg. Ezeket

401 Debrecen, 1615, RMNy 1081

402 Kassa, 1618, RMNy 1155

403 Leyden, 1627, RMNy 1393

404 Debrecen, 1636 RMNy 1639 és Lőcse, 1638 RMNy 1735, mindkétszer Medgyesi *Praxis pietatisa*.

405 Leyden, 1637, RMNy 1678, és Bártfa, 1639, RMNy 1755, mindkétszer Debreceni Péter Kegelius-fordítása.

406 Lőcse, 1637, RMNy 1683

407 Kassa, 1639, RMNy 1768

408 Lőcse, 1641, RMNy 1893

409 Leiden, 1648, RMNy 2216 és 2217

410 Lőcse, 1648, RMNy 2231

411 Várad, 1650, RMNy 2353

412 Utrecht, 1652, RMNy 2450

a csoportokat az alábbi elemzésben figyelmen kívül hagyjuk. Jónéhány imádságos- és elmélkedő könyv impresszumából, esetleg más külső forrásból azonban pontosan tudjuk, hogy ki viselte a nyomtatás költségeit, és ez a személy nem mindig az ajánlás címzettjével, de a nyomdásszal sem. Viszont számtalan esetben a megjelenés körülményeiből, határozott adat nélkül is valószínűsíthető, hogy a kiadvány a nyomdász üzleti vállalkozásaként látott napvilágot. Nemesgyeser pedig a szerző maga viselte a költségeket.

Mindössze hat olyan adatunk van, amikor bizonyosak lehetünk benne, hogy az ajánlásban szereplő személy magára vállalta a nyomtatással járó összes anyagi terhet. Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet, Mihálykó János imakönyvének első kiadását,⁴¹³ Szúnyogh Mózesné Amade Anna Vámosi Gergelyét,⁴¹⁴ Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna két anonym munkáét,⁴¹⁵ özv. Nagymihályi Ferencné Amade Ilona Pázmány imádságoskönyvének ötödik kiadását⁴¹⁶ és Pázmány Miklósné Pethe Rosina egy ugyancsak anonym kiadványét.⁴¹⁷ Jiřík Třanovský pedig azért ajánlotta a *Phiala odoramentorum*ot mások mellett özvegy Valentin Péterné Kassay Magdalénának, mivel még férje megígérte a költségek fedezését.⁴¹⁸ Nem tudjuk azonban, hogy az özvegy teljesítette-e ezt az ígéretet.

Háromszor fordul elő az impresszumban olyan személy neve, aki feltehetően mecénásként és nem vállalkozóként működött közre a kiadvány létrejöttében, de ajánlás nem szól hozzá. Dobi István az 1637. évi lőcsei *Praxis pietatis*ében⁴¹⁹ és Kölböl István Debreceni Péter, Philipp Kegeltől fordított elmélkedéseinek 1639. évi bártfai kiadásában.⁴²⁰ Egyik személyről sincs más, közelebbi információnk. Kerti Fábián veszprémi kanonok pedig Nádasai János: *Maria aeternitatis beatae porta sancta... Maria az ... örökké valóságnak szent ajtaja* (Pozsony 1645),⁴²¹ című művét jelentette meg saját pénzén a nagyszombati és győri kollégiumokban lévő Boldog Szűz Mária kongregációk számára.

Kifejezetten „profit” kiadóval összesen kétszer találkozunk. Georg Ziegler később Szenci Molnár Albert által magyarított *Discurs von dem höchsten Gutja* 1618-ban „Im Verlag Herrn Antonii Kramers” jelent meg Lőcsén.⁴²² Szenci imádságoskönyve pedig 1621-ben egy közismert

413 RMNy 976

414 RMNy 1075

415 RMNy 1138 és 1249

416 RMNy 2340

417 RMNy 2566

418 RMNy 1632

419 RMNy 1735

420 RMNy 1755

421 RMNy 2112

422 RMNy 1164

kiadóvállalat „Aubrius és Schleichius költségével” látott napvilágot.⁴²³ Ebben az esetben tudható, hogy az ajánlás címzettjei, Echi Orsolya és Szegedi Anna nagyszombati polgáraszonyok családja a konkrét kiadványtól függetlenül is olyan patrónusi viszonyban állt Szencivel, amely őt az ajánlás megírására ihlette.

Arról, hogy a nyomdász viselte a költségeket négy esetben van bizonyos értesülésünk. Tránovský *Phiala odoramentorum* 1685. évi kiadásának előszava írja meg, hogy 1647-ben Lorenz Brewer pénzén jelent meg a könyvecske.⁴²⁴ Egy 1652. évi *Gebetbüchlein*nek pedig az impresszumában olvasható az „in Verlegung Lorenz Brewer” jelzés.⁴²⁵ Dorota Vokálova trencsényi nyomdász pedig 1643-ban ajánlott korábbi jótéteményeiért Homonnai Drugeth Máriának egy biblikus cseh nyelvű kegyességi művet, amelyet a címlap szerint saját költségen adott ki.⁴²⁶ Egy 1647-ben kinyomtatott, ugyancsak biblikus cseh nyelvű imádságoskönyvből⁴²⁷ pedig 1653-ban írt végrendelete szerint tíz példányt ajándékozott Illésházy Gábornak, 12-öt a trencsényi városi tanácsnak, további tízet a város lakóinak. Ez csak úgy képzelhető el, ha a korábban saját befektetésként készített munka rak-táron maradt példányait osztotta szét.

Két katolikus nyomdász is tett közzé saját ajánlással imádságoskönyvet. 1639-ben Zavari György, a jezsuiták pozsonyi könyvnyomtatója Nyáry Krisztina első házasságából született lányának, Thurzó Erzsébetnek dedikálta az *Útitárs* című, ismeretlen szerzőjű munkát.⁴²⁸ Zacharias Dominicus Aksamitek pedig 1648-ban Héderváry Jánosnak Pázmány Kempis-fordítását.⁴²⁹ Mindkét esetben az sejthető, hogy a nyomdász valamilyen mértékben saját vállalkozásának tekinthette a kiadást, s mecénásaitól munkájának, de esetleg befektetett pénzének a hasznát is várta. Ugyanis, amint ezt V. Ecsedy Judit megírta, néhány apróbb kiadvány saját zsebre való kinyomtatásá-ra a nyomdász szerződése mindenkor lehetőséget adott.⁴³⁰

Annak ellenére, hogy kevés igazán megbízható adatot említhettünk, bizonyos jelekből mégis arra lehet következtetni, hogy az imádságos- és elmélkedőkönyvek kiadása ebben az időszakban már jó üzletnek is számíthatott, és többségük a nyomdász vállalkozásaként látott napvilágot. Csaknem bizonyosnak tekinthető ez,

423 RMNy 1238

424 RMNy 2187A

425 RMNy 2421

426 RMNy 2037

427 RMNy 2194

428 RMNy 1787

429 RMNy 2238

430 A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652), In Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998, 375–403.

431 DEBRECENI Péter,
*Tizenkét üdvösséges
elmélkedések ... Philip
Kegelius ... által ...* Lőcse,
1638 RMNy 1730, előző
kiadása Leiden, 1637,
Balling János, munkácsi
kapitánynak ajánlva
RMNy 1678;

KECSKEMÉTI C. János,
*Szép és ájtatos
imádságoskönyvecske,*
Lőcse, 1640, RMNy 1835,
előző kiadása Bártfa, 1624,
RMNy 1295,

Nyáry Pál özvegyének,
Várday Katának ajánlva;
MEDGYESI Pál, *Praxis
pietatis*, Lőcse, 1641,
RMNy 1895, előző kiadása
Lőcse, 1638, RMNy 1735

Kölből István költségen;
MIHÁLYKÓ János,
*Keresztyn ájtatos
imádságok*, Lőcse, 1629,
RMNy 1442 és Lőcse,
1642, RMNy 1942

Thurzó Imre feleségének,

Nyáry Krisztinának szóló ajánlással. Ez a mű korábban és később is napvilágot látott ettől eltérő ajánlással.

Első, Nyáry Krisztinának dedikált kiadása 1620 körül jelent meg Lőcsén, RMNy 1229

432 Bártfa, 1640, RMNy 1817, címlapja szerint „*harmadszor ujonnan*” látott napvilágot, de más forrásból ismert, hogy Medgyesi közreműködése nélkül, tehát bizonyos, hogy Jakob Klöss nyomdász vállalkozása volt. A másik mű: Várad, 1643, RMNy 2042, már az ötödik kiadás, amelyet Medgyesi személyesen korrigált, és ezért a későbbi kiadások mintájául ajánlott. Minthogy azonban a bevezető részekhez újonnan csak Lewis Bayly eredeti ajánlásának magyar fordítását illesztették „*Károlynak, Walliának fejedelmének*”, bizonyos, hogy újabb magyarországi mecénást nem vontak be a vállalkozásba, hanem az Szenci Kertész Ábrahám befektetése volt, aki máskor is ügyelt üzleti kiadványai gondos kivitelezésére.

433 RMNy 2165, 1322

434 RMNy 883, 1818

435 RMNy 1070, 1425

436 RMNy 1874, 2363

437 RMNy 2140

438 RMNy 1552, 1838, 1839, 2146, 2319

439 RMNy 2343A

440 RMNy 1702, 1809, 1810, 1910, 2084, 2553, 2616

441 RMNy 1978, 2454, 2455

442 RMNy 2497

443 A katolikus kiadványok esetében azért beszélünk nyomdahelyekről és nem nyomdákrol, mivel azonos városban működő, de különböző műhelyekről van szó. A különböző nyomdák szolgáltatásait azonban mindig azonos szellemi kör veszi igénybe.

444 Bécs: RMNy 1103, 1127, 1297, 1321, 1558, 1558A, 1635, 1713, 2462; Pozsony: RMNy 1345, 1513, 1658; Prága: RMNy 1092, 1294

amikor népszerű imakönyvek évekkel, évtizedekkel később eredeti ajánlásuk változatlanul hagyásával jelennek meg. Különösen élenjárt ebben Lorenz Brewer lőcsei nyomdász, aki 1638 és 1642 között négy ilyen kiadványt produkált.⁴³¹ Medgyesi *Praxis pietatis*a mindig biztos megterülést ígért. 1640-ben Bártfán Jakob Klöss, 1643-ban pedig Váradon Szenci Kertész Ábrahám jelentette meg korábbi mintát követve.⁴³²

Igen nagy azoknak a kegyességi és ájtatossági munkáknak a száma, amelyeknek egyáltalán nincs ajánlásuk. Konkrétan nem bizonyítható ugyan, de nagyon valószínű, hogy ezekben az esetekben a kiadás fő motivációja a nyomdász haszna, hiszen semmi okuk nem volt arra a könyvnyomtatóknak, hogy elhallgassák esetleges mecénásaik nevét. A protestáns műhelyek közül Brassóban 2,⁴³³ Bártfán 2,⁴³⁴ Csepregen 2,⁴³⁵ Debrecenben 2,⁴³⁶ Gyulafehérvárott 1,⁴³⁷ Lőcsén 5,⁴³⁸ Szebenben 1,⁴³⁹ Trencsénben 7,⁴⁴⁰ Váradon 3,⁴⁴¹ Ulmból 1⁴⁴² ilyen kiadványról van tudomásunk. A katolikus nyomdahelyeken,⁴⁴³ Bécsben 9, Pozsonyban 3, Prágában 2 ilyen könyv látott napvilágot.⁴⁴⁴

Itt kell megemlíteni, hogy akad néhány kifejezett sikerkönyv a műfajban. Már az eddigiekből is kitűnt, hogy Mihálykó János imakönyve és Medgyesi Pál *Praxis pietatisa* rendkívül népszerűek voltak. Mindkettőnek 6-6 kiadása ismert a vizsgált időszakból, a *Praxis pietatisa*nak magyar nyelvű fordításain kívül azonban még Comenius által készített biblikus cseh nyelvű változata is megjelent két részben.⁴⁴⁵ Philip Kegel elmékedéseit, igaz, három különböző fordításban, de szintén hatzben nyomtatták ki.⁴⁴⁶ A katolikus művek közül háromnak volt kiemelkedő sikere. Pázmány *Imádságoskönyvét* ötször adták ki.⁴⁴⁷ Nyéki Vörös Mátyás két verses elmékedése közül – a *Dialógus, azaz egy kárhozatra szállott test és léleknek... beszélgetése* és a *Tintinnabulum tripudiantium, azaz a földi részeg szerencsének... csengettyűje* – az elsőt 6, a másodikat 3, a kettőt együtt pedig még egy alkalommal jelentették meg.⁴⁴⁸ Hogy mindezzel a szoros felekezeti kötődésektől független olvasási igény kiszolgálása kezdődött el, jelzi, hogy Pázmány imakönyve Mihálykó igencsak népszerű munkájának egyik fő forrásául szolgált, illetve, hogy az összesen tíz Nyéki-kiadásból három az eredetihez képest csekély változtatásokkal, protestáns nyomdában látott napvilágot⁴⁴⁹.

A nyomdászokon kívül némely esetben a szerzők és/vagy a sajtó alá rendezők voltak különböző okokból a költségviselők. Madarász Márton elmékedései, noha Homonnai Drugeth Máriaának ajánlotta őket a címlap tanúsága szerint mégis „sumptibus authoris” jöttek ki a nyomdából,⁴⁵⁰ s valószínűleg, noha ezt címlapja nem jelzi külön, a saját nővéreinek, Madarász Erzsébetnek és Zsuzsannának ajánlott imakönyv is szerzői kiadás volt.⁴⁵¹ Madarász eljárását az összefonódó lelkipásztori és írói szereppel lehet magyarázni.

Simon Šonovský z Šonovát és Rezenyi György pozsonyi kanonokot szintén lelkigondozói feladataik indíthatták arra, hogy saját költségükön tegyenek közzé imakönyvet. Ők azonban nem saját művüket, hanem az előbbi Havel Žalanskyét,⁴⁵² az utóbbi pedig egy anonym munkát jelentetett meg.⁴⁵³

Más jellegű subjektív indítéka volt fintai Darholcz Pálnak. Ő 1619-ben III. Ince pápa *De contemptu mundi et de miseria hominis* című művét azért fordította magyarra

445 Mihálykó kiadásai: RMNy 976, 1229, 1442, 1459, 1819, 1942; Medgyesie RMNy 1525(2), 1639, 1735, 1817, 1895, 2042; a cseh nyelvű változat RMNy 1702 és 1906

446 RMNy 1678, 1730, 1755, 1772, 2363(2), 2497

447 RMNy 945, 1003, 1345, 1513, 2340

448 Dialógus: RMNy 1294, 1321, 1558, 1635, 1664, 1978, Tintinnabulum RMNy 1558A, 1658, 1812, a kettő együtt RMNy 2077(1–2)

449 RMNy 1664, 1978, 1812

450 RMNy 2012

451 RMNy 2421A

452 RMNy 1968

453 RMNy 2024

454 RMNy 1180

és nyomtatta ki saját költségén, mert sokféle nyavalyájában vigasztalónak találta.⁴⁵⁴

455 RMNy 1146

Van néhány példa arra, hogy a szerző és az ajánlásban megszólított személy kapcsolata nem illeszthető be a hagyományos mecénás–pártfogolt, patrónus–alumnus–familiáris viszonyba. Lépes Bálint nyitrai püspök *Pokoltól rettentő tükörének* ajánlása 1617-ben Pázmány Péterhez szólt.⁴⁵⁵ Belleny Zsigmond abaúji alispán Savanarola-fordítását Perényi György abaúji főispánnak dedikálta.⁴⁵⁶

456 RMNy 1155

Draskovich János, horvát bán *Officium BMV, azaz... Szűz Máriának zsolozsmáját*⁴⁵⁷ Eszterházy Júliának címezte.

457 RMNy 2016

Darholcz Kristóf: *Novissima tuba, azaz ítéletre serkentő utolsó trombitaszó* (Kassa 1639)⁴⁵⁸ című, angoltól készült fordításának élén atyjához, Darholcz Ferenchez fordult. Szentgyörgyi Gergely, a nádorispán (Eszterházy Miklós) secretariususa az örökkévalóságról szóló elmélkedéseivel 1643-ban⁴⁵⁹ Homonnai János országbíróhoz. Pongrácz Mihály pedig 1654-ben a Krisztus szenvedéseiről szóló, verses *Aquila clangensszel* testvéréhez, az esztergomi kanonok Pongrácz Györgyhöz.⁴⁶⁰ Nyilvánvaló valamennyi eset egyedi okokat takar, ezek külön elemzésére itt nincs lehetőség. Az a közös bennük, hogy a szerzők láthatóan maguk is tehetős emberek, akik nagy valószínűséggel maguk fedezték a költségeket, és láthatóan nemcsak egyházi vagy vallási célok vezették őket, hanem művük ajánlásával szellemi, lelki társat keresnek, intellektuális közeget próbálnak teremteni maguk körül. Természetesen ez a törekvés mindig át van szőve más jellegű reprezentációs vagy udvarlási szándékkal.

458 RMNy 1768

459 RMNy 2023

460 RMNy 2545

461 RMNy 1763

A fentebbi típus változatát jelentik a következő művek: Illésházy Gáspár: *Kézben viselő könyv... Beust Joachim nyomán* (Debrecen 1639),⁴⁶¹ Nádasdy Pál: *Áhítatos és buzgó imádságok* (Csepreg 1631)⁴⁶² és Batthyany Ádám: *Lelki kard* (Bécs 1654),⁴⁶³ valamint Sibolti Demeter idősebb Bethlen István által Illésházy Katának ajánlott *Lelki harca* (Gyulafehérvár 1632).⁴⁶⁴

462 RMNy 1494

463 RMNy 2508A

464 RMNy 1532

Valamennyiben elsősorban szűkebb családja számára igyekszik irodalmias eszközökkel bizonyos gondolat és érzésvilágot közvetíteni, képviselni, a megalkotásban szellemileg is szerepet vállaló arisztokrata. A használati irodalom önreprezentációs funkcióját ismerhetjük föl mindebben.

2.3.7. Az imádságos- és elmélkedőkönyvek. Összegzés

Az imádságos- és elmélkedőkönyvek alapvető funkciója a vallásgyakorlás közösségi kereteiben is egyértelműen az egyéni hit felkeltése, megerősítése, s a felébredt egyéni hit segítségével a valódi keresztyén magatartás belső, lelki arculatának kialakítása. Az ide sorolt művek tematikája a vizsgált időszak kezdeteitől fogva vegyes, mégis megfigyelhető a műfaj összetételében egy tendenciaszerű változás. Eleinte az időkhöz, alkalmakhoz, társadalmi, emberi szerepekhez kötődő imádságoskönyvek, azaz inkább még a közösségi vallásgyakorlást segítő kiadványok vannak többségben, később a katolikusoknál és a protestánsoknál egyaránt megerősödik a vallásosság egyéni, szubjektív oldala, egyre szaporodnak a misztikus, aszketikus, illetve a kegyes életvezetésre tanító szövegek. Amíg a katolikusoknál Krisztus és más bibliai személyek, továbbá a szentek életmintái kerülnek a középpontba, valamint a négy végső dolog: a halál, feltámadás, ítélet, üdvösség, illetve ezekkel összefüggésben az örökkévalóság; addig a protestánsoknál a bűn, bűnbánat, megtérés, a lelkiismeret különféle kérdései. Természetesen valamennyi teológiai témakör előfordul mindkét oldalon, de erősen eltérő arányokban. Ez is bizonyítja, hogy két erősen elváló, mégis közös alapon nyugvó tendenciáról kell itt beszélni.

A hívő személyes megszólításának és aktivizálásának igényéből következik, hogy a műfajcsoport döntően anyanyelvű. Az anyanyelvűség erősödésében az is közrejátszhatott, hogy nagy mértékben női olvasóközönségre számít a műfaj, vagy más megközelítésből fogalmazva, az anyanyelv használata új közönségrétegek elérését tette lehetővé, elsősorban a nőket, akik közül feltehetően kevesebben olvastak latinul, mint a férfiak közül. Ez lehet az egyik oka, hogy az ajánlásokban igen gyakran találkozunk nőkkel. Másrészt az imakönyvek női mecénás nevével való megjelentetése ki is alakíthatott egy új női szerepkört: a kegyes, imádkozó patrónáét. Különösen özvegyasszonyok alkalmasak erre a szerepre! S ezzel sajátos „munkamegosztás” alakul ki az arisztokrata családok reprezentációjában, a hadi, politikai ügyekkel foglalkozó férfiak mellett mind markánsabbá válik a könyvkiadást,

iskolát, szegényeket, a templomot támogató, gyámolító női szerep, feladatkör. Ha arisztokrata férfihoz fordul az ajánlás, akkor a könyv tartalma többnyire az egész családnak szól, s a férfit mint a család erkölcsi fejét szólítja meg.

Az olvasóközönség szélesedésével párhuzamosan megfigyelhető az olvasáshoz fűződő lelki igények differenciálódási folyamata is. A vallásgyakorlat templomi és napi, egyéni alkalmikor elmondható szövegek felkínálásán túl, különféle speciálisabb szellemi-lelki igények kielégítésére is szolgál a műfaj: a teológiai témák traktálása (pl. az örökkévalóság, Isten munkái stb.) utat nyit a filozófiai gondolkodás felé; a bűn – bűnbánat – megtérés problémaköre a konvertálás lelkiismereti kérdéseinek tudatosítása irányába. S ami igen lényeges, a katolikus irodalomnak a szentek életéről szóló darabjaiban, vagy olyan moralizáló elmélkedéseiben, mint Nyéki Vörös művei, már bizonyos szórakoztatási tendenciák is megjelennek.

Az olvasóközönség szélesedése visszahat magára az irodalmi intézményrendszerre is. A műfaj piacosodik, mind nagyobb példányszámban válik eladhatóvá. Ezért egyre inkább a nyomdászok üzleti tevékenységének lesz részévé az imakönyvek kiadása. Most még nem lehet túllépni ezen a megállapításon, de igen érdekes feladat lesz annak vizsgálata, hogy ez a piacosodás visszahatott-e a műfaj tematikájára, stílusára, további feloldódására, irodalmivá válására, illetve, hogy a későbbiekben milyen hatással volt az irodalomhoz kapcsolódó igények kiformalódására az, hogy az olvasmány, szórakoztató olvasmány fogalma igen nagy részben az imádságirodalomból nőtt ki.

3. Hitterjesztés, hitvédelem, vallási önmeghatározás

3.1. A vallási vitairatok. Nyelvi és felekezeti megoszlásuk

A vallási vitairat Magyarországon a reformáció kezdeitől fogva az 1670-es évek elejéig egyik meghatározó

műfaja magának a reformációnak és a reformációhoz tapadó irodalmi folyamatoknak. Ebben a mintegy másfél évszázadnyi időben az ide tartozó írások számos funkciót tölthettek be, de alapvető célképzetüknek és működési elvüknek mindig a hitterjesztés és hitvédelem, s ezekhez mintegy másodlagosan társulva a felekezeti önmeghatározás tekinthető. A kezdeti időszakban, vagyis a XVI. század első felében fő céljuk a régi egyház tekintélyének lerombolása: intézményeinek, emberi találmánynak minősített szokásainak támadása, kigúnyolása, tévesnek tartott tanításainak bírálata. Ezekkel állítják szembe a valóban krisztusi egyházat, az igazán jámbor, keresztyéni élet eszményét és a tiszta, helyes, igaz tanítást. Később főként a reformáció különböző irányai közötti, valamint a protestáns és időközben a korábbinál szilárdabban kodifikált katolikus tanítások közötti különbségek kifejtése, az ellenkező nézetek cáfolása és a saját tanítás védelme folyik bennük erős önmeghatározási céllal. Mindez által igen fontos alakítói az ország egész területén és teljes népességében végbement felekezeti megosztódási folyamatnak, a világi hatalom és az egyházak közötti jogi, politikai viszonyok újrendeződésének. A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy a XVII. század első felében nyomtatásban milyen hitviták folytak Magyarországon, s ezek milyen körülmények között keletkeztek, milyen céllal és eredményekkel zajlottak le.⁴⁶⁵

Mint minden műfaji csoport esetében, itt is komoly besorolási nehézségek merülnek fel. Mit is tarthatunk hitvitának? A hitvitázás igénye, gyakorlata, szokása ugyanis szinte minden vallási egyházi műfajt átszö: a bibliakiadások konkrét formai-tartalmi megvalósításában éppúgy jelen vannak hitvitázó elemek, mint a teljesen gyakorlati célú egyházigazgatási kánonokban. Azaz elméletileg lehetséges volna a műfajnak egy parttalan felfogása, amely azonban a gyakorlatban semmitmondó és használhatatlan lenne. Ugyanakkor nem lehet a műfajról úgy sem beszélni, ha csak a szűkebb értelemben vett vitairatokat tartjuk szemünk előtt, vagyis csak azokat az alkotásokat, amelyeknek fő céljuk valamely másik egyház vagy vallási irányzat, esetleg a saját egyház tanítása egészének vagy valamely részének támadása, bírálata és ehhez viszonyítva, vagy ezzel szembe állítva a saját állás-

465 Értekezésemnek ez a fejezete csekély átdolgozással már nyomtatásban is napvilágot látott. Ld. „Tenger az igaz hitről...”, 115–174.

pont kifejtése és apológiája. Ezeket nevezzük a továbbiakban *tulajdonképpeni vagy valódi vitairatnak*.

Feltétlenül meg kell határozni egy ennél tágabb, de mégsem parttalan kört ahhoz, hogy a vallási vitairatok műfaja áttekinthetővé és elemezhetővé váljék. Most, mellőzve a jövőben meg nem kerülhető elméleti megfontolásokat, a legcélszerűbbnek az látszik, ha az alábbiakban röviden ismertetjük, hogy gyakorlatilag milyen tételeket soroltunk e csoportba. Egyetlen elméleti megjegyzést azonban itt sem kerülhetünk meg. A hitviták a miénktől eltérő, nem funkcionális kategorizálás szerint igen heterogén műfaji jellegzetességeket mutatnak: verses, drámai (dialogikus), prózai formák, gunyoros, szatirikus, értekező és didaktikus beszédmodok sokfélesége jellemző rájuk. Alábbi vizsgálatunkban ezeket a jellemzőiket teljes mértékben figyelmen kívül hagyjuk.

99 olyan tétel van az RMNy 2. és 3. kötetében, amelyet valódi vitairatnak tekinthetünk. Ebből 37 református (31 magyar nyelvű, 6 latin), katolikus 36 (magyar nyelvű 29, latin 6, német 1), evangélikus 25 (magyar nyelvű 10, latin 14, biblikus cseh 1) és egy magyar nyelvű unitárius. Tehát összesen 71 magyar nyelvű, 26 latin, 1 német és 1 biblikus cseh.

Ehhez a 99 tételhez járul 8 olyan prédikáció, illetve prédikációgyűjtemény, amelynek fő célja a hitvitázás. Ebből négy református, kettő katolikus, kettő evangélikus. Ez utóbbiak közül az egyik német nyelvű, a másik hét magyar. A teljesség kedvéért anélkül, hogy a további statisztikai és más elemzéseknél figyelembe vennénk, utalni kell még Geleji Katona István öt nagy, két latin és három magyar nyelvű prédikációskötetére, éppen azért, mert Geleji számára az alapvető prédikátori feladatok közé tartozott az igemagyarázat részének tekintett hitvita.

A következő fejezetben tárgyalandó vallási tanítások jó részének tartalma olyan erősen polémikus, hogy noha fő céljuk a saját álláspont kifejtése, megmagyarázása és apológiája, mégsem hagyhatók figyelmen kívül a vitairatok bemutatása során sem. Valójában azok a vallási tanítások, amelyek nem tankönyvként kerültek ki a sajtó alól, gyakorlatilag egyúttal vitairatnak is tekinthetők. Összesen 21 ilyen nyomtatvány van. Kivétel nélkül mind magyar nyelvű, tíz református, öt katolikus, három evangélikus és három unitárius.

A hitvitáknak a hitterjesztés és hitvédelem mellett a XVII. században egyre inkább kialakult hitoktatási, didaktikus funkciójuk is. Sőt, megjelennek olyan megfontolások és törekvések, amelyek szerint a hitvitákat száműzni kell a szószékről, helyük az iskolában a katedrán, vagy a nyomtatott nyilvánosságban van. A lelkipásztor feladata az ige hirdetése és a hívek lelki gondozása, nem a vita. Különösen az evangélikus egyházban erős ez a törekvés. Geleji Katona István számol be arról *Titkok titka* (Gyulafehérvár 1645) című művének⁴⁶⁶ előszavában, hogy az 1641. június 10-ére Kolozsvárra összehívott református zsinaton hiába szerették volna ő és Bisterfeld az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságáról kiadott téziseiket a környékbeli evangélikus és unitárius papokkal nyilvánosan megvitatni, kihívott ellenfeleik a feljebb ismertetett érvekre hivatkozva csupán iskolamestereiket küldték el, hiszen a hitvitázás az iskolamesterek feladata.⁴⁶⁷ Persze ebben a politikai taktikázásnak is szerepe volt, akárcsak Gelejiék részéről való meghívásukban, hiszen így el lehetett kerülni, hogy a reformátusok a fejedelmi pár jelenlétében, helyzeti előnyüket kihasználva bejelenthessék saját diadalukat.

Pázmány prédikációs gyakorlata bizonyítja, hogy a katolikusok is igyekeztek száműzni a templomból a vitákat. Ezzel szemben, mint említettük, Geleji felfogása szerint az igemagyarázat része volt az ellenkezők nézeteinek cáfolata.

Ezek előrebocsátása után érthető, hogy a XVII. század harmincas éveitől a magyarországi könyvkiadásban is markánsan megjelenő iskolai disputációk vagy vizsgatételek tartalma igen gyakran priméren polémikus. Előfordul, hogy pusztán didaktikus célból készülnek ilyen vizsgatételek, de mint a későbbiekben látni fogjuk, nem ritka eset az sem, hogy egy-egy disputáció beleillik a nyilvánosság más színterein folytatott nagyobb hitvita-bokorba is. Az is érthető a fentiek után, hogy a hitvitáknál is figyelembe veendő 35 iskolai téziszfüzet közül 30-at evangélikus iskolában vitattak meg, s mindössze ötöt reformátusban. Az pedig az iskolai oktatás gyakorlatából következik, hogy valamennyi ide tartozó kiadvány latin nyelvű.

Két olyan mű öt kiadását kell még megemlíteni, amelyek bár alapvetően más műfajhoz tartoznak, de egy-egy

⁴⁶⁶ RMNy 2103

⁴⁶⁷ Lásd erről
SZENTPÉTERI Márton
–VISKOLCZ Noémi,
*Egy református–unitárius
hitvita Erdélyben
1641-ben,*
In „Tenger az igaz
hitről...”, 93–102.

önálló részük a hitviták folytatásához nyújt segédeszközt. Vásárhelyi Gergely jezsuita egymás után háromszor is megjelentetett lelkészi kézikönyvében Petrus Canisius katekizmusának függelékeként adta ki *Egynéhány kérdésekre való keresztyéni felelet* című művét. Ez a kontroverz teológia összefoglalását tartalmazza, s az alacsonyabb képzettségű papok kisebb, napi hitvitákra való felkészítését szolgálta olyan hívek körében, főként a hódoltságban, akik vallási élményeiket még alapvetően orális kultúrában élő közösségekben éltek meg.⁴⁶⁸ A másik ilyen mű Keresztúri Bíró Pál: *A vallás dolgában vetélkedő kérdések, nagyobb részre Bellarminus ellen*. 1637-ben jelent meg Gyulafehérvárott latinul és a következő évben magyarul is.⁴⁶⁹ Mindkét szer a Rákóczi fiúk, György és Zsigmond konfirmációja alkalmából készült, a konfirmációi vizsga anyagát képező katekizmus függelékeként. Tehát megjelenési körülményei és funkciója is hasonló volt, mint Vásárhelyi kompendiumáé, csak ezúttal nem lelkészeknek és nem orális kultúrában élőknek, hanem művelt világiaknak szánták segédeszközüül a mindennapok hitvitáihoz, saját hitvallásuk naponkénti védelméhez.

Összesen tehát (Geleji prédikációitól eltekintve) 168 kiadványt soroltunk a vitairatok műfajába. Ebből 99 a valódi vitairat, 69 pedig egyéb műfajú hitvitázó munka: 8 prédikáció, 21 vallási tanítás, 35 iskolai vizsgatétel és öt katekizmus. Magyar nyelvű összesen 103, latin 62, német 2, egy pedig biblikus cseh nyelvű. A teljes anyag felekezeti megoszlása a következő: evangélikus 60, ezen belül 14 magyar, 44 latin, egy német és egy biblikus cseh nyelvű. Református 58, ebből 51 magyar, hét latin. Katolikus 46, ebből 39 magyar, 6 latin, egy német. Unitárius 4, valamennyi magyar nyelvű.

Látható, hogy erre a műfajra is az anyanyelvűség jellemző. A vulgáris nyelvek között pedig a katolikusoknál és a reformátusoknál még nagyobb a magyar nyelv aránya, mint az imádságos- és elmélkedőkönyveknél. Csupán az evangélikusoknál több a latin nyelvű kiadvány. Erre a jelenségre kettős magyarázat adható. Egyrészt az evangélikusok lélekszáma a magyar ajkú lakosságon belül viszonylag csekély, és hitvitáik jó része – mint látni fogjuk – nem a magyarországi erőtéren belül zajlik,

⁴⁶⁸ Zobay Katalin szakdolgozatának megállapítása. Miskolc 2004.

⁴⁶⁹ RMNy 1674 és 1721

hanem összefüggésben áll sziléziai és szászországi vitákkal. Másrészt, mint az előzőekből kitűnt, az evangélikusok iskolai feladatnak tartották a hitvitázást, ezért az evangélikus vitaművek jelentős része vizsgatétel, az iskolai oktatás nyelve pedig a latin volt.

3.1.1. Katolikus – protestáns hitviták

A vitairatokat nem elegendő egyszerűen hitvallási álláspontjuk alapján minősíteni, mindig fontos az is, hogy ki ellen irányultak. Ezért nem használhatjuk eddigi módszerünket, a felekezeti megoszlás szerinti ismertetést, hanem tekintetbe vesszük azt is, hogy ki ellen folytatta a vitát. Ezért először a katolikus–protestáns, majd a belső protestáns vitákat soroljuk fel. Utóbbiakon belül sorrendben először az evangélikus–református, majd a református–antitrinitárius, végül a belső református iratváltásokat.

További jellemzője a vitairatoknak, hogy többnyire beletartoznak egy-egy nagyobb, összefüggő hitvitabokorba, csak ritkán találunk válasz nélkül maradt, önmagukban álló munkákat. De tartalmilag még ezek is beleillegnek egy-egy széles körben vitatott teológiai témakörbe, azaz ezek sem tekinthetők önérvényű, az előzményektől független alkotásoknak. E megfontolásoknak megfelelően ismertetésünkben nem lineáris kronológiai sorrendben haladunk, hanem az egyes hitvitabokrokat vesszük sorra.

Hogy szemlénket a katolikus–protestáns hitvitákkal kezdjük, az indokolja, hogy míg a XVI. század második felét elsősorban a belső protestáns, főként az evangélikus–református és református–antitrinitárius hitviták jellemezték, addig a XVII. század első évtizedeit Magyarországon elsősorban a katolikus–protestáns hitviták korszakának tekinthetjük. Ennek előzetesen három okát nevezhetjük meg. Az első az ellenreformációs törekvések erősödése, a második a protestánsok szabad vallásgyakorlati jogának kivívása. Mind a kettővel szorosan összefügg Pázmány Péter hitvitázói fellépése. A harmadik a nagy európai vallásháború, a harmincéves háború ideológiai, szellemi előkészítése és a vallási gondolkodásban való hullámverése.

470 A *Kalauz* harmadik kiadása (Pozsony, 1637),

RMNy 1697, de ennek kiadási munkálatai lényegében még az ő irányításával folytak. Továbbá a *Bizonyos okok* 1640. évi pozsonyi második kiadása, RMNy 1847

471 Itt csupán két, e tekintetben alpműnek számító munkát említettünk meg. Legutóbb Bitskey István rajzolt teljes képet Pázmány hitvitázói pályájáról, BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Budapest, 1986. A kutatás legújabb irányait a következő tanulmánykötetből lehet megismerni:

Pázmány Péter és kora, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba 2001 (Pázmány Irodalmi műhely – Tanulmányok 2).

Az elsőként említett könyvre munkánk során további hivatkozások nélkül is erősen támaszkodtunk, az utóbbi pedig dolgozatunk fogalmazása után látott napvilágot.

472 RMNy 1059

473 Önállóságról természetesen kettős értelemben is igen nehéz beszélni a XVI–XVII. századi vallási művek esetében. Egyrészt a tiszta, igaz, helyes tanítás egyik

igen fontos biztosítéka a korban, hogy az adott műben semmi újítás, semmi önállóság nem található, mindenben a régiekkel megegyezően tanít. Másrészt mivel e korszakban a szerzőség fogalma még nem alakult ki mai individuális formájában, az egyes alkotók gyakorlatilag korlátlan szabadsággal merítenek forrásaikból, vagyis az egyes művek saját forrásaihoz képesti önállósága mindig viszonylagos.

E két megszorítással azonban feltétlenül önálló munkának tekintendő a *Kalauz*.

474 RMNy 1293 és 1697

475 HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter: Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz, Pozsony 1637*, Budapest, 2000. *Kísérő tanulmány a Kalauz faksimile kiadásához*, és HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció*, In *Pázmány Péter és kora*, Piliscsaba, 2001, 251–260.

3.1.1.1. Pázmány Péter hitvitái a Kalauz előtt

Az ismertetés élére természetesen Pázmány Péter neve kívánkozik. 25 olyan műve került ki 1603 és 1640 között a sajtó alól, amely valódi vitairat vagy vitairatként is értékelhető. Ebből mindössze kettő megjelenése esik az érsek halála utáni időszakra.⁴⁷⁰ Pázmány egyes vitairataival, vitairatainak egymás közötti összefüggéseivel, és hitvitázó pályájának egészével természetesen hatalmas szakirodalom foglalkozik. Nincs lehetőségünk ennek még csak vázlatos, vagy akárcsak bibliográfiai szintű ismertetésére sem, de ez nem is feladatunk.⁴⁷¹ Kizárólag előrebocsátott szempontunk, azaz a hitvitabokrokhoz való tartozásuk szerint kívánjuk most áttekinteni Pázmány vitairatait.

Pázmány hitvitázói pályája alapvetően két szakaszra tagolódik. 1613-ban Pozsonyban jelent meg *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* című nagyhatású munkája.⁴⁷² Ez nem egyszerűen vitairat, hanem a katolikus tanítás teljes összefoglalása és kifejtése is egyben. Önálló teológiai szintézis,⁴⁷³ amely a kor igényeinek megfelelően a kontroverz teológia összefoglalása is, vagyis alaposan tárgyal minden olyan kérdést, amely a katolikusok és protestánsok között vitás volt. 1613 után az általunk vizsgált időszakban még két ízben jelent meg, 1623-ban és 1637-ben, mindkétszer Pozsonyban.⁴⁷⁴ Mindkétszer jelentős átdolgozással, bővítve és javítva. Valamennyi megjelenése kiemelkedő eseménye a hitviták magyarországi történetének. Mint azt Hargittay Emil tanulmánya igen alaposan és meggyőzően kimutatta, Pázmány „egy műves szerző”. Azaz mindig is a Kalauzt írta.⁴⁷⁵ Valamennyi 1613 előtti munkája részévé vált a nagy szintézisnek, s valamennyi későbbi merített belőle, támaszkodott rá, és újra beépült későbbi kiadásába. Tehát Pázmány

hitvitázói pályája, mint mondtuk, alapvetően két szakaszra osztható. A *Kalauz* előttire, amely 1613-ig tart, és a *Kalauz* utánira, azaz 1613 után.

Az első szakasz vitairatai funkciójukat tekintve két fő típusba sorolhatók. Pázmány fellépése előtt, eltekintve a XVI. század végének néhány, Telegdi Miklóstól és Monoszlóy Andrásról származó írásától, a katolikus vallásnak szinte nem volt érdemi képviselője a hitviták által teremtett nyilvánossági erőterben. Pázmány első törekvése tehát egyáltalán a katolikus álláspont kialakítása, megjelenítése, a nyilvánosságban való képviselőre érvényes pozíció kiépítése. Ezt kétféle módon éri el. Egyrészt név szerint támadja meg, még hozzá az európai hitviták közepontjában álló témákat feszegető írásokkal a hazai protestantizmus legtekintélyesebb képviselőit, másrészt újra-kezd régi vitákat, érzékeltetve saját álláspontjának múltbeli folyamatos jelenlétét, illetve általánosságban véve támadja a protestáns hitet, és a protestantizmus szimbolikusan számító személyiségeit. Ezek az írások alkotják a *Kalauz* előtti vitairatok első csoportját.

3.1.1.2. A Magyar elleni hitvita

Első kiszemelt ellenfele a magyarországi evangélikusok akkori leghatalmasabb pártfogójának, Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitánynak udvari papja, Magyar István. S ezzel elérkeztünk az első hitvitabokorhoz. Pázmány tehát 1603-ban először Magyarit támadja meg *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére* (Nagyszombat 1603).⁴⁷⁶ Noha Pázmány művének címe a *Felelet* szóval kezdődik, nyugodtan mondhatjuk támadásnak, hiszen Magyar előző évi munkája *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár 1602)⁴⁷⁷ az abszolút protestáns fölény tudatában, választ nem várva, s arra nem is számítva foglalja össze népszerűsítő szintézisben a protestáns történetológia legnépszerűbb XVI. századi toposzát: bűneiért bünteti Isten a magyar nemzetet, s ehhez társít gyakorlati politikai és katonai cselekvési programot. Pázmány valójában nem Magyar gondolatmenetére felel, hanem megpróbál új irányt, új gondolatmenetet szabni a vitának. Írása közepontjában nem Magyar érdemi mondanivalójának

⁴⁷⁶ RMNy 905. Lásd KEISZ Ágoston, *Magyar István és Pázmány vitája*, In *Pázmány Péter és kora*, Piliscsaba, 2001, 219–250. című tanulmányát, amely mély tartalmi elemzését nyújtja e hitvitának és táblázatos formában is bemutatja kiadástörténeti és kompilációs összefüggésrendszerét. Mivel kéziratunk e fejezetének lezárása után jelent meg, már nem tudtuk figyelembe venni.

⁴⁷⁷ RMNy 890

cáfolata, nem a nemzeti bűnök és közösségi megtérés kérdésköre áll, hanem a különböző egyházak, vagyis a római egyház és az újító felekezetek történeti régiségének, időbeli folyamatosságban való létezésének problémája. Álláspontja szerint a római katolikus egyház régiségét és ez által krisztusi voltát, vagyis az igaz egyházzal való azonosságát bizonyítja annak Krisztus óta töretlenül fennálló személyi és intézményi folyamatossága, és Krisztusnak az az ígérete, hogy az egyház egésze sohasem eshet tévelygésbe. Pázmány törekvése lényegében sikeres volt. A következő évtizedekben valóban ez a kérdéskör vált Magyarországon is a katolikus–protestáns hitviták egyik fő témájává. Természetesen ez nemcsak Pázmány fellépésének következményeképpen alakult így, hanem egyéb tényezők is közrejátszottak benne. Ezek nyomozása azonban tárgyunktól igen messze vezetne.

478 RMNy 913

479 RMNy 1104.

Az Itinerarium Catholicumot
a szakirodalom korábban Alvinczi Péter művének tartotta. Ezt az álláspontot már 1990-ben kétségbe vontuk, újabban pedig szerencsés véletlen folytán sikerült bizonyítanunk, hogy annak valódi szerzője Szegedi Dániel volt. Ld. *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, 2001, 236–241.

480 *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére, melyeknek egyike okát adja, miért nem felelnek a kálvinista prédikátorok a Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezteik*, Bécs, 1620, RMNy 1203

Ez a – most már nyugodtan mondhatjuk – Pázmány által indított vita csak a *Kalauz* megjelenése után ért véget. Magyarai 1604-ben Nádasdy Ferenc felett elmondott gyászbeszédében bejelenti ugyan, hogy a Pázmány Péter jezsuita rágalmazó írására való felelete készen áll, de költség híján még nem nyomtathatta ki.⁴⁷⁸ A szükséges összeget, úgy látszik, később sem sikerült előteremteni, mivel a viszontválasz kinyomtatására sohasem került sor. Több mint egy évtized múlva azonban az akkor éppen állás nélkül lévő, korábbi olaszliszkai prédikátor, Szegedi Dániel újra elővette a kérdést, és *Itinerarium catholicum* (Debrecen 1616)⁴⁷⁹ című, magyar nyelvű vitairatában megadta rá a protestáns kontroverzia szokásos válaszát, amely szerint a protestantizmus régiségét, azaz az igaz apostoli hittel és tanítással való egyező voltát az bizonyítja, hogy az egyházban a tévelygések századaiban is mindig voltak igaz tanítók, akik a Bibliával, apostolokkal és egyházatyákkal azonosan tanítottak. Azaz az egyház történeti folytonosságát nem személyi és intézményi folytonosságában, hanem a helyes tanítás folytonosságában kell keresni. Szegedi vitairatának megjelenési évében elnyerte a debreceni prédikátorságot. A vitát pedig Pázmány újabb válasza zárta le: *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* (Bécs 1620).⁴⁸⁰ Mint már az *Itinerarium* megjelenési időpontja, de Pázmány némi várakozással ráadott válasza is mutatja, a vita második szakasza tulaj-

donképpen csak apropóként kapcsolódik a Magyarinak adott *Felelethez*, valójában az már a Kalauz utáni időszakhoz tartozik, s a harmincéves háború hangulati előkészítésének keretében, illetve a Bethlen Gábor magyarországi háborúit kísérő hitviták részeként értelmezhető.

3.1.1.3. Két vita Alvinczi Péterrel

A Magyarival való polémia után, 1609-ben Pázmány Alvinczi Péter személyében választotta ki következő ellenfelét. Hozzá intézte *Öt szép levelét*.⁴⁸¹ Ezúttal már formálisan is egyértelmű, hogy ő a vita kezdeményezője, hiszen Alvinczi korábban nem adott ki semmiféle vitairatot. Viszont a megelőző években Bocskay István udvari papja volt, és komoly szerepet játszott a protestánsok szabad vallásgyakorlási jogának kivívásában és kodifikálásában. Pázmány, mint közismert, áthangolta a katolikusoknak a protestánsokkal szemben folytatott politikáját. Lemondott a térítés erőszakos eszközeiről, és a rendi jogok alapjára helyezkedett, azaz tiszteletben tartotta a rendi joggá vált szabad vallásgyakorlati jogot. Nem mondott azonban le a rekatalizáció folytatásáról, s a térítési munkában elsősorban a hitbeli meggyőzésre törekedett. Semmiképpen sem véletlen tehát, hogy a kassai magyar papot, a néhai fejedelem udvari prédikátorát választotta ellenfelének, aki annak ellenére, hogy komoly egyházi tisztséget nem viselt, a protestáns papság egyik meghatározó tekintélyű személyisége volt. Pázmány támadását Alvinczi gyors válasza, majd Pázmány ugyancsak gyors viszontválasza követte.⁴⁸² A vitát a szakirodalom számtalan alkalommal ismertette már, ezért csupán egyetlen mondatban summázzuk lényegét. Az *Öt szép levél* kiindulópontja, hogy a protestánsok méltatlanul nevezik bálványimádóknak a katolikusokat, zárógondolata viszont, hogy a katolikusok méltán nevezhetnék bálványozóknak a protestánsokat. Azaz az *Öt szép levél* komoly változást hozott a hitviták nyilvánosságában. A korábban defenzívában lévő katolikusok most már egyértelműen átveszik a kezdeményező szerepet, modern kifejezéssel élve ők tematizálják a nyilvánosságot. S ezt a fordulatot ügyes retorikai fogásokkal Pázmány, mintegy szimbolikusan, egy mű zárt világán belül is keresztülviszi.

481 *Egy keresztyén prédikátortól Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél*, Graz, 1609, RMNy 980

482 ALVINCZI Péter, *Egy tetetes nevesztett pápista embertől... küldetett színes öt levelekre... való felelet*. Debrecen, 1609, RMNy 977 és PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péter... feleletének... megrostálása*, Pozsony, 1609, RMNy 986

483 RMNy 1065,
példányból nem ismert.

484 RMNy 1060

485 RMNy 1064

486 RMNy 1078

487 Az elhallgatás tudatosságának eddig ellentmondani látszott az 1616-ban megjelent *Itinerarium Catholicum*, de, amint bebizonyosodott, az már nem Alvinczi munkája volt.

488 RMNy 933

489 RMNy 984

490 Ld. erről Alvinczi Péter Mágóchy Ferencnek 1609. szeptember 29-én írt levelét, In ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoldalmazása*, kiad. HELTAI János, Budapest, 1989, 142–143 és 276.

A pontos időrend szerint a *Kalauz* megjelenése utánra esik a Pázmány és Alvinczi között lezajlott második hitvita. De hangulatában, módszereiben ez még szorosan kapcsolódik a korábbi iratváltáshoz. 1614-ben ismét Pázmány volt a kezdeményező fél. A *Lelki orvosság*⁴⁸³ című, Kassán megjelent, németből fordított vitairat előljáró beszédét Alvinczi Péter művének vélve Lethenyi István álnéven a kassai papnak címezte válaszáat: *A kálvinista prédikátorok igyenes erkölcsű tökéletességének tüköre* (Bécs 1614).⁴⁸⁴ A viszontválasz még ugyanebben az évben most már valóban Alvinczitől érkezett, ismét csak *Tükör* címmel.⁴⁸⁵ Az utolsó szót megint Pázmány mondta ki: *Az igazságnak győzedelme, melyet Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter* (Pozsony 1614).⁴⁸⁶

A Pázmány–Alvinczi-vita mindkét szakaszából csupán Pázmány írásai maradtak fenn. Ezekből rekonstruálható a vita menete, de természetesen nem lehet belőlük megismerni Alvinczi műveinek tartalmát. Annyi azonban így is megállapítható, hogy Alvinczi felismerte, a viták defenzívában, a katolikusok által tematizált terepen nem kedvezőek a protestánsok számára. Ugyanis mindkétszer az ő elhallgatásával zárult az iratváltás. Sőt a *Tükörben* Pázmány viszontválasza szerint ki is jelentette, hogy többé „nem mocskolódik” ellenfelével. Azaz az elhallgatás teljesen tudatos magatartás volt részéről.⁴⁸⁷

A *Kalauz* előtti munkák első típusához még további három mű tartozik. A *mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága* (Grác 1605)⁴⁸⁸ általában véve támadja a protestáns tanítást annak újsága, hamissága és a Szentírással ellenkező volta miatt.

Nagy botrányt kavart a másik hasonló, tartalmilag általánosságokban mozgó pamflet, *A nagy Kálvinus hiszek egy-istene* (Nagyszombat 1609).⁴⁸⁹ Ez ugyanis szövegkörnyezetükből kiszakított idézetekre támaszkodva képtelen állításokat tulajdonít Kálvinnak. A hazai protestantizmus eminensei után tehát az egész reformáció egyik szimbolikus neve ellen fordul Pázmány a satíra és gúny eszközeivel rombolva személyének és tanításainak tekintélyét. Igazi dekonstrukció ez! Ezekre az írásokra nyomtatott válasz nem született, de a *Nagy Kálvinust* követően a protestánsok Pázmány jogi felelősségre vonását sürgették.⁴⁹⁰

Egy XVI. században kezdődött vitát elevenített fel a harmadik mű. *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről*,⁴⁹¹ hogy egy, a katolikusok számára fontos kérdésben ragadhassa magához a kezdeményezést.

3.1.1.4. Alkalmi vitairatok. Viták a zsolnai zsinat körül

Pázmány Kalauz előtti vitairatainak másik csoportját azok a munkái képezik, melyekben konkrét eseményekre reagált szerzőjük. Ezeket nevezzük alkalmi vagy alkalomhoz kötődő vitairatoknak. Egy Thordai János nevű jezsuita szerzetes, előbb a ferencesekhez lépett át, aztán reformátussá, majd evangélikussá lett. Erről az esetről szólt Pázmány 1610. augusztus 22-én elmondott prédikációja.⁴⁹²

A konkrét eseményekre reagáló írások többsége a zsolnai zsinattal áll összefüggésben. Ezeknek még az előzőekhez hasonló vázlatos tartalmi ismertetésére sem vállalkozhatunk, hiszen a zsinattal és következményeivel egyébként hatalmas egyháztörténeti szakirodalom foglalkozik, szempontunkból csupán az nélkülözhetetlen, hogy röviden nyomon kísérjük a vita kialakulását és menetét.

A protestánsok szabad vallásgyakorlati jogát kodifikálta 1608. évi országgyűlés után Thurzó György nádor hívta össze 1610-ben a zsolnai zsinatot, amely létrehozta az evangélikus egyháznak a katolikusokétól immár teljesen független autonóm szervezetét. A királyi Magyarország evangélikusai fölött ugyanis mindaddig az esztergomi érsekség gyakorolt joghatóságot. A zsinat végzéseit már 1610-ben⁴⁹³ kétszer is közzé tették nyomtatásban. Ellenük Forgách Ferenc érsek azonnal tiltakozó körlevelet bocsátott ki.⁴⁹⁴ Erre az evangélikusok egy *Apologiával* válaszoltak.⁴⁹⁵ Ezen a ponton kapcsolódott be a vitába Pázmány Joannes Jemicus álneven kiadott vitairatával a *Peniculus papporum*mal.⁴⁹⁶ Erre feltehetően, a zsolnai zsinaton megválasztott szuperintendens Eliáš Lani adott feleletet *Malleus peniculi papistici* (Kassa 1612) címmel, Petrus Petschius álnev mögé rejtözve.⁴⁹⁷ Az utolsó szó a *Logi alogi*, mint a magyar nyelvű hitvitáknál már tapasztalhattuk, ezúttal is Pázmányé volt.⁴⁹⁸ Hogy a Joannes Jemicus álnevet valóban Pázmány használta, egyértelműen

⁴⁹¹ *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről... Gyarmati Miklós helmeci prédikátornak... Monoszlói András, veszprémi püspök ellen írt császárszóra* (Grác, 1607), RMNy 961
⁴⁹² *Pozsonyban lött prédikáció Pázmány Péter által azon a napon, melyen amaz tündér módra változandó állhatatlanságnak tükröve, Thordai János barát harmadszor kiöltözött a csuklyából...* (Pozsony, 1610), RMNy 1004
⁴⁹³ *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inclity Hungariae regni baronum, magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28 et 29 et 30 Martij. Bartphae 1610,* RMNy 987 és 988
⁴⁹⁴ Pozsony, 1610, RMNy 1001
⁴⁹⁵ *Apologia pro Synodo Solnensi*, Kassa, 1610, RMNy 996
⁴⁹⁶ *Peniculus papporum apologiae Solnensis conciliabuli*, Pozsony, 1610 és 1611, RMNy 1002 és 1024
⁴⁹⁷ RMNy 1035
⁴⁹⁸ Jemicus, Joannes: *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli et hyperaspisten legitimae antilogiae vellicant...*, Pozsony, 1612, RMNy 1040

499 Ebben a vonatkozásban természetesen se pro, se kontra nem lehet a cáfolat szót használni. Hiszen az elemző szempontjából nem tekinthető egyik fél az igazság birtokosának, a másik fél pedig tévelygőnek. Csupán arra a kérdésre kereshető válasz, hogy a reformáció–rekatolizáció folyamatában jól kiépített két teológiai gondolatkört, a katolikus és a protestáns önmagukhoz viszonyítva megfelelő színvonalon közvetítették-e a magyarországi polémiák során. Ebből a szempontból viszont fenntartások nélkül állítható, hogy a hasonló vitákban az európai protestáns teológia által használt érvanyagot tartalmi szempontból Pázmányéhoz hasonló magas színvonalon fogalmazták meg magyar nyelven is a protestáns vitairatok.

500 Geleji Katona István, *Titkok titka* című tanítása és *Váltság titka I–III.* című prédikációi, RMNy 2103, 2124, 2197, 2298

501 *Loci theologici certo methodo ac ratione in tres libros tributi*, Jena, 1601.

502 *Az szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása...*, Keresztúr, 1614, RMNy 1072

bizonyítja, hogy mindkét írás bekerült a *Kalauz* 1613. évi kiadásának függelékébe, vagyis a *Kalauz* valóban minden korábbi vitairat szintézisének tekinthető.

3.1.1.5. A *Kalauz* kritikái és védelme

Az első ízben 1613-ban kinyomtatott *Kalauzt* már fejezetünk bevezetőjében méltattuk. Gyakran elhangzó és sokszor leírt megállapítás e monumentális alkotással kapcsolatban, hogy a protestánsok sohasem tudtak rá megfelelő súlyú választ adni. Ez a megállapítás ebben a formájában finomításra szorul. Kétségtelen, hogy hasonló, olyan önálló koncepciójú apologetico-polémikus teológiai szintézis, amely a *Kalauz* cáfolatára, vagy kifejezetten annak ellensúlyául készült volna protestáns oldalról, nem jelent meg magyar nyelven, és a *Kalauz* 1613-tól évtizedeken át meghatározó eleme maradt a hitviták nyilvánossági terének. De, mint látni fogjuk, a *Kalauzban* kifejtett vitás teológiai kérdéseket számtalanszor és sok oldalról tárgyalták polemikus formában is a protestáns feleletek, s tartalmi szempontból megadták rájuk a szükséges válaszokat.⁴⁹⁹ Továbbá sokszor bírálták és kimutatták a Pázmány által a vitairatokban használt érvelési technika logikai következetlenségeit, s bizonyítási eljárásainak véleményük szerint pusztán verbális érvényességét. Emellett polemikus és apologetikus formában is jöttek létre magyar nyelvű teológiai szintézisek, köztük olyan eredetileg is magyar nyelven írt, önálló alkotás, amelyet formátumában is joggal lehet a *Kalauz* mellé állítani.⁵⁰⁰ Igaz ez utóbbi nem vitairat formájában. Azaz valóban nem lehet rámutatni egy olyan protestáns „cáfolatra”, amely „méltó válasz” volna a *Kalauzra*, de mint látni fogjuk, összességében felépítettek a protestánsok egy olyan kommunikációs teret, egy olyan nyilvánosságot, amely megfelelően kiegyensúlyozta a *Kalauz* hatását.

Pázmány nagy művére az első reakció az evangélikusok részéről érkezett. Ők már régóta tervezték Matthias Hafenreffer, tübingai professzor teológiai közös helyeinek magyarítását.⁵⁰¹ A kötet Zvonarics Imrének, Nádasdy Pál csepregi lelképásztorának fordításában jött ki a sajtó alól 1614-ben Keresztúron,⁵⁰² s Nagy Benedek, kőszegi iskolamester által írt *Praefatiója* erősen támadja

a Kalauzt. Vagyis az eredetileg tanításnak szánt mű, amely nemcsak az ajánlásban megszólított Nádasdy Pálnak, hanem testvéreinek, Zrínyi Miklósnénak és Homonnai Györgynének, azaz az evangélikusok legelőkelőbb pártfogóinak megerősítésére szolgált volna, valójában a hitviták terepévé vált. Pázmány azonnal lecsapott a lehetőségre, és Szyl Miklós álnéven írt válaszát, a *Csepregi mesterséget*⁵⁰³ most már ő is Nádasdy Pálnak dedikálta. Teljesen világos tehát, hogy Pázmány ezáltal gyakorlatilag kapcsolatot teremthetett az evangélikusok egyik leggazdagabb patrónusával, s az ekkor megindult folyamat egy generációval később a Nádasdy család katolizálásához vezetett. Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy az 1614. évi vitákat és a jóval későbbi katolizálás között ok-okozati összefüggés állna fenn, de kétségtelenül egy hosszú távon eredményes térítési politika egyik első gesztusaként értékelhető Pázmánynak ez a lépése.

A vita azonban folytatódott. Zvonarics Imre és Nagy Benedek közös munkája a *Pázmány Péter píronsági*.⁵⁰⁴ a következő évben csak mellékesen foglalkozik a Kalauz érdemi mondanivalójával, elsősorban annak érvelési technikáját kritizálja, és személyében támadja Pázmányt. Ő 1616-ban a *Csepregi szegényvallással* lezárta ezt a polemikát,⁵⁰⁵ de a hitvitabokorhoz még két további írás tartozik Balásfi Tamás tollából. A *Csepregi iskola*⁵⁰⁶ az Ágostai hitvallás tanításai, valamint az apostoli hagyomány és az egyházatyák írásai közötti ellentmondásokat igyekszik kimutatni, az *Epinicia Benedicto Nagi*⁵⁰⁷ pedig Nagy Benedek nevéből készít gunyoros anagrammákat válaszul a *Pázmány Péter píronsági* függelékében megjelent, Pázmány nevét és személyét csúfoló versekre. Még egy hasonló stílusú vitairata ismeretes Balásfinak ebből az időszakból az *Echo Christiana*.⁵⁰⁸ Egy ma már ismeretlen Stephanus Jairus álnéven terjesztett protestáns, inkvizíció-ellenes traktátusra felelt vele Balásfi.⁵⁰⁹ Balásfi

⁵⁰³ *Csepregi mesterség, azaz Haffenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek cégéres cigánysági és orcaszégényítő hazugsági*, Bécs, 1614, RMNy 1061

⁵⁰⁴ *Pázmány Péter píronsági, azaz azokra a szitkos káromlásokra és orcátlan pántolódásokra, melyeket Szyl Miklós neve alatt Hafenreffer tudós doktornak könyve eleiben függesztett levelek ellen álarcosan kibocsátott, derék felelet*, Keresztúr, 1615, RMNy 1091

⁵⁰⁵ *Csepregi szegényvallás, azaz rövid felelet, melyben az csepregi hiúságoknak kőszegi toldalékít verőfényre hozza Pázmány Péter*, Prága, 1616, RMNy 1120

⁵⁰⁶ *Csepregi iskola, kiben az lutheránus és kálvinista prédikátoroknak tanúságokra... az csepregi szitok szaporító... prédikátort... ostorával iskolázza Balásfi Tamás...*, Pozsony, 1616, RMNy 1116

⁵⁰⁷ *Epinicia Benedicto Nagi, alias Soce ludi Közszeghiensis sui nescio, sibimet nocenti vetulo, sed nimium rudi ignaro et diabolari paedotribae cantata*, Pozsony, 1616, RMNy 1118

⁵⁰⁸ *Echo Christiana, hoc est responsio et repercussio, qua blasphemiae, maledicta*

et convicia Lutherana, quibus in... Romanam ecclesiam, in inquisitionem adversus haereticos sanctam, in... Petrum Pazmany archiepiscopum Strigoniensem... lucifuga Lutheranos, ordinis praedicatorum magistri et Stephani Jairi fictis sub nominibus impedit, reverberantur..., Pozsony, 1616, RMNy 1117

⁵⁰⁹ Szerzője Balásfi véleménye szerint a zsolnai zsinaton megválasztott három szuperintendens (Izák Abrahamides, Eliaš Lani és Samuel Melík) egyike lehetett, címe pedig ugyancsak Balásfi szerint ez volt: *Tractatus quidem sollemnis de modo et arte inquirendi quoscumque haereticos secundum consuetudinem Romanae Curiae*.

küzdőtérre lépése egyrészt azt demonstrálja, hogy Pázmány nem magányosan harcol a protestáns tábor ellenében, hanem a katolikus nézetek kifejtésére és védelmére is több felkészült ember áll rendelkezésre. Másrészt, amint az az eddigiekből is bőven kitűnt, a hitvitáknak a hitelvek körüli érdemi, tartalmi érvelésen túl egyre inkább a másik fél személyi dekonstrukciója a terepe. Míg Pázmány ezt általában fölényes iróniával és finom humorral kívánja elérni, addig Balásfi vállalja magára a durvább hangnem alkalmazásával járó ódiutumot.

A reformátusok, bár a *Kalauz* fejezeteit már az 1610-es években kiosztották egymás között cáfolatra, mint erről Kecskeméti C. János egy 1618. augusztus 20-án kelt ajánlólevelében beszámol,⁵¹⁰ valójában hosszú ideig nem reagáltak a *Kalauzra*. Jellemző, hogy 1629-ben Miskolci Csulyak István több levelében az akkor még mindig csak tervezett érdemi válasz módszertani kérdéseit tárgyalja prédikátortársaival.⁵¹¹ A szakirodalomban sokszor a már említett *Itinerariumot* tekintették a kálvinisták feleletének, de ez, mint láthattuk, nem a *Kalauz* hatására született. Az első nyomtatott, de ma már példányból nem ismert református ellenirat, a *Pázmány Péter jezsuita szitkainak lajstroma, azaz miért nem felelnek a prédikátorok a Kalauzra* 1618-ban látott napvilágot Milotai Nyilas István, korábbi tiszántúli püspök, gyulafehérvári udvari prédikátor tolla alól.⁵¹² Ez sem foglalkozott érdemi kérdésekkel, hanem Pázmány stílusát, érvelési technikáját támadta, s a kálvinista hallgatás különféle okait tárta fel. Ezek lényege egyetlen gondolatban summázható: a kálvinisták vonakodtak elfogadni a *Kalauz* által tematizált vita-keretet.⁵¹³ A későbbiekben a reformátusok arra törekedtek, hogy a saját maguk által meghatározott kommunikációs térben folytassák a vitát, ezért a *Kalauzra* adott kálvinista válaszokat nem annyira a vitairatok között, hanem a református teológiát önérvényűen kifejtő tanításokban kell keresni. Ezekre következő fejezetünkben ismételten utalunk majd, most előljáróban csak annyit jegyzünk meg, hogy Milotai Nyilas István: *A mennyei tudomány szerint való irtovány* (Debrecen 1617)⁵¹⁴ és Kálvin *Institutiójának* Szenci Molnár Albert által készített magyar fordítása (Hanau 1624)⁵¹⁵ azok a munkák, amelyek a *Kalauzra* nem a *Kalauz* által meghatározott

⁵¹⁰ RMNy 1257

⁵¹¹ Ld. a Szepesi Mihály, tarcali és Szepesi Laczkó Máté erdőbényei prédikátornak 1629. július 25 és 26-án írt leveleket. RMKT XVII/2, 322–323 és *Régi Magyar Levelestár*, szerk. HARGITTAY Emil, Budapest, 1981, I, 595.

⁵¹² RMNy 1163

⁵¹³ Milotai ismeretlen művének kikövetkeztethető tartalmáról ld. HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról*, In. *Gesta typographorum. Tanulmányok a hetvenéves Borsza Gedeon tiszteletére*, Budapest, 1993, 62–70.

⁵¹⁴ RMNy 1132

⁵¹⁵ RMNy 1308

keretek között adnak választ. Ezt a fajta kihívást azonban Pázmány nem fogadta el! Míg a saját írásai által teremtett erőterben születő művekre mindig, és az esetek többségében azonnal reagált, az ebből kilépő, de a *Kalauzzal* való vitát érdemi kérdésekben folytató, és új gondolati kereteket teremtő, retorikailag síkot váltó alkotásokra sohasem. Kétségtelen, hogy teljesen tudatos volt részéről ez a kommunikációs stratégia.

Most azonban maradjunk a szóban forgó konkrét hitvitabokornál. Milotainak a kálvinista hallgatás okairól szóló pamfletjére korábbi szokásával ellentétben Pázmány nem azonnal, hanem csupán két év elteltével válaszolt, egy füst alatt a már 1616-ban kiadott *Itinerariumra* adott felelettel együtt: *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* (Bécs 1620).⁵¹⁶ A késésnek, vagy újbóli megszólalásnak kettős okát látjuk. A késés oka, hogy érseki kinevezése után Pázmány igyekezett magát kivonni a legélesebb hitvitákból, ezeket Balásfi Tamásra bízta. Az újra megszólalásé viszont, hogy Bethlen első magyarországi felkelésével egy időben a kálvinisták a korábbi csendes időszakhoz képest számos vitairatot jelentettek meg, azaz, hogy a kommunikációs tér egyoldalúvá ne váljék, szükségesnek látszott az újbóli megszólalás.

A megszólalásra a politika szintjén is szükség volt. Pázmány, Alvinczi és Balásfi Tamás között 1619–1620-ban heves politikai vita is lezajlott. Noha ennek is van komoly vallási vonatkozása és háttere, rövid ismertetésére célszerűbb a politikai-történeti műfajok között keríteni sort.

A célzottan a *Kalauzra* tervezett válaszok közül csupán Kecskeméti C. Jánosnak a szentek segítségül hívásáról írt említett vitairata jelent meg 1622-ben.⁵¹⁷ A kézirat az előszó tanúsága szerint már 1618-ban készen állt. A nyomtatás feltehetően főként a költségek hiánya miatt késett, de ebből is arra lehet következtetni, hogy a reformátusok a kifejtett okok miatt nem is nagyon siettettek ezt. Pázmány erre a munkára külön már nem reagált.

⁵¹⁶ RMNy 1203

⁵¹⁷ KECSKEMÉTI C. János, *Pázmány Péter Kalauzának tizenharmadik könyvére való felelet, melyet írt ... a szenteknek segítségül való hívásokról és esedezésekről*, Bártfa, 1622, RMNy 1257

3.1.1.6. Pázmány és Káldi vitái a Szentírásról és az anyaszentegyházról

Pázmány saját kezdeményezéséből csak a *Kalauz* második kiadása (1623) után állt elő újabb vitairattal:

A Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecskék (Bécs 1626).⁵¹⁸ A XVII. századi hitviták alapvető témájává az egyház fogalma és történeti folytonossága mellett a Szentírás tekintélye, magyarázatának, értelmezésének joga, lehetőségei és módszerei váltak. A reformáció előrehaladtával minden vallási polémia egyre inkább ezekre az alapokra vezetődött vissza. A Szentírás mint kinyilatkoztatás egyik, sőt protestáns fölfogás szerint egyetlen szilárd alapja a keresztyén hitnek és vallásnak. A másik a Szentírást és Krisztus ígéreteit birtokló egyház. A vitákban végső soron tehát annak van igaza, aki bizonyítani tudja, hogy az ő egyháza az igazi egyház, és ez az egyház sáfárkodik igazán és helyesen a Szentírással, ennél fogva pedig birtokolja Krisztus kegyelmi ígéreteit is. Pázmány tehát a legfontosabb elméleti kérdésekben tartotta szükségesnek a katolikus álláspont még határozottabb megjelenítését. Nagyon egyértelműen fogalmazta ezt meg az ajánló levélben is: *Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne, de azért mind csak e kis könyvben foglalt kérdésekben fordul meg, mint valami sarkon, melyekben a több dolgok is mind eligazodnak úgy, hogy valaki érti e két könyvben kapcsolt dolgokat, nem szükség a több visszavonások vizsgálásában fárasszani elméjét, mert ezekből eligazíthat minden közbevetéseket.*⁵¹⁹

519):(2b)-(3a

520 Oktató intézés, melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták Bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár, gönci prédikátor Magyarországon Vizsolyban, azután Molnár Albert Németországban Hannoviában nyomtattatott, és eszébe veheti, hogy igaz Szent Biblia-e vagy nem, Bécs, 1626 RMNy 1352 (2)

521 RMNy 1427

A Két rövid könyvecskéknek azonban, ezeken az általánosságokon túl, közvetlen aktualitása is volt. Ugyanebben az évben, azaz 1626-ban jelent meg Bécsben az első teljes, magyar nyelvű katolikus bibliafordítás, amelyhez készítője, Pázmány régebbi rendtársa, Káldi György függetlenként egy terjedelmes vitairatot csatolt: *Oktató intézés a ... kálvinisták Bibliájáról.*⁵²⁰ Azaz Pázmány Káldi vállalkozását támogatja. Egy időben jut a hívők kezébe a katolikusok által helyesnek tartott, s a római egyház tekintélyével megerősített szentírási szöveg, és az annak birtoklására, értelmezésére és magyarázatára bejelentett kizárólagos igény.

A két, gyakorlatilag egy időben megjelent azonos tárgyú értekezés körül két hitvitabokor keletkezett. Pázmány a maga írását a becsületos Bihar vármegyének ajánlotta. Ezért az akkori váradai prédikátor, Pécsvárad Péter érezte magát illetékesnek a válaszadásra: *Felelet Pázmány Péter esztergomi érseknek két könyvecskéire* (Debrecen 1629).⁵²¹ Pécsvárad éppen olyan tisztán

látta, mint Pázmány, hogy a szóban forgó tételek a hitviták stratégiai kérdései: *amely dolgokat az érsek a Kalauzban mi ellenünk ... forgat, azoknak is derekas erejére és velejére feleletem kiterjed, írásom kihat.* Mivel pedig az érsek ajánló levelében elismerte, hogy az ő két utolsó könyvecskéiben [t. i. a Szentírásról és anyaszentegyházról] minden keresztyénségben támadott veszekedésnek summáját befoglalta ... Innen azért következik, hogy ... mikor én ez utolsó két könyveire megfeleltem, azon egy munkával az Kalauzban levő derekas dolgokra is választ tettem, hogy a Kalauzra a mirészünkről nem szükség ezután derekas feleletet tőnnök.⁵²² Az előszó idézett részlete, és Pécsváradi könyvének több mint 900 lapos terjedelme egyaránt bizonyítja, hogy ez a munka egyik kulcsdarabja a Pázmánnyal folytatott viták sorozatának, ennek ellenére érdemi egyháztörténeti és irodalmi méltatása még hiányzik.

A Pécsváradi és Pázmány közötti további iratváltás az Alvinczivel és Nagy Benedekkel folytatott viták kommunikációs taktikája szerint zajlott le. Pázmány viszontválasza a *Jó és nemes Váradnak gyenge orvoslása* nem váratott magára sokáig (Pozsony 1630).⁵²³ Ezután a református fél, azaz Pécsváradi vitaetikai és tartalmi okokra hivatkozva, *Kilenc okok* (Debrecen 1630) című pamfletjével,⁵²⁴ miként már Alvinczi és Milotai is tette, kihátrált a tartalmi újdonságot már nem kínáló összecsapásból. A *Kilenc okok* emlékét csupán Pázmánynak ellenfele személyét és érvelési módját gúnyoló viszontválasza, az *Okok nem okok* őrizte meg.⁵²⁵

Káldi György *Oktató intése* a reformátusoknak akkor már két szimbolikusnak számító személyiségét, Károli Gáspárt és Szenci Molnár Albertet támadta meg, azaz ebben a tekintetben már ismerős vitastratégiát követett. Az írás tulajdonképpen felelet Károli Gáspárnak a *Vizsolyi Biblia* elé függesztett előljáró beszédére, és Molnár Albert bibliakiadási gyakorlatának bírálata. A még életben lévő Szenci személyesen nem válaszolt Káldinak, de a Dengelegi Péter, kolozsvári tanár által megírt feleletben, a *Rövid anatómiában* (Gyulafehérvár 1630)⁵²⁶ egy rövid üdvözlő verssel köszöntötte a szerzőt.⁵²⁷

Még egy, a korábbi hitviták taktikai elemeit követő vitairata jelent meg Pázmánynak a *Kalauz* második kiadása után 1627-ben: *A setét hajnalcsillag után búdosó*

522 b_{2b}-b_{3a}

523 RMNy 1485

524 RMNy 1460

525 *Okok nem okok, mellyekért írja a váradi Farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én írásom ellen tusakodni, Pozsony, 1631, RMNy 1514*

526 RMNy 1468

527 Káldi művéről és a körülötte kibontakozó hitvitáról ld. ItK 2000, 669–694, KONCZ Attila és ItK 2001, 623–637, P. VÁSÁRHELYI Judit. Újabban P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Budapest, 2006, 134–200.

528 *A setét hajnalcsillag után budos lutheristák vezetője, mely útba igazítja a wittebergi akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra, Bécs, 1627, RMNy 1376*

529 De a Luther 95 pontja körül kialakult 1517–1519. évi viták egyik fő kérdésévé is az vált, hogy Luther állításairól Rómában mint eretnekségről kell ítélni, vagy tudományos korrektségükről kell akadémiai disputáció keretében véleményt nyilvánítani. Ld. Marion HOLLERBACH, *Das Religionsgespräch als Mittel der konfessionellen und politischen Auseinandersetzungen im Deutschland des 16. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main–Bern, 1982, 14–29.

530 MKsz 1899, 367–368, HAVRÁN Dániel.

531 *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae*, Wittenberg, 1626.

532 *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat*, Posonii 1631, RMNy 1512

lutheristák vezetője,⁵²⁸ de ez még valójában a *Kalauz* első kiadását követő viták záródarabja. A XVI. században és később, a XVII. elején is gyakran követett eljárás volt a protestáns belső viták eldöntésében, hogy az érdekelte felek külföldi akadémiák tekintélyeihez fordultak „szakvéleményért”.⁵²⁹ Egyrészt ez a szokás inspirálhatta az evangélikusokat, hogy ne elégedjenek meg a hazai szerzők *Kalauzra* adott válaszaival, hanem külső tekintélyt is vonjanak be a vitába. Másrészt ügyüket így kiemelheték a pusztán magyarországi kérdés és a magyar nyelvűség szűk dimenziójából. Mint utaltunk már rá, az evangélikus hívek Magyarországon nagyrészt német és szláv ajkúak voltak, s az evangélikusok számára az a szellemi erőter, amelyben mozogtak, nemcsak Magyarországot jelentette, hanem – a hitviták menetéből ítélve – Szászországot, Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, valamint Sziléziát is. Az általuk folytatott viták földrajzi tere később is általában ez a térség és nem csupán Magyarország. Ez a szemlélet állhatott annak hátterében, hogy a *Kalauz* első kiadását Klazekovits István szuperintendens és társai, Thurzó György nádor és felesége, Czobor Erzsébet támogatásával lefordították latinra.⁵³⁰ Így vált lehetővé, hogy a vitába Wittenberg közvetlenül is bekapcsolódjék. A feladatot 1626-ban végül is Fridericus Balduinus, a teológia professzora teljesítette *Phosphorus veri catholicismi* című munkájával.⁵³¹ Pázmány azonban a vitának ilyenféle „nemzetközívé való kitágítását” elkerülte, hiszen a magyarság rekatolizációja szempontjából teljesen céltalan lett volna, s új, átláthatatlan terepen kellett volna megvívnia. Ezért nagyon tudatos magatartásként kell értékelni, hogy magyar nyelven adta meg Balduinusnak szóló, feljebb már említett válaszát.

3.1.1.7. Pázmány utolsó vitairatai

Más stratégiát követ Pázmány két öregkori vitairata, amelyek a korábbi polémiáiban összegyűlt anyag és kipróbált érvelési technikák rövid és igen hatásos szintéziseinek tekinthetők. Az első, egy latin nyelvű disszertáció 1631-ben jelent meg arról a kérdésről, hogy vajon tartalmaz-e a Szentírás egyáltalán bármit is azokból a lutheránus tanításokból, amelyek ellenkeznek a római egyházzal.⁵³²

Ajánlását Pázmány 1630. december 27-én Illésházy Gáspárnak címezte. Alig egy-két hónappal később követte ezt a *Bizonyos okok*,⁵³³ amelyet 1631. február 2-án dedikált az érsek *Popel Éva... asszonyinak... Bottyáni Ferenc özvegyének*. Pázmány, most már a hitviták nyilvánosságában saját maga által teremtett és meghatározott erőterben, a korábbi argumentáció teljes, jól mozgósított erejével közvetlenül szólít meg a protestantizmus leghatalmasabb pártfogói közül olyan személyiségeket, akiknek konvertálása különböző okokból elérhetőnek látszik. Ez a stratégia hosszú távon eredményesnek bizonyult. Illésházy Gáspár gyermekei, György és Gábor, igaz jóval később, a Pázmány által megkezdett s később mások által is szívósan folytatott térítői munka nyomán katolizáltak. A *Bizonyos okok* viszont inkább egy befejezett tényt erősítettek meg. Poppel Éva fia, Batthyány Ádám a kis könyv megjelenésével lényegében azonos időben lépett át a katolikus egyházba.

A *Dissertatio* nem előzmények nélkül hagyta el a nyomdát. Valójában egy már régebb óta tartó, feltehetően kézírásos formában folytatott hitvita része volt, amelyet Ján Hodik 1631-ben írt válasza, a *Statera dissertationis* (Bártfa 1632)⁵³⁴ alapján a következőképpen lehet rekonstruálni. A katolikusok 1630. január 23-án provokatív szándékkal átküldtek Trencsénbe egy latin nyelvű vitairatot, amely szerint Luther tanítása a Szentírásból nem igazolható.⁵³⁵ Erre Hodik gyors választ adott,⁵³⁶ és gyors névtelen feleletet kapott, amelynek már valószínűleg maga Pázmány volt a szerzője.⁵³⁷ Hodik újabb viszontválaszára⁵³⁸ felelt az érseknek már nyomtatásból is ismert *Dissertatiója*. A vita záródarabja volt a *Statera*.⁵³⁹ Az egész polémia menete ismét egy jellegzetes formáját mutatja a hitvitabokrok keletkezésének. A szóban vagy kézírásban elkezdődő viták váltanak át egy bizonyos ponton nyomtatásba, s ezáltal nagyobb nyilvánosságot nyerve, nagyobb jelentőséget kap a vetekedés előző szakasza is.

A *Bizonyos okok* körül ugyancsak létrejött egy hitvitabokor. A reformátusok, úgy látszik, hamar felismerték Pázmány e kicsiny munkájának az apropóul szolgáló eseményen, Batthyány Ádám katolizálásán túlmutató jelentőségét. Erre lehet következtetni Kismarjai Veszelin Pál debreceni prédikátor igen gyorsan elkészített felele-

533 *Bizonyos okok, melyek erejétől viseltetvén egy fő ember az új vallások töréből kifeslett, és az római ecclesiának kebelébe szállott*, Pozsony, 1631, RMNy 1511

534 RMNy 1520

535 Erről szólnak a *Statera* bevezető részei és első fejezete: *Thema papisticum provocatorium, anno 1630 die 23. Januarii transmissum.*

536 A *Statera* második fejezetében: *Consideratio... propositionis papisticae.*

537 Címe a *Staterából* következőket: *Breve responsum ad Considerationem Johannis Hodikii.*

538 *Hyperaspistes Considerationis Hodikianae... oppositus Brevi responso Anonymi.*

539 Teljes címe: *Statera dissertationis cuiusdam papisticae...*, Bártphae 1632, RMNy 1520

540 RMNy 1562

541 RMNy 1847

542 RMK I 1002

543 Címe: *Temető kert*.
Lelőhelye: Országos
Széchényi Könyvtár.
Oct. Hung. 910. Vö.
RMNy Appendix 148

544 RMNy 1741

545 RMKT XVII/7, 476.

546 ItK 1976, 111.

téből, amelynek címe önmagáért beszél: *Kegyés és istenes beszélgetések, melyekben az Úr Krisztus, amaz hívséges és jó pásztor, Ádámmak egy eltévelyedett fiát meg akarja téríteni, és saját juhainak aklában visszahozni, megmutatván vallásának elváltoztatásában, mely igen esztelen és erőtelen okokból viseltetett és indítatott a római synagógának kebelében való szállásra* (Debrecen 1633).⁵⁴⁰ Pázmány traktátusának hatásosságát jelzi, hogy a Kalauzon kívül a *Bizonyos okok* az egyetlen vitairata, amely több kiadásban is napvilágot látott. Nem sokkal Pázmány halála után 1640-ben Pozsonyban nyomtatták ki ismételten, változatlan ajánlással.⁵⁴¹ Az újabb kiadás, igaz jelentős időbeli eltolódással, újabb választ provokált, amely 1663-ban jelent meg Kassán Czeglédi István tollából *Barátsági dorgálás* címmel.⁵⁴² Sőt a *Bizonyos okok* még későbbi, szerzőjének neve nélkül kinyomtatott 1725. évi változata ugyancsak kapott protestáns feleletet, igaz, ez már kéziratban maradt.⁵⁴³

Még egy katolikus vitairat kapcsolódik közvetlenül Pázmány munkásságához, bár egészen pontosan nem állapítható meg a kapcsolat mibenléte. 1638-ban szerzője nevének feltüntetése nélkül nyomtatták ki Pozsonyban *Az igaz isteni tiszteletnek tüköre* című értekezést.⁵⁴⁴ „E munka – Holl Béla megállapítása szerint – közérthető, oldott formában foglalja össze a katolikus hitbéli tanítás két nagy alaptételét, az Isten megismerhetőségét és az igaz egyház ismertető jegyeit. Írója Pázmány hatása alatt állt, gondolatait a *Kalauz* nyomán alakította ki.”⁵⁴⁵ A szerzőség kérdése nem dönthető el. Sándor István és Ján Čaplovič Veresmarti Mihályt tartotta szerzőnek. Ipolyi Arnold és Holl Béla Hajnal Mátyás szerzősége mellett érvelt. Csak egyetérteni lehet azonban Bitskey István véleményével, aki szerint egyik személy mellett sem szól elegendő érv.⁵⁴⁶

3.1.1.8. Balassi Campianus-fordítása

Pázmány neve mellett a XVII. század elején még egy irodalmi óriás neve szerepel a katolikus vitairatok szerzői között, Balassi Bálinté. Több mint tíz évvel a költő Esztergom alatt bekövetkezett halála után egymást követően kétszer is, 1606-ban és 1607-ben kinyomtatták az

ő neve alatt Edmund Campianus angol jezsuita *Tíz magyarul írott okait*.⁵⁴⁷ A fordítást Balassi kezdte el, de mint azt a költő halálának négy századik évfordulójára megjelent faksimile kiadáshoz írott tanulmányában Csonka Ferenc egyértelműen bizonyította, csupán az első hét okkal készült el. A munka befejezésében azonban halála vagy egyéb, ma nem ismert ok megakadályozta, így a fordítást Dobokay Sándor jezsuita végezte be, aki jelen volt Balassi halálánál, s aki saját beszámolója szerint a csonka kéziratot megtalálta, kiegészítette és Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak ajánlva közreadta.

Balassi szellemi örökségéért nem sokkal halála után megindult a küzdelem. A török elleni harcok során hősi halált halt Balassi fivérek, Bálint és Ferenc emlékére kiadott Epicediummal⁵⁴⁸ Rimay János és társai kísérletet tettek Balassi költészetének és emlékezetének a tudós humanista és nemzeti nyelvű irodalmi hagyomány felőli birtokbavételére. A hitviták szempontjából tekintve kettős funkciót tölthetett be Dobokay újabb Balassikiadványa. Egyrészt komoly lépés abba az irányba, hogy Balassi irodalmi hagyatéka a köztudatban a katolikus egyház kulturális tradíciójába sorolódjék, s ezáltal a Balassi emléke körül kialakuló tekintély a katolikus szellemiség és a katolikus egyház tekintélyének építő kövévé váljék, másrészt a bűnös életet élő, de bűnbánatot gyakorló Balassi katolikus vallásra térése így szellemi-lelki hitelesítő pecsétet nyerve szép, vonzó és hatásos példává volt formálható a nyilvánosság előtt.

3.1.1.9. Veresmarti Mihály hitvitái

Pázmánynak Balásfi Tamás mellett még egy segítőtársa támadt a hitvitákban, Veresmarti Mihály vágsellyei plébános, később pozsonyi kanonok és bái apát úr személyében. Veresmarti pályáját kálvinista prédikátorként kezdte, ám felesége halála után, 1607 körül kétségei, „akadémiai” támadtak. Ezeket, orvosságot óhajtva rájuk, szóban és írásban több zsinaton is prédikátor társai elé tárta. Végül 1611-ben hivatalosan áttért a katolikus vallásra, azaz konvertálását hosszan tartó nyilvános vitáktól kísérve, látványosan, demonstratív módon vitte végbe.⁵⁴⁹ A hivatalos áttérési ceremóniának mintegy

547 *Campianus Edmundnak, Jesus neve alatt vitézkedett theológusnak és nem régen Angliában a közönséges keresztyén hitért mártýromsággal koronázottnak tíz magyarul írott okai, kikben azt adja tudtukra az angliai tudós akademikusoknak, mi vitte őtet arra, hogy egyedül az egész Angliában lakozó Calviniaknak bajt mért legyen küldeni,* Bécs, 1606 és 1607, RMNy 943 és 952

548 RMNy 787

549 Minderről ld. *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*, kiad. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 1992.

550 RMNy 1025

551 RMNy 1042(1–2)

552 *Responsio ad puerilem censuram cuiusdam Ungari Vörösmarti plebani Selliensis.*

A függelék Veresmarti 1611. évi válaszában latin fordítását is tartalmazza.

553 vö. RMNy 1850(3)

a nyomtatott nyilvánosságban való konfirmációjaként fordította magyar nyelvre Leonardus Lessius, németalföldi jezsuita teológus egyik traktátusát *Tanácskozás, melyiket kelljen a különböző vallások közül választani* (Pozsony 1611) címmel.⁵⁵⁰ Az eredeti munka (*Quae fides et religio sit capessenda consultatio*) először 1609-ben jelent meg Antwerpenben. Minthogy Veresmarti egy Magyarországon kívüli hitvitába kapcsolódott be, írásának további sorsa összefügg a Lessius által indított vita külső országokbeli alakulásával. Lessiusnak ugyanis a protestánsok részéről Balthasar Meisner, drezdai teológia-professzor válaszolt *Consultatio catholica de fide Lutherana capessenda et papistica deserenda* című munkájával. Megjelenésének pontos helyét és idejét nem ismerjük, de Veresmarti a *Tanácskozás* 1612-ben Pozsonyban megjelent második kiadásának függelékében már felelt is Meisnernek: *Tanácskozás... mostan ujonnan hozzáadatott az dresdai Meisner Boldisár fogásainak is megrostálása.*⁵⁵¹ Meisner a maga *Consultatio*jának 1623. évi kiadását szintén megtoldotta egy bizonyos Vörösmarti nevű magyar plébános gyermeki véleményére való felelettel.⁵⁵² Veresmarti a *Tanácskozás* 1640. évi újabb kiadásában reagált Meisner feleletére.⁵⁵³

A vitában érintett felekezetek a már korábban megfigyelt taktikát alkalmazzák ebben az ügyben is. A Veresmarti áttérésében leginkább érdekelt reformátusok hallgatnak. Nyilván nem akarják a számukra már szóban is kedvezőtlen viták hatásának írásbeli felerősítését vállalni. A katolikusok részéről viszont Veresmarti, ahogyan később a Balduinnal folytatott, már ismertetett vitában Pázmány sem, nem hajlandó a magyarul kezdett polémia nyelvét latinra váltani, s ezzel megengedni, hogy a magyar ajkú hívek tömegei számára eljelentéktelenedjék, hatástalanná válják, nyilván ezért ragaszkodik Veresmarti viszontválaszában is a magyar nyelvűséghez.

Nincs biztos tudásunk arra nézve, hogy Meisnernek már első válasza megírásakor is tudomása lett volna Lessius művének magyarra fordításáról, de nem is lehet ezt kizárni. A későbbi események, pontosabban Veresmarti viszontválaszában latinra fordítása azonban bizonyítja, hogy legalábbis idővel értesült a magyarországi vonatkozásokról. A vita egész menete pedig azt

mutatja, hogy a magyarországi evangélikusok hasonlóan jártak el, mint néhány évvel később a *Kalauz* esetében, azaz a maguk részéről igyekeztek az egész ügyet nemzetközi dimenziókban kezelni, és saját álláspontjuk megfogalmazását külső országbeli tekintélyre bízni.

Veresmarti *Tanácskozása* elhelyezhető a katolikus hitvitázó stratégiának még egy másik összefüggésében is. A vágsellyei plébános Pázmány tanácsára ajánlotta Lessius-fordítását 1611-ben a frissen katolizált Homonnai Drugeth Györgynek, a később, Bethlen ellenében erdélyi fejedelemjelöltként fellépő főúrnak. Hasonló okból intézte a *Tanácskozás* harmadik, 1640. évi pozsonyi kiadásának⁵⁵⁴ 1635. február 24-én kelt ajánlását Batthyány Ádám, akkori dunántúli főkapitányhoz. Ebben a kiadásban különben Veresmarti folytatta a Meisnerrel megkezdett vitát, amennyiben nem csupán stilisztikailag dolgozta át a már korábban egyszer megjelent szövegeket, hanem egy önállóan írt függelékkal, a *Tanácskozás megszerzésének... hozzáadásával* is megtoldotta a Lessius-fordítást. Bár ez az újabb változat már az érsek halála után látott napvilágot, az ajánlás megszólítottjának kiválasztásában még Pázmány tanácsát követte Veresmarti. Azaz ez a munka egyrészt Veresmarti megtérésének szilárdságát demonstrálta, másrészt ezzel kezdődött a frissen katolizált, vagy a katolizálásra már erősen hajló, készülő főurak megszólítására, igazolására-megerősítésére készített katolikus vitairatok sora.

Pázmány *Bizonyos okokján* és Veresmarti *Tanácskozásán* kívül még egy katolikus, hitvitázó prédikációkat tartalmazó kötet sorolható ebbe a vitairattípusba. Konkrét megszólítottja ugyan nincs, legalábbis ma nem ismeretes, az egész mű azonban általában véve a protestáns főurak rekatolizációjának szellemi hátterét kívánja megteremteni.⁵⁵⁵ Kiadója Tasi Gáspár, Sáros megyei földbirtokos és táblabíró, Eszterházy Miklós nádor titkára, a szepesi kamara tiszviselője. Ő Jakob Feucht, ingolstadti egyetemi tanár 1574-es kis kötetét fordította magyarra: *Öt rövid prédikáció húsz színes okokról, miért nem akarnak most némely emberek katolikussá lenni* (Pozsony 1640).⁵⁵⁶

Élete utolsó évtizedében még két vitairatot adott ki Veresmarti. Az egyik 1639-ben jelent meg Pozsonyban, címe: *Intő és tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben*

554 RMNy 1850

555 Ld. erről Acta Historiae Litterarum Hungaricum X–XI, Szeged, 1971, 102–103, HOLL Béla.

556 RMNy 1849.
Az eredeti mű címe: *Fünff kurtze Predigen von zwentzig vermeyten Ursachen, warimb etliche leut dieser zeit nit wöllen Catolisch seyn.*

557 RMNy 1788

558 Pápisták méltatlan üldözése a vallásért, mely e kérdésben magyaroztatik meg: Ha szabad-e valakit (és nevezet szerint a pápistáknak az evangélikusokat) erőszakkal vallásra kényszeríteni? Kinek alkalmosságával az is szem eleiben adatik: micsoda mesterségekkel és kényszergetésekkel szokták (most főképpen) a pápisták az evangélikusokat a magok vallására hajtani, [Várad], 1643, RMNy 2044. E munka később 1657-ben Váradon még egyszer megjelent, RMK I 927

559 RMNy 1902

560 A vitát Becanus teológiai vizsgatételei indították el: *Disputatio theologica de fide haereticis servanda*, (Mainz, 1608). David Pareus, a heidelbergi egyetem tanára erre több mint tíz évvel később válaszolt *Oratio inauguralis de fide haereticis servanda* címmel (bibliográfiailag ma nem azonosított), s ezzel egy időben kinyomtatatta a schwalbachi vita jegyzőkönyvét is: *Acta colloquiorum Schwalbacensium inter tres doctores Jesuitas Moguntinas et Davidem Pareum... mense Majo anno 1608 habitorum...*, (Heidelberg, 1619), erre volt viszontválasz a Veresmarti által lefordított *Epistola*.

a bátaikat erősíti apáturuk... Veresmarti Mihály.⁵⁵⁷ Bár előszava szerint már 1633-ban elkészült a kézirat, de közreadása más fontosabb művek nyomtatása miatt késedelmet szenvedett. Veresmarti traktátusával a Tolna megyei Bátán élő jobbágyait óhajtotta figyelmeztetni, akik *plébánosukat megvetvén... prédikátort fogadtak*. Veresmarti személyesen is érdekelt volt a kérdésben. A bátaiak ugyanis azért csapták el plébánosukat, hogy ne kelljen többé az egyházi adókat fizetniük. Veresmartinak pedig mint címzetes bátai apátnak ez a lépés személyes jövedelmeit érinthette.

Az *Intő és tanító levélre* protestáns válasz nem született, de 1643-ban Veresmarti e munkájára és Carlo Carafa: *Commentaria de Germania sacra restaurata* (Frankfurt 1641) című művére hivatkozva kívánta bizonyítani a kálvinistáknak egy anonim röpirata, amely már I. Rákóczi György 1644. évi magyarországi beavatkozását készítette elő, hogy a katolikusok vallási és polgári tekintetben egyaránt a protestánsok erőszakos üldözésére, sőt kiirtására törekednek.⁵⁵⁸ Nyilván a háttérben álló konkrét materiális érdekelttség tette lehetővé Veresmarti írásának ebbe az erősen átpolitizált kontextusba való át-emelését.

Veresmarti utolsó nyomtatásban is napvilágot látott vitairata két egymással szorosan összefüggő, rövid traktátust foglal magában: *Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról* és *Az Istennek adott hitnek megtartásáról* (Pozsony 1641).⁵⁵⁹ Az elsőt Martinus Becanusnak, II. Ferdinánd jezsuita gyóntatójának *Epistola ad Davidem Pareum... de actis colloquiorum Swalbacensium et de fide haereticis servanda* (Mainz 1619) című írásának megfelelő részéből fordította magyarrá.⁵⁶⁰ A másodiknak ugyancsak Becanus volt a szerzője. Ez először 1611-ben jelent meg Mainzban: *De fide Deo servanda, vel an monachi servant Deo fidem, qui profugium ad Lutheranos et Calvinistas et ibi uxores accipiunt*.

A két traktátus megjelentetésének többféle aktualitása is volt. Veresmarti műveinek közreadásában mindig igyekezett a lelki atyjaként is tisztelt Pázmány utasításai, instrukciói, szándékai szerint járni el, ami persze írásainak súlyát, tekintélyét igencsak megnövelte. Ez az iker vitairat tematikailag Pázmány Alvinczihez írott Öt

szép leveléhez kapcsolódik, pontosabban a 2. és 3. levélhez, amelyek címe így hangzik: *Minemű szabadságot adjanak a pápisták az hittel kötött fogadásnak felbontására és Mint tanítsák a pápisták, hogy jobb az papnak házasság kívül latorkodni, hogy sem házastárshoz kötelezni magát.*⁵⁶¹

A Pázmány mondanivalójának továbbépítésére irányuló szándék mellett Veresmarti, mint az *Intő és tanító levél* esetében, több oldalról személyesen is érintett a kérdésben. Egyrészt megtérése előtti vitáit David Pareus magyar tanítványaival, főként Pécseli Király Imrével, Kanizsai Pálfi Jánossal és Sári Orvos Mihállyal folytatta. 1609-ben az éppen Heidelbergbe utazó Pécseli és Kanizsai, s akkori útkjukban harmadik társuk, Samarjai János vitte magával Pfalzba Veresmarti írásba foglalt vallásbeli kételyeit, hogy azokra Pareustól kérjenek választ. Megalapozottan lehet feltételezni, hogy ezt a választ Pareus meg is adta Újfalvi Katona Imre, általa sajtó alá rendezett művének *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum autoritate* (Frankfurt 1611)⁵⁶² Alvinczi Péterhez intézett előszavában.⁵⁶³ Másrészt Veresmarti éppen fordított utat járt be, mint a rendjüket elhagyó és házasságot kötő szerzetesek. Ő ugyanis felesége halála után konvertált, és töltött be különböző, katolikus egyházi tisztségeket.

Mindezek azonban a vitairat megjelenése előtt 20–30 évvel korábban lezajlott események. Ennél konrétabb aktualitása is volt Becanus traktátusai magyarra fordításának. 1641 elején ugyanis Váradon nyomtattak egy református röpiratot: *Anti-hodeographos, in quo discutitur, an apostolice factum, quod cardinalis P[azmannus] plebeos sacerdotes ab uxoribus sequestravit.*⁵⁶⁴ A csak töredékesen fennmaradt munka főként Pázmány *Kalauzának* a papok házasságáról szóló részeivel vitázva elsősorban azokat az alacsonyabb beosztású katolikus papokat óhajtja vigasztalni, akiket az 1629. évi esztergomi zsinat határozatai szerint el kellett (volna?) választani korábban elvett házastársuktól. Veresmarti minden bizonnyal a néhai érsek akaratával megegyezőnek érezhette, hogy a mindkettőjüket személyesen több vonatkozásban is érintő kérdésről magyar nyelven kibocsássa Becanus idevágó traktátusait.

561 RMNy 980

562 RMK III 1095

563 Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrínusok*, Budapest, 1994, 83–85. Az előszó szövegét ld. HELTAI János, *David Pareus magyarországi kapcsolatai*, In *Tudóslevelek...* szerk. HERNER János, Szeged, 1989, 40–49.

564 RMNy 1911

3.1.1.10. Három vita és a Rákóczi család

Az 1640-es évek elejének három legjelentősebb katolikus protestáns hitvitája a Rákóczi családhoz köthető. Létrejöttük egyik oka nyilván Eszterházy Miklós nádor Rákóczival való rivalizálási szándéka, ezért e vitairatok közül több is az erdélyi fejedelmi család tekintélyének lerombolására irányul. Másik oka nyilván az, hogy a katolikus misszió számára a legnagyobb diadalt természetesen a magyarországi protestantizmus legerősebb bástyájának megnyerése, a fejedelmi család esetleges áttérítése jelenthette volna.

E három hitvita közül kettőt kezdeményeztek a katolikusok. Az időben legelső viszont szinte spontán módon alakult ki. A Vásárhelyi Dániel, kolozsmonostori jezsuita concionator és Medgyesi Pál, Lórántffy Zsuzsanna udvari prédikátora közötti hitvitának egyetlen ismert forrása ez utóbbi 1640-ben Gyulafehérvárott kinyomtatott könyve a *Sz. Atyák öröme*.⁵⁶⁵ Ez elmondja, hogy Vásárhelyi és Medgyesi között 1638. december 21-én Lórántffy Zsuzsanna kolozsmonostori házában kezdődött a vita. A kor divatos szokása szerint ebéd utáni asztali beszélgetés formájában a jelenlévő papok, a jezsuita pater és az udvari prédikátor mintegy a népes, vegyes hitvallású vendégsereg szórakoztatására szóváltásba ereszkedett. A kérdés az volt, hogy vajon az az angyal, aki a Teremtés könyve szerint Jákobbal tusakodott, s aki már korábban Mózesnek az égő csipkebokorban is megjelent; illetve a Kijövetel könyvében az az angyal, aki a zsidókat Egyiptomból kivezette, teremtett angyalok voltak-e, vagy Krisztus jelent meg ez alkalmakkor isteni személyében. Vásárhelyi, mivel a katolikusok a szentek tiszteletére nézve merítették érveket a szóban forgó bibliai helyekből, amellet érvelt, hogy teremtett angyalokról szól a versekben a Szentírás. Medgyesi beszámolója szerint a jezsuita atya véleményén „igen kaptak az unitáriusok”, nyilván mivel ez az érvelés Krisztus praeexistenciájának, azaz megtestesülése előtti létezésének kétségbevonására vagy tagadására is utat nyithat. Megbotránkoztak rajta viszont a kálvinisták, sőt még a katolikus urak közül is némelyek. Vásárhelyi ezért később, a két ünnep között több kisebb feljegyzést és egy rövid traktátust is benyújtott

565 *Sz. Atyák öröme, azaz az Messiás Jesus Christusnak Mária előtt személy szerént létének, s örök istenségének az Ó Törvénybeli jelenésekből Sz. Írás, jó okok és a józamb régi doktoroknak értelmek szerint való világos megmutatása... Daniel Vásárhelyi jezsuita... paternek, amaz nagyságos angyal Gen. 32. v. 24. etc. és Exod. 3. v. 2. etc., s az Jehovah név és közölhetetlen isteni tulajdonságok s munkák felől samosatenizáló... cikkelyeinek megcikkelyezésére irattott, Gyulafehérvár, 1640, RMNy 1826*

a fejedelemszponyának, hogy álláspontját védelmezze a félremagyarázásokkal szemben. Medgyesi vitairata nemcsak az események leírását, hanem Vásárhelyi írásait, s Medgyesi rájuk adott részletes feleletét is tartalmazza. Az egész történet egyértelműen jelzi, hogy a Pázmány építő munkája nyomán erőre kapott katolikusok, immár a kálvinizmus fellegvárának számító Erdélyben, sőt a fejedelmi udvarban is képesek versenyre kelni a kálvinistákkal.⁵⁶⁶

Egyértelműen Eszterházy rivalizáló szándékát tükrözi a következő hitvita, amely ugyancsak a Rákóczi családhoz kapcsolódik. A fejedelmi család fényes ünnepséggel kötötte egybe az ifjabb György és Zsigmond herceg nyilvánosan tartott konfirmációi vizsgáját, amely így a fejedelmi reprezentáció fontos elemévé, a fokozatosan kiformalódó dinasztikus igény egyik első megnyilvánulásává vált. A konfirmációi vizsga anyagát pedig, amint erre a katekizmusokról szóló fejezetben még visszatérünk, a fiúk nevelője, Keresztúri Pál *Christianus lactens*, (Gyulafehérvár 1637), illetve *Csecsemő keresztyén* (Gyulafehérvár 1638) címmel latin és magyar nyelven is közzétette nyomtatásban.⁵⁶⁷ Ezt a lényegében a *Heidelbergi Káté* kibővített változatát és a Bellarmin-ellenes kontroverz kálvinista teológia rövid foglatát tartalmazó munkát támadta meg a nádor udvari papja, Hajnal Mátyás jezsuita 1640-ben: *Kített cégér, mely alatt feltalálja akárki is mine-mű poshadt és mérges tejet fejt ki Keresztúri Pál Erdélyben egy katekizmusnak tömlőjébe néminemű Hajdelberga táján nőtt és hízlalt teheneknek tölgyéből a nem régen született keresztyénnek szoptatására*. (Pozsony 1640).⁵⁶⁸ Keresztúri válasza 1641-ben jelent meg Váradon: *Felszerdiült keresztyén, ki csecsemő korától fogván az Isten beszédének tiszta tején, a mennyei titkoknak tanulásában nevedekék (és az Istennek minden fegyverét felöltözvén ama Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doktornak pokoli orvossággal megbűszhődött patikáját elrontá, és magát vastagon megostorozá)*.⁵⁶⁹ A vitát hamarosan Hajnal viszontválasza zárta: *A kített cégérmek feljebb emelt cégére*.⁵⁷⁰

Megint csak nagyon figyelemre méltó a vitában a katolikus fél stratégiája. Noha Keresztúri kiadványa egy rövid vitairatot is tartalmaz, nem erre felel Hajnal, hanem a *Heidelbergi Káténak*, a reformátusok egyik szimbolikus iratának kibővített változatát tartalmazó főrészt

566 Vásárhelyi és Medgyesi vitájának részletes ismertetését ld. HELTAI János, *Szent Atyák öröme. Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája*, In *Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica* 2A. *Annales cultura–historia–philologia*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Budapest, 1995, 224–235.
567 RMNy 1674 és RMNy 1721
568 RMNy 1841
569 RMNy 1914
570 RMNy 1953.
Mivel e nyomtatvány csak töredékből ismert kiadási évét egész pontosan nem ismerjük. V. Ecsedy Judit megállapítása szerint 1641 és 1643 között nyomták Pozsonyban.

támadja meg, s ezzel ő határozza meg a vita témáját, s a retorikai pozíciókat. S mivel a *Csecsemő keresztyén* egyértelműen a fejedelmi család reprezentációját szolgálja, a katolikus vitázó nem vállalja a nyílt konfrontációt: a vitában szereplő mindkét katolikus írás anonim munka. Holl Béla azonban Dobronoki György nagyszombati diáriuma alapján egyértelműen bizonyította Hajnal szerzőségét.⁵⁷¹

Még nagyobb szerepet játszik az anonimitás a Rákóczi családdal kapcsolatos harmadik hitvitában, amelynek református részről ismét csak Keresztúri Pál volt a főszereplője. A vita szerkezete erősen hasonlít az előzőéhez, amennyiben ebben az esetben is a Rákóczi család kegyességét reprezentáló, tanító munkát támadott meg ezúttal durva pamfletben az anonim katolikus szerző. Erre hasonlóan durva hangvételben érkezett a református felelet, de ebben a vitában viszontválaszra már nem volt lehetőség. Tudniillik a megtámadott munka szerzőjeként magának a fejedelemszónak, Lórántffy Zsuzsannának viselte homlokán a nevét: *Mózes és a próféták, azaz az igaz keresztyéni vallásnak negyvenöt ágazatának Szentírásbéli győzhetetlen bizonyágtétele* (Gyulafehérvár 1641).⁵⁷² Mint a citátumgyűjtemények tárgyalása során elmondtuk, szövege kizárólag bibliai idézetekből állt, amelyek tematikus elrendezésben negyvenöt, alapvető református hittétel bizonyítását szolgálták. A citátumgyűjtemény kigúnyolására 1642 elején Pozsonyban kiadott *Nova Transilvanica*⁵⁷³ című írás személyében is sértette a fejedelemszöveget, nevéből csinálva durva szójátékot. Keresztúri gyors válasza, a *Talio* néhány hét alatt kikerült a váradi nyomdából,⁵⁷⁴ de ez már a fejedelem tudta nélkül történt. Az ügy ekkorra már kilépett a vallási-irodalmi kontextusból. Rákóczi ugyanis felháborodva a feleségét ért gyalázon, diplomáciai úton követelte a királytól, III. Ferdinándtól és Lippay György esztergomi érsektől a szerző személyének kiderítését és megbüntetését. Az uralkodó és az érsek hajlandónak is mutatkoztak erre, viszonzásképpen azonban ők is követelték a *Talio* szerzőjének felelősségre vonását. A nyomozás végén, 1642 augusztusában III. Ferdinánd Lippay érseknek küldött rendelkezésében Széchényi György esztergomi kanonokot, a későbbi érseket nevezte meg szerzőként.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ RMKT XVII/7, 476–477. Ld. még DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 111–116.

⁵⁷² RMNy 1884

⁵⁷³ RMNy 1956

⁵⁷⁴ RMNy 1956

⁵⁷⁵ MKsz 1891, 230–231, ILLÉSY János.

Az ügyet lezáró megegyezés pedig elrendelte mindkét vitairat példányainak összegyűjtését és megsemmisítését.⁵⁷⁶ Arról viszont nem szólnak a források, hogy akár Széchenyi, akár Keresztúri bármilyen büntetésben részesült volna. Rákóczi, úgy tűnik, összességében nem volt elégedett az elért eredménnyel, mivel az eset, mint családját ért súlyos sérelem, bekerült 1644. évi felkelésének indokai közé.⁵⁷⁷

A három esetből együttesen, de különösen az utóbbi kettőből világos, hogy az 1630-as évek végére, illetve az 1640-es évek elejére gyökeresen megváltoztak a katolikus hitvitázás céljai és stratégiája. Míg Pázmány először a katolikus álláspont plauzibilitását, jelenvaló, képviselhető voltát teremtette meg, majd a teljes tanítás sokrétű árnyalt kifejtésével elfoglalta a kommunikációs terep meghatározó pozícióit, s végül a legfontosabb vitapontok ismételt, hatásos kifejtésével támogatta a megindult, erőteljes térítői munkát, mindig szem előtt tartva a személyes meggyőzés követelményeit is, addig ezeknek az éveknek a katolikusok által kezdeményezett vitái ad hoc jellegűek, az alkalom szüli őket, s csupán taktikai céljaik vannak: az erdélyi fejedelmi család megnyerése, az előtte való önigazolás, vagy éppen fordítva, tekintélyének rombolása, szándékainak akadályozása, aszerint, amit az éppen vitába keveredő félnek társadalmi vagy földrajzi helyzete éppen lehetővé tesz. Mindebben persze a hitviták általános értékesztése, irodalmi, teológiai, intellektuális színvonalának süllyedése is tükröződik már.

3.1.1.11. A nem magyar nyelvű katolikus vitairatok

Mindössze két olyan, nem magyar nyelvű katolikus vitairat született ebben az időszakban, amelyeket a teljesség kedvéért itt kell megemlítenünk. Az egyik német nyelvű, 1642-ben jelent meg Pozsonyban: *Unkatholische Priestertumb, das ist gründlicher augenscheinlicher Beweiß daß die Praedicanten durchaus nit wahre, rechtmässige und ordentlich berueffene Priester sein.*⁵⁷⁸ Úgy látszik a vocatio, a papi elhívás kérdése a királyi Magyarország városaiban éles formában vetődött fel és a viták középpontjába került. Nem lehet ugyanis egészen véletlen, hogy Alvinczi Péter 1633-ban Kassán megjelent Postillás kötetének⁵⁷⁹

576 Ez meg is történt, hiszen egyik műnek sincs ma ismert példánya.

577 Vö. *Manifestum Georgii Rakoci, principis Transilvaniae*, Bartphae 1644, RMNy 2051. Az egész vita részletes ismertetését ld. *Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica. Annales Cultura–Historia–Philologia*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Budapest, 1995, 224–235; HELTAI János és DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 116–124.

578 RMNy 1957

579 RMNy 1566

előszava lényegében önállóan tekinthető traktátusban tárgyalta ezt a kérdést. A szakirodalom még nem vizsgálta, hogy ez a katolikus munka reagál-e Alvinczi traktátusára. A katolikus hitvitázó stratégiát tekintve éppenséggel nem zárható ki egy ilyen feltételezés, hiszen itt se lenne másról szó, mint Pázmány vitairatai esetében: a katolikus fél ragaszkodik ahhoz, hogy a vita az érintett hívek anyanyelvén folyjék. Ennél azonban az *Unkatholische Priesterthumb* megjelentetésének egy közelebbi okára is rá lehet mutatni. A pozsonyi evangélikusok 1638-ban fejezték be új templomuk építését, s míg 1633-ban csupán egy, 1641-ben már hat prédikátoruk működött a városban. Azaz elsősorban a pozsonyi evangélikus német gyülekezet rendkívüli megerősödése válthatta ki e katolikus vitairat kiadását, amely ugyan nem magyar nyelvű, de az anyanyelvű munkák közé sorolható.

Latin nyelven egyetlenegy vitát kezdeményeztek a katolikusok ebben az időszakban. 1649-ben Nagyszombatban nyomtatták Matthias Faber: *Vindex vindiciarum*⁵⁸⁰ című munkáját. Ez azonban egy olyan vita elindítója lett, amelynek résztvevői elsősorban a királyi Magyarország evangélikusai közül kerültek ki, s a vita jellegzetességei a felső-magyarországi szlovák–német szuperintendenciák szellemi légköréhez köthetők, ezért ezt a protestáns–katolikus hitviták között fogjuk tárgyalni.

3.1.2. A protestáns–katolikus hitviták

A protestáns–katolikus hitviták bemutatása során a katolikus–protestáns hitvitákhoz hasonlóan nem érdemes élesebb felekezeti megkülönböztetést tenni. Tudniillik a reformátusok és evangélikusok többé-kevésbé közös platformról vitáztak a katolikusokkal. Igaz, ezzel egy időben egymás közötti vitákat is folytattak, amelyek tartalmilag és céljaikban nem egészen függetlenek a római egyházzal folytatott harctól, de a közös ellenféllel szemben, ha nem is egységes, de egymáshoz nagyon közelálló, egymást támogató álláspontot foglaltak el. Praktikus szempontok miatt pedig célszerű továbbra is együtt kezelni a tulajdonképpeni vitairatokat: a hitvitázó prédikációkat, a vallási vitát tartalmazó iskolai vizsgatételeket és az erősebben polemizáló vallási tanításokat. Az így kiala-

⁵⁸⁰ RMNy 2279

kított, egyébként meglehetősen heterogén anyagot egyes szempontrendszer szerint lehet majd ismertetni.

Tartalmi, teológiai tekintetben ugyanis négy nagyobb csoportot alkotnak az ide tartozó munkák. 1. Szép számban akadnak olyan művek, amelyek egy-egy hitvallási irányzat teljes tanítását, vagy annak egy-egy nagyobb, kiemelt, fontosabb részletét tárgyalják, vagy legalábbis több hitágazattal, hitcikkellyel, azaz több alapvető teológiai tanítással foglalkoznak egyszerre. Ezeket nevezzük az alábbiakban átfogó, vagy átfogó jellegű vitairatoknak. Ezek jó része szűkebb műfaji besorolás szerint prédikáció vagy vallási tanítás. Az érintett munkákkal ezért természetesen ott is elszámoltunk vagy el fogunk számolni.

Magyarországon a XVII. század elején, Európában már némileg korábban is, mint ezt már többször említettük, két alapvető teológiai témakör vált a protestáns–katolikus viták döntő terepévé: 2. Az egyház fogalma, mibenléte és főként történetiségének kérdései. 3. A Szentírás: a kánon terjedelme, annak tekintélye, valamint értelmezésének joga, lehetőségei és módszerei.

4. Végül, főként az iskolai vizsgatételek között található néhány olyan kiadvány, amely egy-egy szűk teológiai kérdést, közös helyet tárgyal, elsősorban oktatási céllal.

Amint már a hitvitákról szóló nagyobb fejezet élén is elmondtuk, a tartalmi szempontot keresztezi, hogy a vitairatok ritkán állnak meg önmagukban, önérvényű alkotásként, hanem többnyire, különböző hitéleti, történelmi vagy politikai összefüggések révén egymással szorosabban összetartozó hitvita csoportokat alkotnak, illetve tartalmi, tárgyi, tematikai kapcsolataik alapján, vagy a vitatkozó személyek azonossága folytán hitvita-bokrokat képeznek. Az átfogó vitairatokon belül ezért célszerű külön ismertetni az erősen polemizáló, de rendszeres teológiai tanítást nyújtó munkák csoportját. Továbbá, bár természetesen valamennyi vitairatnak van térítő szándéka is, mégis elkülöníthető egy olyan csoport, amely egész konkrét konvertálási esetekhez kapcsolódik, vagy a vallásváltoztatással szorosan összefüggő lelkiismereti és dogmatikai kérdésekkel foglalkozik. Ezen kívül egy alcsoportban kell tárgyalni a nem egészen véletlenül vallásháborúnak is nevezett harmincéves háború kirobbanásának hangulatában keletkezett írásokat is.

Ehhez a háborúhoz köthető a református–evangélikus, azaz belső protestáns viták nagy része. Ezeket azonban nem itt, hanem a következő alfejezetben tárgyaljuk.

Ezeken túlmenően további két szempontot kell még alkalmazni az átfogó vitairatok ismertetésében. 1. A protestánsok nagyrészt ebben a formában adták meg a választ Pázmány *Kalauzára*, azaz az ide tartozó írások közül sok kapcsolható a Pázmánnyal folytatott viták körébe. 2. A legkülönbözőbb vitairatoknál gyakran megfigyelhető az a másodlagos cél, hogy mintát, segítséget nyújtsanak a képzetlenebb lelkipásztoroknak, vagy akár a híveknek a mindennapokban is állandóan folyó hitvitákhoz, ezért hangsúlyos vita-módszertani oldaluk. E két szempont körül fölszínes lett volna önálló hitvitacsoportokat kialakítani, de az érintett műveknél e sajátosságokra is utalni fogunk.

Meg kell még jegyezni, hogy az egyes hitvitacsoportok és hitvitabokrok tartalmilag gyakran átnyúlnak a fentebb vázolt tematikus kereteken. Például a harmincéves háborúhoz köthető írások egy része az átfogó vitairatok közé tartozik, más része az egyházzal kapcsolatos kérdéseket, harmadik része teológiai részletkérdéseket érint. Vagy, mint látni fogjuk, például a Bonaventura Hocquarddal, a pozsonyi ferencesek generális lectorával folytatott vita egyes darabjai az egyház kérdésére vonatkoznak, más darabjai viszont egyedi témákat taglalnak.

Mindebből következik, hogy a protestáns–katolikus vitairatokat tematikus rendben tekintjük át, ennek során az evangélikus és református munkákat együttesen tárgyaljuk. Az egyes témákon belül kronológiai rendben haladunk, de a kronológiát és magát a tematikus rendet is több ízben megtörjük annak érdekében, hogy az összetartozó hitvitacsoportokat és hitvitabokrokat felmutathassuk.

3.1.2.1 Az átfogó vagy teljes vitairatok

A vitairatoknak ez a csoportja érintkezik legközelebből a vallási tanításokkal, annyira, hogy az itt megemlíthető művek igen nagy részével a vallási tanítások között ismételtén foglalkoznunk kell.

Szemlénket négy olyan nagy igényű, református munkával kell kezdenünk, amelyek a teljes tanítást nyújtják,

vagy legalábbis ezzel az igénnyel készültek. Ezek a következők: Félegyházi Tamás: *Loci communes theologici, azaz a keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás, kérdésekkel és feleletekkel, ellenvetésekkel és azoknak megfejtésével* (Debrecen 1601),⁵⁸¹ Milotai Nyilas István: *Az mennyei tudomány szerint való irtovány, melyből a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhozatos, tövises bokrai az Istennek szent ígéje által kiirtogattanak* (Debrecen 1617);⁵⁸² Szenci Molnár Albert: *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, melyet deákul írt Calvinus János* (Frankfurt a.M. 1624);⁵⁸³ Geleji Katona István: *Titkok titka, azaz az öröktől fogva magától őszinte való... Jehovai természetben lévő... Elohim személyeknek háromi többségek felől való mennyei titkos tudomány... a minapában támadott új tévelygőknek s nevezet szerént Enyedi Györgynek... színes magyarázatától... megoltalmaztatik* (Gyulafehérvár 1645).⁵⁸⁴

Mind a négy mű alapján véve vallási tanítás, de mint címükből is kitetszik, a saját tanítás kifejtésén túl valamennyinek alapvető célja a polémia is. Félegyházi, akinek *Loci communes*e négy ízben már a XVI. században is megjelent,⁵⁸⁵ csak általában az *ellenvetésektől* védi az igaz hitet. A Szenci Molnár Albert által kibocsátott *Institutio*-fordítás polémikus vonatkozása elsősorban az, hogy református részről, noha erre konkrétan nem utal a kiadvány, főként ez tekinthető a *Kalauzra* adott válasznak. A katolikus tanítás rendszeres kifejtésére, a protestáns tanítás legrepresentatívabb művének magyarázatával születik meg a felelet. Milotai Nyilas *Mennyei tudományának* már erősebbek a polémikus vonatkozásai: a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhozatos bokrait óhajtja kiirtani. Két témakört foglal magában. Az első az Istenről szól, s benne az unitáriusok „veszedelmes” tévelygéseit igyekszik cáfolni Milotai, elsősorban Dávid Ferenc: *Az egy önmagától való felséges Istenről* (Kolozsvár 1571)⁵⁸⁶ és Johann Sommer: *Refutatio scripti Petri Carolini* (Ingolstadt, valójában Karakkó, 1582)⁵⁸⁷ című műveit. A második részben pedig a Szentírásról szóló tanítások kapcsán Pázmánynak a *Kalaluzban* a Biblia és az egyházi tradíciók viszonyáról és a bibliai szöveg hitelességének garanciáiról kifejtett állításaival vitázik. Geleji Katona *Titkok titka* című műve már eleve egy szóbeli hitvita nyomán keletkezett. I. Rákóczi György

581 RMNy 874

582 RMNy 1132

583 RMNy 1308

584 RMNy 2103

585 RMNy 430, 454,
525, 609

586 RMNy 304

587 RMNy Appendix 44

588 „Tenger az igaz
hítrül...” 93–102,
SZENTPÉTERI
Márton–VISKOLCZ
Noémi.

1641-ben zsinatot hívott össze Kolozsvárra. Erre az alkalomra Geleji az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságáról adott ki téziseket, amelyekről ő és Johann Heinrich Bisterfeld több napon át vitázott az erdélyi szász és unitárius iskolamesterekkel.⁵⁸⁸ E vitán elhangzott érvelését bővítette ki Geleji a fejedelem biztatására, és nyomtattatta ki. Műve a *Mennyei tudományhoz* hasonlóan kétfrontos harcot folytat. A krisztológiai tanításokban az evangélikusokkal szemben az omnipraesentia, vagy ubiquitous, azaz Krisztus teste mindenütt való jelenvolta, vagyis az úrvacsorai tanításban különösen kiéleződött evangélikus–református különbségek képeztek a polémia tárgyát, az unitárius teológusok közül pedig a címben is megnevezett Enyedi György, valamint Johann Volkel, socinianusnak tekintett holland teológusnak a Krisztus személyére és isteni természetére vonatkozó nézeteivel vitázik a *Titkok titka*.

589 RMNy 1072

Az evangélikusok magyar nyelven két nagyobb igényű átfogó vitairatot jelentettek meg. Zvonarics Imre: *Az szent írásbeli hitünk ágainak három részre osztását* (Keresztur 1614)⁵⁸⁹ tárgyaltuk már az előző alfejezetben a Kalauzra adott válaszok között. Ennél tizenegy évvel korábban nyomtattatta ki Zvonarics Mihály az ifjabb Andreas Osiander magyarrá fordított értekezését: *Papa nem pápa, az pápának és az pápa tisztelőinek Luther értelme szerint való vallások a keresztyéni tudománynak fő részeiről* (Keresztúr 1603).⁵⁹⁰ Ez a traktátus harmincegy fejezetben szól az evangélikusok és katolikusok közötti vitás kérdésekről azaz a módszertani érdekességgel, hogy az evangélikus álláspont igazának bizonyítására elsősorban katolikus forrásokat használ, amint a címszöveg állítja: *az pápák törvényiből és némely értelmesb pápások írásiból egybeszedetött*.

590 RMNy 902

Hasonló módszertani megfontolásokból született Hendrik van Diest, franekeri és deventeri teológiai professzor *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus* (Deventer 1646) című vitairata. Ez csupán a Miatyánkot, az Apostoli Hitvallást, a Tízparancsolatot, valamint a keresztség és úrvacsora szereztetési igéit használva bizonyító anyagként – azaz hangsúlyozottan csupa olyan szöveget, amelynek tekintélyét és a hit dolgaiban való bizonyító erejét a katolikusok sem vonják kétségbe – fejt ki az egyszerű hívek számára a református vallás

legfontosabb elemeit. Diest ezt a munkáját kifejezetten magyarországi tanítványai kérésére írta. Művének magyarországi karrierjéből úgy tűnik, hogy itthon nagyon határozott igény volt protestáns részről, – nyilván a mindennapos szóbeli hitviták miatt, – a katolikusok által is elfogadott tekintélyeken nyugvó érvelésre. Diestnek ezt a munkáját hárman is lefordították magyar nyelvre. Korszakunkban jelent meg ezek közül Szoboszlai Miklós debreceni lelkész könyvecskéje: *A szent Dávidnak öt kövecskéi* (Debrecen 1648).⁵⁹¹

A csak szentírási tekintélyen alapuló vitákhoz nyújtott módszertani segítséget a bibliai citátumgyűjtemények ismertetése során már bemutatott *Szentírásbeli erősségek és biznosságok, amelyek a pápistákat, Luther, Arminius és Ariusnak követőit... az hamiságról meggyőzik*, amely 40 vitás teológiai közös helyhez rendelve, a református felfogás igazságát bizonyító bibliai locusokat sorol fel. Először Gyulaféhevárott jelent meg 1645-ben az Apafi Mihály konfirmációi vizsgaanyagát tartalmazó kötet függetlenként, később három ízben önállóan is kiadták.⁵⁹²

A teljesség kedvéért itt említjük meg, hogy vitamódszertani szempontból igen érdekes Georg Hochschild: *Cento Ovidianus de Christiani nominis hostium furore inaudito* (Keresztur 1615) című műve, amelyet „Ovidius műveiből összeszerkesztett idézetek” alkotnak. „Egy-egy sor rendszerint a klasszikus szöveg két különböző sorának kiszakított részéből áll össze”, azokból a szavakból, amelyek az evangélikusok ellenfeleire vonatkoztathatók.⁵⁹³ Ezzel a munkával érdemben még nem foglalkozott a szakirodalom.

Hogy a viták módszertani oldala, tudós jellege egyre fontosabbá vált, jelzi Ján Kučera *Consiliuma* (Trencsén 1645),⁵⁹⁴ amely azt tárgyalja, hogy a katolikusok a Szentírásból, az egyházi tradícióból, az egyháztörténetből, az ökumenikus zsinatok irataiból, az egyházatyáktól, a hívek egyetértéséből (consensus fidelium), a józan észből és a pápák rendelkezéseiből vett érveket egyaránt helytelen módon használják a hitigazságok bizonyítására.⁵⁹⁵

3.1.2.2. A harmincéves háborúhoz kapcsolódó hitviták

A harmincéves háborút közvetlenül megelőző években, valamint Bethlen Gábor első magyarországi hadjárata

⁵⁹¹ RMNy 2207.

A későbbi fordítások Uzoni Balázs, Gyulaféhevár 1658, RMK I 930 és Udvarhelyi Péter, Kassa 1661; RMK I 975. Ez utóbbi fordítás előszava szerint már 1646-ban készen állt, csupán a nyomtatás halasztódott.

⁵⁹² *Az egész keresztényi vallás rövid fundamentumi...*, Gyulaféhevár, 1645, RMNy 2102(3), továbbá: Gyulaféhevár, 1647, RMNy 2172; Várad, 1656, RMK I 915; Kolozsvár, 1672, RMK I 1130. Az utóbbi két kiadásban módosították a címet: *Menyország kinyitott egyetleny szoros kapuja*.

⁵⁹³ Az idézeteket ld. RMNy 1088

⁵⁹⁴ *Consilium I. quomodo universa papismi armatura prudenter sit diripienda*, Trencsén, 1645, RMNy 2120

⁵⁹⁵ Bár nem hazai nyomtatvány, de ehhez hasonló témákkal foglalkozik UJFALVI KATONA Imre, *Tractatus de patrum, concilionum, traditionum auctoritate circa fidei dogmata...*, Frankfurt, 1611, RMK III. 1095. Szegedi Dániel is, sokszor emlegetett *Itinerarium catholicum*jának végén (RMNy 1104) hosszan sorolja azokat

a módszertani és vitaetikai követelményeket, amelyeket Pázmánynak a feleletben, legalábbis Szegedi szerint, követnie kellene.

kezetén és folyamán (1616–1622) hirtelen megugrott a vitairatok száma. Már a prédikációs kötetek ismertetésénél is érzékeltetni lehetett, hogy ez az esemény az egyházi életben is erős hullámokat vert. A Pázmánnyal folytatott vitákban megemlített egyik-másik iraton is érződött már a közelgő háborús idők hangulata. Ilyen elsősorban az *Itinerarium catholicum* (Debrecen 1616),⁵⁹⁶ amely az evangélikusok és reformátusok nevében folytatja a vitát az egyház történeti folytonosságáról. Azaz az irénicum, a protestáns egység teológiáját vallva fejt ki mondanivalóját. A protestáns egység gondolatának teológiai, egyházpolitikai és politikai vonatkozásairól a belső protestáns viták tárgyalásakor külön alfejezetben foglalkozunk majd, most csupán jelezzük, hogy e vitakör jelentős része szoros kapcsolatban áll a háborúval.

A másik ilyen, már említett írás Milotai Nyilas István rövid pamfletje: *Miért nem felelnek a prédikátorok a Kalauzra*. (Kolozsvár 1618).⁵⁹⁷ Erre adott válaszában írja Pázmány: *Meg nem nevezem ki volt, de sok fő emberrel megbizonyíthatom, hogy egy felföldi kálvinista főember nagy erős hitre mondotta, hogy ő a prédikátoroknak prédikálásából vette eszébe, hogy háborúság leszen, sokkal előbb, hogy sem az erdélyi fejedelem kiindult volna Erdélyből.*⁵⁹⁸

Bethlen magyarországi hadjáratait egyébként, mint említettük,⁵⁹⁹ nyomtatásban megjelenő politikai viták is kísérték, amelyeknek erős vallási, teológiai vonatkozásai vannak. Ezeket a történelmi, politikai tárgyú műfajokhoz soroltuk, mivel erős vallási-teológiai kapcsolódási pontjaik ellenére sem a hitélet megélését, kiteljesítését szolgáló írások, ezért e fejezet szempontrendszerének keretei közé, amely az egyházi és hitélet igényei által létrehozott, és funkcionálisan ezeket szolgáló műfajokat vizsgálja, nem szoríthatók be.

Itt viszont további hat olyan, kivétel nélkül magyar nyelven íródott vitairatot kell még számba venni, amely közvetlenül a háborús idők atmoszférájában fogant. Közülük három az egyház témájához kapcsolható: Szenci Molnár Albert: *Secularis concio evangelica, azaz jubilaeus esztendei prédikáció... cum appendice de idolo Lauretano...* (Oppeheim 1618);⁶⁰⁰ Pálházi Göncz Miklós: *Az római Babylonnak kőfalai* (Keresztur 1619)⁶⁰¹ és Pathai István: *Amaz hétfejű és tíz szarvú fene bestian ülő... parázna*

596 RMNy 1104

597 RMNy 1163

598 PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére*, Pozsony, 1620, In *Pázmány Péter Összes művei*, V, Budapest, 1900, 274.

599 Vö. a Pázmány hitvitái a Kalauz után című alfejezet végét

600 RMNy 1166

601 RMNy 1184

Babillónak meztelenségének tüköre (Pápa 1626).⁶⁰² Három általában tárgyalja a protestánsok és katolikusok közötti vitás kérdéseket. Ez a három egyetlen szerző Kecskeméti C. János tollából látott napvilágot: *Fides Jesu et Jesuitarum, azaz a mi Urunk Jezus tudományának a jezsuiták tudományával való összevetése*. (Bártfa 1619),⁶⁰³ *Catholicus református, azaz egynéhány vetölkedés alá vettett hitnek ágazatának magyarázatja*. (Kassa 1620)⁶⁰⁴ és *A pápisták és mi közöttünk vetélkedésre vettett három fő artikulusokról: a keresztségről, úrvacsorájáról és az Antikrisztusról való prédikációk*. (Bártfa 1622).⁶⁰⁵ A hat műből tehát kettő, Szenci *Jubilaeus esztendei prédikációja* és Kecskeméti *Catholicus reformátusa* hitvitázó prédikáció, a másik négy tulajdonképpeni vitairat.

Szenci valójában Abraham Scultetus, heidelbergi udvari prédikátornak a reformáció kezdetének százéves évfordulóján tartott ünnepségeken tartott beszédét fordította magyarra. A szöveg a kialakulófélben lévő protestáns egyháztörténet-írás szemléleti alapjait tükrözi. Tisztázza a protestantizmus és a középkori egyház viszonyát, amennyiben a láthatatlan egyháznak Krisztus egyetlen egyházakénti létezését üdvtörténeti tényként kezelve, annak a pápaság idejében lévő helyzetét Júda országának Manassé király idejében lévő helyzetéhez hasonlítja. Ebben az időszakban ugyanis az igaz egyházon a bálványozás, babonáság és tyrannica zsarnokság uralkodott el mindaddig, amíg Jósias király meg nem találta az Isten törvényének elveszett könyvét, s az igaz isteni tiszteletet az egész nép nagy öröme helyre nem állította (Királyok II. könyve 23). Az evangélikusok és reformátusok viszonyának értékelésében pedig már az is állásfoglalásnak számít, hogy a református Pfalzban Luther fellépésének századik évfordulóján rendezték az ünnepségeket, ezáltal kifejezésre jutott, hogy a reformációt teológiai, lelki, vallási értelemben egységes mozgalomnak, egyetlen folyamatnak fogják fel. Ebben a tekintetben ez a prédikáció az irénicum, azaz a protestáns békességszerzés jegyében folytatott vitákkal is érintkezik. Fontos darabja Szenci kiadványának a lorettói Mária szoborról latinul csatolt függelék is, amely a harmincéves háború előtt Európában folytatott egyik nagyfontosságú hitvitáról ad hírt a magyarországi olvasónak.⁶⁰⁶

602 RMNy 1372

603 RMNy 1171

604 RMNy 1214A

605 RMNy 1256

606 A függelékéről ld. TURÓCZI TROSTLER József tanulmányát: Szenci Molnár Albert Heidelbergben, Filológiai Közöny 1955, 9–18, 139–162, és UÓ, *Magyar irodalom – világirodalom*, 2. köt., Budapest, 1961, 109–155; továbbá VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert műveiben*, Budapest, 1979.

Pálházi Göncz Miklós Balthasar Meisner, wittenbergi professzor egyik tanítványának, Johann Rodenburg antverpeni poétika professzornak *Dissertatio de muri Babylonis Romani demolitione* című munkáját fordította magyar nyelvre, amely tulajdonképpen már válaszként íródott Jakob Reihing jezsuita professzor *Muri civitatis sancti* (Köln 1615) című vitairatára. A tizenkét bástyát tizenkét alapvető teológiai tanítás szimbolizálja. Vagyis Pálházi folytatja azt az evangélikus hagyományt, amely a Wittenberg szellemiségében fogant teológiai gondolkodást terjeszti magyar nyelven, amelyre Osiander, Meisner, Hafenreffer, Hutter más műveinek magyar nyelvű kiadása kapcsán már eddig is rá lehetett mutatni.

Pathai István *Parázna Babillója* noha csak 1626-ban jelent meg nyomtatásban, amint azt magának Pathainak 1619. május 31-én és 1619. július 31-én írt levelei bizonyítják, már hét évvel korábban kiadásra kész állapotban volt.⁶⁰⁷ A mű két fő témája az igaz egyház fogalma és a Biblia helyes értelmezése, azaz a protestáns–katolikus viták két fő csomópontja. Pathainak ez az írása nem tartozik a *Kalauz* körüli vitákhoz, noha Győri Levente megállapítása szerint nyelvén erősen megmutatkozik a *Kalauz* hatása, s különösen vitamódszertani kérdésekben több vonatkozásban is reagál Pázmány nagy művére. Részben tekintélyként citálja, részben rámutat érvelésének következetlenségeire. Győri véleménye szerint olyan erős ez a kapcsolat, hogy Pázmánynak az előző fejezetben tárgyalt *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című művében valószínűleg a Pathainak adott választ kereshetjük.⁶⁰⁸ Győri további megfontolásra érdemes felvetése mellett számunkra most az a lényeges, hogy Pathai munkája is az 1618–1622-es éveknek a katolikusok ellen kiéleződött hangulatában fogant. Amikor a kötet 1626. évi kinyomtatása után Eszterházy Miklós nádor kezébe került, Pathai valószínűleg a megtorlástól tartva a Dunántúlról, addigi működési helyéről a Bihar megyei Belényesre távozott. Ez persze erősíti Győri feltételezését, hiszen Pázmány éppen Bihar vármegyének ajánlotta imént említett *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról* szóló művét, de Pathai személyére vagy művére a bevezető részekben még csak nem is céloz.

607 A magyar és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára – Codex evangeliconum utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania diplomaticus, fecit Andreas Fabó. I. Pest, 1869, 200–201. és Magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár, IV, Budapest, 1905, 76.

608 GYŐRI Levente, Pázmány Kalauzának hatása Pathai István vitairatára, ItK 1998, 339–410.

Kecskeméti három említett munkája is nyilvánvalóan a harmincéves háború kezdeti szakaszának hangulatából táplálkozott. Kettővel európai vitákat közvetít Kecskeméti, hiszen a Johann Fischarttól fordított *Fides Iesu et Jesuitarum* a nemzetközi jezsuitaellenes polemikus irodalom egyik fő darabja.⁶⁰⁹ Már az *Itinerarium Catholicum* egyik vita-módszertani törekvése is az volt, hogy beszorítsa Pázmányt az „egy jezsuita” szerepkörébe. Ezt a fogást terjeszti ki Kecskeméti a katolikus álláspont egészére, s ezzel a magyar nyelvű viták kontextualitásában ez a vitadarab is kapcsolatba kerül a *Kalauzzal*, hiszen ez a mű is csak egy jezsuita írása, és nem maga a katolikus álláspont. Ugyancsak az európai viták felé tágtítja a horizontot a később a magyarországi puritanizmusra nagy hatást gyakorló William Perkins eredetileg angolul írt,⁶¹⁰ de latin átdolgozásból Kecskeméti által magyarított *Catholicus református* (Kassa 1620)⁶¹¹ című traktátus.

A *pápisták és mi közöttünk vetélkedésre vettett... artikulusokról* 1622-ben Bártfán kinyomatott hitvitázó prédikációit 1619-ben mondta el Kecskeméti a bártfai templom-ban.⁶¹² Ez a kötet ugyancsak besorolható a Pázmány *Kalauz*ára reagáló írások közé is, hiszen a lapszálon hivatkozott források között igen gyakran tűnik fel az érsek műve.

A harmincéves háborúval kapcsolatos protestáns vitairatoknak tehát három fő törekvése figyelhető meg: 1. Bekapcsolni a magyarországi vitákat az európai gondolkörökbe. 2. Reagálni Pázmány műveire, rombolni a *Kalauz* hatását. 3. A jezsuitaellenesség hangoztatásával taktikailag hasonlóan osztani meg a katolikus tábort, mint azt a katolikusok a református–evangélikus különbségek kiélezésével a protestáns táborral próbálják megtenni, vagyis elválasztani a jezsuitákat és a jezsuita álláspontot a katolikus hívektől, az igaz katolikusok hitétől.

Végül három, külön ismertetést nem kívánó, latin nyelvű iskolai vizsgatétel tekinthető még témájánál fogva átfogó jellegű vitairatnak, ezeknek pusztán létezése is jelzi, hogy az 1640-es évek végére különösen az evangélikusoknál vált az iskola a hitről szóló viták terepévé.⁶¹³

609 VÁSÁRHELYI Judit: *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója*, In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1981, Budapest, 1983, 253–271. és BÀN Imre, *Apácai Csere János*, Budapest, 1958, 65–66.

610 *A Reformed Catholike*. Cambridge, 1598.

611 RMNy 1214A

612 RMNy 1256

613 TARNÓCI Martin, *Speculum orthodoxiae Lutheranae in quo videnda proponuntur 1. Inductiva eiusdem 2. Promotiva 3. Appertinentia... in gymasio Trenchiniensi respondente Valentino Perennyei...*, Trencsén, 1649, RMNy 2296; TARNÓCI Martin, *Statera theologica adversus Coturium. Resp. Isaaco Draschkoviczky...*, Trencsén, 1650, RMNy 2350; SINAPIUS, Joannes, *Nodus Gordius ditorum Theandri Lutheri praecipuorum et in controversiam non raro venientium... per Johanem Sinapium palestra Galgotzensis rectorem... respondente Andrea Johande...*, Trenchinii 1652, RMNy 2449

614 RMNy 888

615 OZORAI Imre

Az Krisztusról és az ő egyházáról, esmét az Antikrisztusról és az ő egyházáról, Krakkó, 1535, ld. MKsz 1976, 158, HOLL Béla.

616 Időrendben haladva itt kell megemlíteni, hogy az egyház fogalmával álltak kapcsolatban azok az egyházpolitikai viták, amelyek a zsolnai zsinat után lángoltak fel az evangélikusok és katolikusok között, s amelyeket a Pázmánnyal folytatott viták között ismertettünk.

617 RMNy 1522. Noha Király a címlapon állítja, hogy Hunnius művéről van szó, az eredeti munka pontos bibliográfiai azonosítása eddig nem sikerült. Vö. ItK 1923, 26, THIENEMANN Tivadar.

618 SZALÓCZI Mihály, *Az Isten-ember Jézus Christusnak személye felől igazán értő tanítóknak választételek*, Sárospatak, 1660, RMK 1969

619 1. Ádám-tól

az özönvízig, 2.

Az özönvíztől a törvény kiadásáig. 3.

A törvény kiadásától Krisztusig. 4. Krisztustól.

620 RMNy 1401

621 RMNy 1670

Az eredeti cím: *Seven dayes conference, betweene a catholicke Christian and a catholicke Romane.*

Concerning some controversies of religion, London, 1613.

3.1.2.3. Vitairatok az egyházról

Láthattuk, hogy az átfogó jellegű vitairatoknak is egyik leghangsúlyosabb kérdése az egyház fogalma, mibenléte, történetisége. Szép számmal akadnak olyan munkák is, amelyeknek kifejezetten ez a kérdés áll a középpontjában. Az általunk vizsgált időszakban ezek közül az első Eszterházi Tamás nagymagyarai és Kürti István szeredi lelkészek közös fordítása: *Az igaz anyaszentegyházról és ennek fejeéről a Krisztusról, ismét a római anyaszentegyházról és ennek fejeéről, az római pápáról való artikulus* (Sárvár 1602).⁶¹⁴ A címszöveg az első magyar nyelvű nyomtatott vitairatnak, Ozorai Imre 1535-ös művének a címét idézi.⁶¹⁵ A fordítás alapjául Aegidius Hunnius, wittenbergi teológiai professzor műve szolgált, az *Articulus de ecclesia vera et hujus capite Christo pontificiis opposita* (Frankfurt 1596). Azaz Eszterháziek a wittenbergi orthodoxia és polemika még erősen XVI. századi jellegű, dichotóm gondolatvilágát közvetítik a magyar híveknek.⁶¹⁶

Hunniusnak egyébként még 1654-ben is jelent meg magyar nyelven írása Király Jakab osgyáni prédikátor tollából: *Mise-nem-mise, azaz a miséről való tudománynak ostromlása, meghamisítása és elrontása* (Kassa 1654).⁶¹⁷ Mivel Király Hunnius traktátusának társműveként a Szentháromság személyeiről szóló saját értekezését adta közre, később a reformátusoktól kapott feleletet a Krisztus személyére vonatkozó tanítások kapcsán.⁶¹⁸

A világtörténelmet négy korszakra tagoló, XVI. századi wittenbergi gondolkodás⁶¹⁹ szemléletét idézi Florian Duchon németlipcsei lelkész műve: *Antithesis veteris et novae ecclesiae ac doctrinae Christo-Lutheranae et apostolicae ac novae Romanae* (Bártfa 1628).⁶²⁰ Ő az üdvösség történetét osztotta négy periódusra, s az időrendi határokat Jézus Krisztus, Nagy Szent Gergely és Luther személyéhez kötötte.

Medgyesi Pál a skót William Cowper gallovyai püspöktől fordította magyarra a *Hét napoki együtt beszélgetéseket* (Debrecen 1637),⁶²¹ amely egy keresztyén és egy pápista katolikusnak a dialógusával bizonyítja a protestantizmus, különösen a skóciai eklézsia régiségét.

Kaspar Preller 1638-ban Lőcsén látott szükségesnek nyomtatásban is kibocsátani egy olyan, német nyelvű hitvitázó prédikációt, amely azt az immár jól ismert kérdést feszegeti, amelyet a magyarországi hitvitákban Pázmánynak Magyarai ellen írt munkája vetett fel igen élesen: Hol volt Isten igaz egyháza Luther előtt.⁶²²

Főként az egyház témakörét, de más teológiai kérdéseket is érintett az a hitvita, amelyet Matthias Faber, híres jezsuita hitszónok robbantott ki. Faber korábban hosszú ideig ingolstadti plébánosként működött, majd az ottani egyetemen lett professzor. Már idős korában, 53 évesen lépett be 1637-ben Bécsben a jezsuita rendbe, s élete vége felé Kremsben, Sopronban, Besztercebányán és Selmecebányán volt hitszónok. Később vénségében, 1649-ben Besztercebányán kezdte osztoztatni még 1643-ban Poznanban kinyomtatott művének maradék példányait: *Wunderseltsame Abenteur, welche entspringen aus der Lutherischen und Kalvinischen Lehr.*⁶²³ Ezért érezte indítatva magát a besztercebányai evangélikus iskola tanára, Joannes Gracza, hogy válaszoljon Faber „provokációjára”. A Feleletet két iskolai disputáció formájában adta közre. Az első, amelyet május 7-én vitattak meg nyilvános vizsgán Paulus Bellobradenus respondeálásával, öt rövidebb értekezésben a megigazulás részletkérdéseit tárgyalja.⁶²⁴ A második, amelynek vitáját júliusban rendezték, az egyházzal kapcsolatos kérdéseket taglalja két fejezetben.⁶²⁵ Faber viszontválaszai Gracza disputációihoz hasonló gyorsasággal születtek meg még ugyanebben az esztendőben. A megigazulásról szóló májusi tézisfüzetre szóló felelet napra pontos megjelenési idejét nem ismerjük,⁶²⁶ viszont tudott, hogy az egyházzal júliusban megvitattott disszertációra való választ Faber 1649. augusztus 10-én keltezte.⁶²⁷ Mivel az evangélikus vitapartner, Joannes Gracza 1649. augusztus elején váratlanul elhunyt,⁶²⁸ a Fabernek szóló, az egész vitát lezáró újabb viszontválaszt, amely az egyház kérdésköre mellett a viták másik sarokpontját képező kérdést, a Szentírás hitelességének garanciáit is tárgyalja, már a zólyomi származású Horváth András adta meg augusztus 25-én keltezett művével.⁶²⁹ E 80 lapos füzet nem tünteti föl kiadási évét, de az egész vita gyors lefolyása alapján nem lehet kérdéses, hogy még 1649-ben sor került kinyomtatásra.

622 *Auslegung eines Verß Danielis 12. Cap...*, Lőcse, 1638, RMNy 1736

623 E munkája éppen a Magyarországon körülötte fellángoló vitából kifolyólag ismét megjelent Bécsben 1650-ben.

624 *Vindiciae sanae et catholicae doctrinae circa materiam... iustificationis...*, Trenchinii 1649, RMNy 2290

625 *Vindiciarum sanae et catholicae doctrinae dissertatio VI. et VII., in quibus sententia catholicorum circa materiam de ecclesia ab absurdis... vindicatur...*, Leutschoviae 1649, RMNy 2267. A respondens Esaias Fabricius volt.

626 FABER, *Vindex vindiciarum acatholicae doctrinae circa materiam de justificatione*, Tyrnaviae 1649, RMNy 2279

627 *Vindex vindiciarum doctrinae acatholicae, quas contra Libellum Germanicum, sub titulo Wunderseltsame Abendtheur... evulgavit...* Joannes Gracza, Bécs, 1649, RMK III 1718

628 Vö. Alexander Curtius 1649. augusztus 7-én tartott gyászbeszédével: *Oratio funebris habita in funere... Johanni Gracza...*

Trenchinii 1649, RMNy 2287

629 *Disquisitio, qua Romanam Hildebrandinam ecclesiam... ab antiqua Romana ecclesia in multis degenerasse; item, unde hominibus Scripturam Sacram esse verbum Dei constare possit, et ubi ecclesia... ante Lutherum fuit...*, Trenchinii (1649), RMNy 2291

630 FASCHKO, Jacobus,
*Unica verae ecclesiae
 infallibilis nota, pura scilicet
 Verbi divini praedicatio...*
 respondente Venceslao
 Dentulino..., Trenchinii
 1650, RMNy 2344

Nincs konkrét utalás arra, hogy Jacobus Faschkónak 1650-ben a báni gimnáziumban megvitatott vizsgatételei még a Faberrel folytatott harccal állanának összefüggésben, de nem is lehet kizárni ezt az eshetőséget, mivel ez alkalommal az igaz egyház csalhatatlan ismertető jegye, az ige tiszta prédikálása volt a téma.⁶³⁰

Az egész eseménysor gyors lezajlása megintcsak az evangélikusoknak azt az 1640-es években már egyértelműen megfigyelhető kettős törekvését tükrözi, hogy a hitviták lehetőleg ne a vulgáris nyelveken, hanem latinul folyjanak, és lehetőleg ne a templom és a szószék, hanem az iskola legyen a színterük, s megvívásuk nem a lelkészek, hanem az iskolamesterek feladata. Jellemző ezért, hogy a vitába utólag belépő Horváth András is rektor, 1646-tól Zsolnán, 1649-től pedig Kassán. A katolikus fél ebben az esetben valószínűleg azért fogadta el a polémia nyelvét a latint, mert megcélozható közönségként nyilván nemcsak a királyi Magyarország városainak német polgárságát, hanem az ott élő magyarokat, elsősorban a nemességet is számba vehette, ezen rétegek közös nyelve pedig a latin volt. Ebben az esetben tehát az anyanyelv mellőzése nem szűkítette, hanem sokkal inkább tágíthatta a potenciális olvasói kört.

Még egy fontos körülményre figyelmeztet hangsúlyosan a vita gyors menete. Nyilvánvaló ebből ugyanis, hogy itt a résztvevők már meglévő, kész, rendelkezésre álló, általánosan ismert érveket mozgatnak, aktualizálnak, ismételtetnek újra és újra. A már megállapított igazságok, tanítások sem alakulnak tovább, nem a gondolatok megújítását, továbbvitelét szolgálják e viták, hanem tisztán publicisztikai célúak. Azaz a nyomtatott nyilvánosság erőterében esetleges újabb hívek szerzéséért, illetve a régiek megőrzéséért folyik a harc, ahol a tét immár nem a gondolat megszületése, hanem alkalmazása egy sajátos céllal.

A Faber-féle polémiaival gyakorlatilag egy időben, sőt már azt megelőzőleg is, 1646-tól kezdve Bonaventura Hocquard, a pozsonyi ferenceseknél a rendi teológiai főiskola generalis lektora a pozsonyi, kassai, szakolcai és galgóci evangélikusokkal folytatott szóbeli hitvitákat. Ezek keretében jelentette meg 1648-ban és 1649-ben Bécsben összefoglaló vitaművének két kötetét *Perspec-*

*tivum Lutheranorum et Calvinistarum in duas partes divisum.*⁶³¹ Ez az evangélikusok részéről egész válassorozatot kapott. Zacharias Kalinka, a privigyei evangélikus iskola rektora 1652-ben, 1653-ban és 1654-ben négy iskolai disputációt is tartott cáfolására. Az elsőben az a régóta ismerős kérdés került terítékre, hogy vajon a római egyház azonos-e az igaz egyházzal. A továbbiaknak a megigazulás, a szentségek száma, a gyónás és az átlényegülés (transsubstantiatio) volt a tárgya.⁶³² Nem lehet egészen független Kalinka disszertációsorozatától az sem, hogy 1654-ben a báni iskola rektorának, Joannes Institorisnak Illésházy Gábor, Trencsén örökös urának határozott utasítására kellett nyomtatásban is közre adnia az ugyancsak a transsubstantiációról pünkösdkor tartott iskolai vizsgatéziseit.⁶³³

Rendkívül kényes ügy lehetett az egész Hocquarddal folytatott vita. Ugyanis Kalinkát megelőzve már Dániel Láni, galgóci prédikátor is terjedelmes művet írt a ferences lector generalis *Perspectivuma* ellen. Ennek kinyomtatására 1651 májusában a kassai tanácstól kért segítséget, amelyet azonban nem kapott meg, de a válaszadást annyira fontosnak tekintette, hogy 1654-ben és 1659-ben a wittenbergi egyetem professzorainak és a magyar evangélikus főrendeknek a támogatásával végül is megjelentette két hatalmas kötetét Wittenbergben és Lipcsében.⁶³⁴ Kalinka valamennyi disputációját *permissu et approbatione superattendentali* adták közre, vagyis láthatóan a magyarországi evangélikus egyház „hivatalos” álláspontjának számítottak.

3.1.2.4. A pozsonyi szellem

Az 1640-es évek első felének talán legérdekesebb, még Magyarországon kívül is (sőt még a 18-19. században is) tovább hullámozó hitvitája az úgynevezett pozsonyi szellem jelenéseinek hitelessége és értelmezése körül keletkezett. Kopcsányi Mihály, címzetes szerémi püspök 1643-ban tette közzé Pozsonyban erről szóló tudósítását a *Narratio rei admirabilis*,⁶³⁵ melyben elbeszéli, hogyan

⁶³¹ RMK III 7617 és RMK III 7621

⁶³² A négy disszertáció címének első mondata megegyezik: *Lucidissimi specilli perspectivo Lutheranorum obtuso, quod monachus Bonaventura Hocquartus fabricavit: Disputatio prima de nomine Evangelici et unitate sanctae matris ecclesiae Catholicae et apostolicae... respondente Johanne Müllero...*, Trenchinii 1652, RMNy 2443; ... *Disputatio secunda... de justificatione... respondente Matthia Mescho...*, Trenchinii 1653, RMNy 2493; ... *Disputatio tertia... de numero sacramentorum, de confessione et satisfactione... respondente Johanne Regis...*, Trenchinii 1653, RMNy 2494; ...

Disputatio quarta de transsubstantiatione, de reali praesentia corporis et sanguinis Domini in usu sacramenti et extra usum, de communione sub una specie et effectu... respondente Johanne Habermanno..., Trenchinii 1654, RMNy 2555

⁶³³ *Dissertatio philosophico-theologica, qua ex principibus philosophicis maxime ex natura accidentis refutatur dogma pontificium de transsubstantiatione panis Eucharistici in corpus et vini in sanguinem Dominicum... respondente Michaele Institoris...*, Trenchinii 1654, RMNy 2552

⁶³⁴ RMK III 1920 és RMK

III 2065. Vö. MKsz 1901, 335.

⁶³⁵ *Narratio rei admirabilis ad Posonium gestae de spiritu quodam a 24. Julii anni MDCXLI usque ad 29 Junii MDCXLII. ex purgatorio cuiusdam virginis apparente, loquente, auxilium petente ac tandem liberato, decerpta ex juratis testibus et actis publicis, quae asservantur in tabulario seu archivo... capituli Posoniensis, Posonii 1643, RMNy 2019*

636 Valószínűleg ez az a Pieta-szobor, amely ma a pozsonyi dóm egyik mellékolttárát díszíti. Vö. *Súpis pamiatok na Slovensku I*, Bratislava, 1967, 189.

637 Magyarul: RMNy 2018A; példány sajnos nem maradt fenn, de egykori létezése bizonyos; németül Pozsonyban RMNy 2018, és Augsburgban RMK III 1600; csehül RMNy 2020; olaszul: Apponyi Hungarica 2034; lengyelül: ESTREICHER, Karol, *Bibliografia Polska* 1–33, Kraków 1875–1939, XX, 71.

638 Vö. *Mária halálra váltaknak és megholtaknak anyja új gyülekezetének rendtartása Pozsonyban Szent Márton egyházába helyeztetett Boldog Asszonyunk képe előtt, mely a purgatórium-béli lelkek megszabadulásokért tisztelgetik...*, Pozsony, 1647, RMNy 2188

639 VOETIUS, Gisbertus, *Selectarum disputationum theologicarum pars secunda*, Ultrajecti, 1654, 1139–1193, Vö. RMK III 6345

jelent meg a Linzből hajón Pozsonyba érkező és ott a Pálffyak palotájában lakó, húsz éves Regina Fischernek a néhai pozsonyi külvárosi bíró, Johann Clement Zwesspenpauer szelleme a tisztítótűzből, hogy segítséget kérjen megszabadulásához. A szellem jelenéseiről több tárgyi bizonyítékot is hagyott maga után, például kezének különböző tárgyakba beleégetett lenyomatát. Végül a leányzó segítségére siető ferences, majd jezsuita atyák segítségével szóbeli kapcsolatba is lépett Reginával. Beszámolt arról, hogy még életében gyilkosságba esett, amelyet eltitkolt, s hogy addig nem szabadulhat meg a purgatóriumból, amíg elkövetett bűnéért özvegye kétszáz aranyat nem fizet meg. Mivel az egyébként evangélikus vallású özvegy erre nem volt hajlandó, a megjelölt összeget a ház ura, Pálffy Pál fizette ki. Pálffynak ugyanis nem sokkal korábban halt meg az édesanyja, s a szellem hálából vállalkozott arra, hogy bizonyos üzeneteket átad neki a másvilágon. A már megszabadult szellem még egyszer megjelent Pozsony határában Georgius Scheibele szobrász előtt, akinek elmondta, hogy milyen Pieta-szobrot kell felállítani az események emlékére.⁶³⁶ A Kopcsányi által összeállított füzet a csudás események elbeszélésén kívül tartalmazza az események hitelességének kivizsgálására felállított egyházi bizottság működésének aktáit, a kihallgatott tanúk névsorát és vallomásait.

Kopcsányi kis füzete nem vitairat. A vallásos olvasmányok műfaji csoportjába tartozik, annak tárgyalásakor ismételten utalunk majd rá. Az események azonban óriási visszhangot váltottak ki. Mai ismereteink szerint a tudósítás még 1643-ban megjelent magyarul, németül, biblikus cseh nyelven, olaszul, lengyelül.⁶³⁷ 1647-ben pedig a – feltehetően az események emlékére készült – Pieta-szobor körül már komoly helyi kultusz alakult ki, valószínűleg ennek ápolására hozták létre 1647-ben a *Mária halálra váltaknak és megholtaknak anyja* elnevezésű vallási társulatot.⁶³⁸

Szilágyi Benjámín István, váradi rektor pedig még 1643 tavaszán elküldte Kopcsányi latin elbeszélését Gisbertus Voetiushoz, aki 1654-ben cáfoló válaszával együtt újranyomatta.⁶³⁹ Kopcsányi tudósítása még csaknem száz év múlva is komoly érdeklődést keltett. 1738-ban a Voetius által kiadott szöveg német fordítását közölte

újra vitatkozó megjegyzésekkel Eberhardt David Hauber a *Bibliotheca acta et scripta magicában*.⁶⁴⁰

A legnagyobb vihart azonban a királyi Magyarország nyugati felén élő evangélikusok között kavarta Kopcsányi beszámolója. Lippay György esztergomi érsek megbízásából ugyanis Tomáš Bielavý (Belovius, Bielavius) pozsonyi kanonok cseh nyelvre is lefordította, sőt *Dennica* (Pozsony 1643) (Phosphorus, Hajnalcsillag) címmel egy rövid, önállóan írt vitairatot csatolt hozzá, amelyben a szellem jelenéseivel a katolikus vallás tíz fontos alaptételét kívánta bizonyítani.⁶⁴¹ Munkáját Bielavý 1643. április 12-i keltezéssel Illésházy Gáspárnak, valamint Liptó vármegye egyházi és világi előljáróinak ajánlotta. Látható, hogy a szobor körül kialakuló kultusz, az események elbeszélésének szláv, német (és magyar) fordítása, Bielavý vitairata, és az eléje írt ajánlások mind-mind az említett vidék rekatolizációját célozták. Érthető ezért, hogy az itteni evangélikusok tollából hamarosan négy válasz is napvilágot látott. Zachariáš Láni, biccsei szuperintendens már 1643-ban elkészült feleletével, amelyet valószínűleg Adam Wolfius exuláns lelkész biblikus cseh nyelvre is lefordított.⁶⁴² Szerinte a Pozsonyban megjelent szellem valójában a Sátán volt, aki a fény angyalának, illetve bizonyos elhunyt Klementnek az alakját öltötte magára. Láni válaszával kapcsolatban rendkívül érdekes R. J. W. Ewans megjegyzése, aki szerint a katolikusoknak ebben a kérdésben sikerült megosztani a protestánsok táborát. A reformátusok ugyanis a jelenések hitelességét vonták kétségbe,⁶⁴³ míg az evangélikusok, mint látható, az események hitelességét elfogadva azok értelmezését vitatták.⁶⁴⁴

a valóságban más sajátosságokat mutatott, ennek megítélése azonban példány hiányában nem lehetséges, s különben sem éreznénk magunkat kompetensnek a kérdésben.

⁶⁴² LÁNI, Zachariáš, *Pseudo spiritus Posoniensis, sive discursus ex Sacra Scriptura, vetustioribus patribus, adeoque ipsius etiam sanioribus pontificiis ostendens spiritum Posonij apparentem non alium fuisse, quam Satanam in angelum lucis et animam demortui cuiusdam Clementis transfiguratum, cui accessit dissipatio Luciferi papistici...*, Trenchinii 1643, RMNy 2035. Mivel Bielavý munkájára latin nyelven is válaszoltak, nem zárható ki, hogy az *Phosphorus* (vagy *Lucifer*) címmel latinul is megjelent, erre nézve azonban konkrét adat nincs.

⁶⁴³ Ld. Voetius idézett műve.

⁶⁴⁴ Vö. J. W. R. EWANS, *The Making of the Habsburg Monarchy. 1550–1700*, Oxford, 1979, 392–393.

⁶⁴⁰ *Bibliotheca acta et scripta magica.*

Nachrichten, Auszüge und Urteile von solchen Büchern und Handlungen, welche die Macht des Teufels in leiblichen Dingen betreffen, Viertes Stück, Lemgo, 1738, 229–276.

Sőt a tudósítást német nyelven modern szövegkiadásban az eredeti dokumentumok fotóival ismét közzétette

Alexander M. GAIBL, *Narratio rei admirabilis*, Pressburg, 1910.

⁶⁴¹ Vö. RMNy 2020.

Bielavý kiadványából sajnos példány nem ismeretes. Pontos címleírása Josef Jungmann XIX. századi bibliográfiájában maradt fenn: *Historie literatury české...*, Druhé vydání, Praha, 1849, V, 1161.

Ebből ítélve ugyanazon az RMNy által biblikus csehnek nevezett nyelven készült, mint a trencsényi nyomda ebben az időszakban napvilágot látott, evangélikus, szláv nyelvű kiadványai. Nem lehetetlen azonban, hogy a rózsahegy-i születésű Bielavý nyelve

645 HADIK, Alexander, *Apodixis theologica, hoc est certissima demonstratio vanissimi conatus Luciferi Belaviani, quo ecclesiis Evangelicis specie decem fidei articulonum hodie ecclesiae verae necessarium nuper imponi tentatum est, respondente Stephano Scholio...*, Trenchinii 1644, RMNy 2082; KUČERA, Ján, *Dissipatio phosphori fatui coecos 10. radios spargentis...*, Leutschoviae 1644, RMNy 2067.

A pozsonyi szellem jelenései körül keletkezett vita eddigi legteljesebb összefoglalását ld. KVAČALA, Ján, *Dejiny reformácie na Slovensku*, Lipt. Sv. Mikuláš, 1935, 204–205.

646 Vö. RMNy 1352, 1467

647 RMNy 1132

648 RMNy 1351

649 Vö. RMNy 1427 és 1485

A Bielavý *Dennicájával* folytatott polémia a következő évben fejeződött be. A vitákról vallott evangélikus nézeteknek megfelelően, az iskolák vállalták magukra a további válaszadást. Alexander Hadik báni rektor személyesen is meghívta az Illésházy testvéreket és apjukat, Gáspárt, Gábort és Györgyöt a báni iskolában Bielavý állításainak cáfolása céljából tartott nyilvános vitára. Az Illésházyak rózsashegyi iskolájában pedig Ján Kučera, ottani rektor adott ki ellene téziseket.⁶⁴⁵

3.1.2.5. Vitairatok a Szentírásról

Az egyház kérdése mellett a Szentírással kapcsolatos kérdések jelentették a XVII. század első felében a protestáns–katolikus vallási viták másik fő csomópontját. Elsősorban magukat a magyar nyelvű bibliakiadásokat kísérték olyan viták, amelyek a Szentírás anyanyelvre való fordításának lehetőségeiről és módjáról szóltak, valamint érintették az értelmezés különböző kérdéseit. Korábbi fejezeteinkben bemutattuk már az e tekintetben legfontosabb hitvitabokrot, ezért most csak futólag utalunk rájuk újólá. Károli Gáspár és Szenci Molnár Albert bibliakiadásainak előszavaira reagált 1626-ban a Káldi György-féle katolikus bibliafordításához csatolt függelék, az *Oktató Intés*, amelyre Dengelegi Péter *Rövid anatómiája* válaszolt.⁶⁴⁶ Az átfogó vitairatok, illetőleg más témákkal is alaposan foglalkozó kiadványok közül Milotai Nyilas István: *Menyei tudomány szerint való irtoványát* (Debrecen 1617)⁶⁴⁷ kell újra megemlítenünk, amely Pázmány *Kalauzjának* a Szentírásról szóló részeivel vitázik. Pázmány maga pedig, mint említettük, a *Kalauzon* kívül *A Szentírásról és anyaszentegyházról* (Bécs 1626)⁶⁴⁸ írott későbbi művében foglalkozott alaposabban ismét az idetartozó kérdésekkel, amelyre Pécsváradi Péter váradai prédikátor felelt.⁶⁴⁹

A puritanizmus korszakából két fontos református munka emelendő ki e tárgyban. A szó szoros értelmében egyik sem vitairat, de a téma teljes áttekintése érdekében itt sem hagyhatók figyelmen kívül. Johann Heinrich Bisterfeld két teológiai disputációjáról van szó. Az első a Szentírás *eminenciáját* tárgyalja, amely magában foglalja a Szentírás isteni méltóságát, kanonikus tekintélyét, teljes

tökéletességét, az üdvösséghez elégséges voltát, valamint világosságát.⁶⁵⁰ A második a Szentírás *genuinus sensus*ának, azaz természetes, igaz (veleszületett) értelmének megállapításához szükséges hermeneutikai eljárásokkal foglalkozik, továbbá az ige általános hasznáról szól, azaz arról értekeznek, hogy a Szentírás tekintendő normának a magán- és a közélet minden vonatkozásában.⁶⁵¹ Bisterfeld első disputációjának témáját, a Szentírás méltóságát 1645-ben Medgyesi Pál *Égő szövétnéke* magyar nyelven is kifejtette.⁶⁵²

1641-ben a trencsényi evangélikus iskolában Alexander Hadik tűzött ki a Szentírással foglalkozó tétéleket nyilvános megvitatásra. Munkája két részre tagolódik. Az elsőben arról értekeznek, hogy a Szentírás isteni sugalmazottságáról, vulgáris nyelvű fordításairól, a kánonhoz tartozó könyvek számáról, és a Szentírás értelmezéséről szilárd és megnyugtató tanítása van az evangélikus egyháznak, határozatlan és bizonyágtalanságban tartó a katolikusoknak. A másodikban, hogy az evangélikus egyházban a lelkészek hivatalba állításának rendje megfelel a Szentírás normáinak, a katolikus egyházban nem.⁶⁵³

Különösen Bisterfeld és Medgyesi művei jelzik, hogy a Szentírás körüli kérdésekről szóló viták az 1640-es években már új dimenziókba kerültek. A fordítás jogosságán és lehetőségein túl, amelyekre a XVII. század első három évtizedének vitái irányultak, a szentírási szöveg tekintélye, méltósága a fő kérdés, és az, hogy elegendő garanciáját jelenti-e az üdvösségnek. Ez a kérdés pedig messze túlmutat a korábbiakon, ugyanis a Szentírásnak és a keresztény tanítás egészének a viszonyára vonatkozik. Sőt még újabb kérdésköröket vetnek fel a Szentírás hasznára vonatkozó fejtegetések, amelyek az igének a hívek mindennapi életében betöltött szerepéről szólnak, ugyanis közvetlen kapcsolatot teremtenek a bibliai szöveg és az ember egyéni léte között. E kérdésfeltevések mögött lassan már kitapinthatóvá válik a naponkénti bibliaolvasásnak a puritanizmusban kialakuló szokása, amely a Szentírást a mindennapi létre vonatkoztatott állandó kegyelmi forrásként szemléli, mint ami valószínű, konkrét útmutatást ad a hívek napi életviteléhez, cselekedeteihez. Ezzel a szentírási téma ki is emelkedik a hitviták közegeiből.

650 BISTERFELD, Johann Heinrich, *Disputatio theologica de divina Scripturae sacrae eminentia...*, Albae Juliae 1641, RMNy 1879.

Ugyanezt nyomtatták újra 1653-ban

Gyulafehérvárott *Gladii spiritus ignei, vivi et ancipitis, seu Scripturae Sacrae divina eminentia et efficientia* címmel, RMNy 2464

651 BISTERFELD, Johann Heinrich, *Beata beatae virginis ars, seu regia genuina Scripturae Sacrae sensu omnigenique usus inveniendi via...*, Albae Juliae 1641, RMNy 2366.

A cím magyarázata, hogy a boldogságos szűz a Szentírás értelmének igaz ismeretében és normáinak követésében egyaránt például szolgálhat. Bisterfeld két disputációját 1654-ben Leidenben újra kinyomtattatta Adrian Heerebord ottani professzor, akinek a figyelmét az előző szerint magyar diákjai hívták föl Bisterfeld műveire.

Vö. RMNy 2527

652 *Égő szövétnéke, avagy egy nehéz de igen szükséges kérdésnek, mely a Szentírásnak isteni méltósága felől vagygon, világos és rövid megfejtése*, Várad, 1645,

RMNy 2130

653 HADIK, Alexander, *Disputatio theologica de certitudine Scripturae Sacrae et ordine in ecclesia Lutherana...*, Trenchinii 1641, RMNy 1908

3.1.2.6. Vegyes témájú hitvitázó iskolai disputációk

Az iskolai vizsgatételekben folytatott hitvitáknak az eddigiekből is láthatóan, kettős alapfunkciójuk volt. Nyomtatványként egyrészt betölthették a tulajdonképpeni vitairatok funkcióját, azaz választ, ritkábban kezdeményezést jelentettek a nyilvánosság egyéb színterein folyó vitákban. Másrészt egy-egy nagyobb hitvitabokor tagjaként meghatározták, vagy legalábbis módosították a vita nyilvánossági terepét. Különösen az evangélikusok számára váltak e tekintetben fontos eszközzé. Az evangélikusok ugyanis, mint többször rámutattunk, igen határozottan törekedtek arra, hogy a viták ne a szószéken vagy az egyházi élet más köreiben folyjanak, hanem az iskolák legyenek a színterei.

Az előszóban és általában nagy nyilvánosság előtt, ünnepélyes külsőségek közepette tartott nyilvános vizsgák némileg más közönséget érthettek el, mint a szószékről elhangzó érvelések. A templomi gyűlésekhez képest hiányzott a kevésbé művelt réteg. Az oktatás latin nyelve ugyanis kizárta, hogy a csak anyanyelvet birtoklók is értő résztvevői legyenek a diskurzusnak. Ugyanakkor a városi, művelt polgári és klerikus rétegen kívül a környékbeli nemesség megjelenésére is számítani lehetett, hiszen e réteg is egyrészt a városi iskolákban taníttatta gyermekeit. Azaz a nyilvános disputa egy potenciális mecénási réteget is bekapcsolt az iskolai életbe.

Nem ritka eset az sem, hogy a megvitátásra kitűzött polemikus hangvételű tételeknek nem volt semmilyen kapcsolata nagyobb összefüggő hitvitákkal, vitabokorokkal, hanem egyszerűen oktatási célt szolgáltak. Olyan teológiai közös helyekről szólnak, amelyek általában szerepeltek a viták témái között. Egyszerűen megvilágítják a problémákat, ismertetik az eltérő álláspontokat, azaz felkészítik a diákokat az esetleges későbbi vitákra, vagy felvértezik a várható térítési akciókkal szemben. Természetesen az eddigiekben ismertetett disputációknak, különösen a szentírási témákra vonatkozóknak volt ilyen oktatási céljuk is. Öt hitvitázó disputációnak viszont jelenleg egyáltalán nem ismerjük az iskolai gyakorláson túlmutató semmilyen konkrét

aktualitását sem. Ezek témái: 1625-ben a kassai iskolában a böjt, 1640-ben a trencsényi Illésházy udvarban az eredeti igazságosság, azaz az embernek a bűneset előtti állapota, 1643-ban a rózsahegy-i iskolában Szent Kristóf és Szűz Mária koronája tiszteletének elítélése, 1649-ben a trencsényi iskolában a szentek segítségül hívása, 1651-ben a zsolnai iskolában a keresztség.⁶⁵⁴ Nem zárható ki, hogy egyik-másik ezek közül konkrét, aktuális eseményekhez kapcsolódik, az azonban biztos, hogy nem tartoznak bele más nagyobb nyomtatott hitvitabokorba.

3.1.3. Konvertálási esetek

Természetesen a különböző felekezetek között folyó valamennyi hitvita végső célja a hívek megnyerése, megtartása, elhódítása vagy visszahódítása volt. Ez volt az általános cél, de jónéhány olyan vitairat is akad, amely egészen konkrét konvertálási esethez köthető, vagy alapproblémája a konverzió kérdése. A sikeres térítéseket követendő példaként lehetett feltüntetni. Az áttérésre hivatkozva újabb híveket lehetett megnyerni. A már diadalmaskodott bizonyosság rendkívül vonzó, az emberek egymás cselekedeteit látva követik az előttük járók példáit. A jó példának sugalmazó ereje van. Az egyes áttérési esetek megmutatják azokat a lélektani pontokat, amelyeken keresztül saját érvelésünk a legmeggyőzőbb, s megmutatják az ellenfél gyengeségeit is. Érthető tehát, hogy különösen nevezetes személyek, papok, prédikátorok vagy főrangú emberek áttérési eseteit megpróbálták felhasználni arra, hogy példájukkal másokat is meggyőzzenek. A katolikusok által kezdeményezett viták közül elsősorban Veresmarti Mihály történetére utalhatunk vissza, mint amelyhez több vitairat kinyomtatása kapcsolódott.

Természetesen a protestánsok is igyekeztek kihasználni a számukra kedvező eseteket. Gottfried Rabe, aki korábban Prágában volt az ágostonos rend hitszónoka, 1601-ben a Húsvét utáni második vasárnapon az evangélikus hitre való áttéréséről tartott prédikációt. Német nyelvű beszédét Fabricius János, galgóci lelkész 1602. március 9-én már magyarul is elmondta ottani hívei előtt, s fordítása a következő évben nyomtatásban is

- 654 Sorrendben:
 WOLPHIUS, Joannes, *Theses theologicae de ieiunio... in schola Cassoviensi...*, Cassoviae 1625, RMNy 1339;
 LÁNI, David, *Disputatio de iustitia originali... quam proponit... comes Georgius Illieshazy... sub praesidio... Davidis Lanii*, Trenchinii 1640, RMNy 1858;
 KUČERA, Ján, *Disquisitio publica historico-theologica, quae hodiernam Romanam ecclesiam occasione illius Christophori Magni, nec non coronae beatae virginis Mariae horrendae idololatriae convincit...*, Leutschoviae 1643, RMNy 2011;
 TARNÓCI, Martin, *Asylum theosophicum continens*
 I. *Aram historicam.*
 II. *Aram dogmaticam.*
 III. *Aram polemicam.*
In his ostenditur ad Christum, non vero sanctos in nostris necessitatibus, afflictionibus preces esse dirigendam, Trenchinii 1649, RMNy 2295;
 NIGRINI, Nicolaus, *Disputatio theologica de baptismi necessitate...*, Leutschoviae 1651, RMNy 2379

655 Ágoston barát szerzetin való Hollósi

◆ Godefridusnak, prágai barát prédikátomak, böcsületes tudós embernek a keresztyénségre való megtéréséről íratatott prédikáció..., Keresztúr, 1603, RMNy 905.

A német eredeti 1601-ben jelent meg Hildesheimben *Christliche Revocation Predigt* címmel.

656 Pázmány, mint említettük 1610 augusztusában tartott prédikációt Tordai János volt jezsuita, majd ferences szerzetes többszöri konvertálását elítélve. Vö. RMNy 1004

657 Szent Ágoston vallása, melyben megbizonyíttatik, hogy ő pápista nem volt... mivelünk protestánsokkal a hitnek minden derekas ágáiban egyetértett, Debrecen, 1632, RMNy 1525

658 RMNy 1562

659 RMNy 1511

napvilágot látott.⁶⁵⁵ Pázmány bosszankodva említi az esetet már Magyarai ellen írt művében is: *Minap is egy szent Ágoston szerzetéből szökött barát írását nyomtatá ki a galgóci kiáltó.*⁶⁵⁶

Nem egyetlen konkrét konvertálási esethez kötődik Medgyesi Pál William Cromptontól fordított, s 1632-ben Debrecenben kiadott traktátusa, amely azt óhajtja bizonyítani, hogy Szent Ágoston a protestáns tanításokkal minden lényeges pontban egyetértett.⁶⁵⁷ Az egyházatyákhoz való viszony meghatározása, az egyházatyák írásainak tekintélyérvként való használati lehetősége és szabályai végső soron az egyház régiségével és folytonosságával összefüggő kérdések. Aki saját örökségeként tudja birtokba venni a patres, az atyák műveit, szellemi hagyatékát, nyilván amellett szól a régiek igazsága, az saját tanításainak szellemi folytonosságát is bizonyította. Medgyesi kiadványa tehát nem elsősorban a munka fő részének tárgya miatt kerülhet a konvertálási iratok közé, hanem azért, mert *Előljáró beszéde a keresztyén olvasókhöz és kiváltképpen az elcsábított pápistákhoz* szól, az az a katolizált protestánsok visszahódítását célozza. Feltehető, hogy az erősödő rekatolizáció eredményeképpen szaporodó konvertálási esetek miatt tette közzé vitairatát Medgyesi, aki ekkor a debreceni kollégium tanára volt.

Hogy a konvertálás kérdésköre ebben az időszakban erősen foglalkoztatta a debreceni egyház vezetőit, az kitűnik Kismarjai Veszelin Pál főprédikátor 1633-ban kinyomtatott dialógusából is: *Kegyés és istenes beszélgetések, melyekben az Úr Krisztus, amaz hívséges és jó pásztor Ádámnak egy eltévelyedett fiát meg akarja téríteni és saját juhainak aklában visszahozni, megmutatván vallásának elváltoztatásában mely igen esztelen és erőtelen okoktul viseltetett és indíttatott a római synagógának kebelében való szállásra. Az együgyű híveknek megerősítésére és az eltévelyedetteknek megtérítésekre.*⁶⁵⁸ Kismarjai tulajdonképpen Pázmány *Bizonyos okokjával*⁶⁵⁹ vitázik traktátusában. Az a tény azonban, hogy két vitairatban is az eltévelyedett juhokhoz fordulnak a debreceni nyáj pásztorai, mégis azt sejteti, hogy erre számunkra most jóllehet ismeretlen, de konkrét okuk is lehetett.

Mint ahogy Tejfalvi Csiba Márton beregszászi prédikátort egyenesen saját vér szerinti rokonának katolizálása

készítette arra 1637-ben, hogy megírja *Romanocategorus, azaz az apostoli vallással ellenkező, minapi római-katolikusok tudományának mutató lajstroma* című művét,⁶⁶⁰ amelyet ugyancsak Debrecenben nyomtattak ki. Tejfalvi Pázmány *Kalauzával* vitázva fejti ki mondanivalóját, konkrétan Medgyesihez hasonlóan az egyházi hagyományok kérdésköre izgatja, fő törekvése annak bizonyítása, hogy a római katolikusok tanításai ellenkeznek a Szentírással, az apostoli hagyománnyal, az ökumenikus zsinatokkal, de még önmagukkal is, egyeznek viszont a régi eretnek-ségekkel.

Laskai János 1644-ben Váradon, idősebb Bethlen István kérésére jelentette meg *Hittől szakadásnak teljes megorvoslása* című munkáját.⁶⁶¹ Bethlen kérésének indoka az volt, hogy fiát, Bethlen Pétert foglalkoztatta a katolizálás gondolata. A fordítás alapjául szolgáló mű Nicolaus Vedelius (genfi prédikátor, később deventeri és franekeri professzor) *Panacea apostasiae*ja (Genf 1629)⁶⁶² volt.

Az evangélikusok körében ez idő tájt két áttérési ügy nyert nyomtatásban is nyilvánosságot. A tübingai származású Joannes Kircher feleségét elhagyva vándorolt Magyarországra. Előbb báni, majd 1627-től beszercebányai rektor volt. 1640-ben katolizált, s még ugyanebben az évben közreadta Bécsben vallásváltoztatása megindoklásául *Aetiologia* című művét.⁶⁶³ Kircher ügye több tekintetben is hasonló Veresmartiéhoz. Ebben az esetben a korábban lejátszódott házassági válság vált a nyugtalan, kereső élet kiindulási pontjává, míg az egykori komjáti prédikátor esetében felesége halála. Kircher konverziója pedig, mivel rektorként szintén egyházi embernek számított, szenzáció számba ment. Önigazoló röpirata legelőször Zachariáš Lánit indította válaszra, aki mint volt báni rektor és a báni egyházmegye esperese érezte illetékesnek magát arra, hogy az apostatává vált egykori báni rektor vallásváltoztatási okairól kimerítő és terjedelmes kritikát tegyen közzé.⁶⁶⁴ Hogy az evangélikusok számára adott nyilvánosságot nemcsak Magyarország jelentette, hanem azok a régiók is, ahová a magyarországi diákok tanulni jártak, s amelyek kereskedelmileg, vagy a kölcsönös migráció révén szorosabb kapcsolatban álltak a királyi országrésszel, azt a Kircher-ügy is bizonyítja. Tudniillik Königsbergben Abraham Calovius ottani professzor

660 RMNy 1671

661 RMNy 2089

662 Vö. HELTAI János, *Bethlen Péter és Pázmány*, In OSZKÉvk 1982–1983, 411–422.

663 *Aetiologia, in quo migrationis suae ex Lutherana synagoga in ecclesiam catholicam veras et solidas rationes succincte exponit*, Viennae 1640, RMK III 6216

664 *Strigil aetiologiae Kircherianae, sive orthodoxa depulsio causarum et argumentorum, quibus m. Joannes Kircherus Tubingensis per motum se jactitat, cur e synagoga, ut ait Lutherana transmigraverit in ecclesiam (scilicet) catholicam*, Trenchinii 1641, RMNy 1910

665 *Examen aetiologias...*, Königsberg, 1642, RMK III 1589

666 RMNy 1908

667 *Wahrheit allgemeiner uralten Kirche, welche... bekennet hat Erhardt Ferdinand... Truchsess von Weltzhausen... anno 1652 den 11. Febr. Mit beigefügtem Religionsspiegel darinnen 12 Propositiones allen Lutherischen Calvinisten Predicanten gründlich und freundlich vorgehalten worden zu antworten...*, Wien, 1652

668 *Examen propositionum XII., quas sub persona Erhardi... Comitis in lucem misit jesuita Jodocus Kedd...*, Trenchinii 1652, RMNy 2438

669 *Responsio ad postulata duodecim, quae in lucem emisit Jodocus Kedd, jesuita...*, Trenchinii 1652, RMNy 2448

670 *Disputatio theologica de invocatione sanctorum...*, Coronae 1655, RMNy 2569

elnökletével az ott tanuló magyar diákok egész disputációsorozatot adtak ki Kircher vitairata ellen.⁶⁶⁵ Nem zárható ki az sem, hogy Alexander Hadiknak a szentírási témájú vitairatok között említett disputációját, a *De certitudine Scripturae Sacrae* (Trencsén 1641)⁶⁶⁶ szintén Kircher áttérése provokálta ki, hiszen Hadik egy közlebről meg nem nevezett *apostata nuperrimus* ellenében fejt ki benne érveit.

A másik áttérési ügy is azt bizonyítja, hogy az evangélikusok egy, a hazainál szélesebb nyilvánosságban éltek. Erhardt Ferdinand Truchsess, császári kamarás, a boroszlói hercegség főkapitánya 1652. február 11-én katolizált. Ebből az alkalomból Jodocus Kedd bécsi jezsuita adott ki egy vitairatot, amelynek *Religionsspiegel* című függelékében a konvertálási esetből levezetve 12 provokatív tételt, vagy követelményt állított föl az egyház történeti folytonosságával kapcsolatban, amelyeknek megválaszolására az összes európai kálvinistát és lutheránust felszólította.⁶⁶⁷ Erre, az önállóan többször is kinyomtatott függelékre számos válasz született Európa-szerte. Magyarország két rövid felelettel kapcsolódott be a vitába, mindkettő Trencsénben jelent meg 1652-ben. Az egyik Didimus Levita álnéven, amely mögött a szakirodalom Joannes Institoris báni rektort, vagy Daniel Lani galgóci prédikátort sejtí.⁶⁶⁸ A másik Andreas Sartorius illavai rektor munkája.⁶⁶⁹

Végül ismeretes egy olyan iskolai vizsgatételek formájában megírt vitairat is, amely közvetlen személyes térítési szándékkal íródott. Egy neves havasalföldi bojár család tagja, Constantin Cantacuzeno 1655 februárjában II. Rákóczi György engedélyével rövid időre Erdélybe telepedett át. Cantacuzeno Martinus Albrich brassói rektornak egy levelet küldött, amelyet „egy bizonyos jeruzsálemi érsek” írt. Albrich erre szánta válasznak az Erdélyben időző bojárnak ajánlott, a szentek segítségül hívásáról írt téziseit, hogy Cantacuzenót megnyerje az evangélikus hitnek.⁶⁷⁰

3.1.4. A belső protestáns hitviták

A XVII. század első felében – ellentétben a XVI. század második felével, mikor a leghevesebb harcok a pro-

testamentumon belül folytak – Magyarországon a viták fő frontja egyértelműen a katolikusok és protestánsok között húzódott. A protestantizmus polarizációja ugyanis a századforduló körüli évtizedekben lényegében lezárult, a protestantizmus és katolicizmus küzdelme azonban a XVII. század közepéig még élénken folytatódott, hiszen csak a harmincéves háború végére alakult ki a felekezeti megosztódásnak az az aránya, amely tartósnak bizonyult. Európában a vestfáliai béke után már nem történtek tömeges konvertálások. A hitviták Magyarországon azonban még néhány évtizedig tovább zajlottak, mivel itt a rekatolizációnak további terjeszkedésre volt lehetősége. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen megszűntek volna a protestantizmuson belüli viták, de ezek jellege az előző időszakhoz képest erősen átalakult. Ennek értékelése előtt azonban tekintsük át magukat a ténylegesen lezajlott vitákat. Magyarországon a XVII. század első felében a protestantizmus belső vitái három csoportba sorolhatók. Először is folytatódtak a viták a reformátusok és evangélikusok között, tovább tartott Erdélyben a reformátusok és unitáriusok küzdelme, s ami teljesen új jelenség, 1640 körül elkezdődtek a belső református viták.

3.1.4.1. A református–evangélikus hitviták

Az evangélikusok és reformátusok között Magyarországon a XVII. század első felében lezajlott viták három pontban tekinthetők át.

I. Az evangélikusok tulajdonképpeni vitáiraatokban és iskolai disputációkban folyamatosan napirenden tartották a legfontosabb teológiai ütközőpontokban, az úrvacsora és a predesztináció kérdésében, a hozzájuk kapcsolódó krisztológiai tanításokban, valamint a szabad akaratról és a bűnről vallott nézetekben fennálló különbségek vitatását. A XVI. századi vallási viták számukra legfontosabb tanulsága ugyanis az volt, hogy az ezekben a kérdésekben való világos elhatárolódás nélkül a racionálisabb kálvinista tanítás újra és újra beszívárog az evangélikus hívek közé, és ezeken keresztül lassan útnyílik a kálvinizmus teljes elfogadásáig. Ezért az evangélikusok, mintegy folyamatosan veszélyeztetve érezvén magukat, időről időre szükségesnek látták, hogy ezekről

671 Mivel ezek a vitairatok egyenként tartalmilag kevésbé érdekesek, csupán címeiket soroljuk fel időrendben. Ez elégségesen megvilágítja tárgyukat, témájukat is. CHRISTIANI, Abraham (bártfai lelkész), *Ευτυαγμια brevissimum sed maxime perspicuum de diabus in Christo naturis, earundem unione personali et communicatione idiomatum...*, Bartphae 1609, RMNy 975; PÁLHÁZI GÖNCZ Miklós, *Az Úrvacsorájáról az igaz Augustana Confessio szerint... mostani nyomomult időre készítettet kézi könyvecske...*, Keresztur, 1613, RMNy 1057; TARTZIANUS, Paulus *Partitionum theologicarum disputatio XXIII. Διδακτικη de sacra Domini coena... praeside m. Jacobo Martino...*, Wittebergae 1611, RMNy 1028. E disputatio csupán azért került be az RMNy anyagába, mivel Lethenyei István magyar nyelvű verssel üdvözölte benne a lőcsei származású, későbbi beszercebányai német prédikátor Tartzianust. REMEN, Daniel, *Par positionum de universalitate mortis Christi, Calvinianis potissimum oppositum...*, Trenchinii 1639, RMNy 1807; LÁNI, David *Disputatio de causa peccati remotiva...*, Trenchinii 1643, RMNy 2033; TARNÓCI, Martin, *Spicilegium biblicum in stipula praedestinationis...*, Trenchinii 1651, RMNy 2400; ALBRICH, Martin *Theses de coena magna...*, Coronae 1655, RMNy 2572 672 HELTAI János, *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621*, In *Régi és új peregrináció*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József et al..., Budapest–Szeged, 1993, 540–549. *Die Heidelberger Peregrination calvinistischer Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen 1597–1621*, In *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2006, 65–80.

a kérdésekről határozottan állást foglaljanak a nyomtatott nyilvánosságban is, illetve különös gondot fordítottak rájuk az oktatásban. Az e kérdésekről szóló vizsgatetek egy része is elérte a sajtónyilvánosságot.⁶⁷¹

II. A reformátusok és evangélikusok közötti viták legfontosabb csoportja a reformátusok által kezdeményezett úgynevezett irénikus, azaz a protestánsok újraegyesülését szorgalmazó mozgalommal áll kapcsolatban. Nincs terünk itt most a szerzeágazó irénikus gondolatkör és mozgalom különböző indíttatású ágainak még csak vázlatos ismertetésére sem, csupán a megemlítendő vitairatok funkciójának megértéséhez szükséges legfontosabb tudnivalókat vázoljuk.

Az irénikum, a felekezeti békességszerzés eszmekörének kidolgozásában David Pareus, a heidelbergi egyetem professzora végzett kiemelkedő munkát. Pareus gondolatmenete szerint a reformátusok és evangélikusok között nincsenek fundamentális, azaz az üdvösség alapjait érintő teológiai kérdésekben ellentétek, csupán az úrvacsorai tanítás egyik, az üdvösséget nem érintő részletkérdése, nevezetesen Krisztus teste szentségben való jelenlétének módja vitás. Az erre vonatkozó nézeteket pedig nem is kell nyílt tantétellel tenni, hanem olyan formulákat kell megfogalmazni és elfogadni, amelybe mindkét fél beleértheti a maga meggyőződését. Az elvi egységnek így kinyilvánított létrejötte után pedig egy világi elnöklettel összehívott zsinaton lehetne megvitatni a további részletkérdéseket. Az egység szükségessége mellett teológiai és gyakorlati (politikai) érvek egyaránt szólnak. Egyrészt jóllehet Krisztus földi egyháza partikuláris egyházak sokaságából áll, de lelki egysége nem lehet kétséges. Másrészt a protestánsok közötti szétválás csak a katolikusoknak kedvez, veszélyezteti az erősödő ellenreformációval szembeni harc eredményességét.

Pareus rendkívül népszerű volt a magyarországi kálvinisták körében. 1595 és 1621 között több mint 170 itteni diák látogatta teológiai kurzusait.⁶⁷² Közülük többen is

megpróbálkoztak professzoruk elképzeléseinek a hazai viszonyokhoz adaptált megvalósításával, vagy legalábbis, ha teológiai vitákat kezdeményeztek, vagy ilyenekbe kényszerültek, igyekeztek az irénikus eszmékhez kapcsolódva fejteni ki gondolataikat.

Már többször, több szempontból esett szó az *Itinerarium catholicum*ról (Debrecen 1616).⁶⁷³ Ez az első olyan vitairat, amely kifejezetten az irénikum törekvéseit tükrözi. Szerzője, Szegedi Dániel szintén Pareus tanítvány volt, s könyvében a protestáns egység jegyében bizonyítja a katolikusokkal szemben a protestáns tanításoknak az ókeresztyén időktől kezdve fennálló folyamatosságát. Vagyis az egységesnek tartott protestantizmus nevében veszi fel a harcot a rekatolizációval szemben.

A következő kiadvány, amely az irénikum jegyében fogant, Pécseli Király Imre *Consilium ecclesiae doctorum*a 1621-ben Kassán látott napvilágot.⁶⁷⁴ Érdekes módon Pécselinek nem evangélikus ellenfele volt a vitában, hanem a már katolikus vallásra tért Veresmarti Mihály. 1620 nyarán ugyanis Bethlen Gábor a beszercebányai országgyűlésre menet Gács várában szállt meg, ahol az asztaltársaságban Pécseli és Veresmarti is jelen voltak. Az ebéd utáni beszélgetésben vita kerekedett arról a kérdéstről, vajon szükséges-e a keresztyéneknek lutheránusnak vagy kálvinistának nevezni magukat ahhoz, hogy az igaz vallást a hamistól megkülönböztessék.⁶⁷⁵ A kálvinisták, így Pécseli is, az egység érdekében azt vallották, hogy a keresztyének Krisztusról nevezik magukat keresztyéneknek, latinul Christianusnak, ezért fölösleges, sőt téves a további megkülönböztetés. Az evangélikusok történelmi tapasztalata azonban, mint már esett róla szó, az volt, hogy a világos elhatárolódás hiánya a kálvinistáknak kedvező, ezért szükségesnek tartották a megkülönböztetést, de nem a két teológus személyére, hanem tanítására nézve. A katolikusok pedig, ismerve az idevágó vitákat, a különböző elnevezések használatának hangsúlyozásával igyekeztek minél inkább kiélezni a protestáns ellentéteket, megbontani az egységet. Nyilván a Veresmartival folytatott asztali beszélgetés nyomán állította össze traktátusát Pécseli. Munkájára evangélikus részről csupán 1626-ban kapott *Rövid felelet*-et Zvonarics György, sárvári iskolamester tollából.⁶⁷⁶ Pécseli csupán

⁶⁷³ RMNy 1104

⁶⁷⁴ *Consilium ecclesiae catholicae doctorum super ista quaestione: An homo Christianus possit et debeat se cognominare Lutheranum vel Calvinistam ad religionem puram ab impura recte discernendam...*, Cassoviae 1621, RMNy 1247

⁶⁷⁵ Ld. erről HELTAI János, *Irénikus vonások Pécseli Király Imre műveiben*, In *Irodalom és ideológia*, szerk. VARJAS Béla., Budapest, 1989, 214–215.

⁶⁷⁶ *Rövid felelet, melyben Pécseli Imrének, érsekújvári kálvinista prédikátornak tanácsa meghamisítottatik...*, Csepreg, 1626, RMNy 1354

677 Minderről ld.
 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrynusok*, Budapest, 1994, 95–154.

1625 decemberében küldött művéből egy példányt Zvonarics sógorának, Lethenyi Istvánnak. Ehhez képest Zvonarics igen gyorsan válaszolt, hiszen a Batthyány Ferenc özvegyének, Poppel Évának szóló ajánlást 1626 februárjában keltezte, vagyis szűk két hónap alatt nemcsak elkészült a harminckét lapos felelet, hanem ennyi idő már a kinyomtatásra is elegendő volt. Ebből ismét látszik, hogy a reformátusok számára nem a dunántúli evangélikusokkal folytatott „kibékülési viták” keretében volt fontos Pécseli vitairata. Tudniillik semmiképpen se tartható véletlennek, hogy a *Consilium*ot Kassán nyomtatták. Ugyanis a kassai lelkésznek, Alvinczi Péternek éppen az irénikus teológiából merített érvekkel sikerült hosszabb időn keresztül megakadályozni a katolikusok nyilvános vallásgyakorlatát a városban.⁶⁷⁷ Kassán a szabad protestáns vallásgyakorlatot még I. Ferdinánd engedélyezte egy melanchtonianus szellemű evangélikus hitvallás, a *Confessio Pentapolitana* alapján. Mivel a kálvinisták az irénikum jegyében általában elfogadták a *Confessio Augustana*, az alapvető evangélikus hitvallás Melanchton által módosított változatát, a *Variatát*, a tiszántúli református egyházkerületből érkezett Alvinczi, Bocskay egykori udvari papja is elfogadta a *Confessio Pentapolitanát*, s ezzel legalább formálisan fenntartotta a város vallási egységét. Az 1613. évi országgyűlésen azonban a katolikusok nyilvános vallásgyakorlatot követeltek a maguk számára is, mivelhogy a városban két vallás, a lutheránus és a kálvinista is gyakoroltatik, méltó tehát, hogy a katolikus vallás is bent legyen. A kassai küldötteknek azzal az érveléssel sikerült visszaverniük ezt az igényt, hogy Kassán csak az egy igaz Biblica religio floreal, nincs szükség tehát semmiféle újításra. Alvinczi ezért mindig rendkívül érzékenyen reagált, ha őt a kassai német lelkészek kálvinizmussal vádolták vagy kálvinistának nevezték. Nyilván ezért volt számára fontos Pécselinek az elnevezések használatáról írt értekezése.

A következő évben pedig Alvinczi maga kényszerült egy irénikus szellemű prédikáció és tanítás összeállítására: *Az Úrnak szent vacsorájáról való rövid intése...* (Kassa 1622).⁶⁷⁸ Ez a munkácska, bár Pécseli *Consilium*jához hasonlóan kétségtelenül az irénikus teológia ihletésében született, ugyanúgy nem az evangélikusokkal való párbe-

678 RMNy 1263

szédet célozta, hanem egy belső református vita nyomán keletkezett. 1619-ben a Bethlen által Pozsonyban tartott országgyűlésen karácsonykor ketten osztottak úrvacsorát a kálvinista uraknak. Alvinczi Péter, kassai gyakorlatához híven ostyával – ez ugyanis a *Pentapolitana Confessio* elfogadásához hasonlóan, feltétele volt a kassai egyház egyházjogi értelemben vett egysége fenntartásának –, Kanizsai Pálfi János, pápai prédikátor pedig az általános kálvinista szokás szerint kenyérrrel. Bár Kanizsai maga is Pareus-tanítvány volt, mégis hevesen támadta Alvinczi engedékeny gyakorlatát. Ezért kellett Alvinczinek Bethlen parancsára, aki különben a pozsonyi karácsonyi istentisztelet alkalmával Alvinczitől vett ostyával kommunikált, mintegy öngigazolásul kiadnia könyvecskéjét.

Kitérőleg jegyezzük meg, hogy Kanizsainak nem ez volt az első úrvacsoratanai vitája. Mivel állomáshelyén, Pápán bizonytalan volt a hívek felekezeti hovatartozása, evangélikus és református tagjai is voltak a gyülekezetnek, kéziratot viták már 1612–1613-ban is folytak Kanizsai és Lethenyei István sárvári rektor között.⁶⁷⁹ 1624-ben pedig az Úrvacsora kérdéseiről⁶⁸⁰ egy valószínűleg egyleveles folió alakú nyomtatott *táblát* tűzött ki Kanizsai Pápán híveinek, amelynek egykori létezésére ma már csak Zvonarics István, sárvári iskolamester következő évi válaszából lehet következtetni.⁶⁸¹ A vita záródarabja, az 1625-ben elhunyt Zvonarics Mihály sárvári prédikátor úrvacsorai tanítása jóval később, 1643-ban látott napvilágot. Szerzője hagyatékából Lethenyei István tette közzé.⁶⁸² Mindebből jól látszik, amit különben az irénikus mozgalom sorsa általában véve is bizonyít, hogy az elvben megfogalmazott egységtörekvéseket a gyakorlatba nem sikerült átültetni, különösen nem, mikor a hívek konkrét megnyerése vagy elpártolása volt a tét, ilyenkor rendszerint éles harc keletkezett a két felekezet között. Ennek ellenére az országos politikában a protestáns rendek közös fellépése, amelynek elvi alapját mégiscsak az egység teológiája képezte, gyakran hozott eredményeket.

Folytatva az irénikum körüli viták történetét, ismét csak az evangélikusok elutasítását, elzárkózását mutatja Lethenyei István 1625-ben kiadott *Tabella synoptica*.⁶⁸³ Lethenyei az első részben Leonard Hutter wittenbergi

679 *Sárvári konyháru*
Lethenyei Istvántól
Pápára némely csemege-
kívánóknak... küldetett
fekete lében főtt nyúlhúsna
k abálása. V.ö. SZINNYEI V,
930.

680 *Tábla az Úr vacsorája*
dolgában különböző
tudományokról, Pápa,
1624, RMNy 1316

681 ZVONARICS István,
Az Úr vacsorája dolgában
különöz tudományokról
Pápai János praedikátortól
formált táblának
meghamisítása,
Csepreg, 1625, RMNy
1326

682 ZVONARICS István,
Az Úrvacsora idvösséges
utába való rövid bemutatás,
Csepreg, 1643, RMNy
1991

683 *Tabella synoptica*,
azaz az elválasztásról való
articulusoknak rövid
sommában foglaltatott
táblája... Leonard
Hutternek... írásából.
Adatott ez tábla mellé
ugyanazon kálmivistáknak
szörműű és csodálatos
egyméhány nevezetes
vélekedések, és
az Sz. írással ellenkező
tanítások ezen doktornak
David Pareus ellen írott
Irenicumából..., Csepreg,
1625, RMNy 1324

684 Megjegyezzük, hogy Kanizsai, Zvonarics és Lethenyei feljebb bemutatott munkáival (RMNy 1316, 1317, 1324) még egyáltalán nem foglalkozott az egyháztörténeti szakirodalom, mivel ezek az RMNy II. kötetének megjelenéséig még bibliográfiailag is ismeretlenek voltak. Magam 1980-ban megvédett, kéziratban maradt egyetemi doktori disszertációmban ismerttettem a három munka tartalmát és értékeltem az irénikus mozgalomban betöltött szerepüket.

685 *Az witebergai académiának az evangyelika religióért számkivetett csehkehöz és morvákhöz való vigasztalása...*, Gyulafehérvár, 1632, RMNy 1534
686 MKsz 1899, 368–369, HAVRÁN Dániel.

687 *Magyar Harmónia, azaz az Augustana és a Helvetica Confessio artikulusainak egyező értelme, melyet Samaraeus János... rendölt össze, hogy az artikulusokban fundamentumos ellenkezés nem lévén az két confessiót követő atyfiak is az szeretet által egyesek legyenek. Ez mellé Pareus David D. Irenicumjából XVIII. rágalmas artikulusokra való feleletek és az egységre indító okok adattanak*, Pápa, 1628, RMNy 1419

teológiai-professzor *Loci communes theologici* (Wittenberg 1619) című művéből fordította le az eleve elrendelésről szóló részeket, amely az úrvacsorai tanítás mellett az evangélikus–református-viták másik fő kérdése volt. A második rész ugyancsak Huttertől való fordítás. Hutter, nyilván Pareus rendkívüli magyarországi népszerűsége miatt, a magyarországi evangélikusok egyik fő pártfogójának, a nádor fiának, a Wittenberget is megjárt Thurzó Imrének ajánlotta *Irenicum vere Christianumj*át (Wittenberg 1616), vagyis a Pareus *Irenicumj*ában (Heidelberg 1615) megfogalmazott református békejavaslat indoklásának legrészletesebb cáfolatát. Ebből magyarított néhány fejezetet Lethenyei.⁶⁸⁴

Némileg hasonlít Pécseli Király Imre *Consiliumj*ának esetéhez Tolnai Pap István, I. Rákóczi György udvari prédikátora irénikus hangvételű művének sorsa. Tolnai 1632-ben kálvinista szellemben fordította magyarrá a wittenbergi egyetemnek a vallásuk miatt üldözött csehkekhez és morvákhöz küldött vigasztalását.⁶⁸⁵ Szándéka szerint a munkácska az Erdélybe települt, illetve Gyulafehérvárott tanuló exulánsok előtt demonstrálta a kálvinisták szolidaritását, nyilván katolikusellenes céllal, hiszen a katolikusok az egyedüli igaz vallás üldözői. Tolnai gesztusára megint a Dunántúlról érkezett reagálás. Nádasdy Ferenc országbíró 1636. március 9-én kelt levelében hazugságokkal, hibákkal teljesnek mondja Tolnai könyvét, sőt közlése szerint ezért az eredeti művet ő maga újra lefordította. Kéziratának kinyomtatásáról azonban nem tud a szakirodalom.⁶⁸⁶ Tehát Pécseli esetéhez hasonlóan a katolikusok ellen írt irénikus munka kapott az evangélikusoktól, ha nem is cáfoló, de helyreigazító választ.

Az evangélikusok elzárkózása ellenére a reformátusok nem hagytak föl a közeledési kísérletekkel, s bizonyos jelekből úgy tűnik, hogy az 1620-as évek végén és a 30-as években törekvéseik nem maradtak mindenestül eredménytelenek. Samarjai János, Felső-Duna melléki református szuperintendens 1628-ban Pápán jelentette meg *Magyar Harmóniáj*át.⁶⁸⁷ Ebben Pareus és a svájci teológusok, elsősorban Théodore de Bézé irénikus elképzeléseit vegyíti. Szemben Pareus szinkretikus formularis (azaz a két álláspontot egyszerre magában foglaló megfogal-

mazásokra építő) és zsinati elképzeléseivel a svájciak eleendőnek tartották a különböző protestáns hitvallások egy kötetben való kinyomtatásával demonstrálni, hogy azok az üdvösséget érintő kérdésekben harmóniában állanak egymással.⁶⁸⁸ Samarjai ebből az elképzelésből kiindulva az Ágostai Hitvallás⁶⁸⁹ szerkezetében haladva minden lényeges teológiai közös helyről egymás mellett közli az Ágostai és a II. Helvét Hitvallás megfelelő artikulusait, cikkelyeit. Ehhez járul függelékként Pareus *Irenicum*-jából a XXVIII. fejezet fordítása, amelyben Pareus az egység ellen általában forgatott teológiai érvekre felel, s felsorolja a békéltető okokat. Az evangélikusok válasza ismét elutasító. Lethenyi István csepregi prédikátor 1633-ban *A kálvinisták magyar harmóniájának meghamisításában*,⁶⁹⁰ 21 alapvető hitcikkelyben gondosan kimutatja, hogy miben is tér el a kálvinista tanítás az evangélikus hitvallástól.

Ennek ellenére Samarjai békéltető vitairatának jelentőségét csak akkor érthetjük meg világosan, ha tisztában vagyunk azzal, hogy kiadásával gyakorlatilag egy időben több olyan, a hitéletet szolgáló alapvető művet jelentettek meg a reformátusok, amellyel megpróbáltak egy valóban közös vallásgyakorlatot kialakítani legalább a magyar nyelvű evangélikusokkal. Az első ilyen munka Pécseli Király Imre 1624-ben és 1635-ben is kinyomtatott katekizmusa volt,⁶⁹¹ amely Luther kiskátéjának szerkezeti felépítése szerint a *Heidelbergi Káté* megrövidített szövegét foglalta magában, s a vitás kérdésekben igyekezett mindkét fél számára elfogadhatóan fogalmazni.

Hasonló törekvést tükrözött Samarjai János 1636. évi agendája is,⁶⁹² amely Bucsay Mihály megállapítása szerint az istentisztelet Luthertől örökölt rendjét megtartva csak kevéssel távolodott el XVI. századi mintáitól.⁶⁹³ Sőt Samarjai igyekezett megőrizni bizonyos katolikus szertartási elemeket is.⁶⁹⁴ Emlékeztetnünk kell arra is, hogy az 1635. évi lőcsei énekeskönyv⁶⁹⁵ prototípusa azoknak a XVII. századi énekeskönyveknek, amelyeket a reformátusok és evangélikusok egyaránt használtak.⁶⁹⁶ Nem bizonyított, de a körülmények ismeretében elgondolkodtató lehetőség, hogy a kiváló verselő és zeneileg is képzett Pécseli Király Imre volt ezen énekeskönyv szerkesztője, hiszen mint láttuk, ez évben jelent meg Lőcsén a dogma-

⁶⁸⁸ Ilyen reprezentatív kiadvány pl. *Harmonia confessionum fidei orthodoxarum et reformatarum ecclesiarum, quae in... Europae regnis... profitentur*, Genevae 1581

⁶⁸⁹ Természetesen a Melanchton féle variata-változatról van szó.

⁶⁹⁰ Cseprege, 1633,

RMNy 1560

⁶⁹¹ *Catechismus, azaz a keresztyéni tudománnak fundamentumairól és ágairól való rövid tanítás*, Pápa 1624 és Lőcse, 1635, RMNy 1317 és 1630.

Elemzését ld. HELTAI János, *Irenikus vonások Pécseli Király Imre műveiben*,

In *Ideológia és irodalom*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, 1989.

⁶⁹² *Az helvétiai valláson lévő ekkézsiáknak egyházi ceremóniájokról és rendtartásokról való könyvecské*,

Lőcse, 1636, RMNy 1354

⁶⁹³ *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*, Theil. I,

Wien–Köln–Graz, 1977,

209; BUCSAY Mihály *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, 1985, 132–133.

⁶⁹⁴ Vö. KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati teológiája*, Theológiai Szemle 1939, 324–544.

és 1980, 230–255.

⁶⁹⁵ RMNy 1628

⁶⁹⁶ MKsz 1996, 82–89, H. HUBERT Gabriella és vö. RMNy 2254

697 RÉVESZ Kálmán,
*Százéves küzdelem
 a kassai református egyház
 megalakulásáért.*
 1550–1650,
 Budapest, 1894.

698 *Dissertatio theologica
 de perseverantia
 sanctorum...*,
 Varadini 1650,
 RMNy 2355

699 A három vitairat
 címe sorrendben:
 HORVÁTH András,
*Pia et placida dissertatio de
 perseverantia electorum
 intercisa per peccata
 lethalia, ob quae gratia
 divina, fide justificante et
 justificationis statu excidunt
 totaliter, sed non finaliter...*,
 [Bartphae] 1650,
 RMNy 2307;
 TOUFAEUS Mihály,
*Disputatio theologica de
 perseverantia sanctorum
 secunda...*, Varadini 1650,
 RMNy 2356;
 HORVÁTH András,
*Responsum appendix
 maledicae nomine
 Christiano indignae, quam
 Toufaeus, rector
 Varadiensis disputationi...
 de perseverantia sanctorum
 secunda appendix...*,
 Trenchinii 1652,
 RMNy 2441

tikai különbségek kiegyensúlyozását tükröző katekizmus. Katekizmus és énekeskönyv pedig könyvkiadási szempontból szorosan összetartozó műfajok!

Az irénikum ügye körüli vitairatok, mint általában a többi vitairat sem, nem értékelhetők önmagukban. Politikai, egyházi és spirituális összefüggések ütközőpontjában születtek. A református könyvkiadásnak Samarjai *Magyar Harmóniájának* közreadása utáni alakulása azt mutatja, hogy itt, főként hitbéli meggyőződésből, ószinte egységtörekvés fogalmazódott meg református oldalról, amit részben a lelkeszi kar teológiai képzettsége, részben a hívek igénye, lelkiállapota kényszerített ki és táplált.

III. Az irénikus törekvésektől már függetlenül zajlott le az 1650-es évek elején Horváth András kassai evangélikus rektor két vitája a hagyományos evangélikus–református ütközőpontokon. Mindkettőt, úgy látszik, az erre hajlamos Horváth provokálta. Mélyebb oka az lehetett, hogy Alvinczi Péter 1634. évi halálát és az 1645. évi linzi békét követően hosszas viták után mégiscsak különvált Kassán is a két protestáns felekezet, vagyis létrejött az önálló kassai református gyülekezet.⁶⁹⁷ De a várost még izgalomban tarthatták az ezzel kapcsolatos események.

Az első összecsapásra az adott alkalmat, hogy Toufaeus Mihály váradi rektor 1650 februárjában a váradi iskolában nyilvános disputációt tartott a szentek állhatatosságáról.⁶⁹⁸ Toufaeus valójában az arminianus nézeteket óhajtotta cáfolni, tehát belső református vitát folytatott. Mivel a perseverantia kérdése a predesztinációról szóló viták kapcsán az evangélikusok és a reformátusok között is ütközőpont volt, Horváth András szükségesnek látta, hogy a kassai evangélikus iskolában Toufaeus téziseire feleletként a következő tételről tartson nyilvános vizsgát: ha a szentek és választottak halálos bünt követnek el, elveszítik az isteni kegyelmet, megigazító hitüket, és kihullanak a megigazulás állapotából teljesen, de nem véglegesen. Toufaeus 1650 májusában már felelt is Horváthnak, de a vita csak 1652 szeptemberében zárult le végleg Horváth immár vitairat formájában megírt viszontválaszával.⁶⁹⁹

Horváth másik vitája, amely 1650 júliusában kezdődött az általa kiadott vizsgatételekkel, természetesen az Úrvacsorával foglalkozott, közelebbről Krisztus teste mindenütt való jelenlétével. A vita a szokásos módon

folytatódott, és a szokásos módon zárult le Szölösi János sárospataki rektor egy évvel később kiadott válaszával, és Horváthnak 1652 júliusában napvilágot látott viszontválaszával. A viszontválaszok késésének oka mindkét vita esetében Horváth elhúzódó betegsége volt.⁷⁰⁰

Annak ellenére, hogy a kassai református egyház önállósulása még kölcsönözhetett némi aktualitást ezeknek a polémiáknak, lehetetlen nem észre venni a viták jelentőségének fokozatos értékvesztését. Immár viszonylag szűk iskolai nyilvánosság előtt, valójában csak a teológusok számára érdekes, szűk részletkérdésekről folyik az eszmecsere, amely immár nem kapcsolódik komoly társadalmi mozgásokhoz vagy szellemi izgalmakat okozó gondolati, eszmei irányzatokhoz. Funkciója az oktatásban, lelkészképzésben és némi egyéni becsvágyban van. Horváth Andrást ugyanis, mint újdonsült kassai rektort az is motiválhatta, hogy az az iskola számított rangosnak, vonzónak, színvonalasnak, amely rendszeresen tartott nyilvános vizsgákat, ezeknek pedig szükséges kelléke volt a nyomtatott téziszfüzet. Tehát ezen 1650-es évekbe li viták már az iskolák reprezentációját is szolgálták.

3.1.4.2. A református–unitárius hitviták

A XVI. századi erdélyi unitárius–református hitvitáknak hatalmas szakirodalma van. Érthető ez, hiszen Európának éppen ebben a félreeső zugolyában alakultak ki a független gondolkodásra hosszú ideig lehetőséget adó viszonyok, s ezért itt kerülhetett sor a hitújítás folyamatának szellemi–lelki és különösen intellektuális szempontból igen izgalmas vitáira. Sőt, az antitrinitáriusok rövid időre még a fejedelmi hatalom fölötti befolyást is megszerezték, amely itteni helyzetüket szinte példa nélkülivé tette. A XVII. századra társadalmilag és az erdélyi vallási életben is visszaszorult az antitrinitarizmus, de mint recepta religio mégis jelentős pozíciókat őrzött meg. Ebből következően a vele való küzdelem állandóan aktuális feladatnak számított a református egyház életében. Ezeknek a XVII. századi református–unitárius hitvitáknak a története, jelentősége még nincs érdemben kibontva, sőt az unitarizmus ekkori társadalmi pozícióiról sincs igazán megbízható képünk, ezért itt csak arra van

700 Vö. RMNy 2441.

Az említett vitairatok sorrendben:

HORVÁTH András:

Pia et placida dissertatio de omnipraesentia carnis Christi in persona Tov λογov..., Bartphae 1650, RMNy 2306;

SZÖLÖSI János, *Responsio ad ea, quae Andreas*

Horvat... in disputatione de omnipraesentia carnis Christi contra reformatos concinnata edisseruit...,

Patakinæ 1651,

RMNy 2392;

HORVÁTH András:

Responsum responsioni Patakinæ oppositum...,

Trenchinii 1652,

RMNy 2440

701 Mint Balázs Mihály kutatásaiból egyre nyilvánvalóbb, az antitrinitarius művek egyre kevésbé juthattak el a sajtónyilvánosságig, ezért a viták valódi értékeléséhez az idevágó kéziratok forrásanyag alapos feltárásáig várni kell.

702 Az Ó- és Új testamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudományt szokták állatni magyarázatnyuk..., Kolozsvár, 1619, RMNy 1187, a következő évi „kiadás” RMNy 1222. A cenzúra-történetről bővebben ld. *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár–Bukarest, 1957, 598–600.

703 *Speculum Trinitatis, azaz a Szentháromság egy bizony örök Istennek a Bibliában, a sidó bölcsenek és a patereknek tanubizonyosság-tételekben, az nagy világi concíliumoknak értelmekben és példákban való magakimutatása, melyekből...* Enyedi Györgynek is káromló könyve... meghamisított..., Debrecen, 1622, RMNy 1262

lehetőség, hogy röviden bemutassuk azt a néhány fontos és néhány kevésbé fontos vitairatot, amelyek az általunk vizsgált időszakban nyomtatásban is napvilágot láttak.⁷⁰¹

Az unitáriusok talán egyetlen igazán jelentős XVII. századi nyomtatott hitvitairata 1619-ben került ki a sajtó alól Kolozsvárott. Enyedi Györgynek az orthodox teológusok által a Szentháromságtan védelmezésére használt bibliai helyeket magyarázó s ezáltal az orthodox nézeteket cáfolni törekvő, még a XVI. században latin nyelven írt bibliamagyarázó művét Torockai Máté unitárius püspök fordította magyarra. Torockai 1615-ben már nem élt, így a könyv valószínű kiadójának, sajtó alá rendezőjének neve ma nem ismeretes. Mivel a kinyomtatás engedély nélkül történt, a könyv terjesztését a fejedelm helytartója, Bethlen István megtiltotta. Ezért aztán, hogy a tilalmat kikerüljék, a következő évben, feltehetően Péchi Simon kancellár tanácsára új, impresszum nélküli címlappal látták el a kötetet, s így juthattak a példányok Kolozsvár falain túlra.⁷⁰² A terjesztést tiltó rendelkezéssel természetesen nem elégedtek meg a reformátusok, hanem Milotai Nyilas István, volt tiszántúli püspök, Bethlen Gábor gyulafehérvári udvari prédikátora igen rövid időn belül, már 1622-ben Debrecenben (mivel Erdélyben ekkor nem állt a reformátusok rendelkezésére nyomda) terjedelmes cáfolatot nyomtatott ellene, az ugyancsak magyar nyelvű *Speculum Trinitatist*.⁷⁰³ Milotainak valójában már készen állt egy kisebb traktátusa a Szentháromságról, mikor Enyedi könyve kijött a sajtó alól. Ezért tervezett kiadványát kibővítette annak a terjedelmes latin nyelvű kéziratának magyarra fordításával, amelyet már ugyancsak korábban készített Enyedi művének cáfolatául. Figyelemre méltó, hogy az Enyedi–Torockai kontra Milotai Nyilas polémia egy latin nyelvű vitának a magyar nyelvre való transzplantációja! Emellett nem tisztázott, hogyan kapcsolódnak ezek az események Péchi Simonnak, Erdély unitárius kancellárjának bukásához, és Bethlen 1620 körüli más unitáriusellenes intézkedéseivel.

Az unitáriusok beszorított helyzetére jellemző, hogy Enyedi munkáján kívül az egész vizsgált időszakban mindössze két kisebb vitázó, illetve tanító jellegű kiadványuk készült el a kolozsvári könyvnyomtató műhelyben.

Azok is névtelenül: *A Háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodások megvizsgálása* (Kolozsvár 1634),⁷⁰⁴ és *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja* (Kolozsvár 1636).⁷⁰⁵ Egyikkel sem foglalkozott még érdemben a szakirodalom.

Református részről azonban még egy reprezentatív, unitárius–ellenes dogmatikai összefoglalás született, Johann Heinrich Alsted 1641-ben közreadott, több mint 1200 folio oldalnyi *Prodromus religionis triumphantis*.⁷⁰⁶ Ez az unitárius tanítás legrendszeresebb összefoglalásának cáfolatával fejt ki a református tanítást. A meissenai származású Johann Volkel 1612-ben fejezte be öt könyvből álló művét, a *De vera religioné*t, amelyet a lengyelországi unitáriusok zsinata többször is átdolgoztatott, végül a francia származású Johann Crell még egy könyvvel megtoldotta, s 1630-ban ki is nyomtatták.⁷⁰⁷ Alsted válaszában címlapján az 1635-ös évszám valószínűleg a nyomdába adás időpontját jelenti. A kézirattal, annak terjedelméhez képest, igen hamar elkészült a gyulafehérvári professzor, hiszen azt az előszó szerint már 1633 júliusában befejezte. A főrész nyomtatását azonban, mint V. Ecsedy Judit megállapította, csak 1636 augusztusában kezdték el és 1638 végén vagy 1639 elején fejezték be.⁷⁰⁸ A késésnek több oka is volt. 1633-ban a fejedelmi nyomda még nem volt alkalmas ilyen hatalmas, reprezentatív mű kinyomtatására. Rákóczi 1633–1636 között újjátarta fel a műhelyt és szereltette fel az Alsted alkotásának tipografizálásához is szükséges görög és héber típusokkal. Ettől kezdve a fejedelmi reprezentáció egyik alapeszköze a nyomda, de az *Öreg Graduál* és Geleji Katona *Praeconium evangelicum*ának munkálatai még hosszú időre igénybe vették kapacitását. Sőt a tipográfusok is összevesztek. A nyomdavezetőt, feltehetően Jakob Effmurdot egy veszekedés során agyonütötte társa.⁷⁰⁹ Hiába fejeződött azonban be mindezek ellenére a nyomtatás 1639 elejére, még sem láthatott napvilágot a munka, mert Alsted 1638. november 8-án meghalt, s az igényes, nagy felkészültséget kívánó mutatókat már nem tudta befejezni. S mivel más, erre alkalmas személy nem akadt, a feladatot az 1640 novemberében diplomáciai útjáról hazatérő Bisterfeld vállalta magára, így érhetek véget a teljes kiadási munkálatok 1641. április 12-én.⁷¹⁰

704 RMNy 1588

705 RMNy 1646

706 *Prodromus religionis triumphantis in quo methodice repetuntur et breviter examinantur libri sex de vera religione, quorum primus a Johanne Crellio, quinque reliqui a Johanne Volkelio sunt conscripti...*, Albae Juliae 1635 (recte 1641), RMNy 1877

707 *De vera religione libri quinque, quibus praefixus est Johannis Crellii... liber de Deo et ejus attributis*, Racoviae 1630.

708 OSZKÉvk 1974, 366–368.

709 A *Prodromus* Indexének előszavában Bisterfeld így ír ezekről az nehézségekről: *Primum typographiae director... a socio misere fuit trucidatus... Tum identidem vel typonum, vel papyrri, vel operarum defectus, aliorumque necessariorum librororum editio eam inturbavit.*

710 Ld. erről a sajtóhibák jegyzékének végén, az utolsó lapon Bisterfeld megjegyzését.

Mint az iskolai kiadványok tárgyalása során is fény derül majd rá, Gyulafehérvár sajtójával és jól működő akadémiájával az 1630-as évek végére a közép-európai kálvinizmus intellektuális központjává vált. Alsted műve pedig nyugodtan tekinthető az európai kálvinizmus unitárius tanításokkal szembeni apológiájának. Együttal nyilván szellemi háttere volt Rákóczi 1638. évi válaszügyi intézkedéseinek, az úgynevezett dési komplanációnak, amellyel végleg lehetetlenné tették a radikálisabb Szentháromság-tagadó nézetek hirdetését és terjesztését.

A komplanáció idején a Bethlenek familiárisa, Laskai János is elkészült egy kézirattal, amely főként a zsidó és keresztyén vallás különbségeit tárgyalta, s szerzője elsősorban az erdélyi proselyták, azaz a keresztyénségből zsidó vallásra tértek, az antitrinitarizmusból kinövő „zsidózók” intésére szánta traktátusát. A könyvecskét azonban, amelynek anyagát Laskai főként Hugo Grotius *De veritate verae religionis christianae*jából (Leiden 1622) merítette, csak 1644-ban nyomtatták ki Váradon.⁷¹¹

Alsted *Prodromusa* mellett még egyszer utalnunk kell Geleji Katona István ugyancsak reprezentatív műveire, az előző fejezetekben már tárgyalt tanítására, a *Titkok titkára* (1645) és a *Váltság titka* címmel közreadott három nagy prédikációs kötetre (1645–1649), amelyeknek egyik fő feladata, funkciója az antitrinitárius nézetek cáfolata, és mint Geleji egyházpolitikájának általában véve is, az antritrinitarizmus fokozatos visszaszorítása.

Milotai, Alsted és Geleji reprezentatív kiadványain kívül csupán két kisebb antritrinitarizmus elleni munkát kell még megemlíteni ezen alfejezet végén. Alsted 1638-ban egy téziszfűzetben is foglalkozott a Szentháromság kérdéseivel, illetve Joannes Institoris a lőcsei evangélikus iskola egyik nyilvános vitáján cáfolta a rakóvi egyház néhai vezetőjének, az 1611-ben elhunyt unitárius lelkésznek, Christoph Ostorodtnak 1625-ben német nyelven kiadott két posztumusz művét, amelyek tagadták Krisztus istenségét. Ez utóbbi egyúttal az egyetlen Erdélyen kívüli, és nem református, hanem evangélikus darabja az unitarizmussal a XVII. század első felében folytatott küzdelmeknek.⁷¹²

711 LASKAI János,
*Jézus királysága, melynek
idvösséges birodalma alá
hatható erősségekkel
intetnek... az erdélyi
proselyta sidók,*
Várad, 1644,
RMNy 2090

712 ALSTED, Johann
Heinrich *Assertio sacro-
sanctae Trinitatis...*,
Albae Juliae 1638,
RMNy 1718.
Ezt a bibliográfiailag
korábban ismeretlen
nyomatványt Balázs
Mihály fedezte föl
a szebeni Brukenthal
Múzeum állományában.
INSTITORIS, Joannes,
*Dissertatio theologica
exhibens veritatem
sententiae de filii
Dei prae-aeterna
divinitate...*, Leutschoviae
1646, RMNy 2147.
Az Institoris által cáfolni
kívánt munkák:
OSTORODT, Christoph,
*Hauptpunkten der
Christlichen Religion, és
Disputatio... wider Georgen
Tradeln... von der Gottheit
des Sohns Gottes,*
Raków, 1625.

3.1.4.3. A belső református viták

Érdekes jelenség a XVII. századi magyarországi hitviták történetében, hogy valamely felekezet, egyház saját kebelén belül folytatott vitáit a nyomtatott nyilvánosság elé tárja. Egyáltalán nem tették ezt meg a katolikusok és nem tették meg az evangélikusok sem. Pedig hogy az utóbbiak sem voltak mentesek a belső nézeteltérésektől, elhajlásoktól, azt azok a vallási vitairatok és tanítások bizonyítják, amelyek címlapukon vagy a címlap hátán a szuperintendens vagy más egyházi előljáró jóváhagyásával, engedélyével jelentek meg. Sejthetően a fű alatt Magyarországra is beszivárgó heterodox, chiliaszta, vagy az ortodox evangélikus egyházi vezetés által már nem tolerált „radikálisabb” irénikus nézetek ellen volt szükség belső ellenőrzésre.⁷¹³

Míg az evangélikusok között sejthető viták Magyarországon nem érték el a nyomtatott nyilvánosság szintjét, addig a reformátusok belső vitáinak egy része igen. A puritanizmus összetett kérdéskörének elemzésére nem alkalmas ezen polémiák bemutatása, részletes tartalmi ismertetésüket egyébként is elvégezte Zoványi Jenő.⁷¹⁴ Ezért itt csupán annak a három hitvitabokornak a vázlatos áttekintésére kerül sor, amely az általunk vizsgált időszakban keletkezett.

A puritánus reformmozgalom alapvetően négy területen bontakozott ki: 1. az iskoláztatásban, 2. az egyházigazgatásban és egyházfegyelemben, 3. a hitéletben, ezen belül főként a kegyesség megújításában, amely magával vonta a hívő ember belső lelkiéletének teljes átalakítását, és 4. bizonyos szertartási, liturgiai szokások és a hitélet külső kereteinek általában való egyszerűsítésében. A nyomtatott vitairatok ezek közül két területet érintenek: az egyházigazgatást, és a liturgiai kérdéseket.⁷¹⁵

Öt kiadvány foglalkozik az egyházigazgatás kérdéseivel. Közülök háromban – két vallási tanításban és

⁷¹³ Mivel ezek a viták nem érték el a nyomtatott nyilvánosság szintjét, itt csupán az RMNy-számokra való utalással soroljuk fel tájékoztatásul azokat a kiadványokat, amelyek *permissu* vagy *approbatione superattendantali* vagy *ceterorumque superiorum* jelentek meg: RMNy 2400, 2441, 2448, 2443, 2493, 2494.

⁷¹⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911.

⁷¹⁵ Ezen kívül főként Medgyesi Pál és Geleji Katona István, valamint Georgius Laetus, Jiří Veselský-Laetus között szóban és különböző kiadványok előszavaiban heves vita folyt a prédikálás elveiről és gyakorlatáról. Mivel ez erős teológiai, homiletikai vonatkozásai ellenére sem klasszikus hitvita, sokkal inkább retorikai vita, továbbá nem önálló kiadványokban, csupán előszavakban folyt, itt nem foglalkozunk vele. Lásd róluK KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Budapest, 1998; 47–48, 87–88, 182; BARTÓK István, „Sokkal magyarárból szólhatnánk és írhatnánk”, Budapest, 1998, passim; HELTAI János, *Geleji Katona István, mint udvari prédikátor*, In *Mezőváros, reformáció*

716 *Dialogus politico-ecclesiasticus, azaz két keresztyén emberek... beszélgetések... az ... presbyterekről... és a presbyteriumról...*, Bártfa, 1650, RMNy 2309; *Rövid tanítás az presbyteriumról...*, Patak, 1653, RMNy 2487; *Isteni és istenes synat...*, Sárospatak, 1655, RMNy 2606

717 Vö. MISKOLCI CSULYAK GÁSPÁR *Angliai independentismus, avagy az ecclesiai fenytékben és a külső isteni tiszteletrre tartozó jó rendtartásokban minden reformata ecclesiatól különböző fejtelten lábság*, Ultrajectomban 1654, RMNy 2558; TELKIBÁNYAI P. István *Angliai puritanismus, avagy kiváltképpen való tudománya azoknak, akik Angliában a puritanusok között... legkeményebbek tartatnak*, Ultrajectomban 1654, RMNy 2559. A vitáról ld PETRÓCZI Éva, *Pengeváltás nélkül. Miskolci Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritanizmusról*, In „Tenger az igaz hitrül való...”, 103–114.

718 Vö. APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska*, kiad. SZIGETI József, Bukarest, 1975, 126–129.

egy prédikációban Medgyesi Pál népszerűsíti a presbiteriumok felállításának gondolatát.⁷¹⁶ A másik kettő Utrechtben jelent meg 1654-ben. A Németalföldön tanuló magyarországi diákok közül a puritanizmus régi ellenfelének számító Miskolci Csulyak István fia, Miskolci Csulyak Gáspár jelentetett meg egy írást, amelyben az angliai puritánok és independens szekták történetét tárgyalta annak bizonyításául, hogy ezek az irányzatok utat nyitnak az egyházi s ezen keresztül az állami életben is a „fejtelten lábságra”, vagyis az anarchiára. A szintén Hollandiában tanuló diákok közül egyetlen hét leforgása alatt kapott választ Telkibányai P. Istvántól, aki William Bradshaw *Puritanismus Anglicanus* című közismert, Amesius által is népszerűsített traktátusát magyaráította. Az iratváltás gyorsasága ismét csak példája annak, hogy a hitvita egyre inkább publicisztikai műfajjává vált.⁷¹⁷ Figyelmet érdemel ez a raptim történet iratváltás már csak azért is, mert időben nem esik messze Apácai Csere János életének egyik sorsfordulójától. 1655. szeptember 24-én Apácai Csere Jánosnak a gyulafehérvári kollégiumban védekeznie kellett II. Rákóczi György fejedelem előtt az independentizmus vádjával szemben. Apácai az independentizmus eszméit nem vállalta, de puritánus meggyőződését határozottan kinyilvánította. Az eset erősen közrejátszott abban, hogy Apácai gyulafehérvári tanári állását elveszítette, s Kolozsvárra kényszerült távozni.⁷¹⁸ Miskolci Csulyak és Telkibányai polémiája pedig jelzi, hogy az angliai eseményeket a magyarországi és erdélyi értelmiség ekkor már régóta élénk érdeklődéssel kísérte.

A második fontos vita, bár látszólag mellékes liturgiai kérdéssel kapcsolatos, valójában a puritanizmus egyik igen lényeges elemét érinti. Váczi P. András szepsii prédikátor a Miatyánkot „vette védelmébe”. A puritánusok szerint nem szükséges, sőt nem is hasznos kötött szövegű imádságokat ismételtetni, ezért felesleges, ha akár az Úri imádság is, több ízben elhangzik az istentiszteleten. Hasznosabb a saját szavainkkal való imádkozás, ezért önállóságra kell törekedni a magánáhitatban és az istentiszteleteken egyaránt. Váczi vitairatára viszontválaszul adta ki a következő évben a magyar puritánus mozgalom elindítójának tekintett Tolnai Dali János egyetlen, ma

ismert, nyomtatott munkáját. A vitát Váci viszontválasza zárta.⁷¹⁹

Mint mondtuk, a vita központi témája, az Úri imádság liturgiai helye, teológiai szempontból nem igazán fundamentális kérdés. De ha még egyszer meggondoljuk, visszautalva az imádságoskönyvekről szóló alfejezetre is, hogy az imádkozás módjának és tartalmának megújítása, egy újfajta kegyesség, lelki élet kialakításának igénye a puritánus reformok leglényege, akkor egész világosan belátható, hogy itt a liturgiai reform kapcsán sokkal fontosabb kérdések forognak kockán, amelyek a puritán mentalitás meggyökeresztetését érintik. Nem mehetünk bele a vita részletes tartalmi ismertetésébe, de hangsúlyozzuk: nem véletlen, hogy a puritanizmus irodalmi szempontból is éppen az imádság műfajában hagyta a legerősebb, legmaradandóbb nyomot maga után.

A harmadik református belső vita, amelynek résztvevője Lippai Sámuel, sárospataki másodpap és anonim ellenfele, valóban egy liturgiai részletkérdésről szólt. A puritánus prédikátorok meg akarták szüntetni az úrvacsorai liturgiában az úgynevezett prima elevatiót, azaz a szent jegyeknek a szereztetési igék elmondásával párhuzamos, első felemelését. Erre vonatkozó teológiai érveket adta elő Lippai egy rövid latin nyelvű traktátusban, amelyet egy névtelenül kiadott ortodox felelet és Lippai viszontválasza követett. A vita latin nyelve mutatja, hogy ez nemcsak belső református, hanem egyenesen „belső klerikus” vita volt.⁷²⁰ A Lippai művére adott válasz, a *Lima* szerzője *sacerdos catholicus*nak nevezi magát. De műve tartalma alapján már Zoványi Jenő is úgy ítélte meg, hogy itt református szerző bújt a *sacerdos catholicus* álnév mögé.⁷²¹ Az ortodoxnak tartott álláspontot a reformátusok valóban gyakran mondják e korban *catholicus*nak, azaz közönségesnek vagy egyetemesnek. Lippai viszontválasza viszont szatirikusan „fokozza” vitatársának önminősítését, mikor gúnyosan *quidam anonymus pontificius*nak, azaz egy bizonyos névtelen pápistának nevezi.

719 Az iratok sorrendben: VÁCZI P. András, *A Miatyánknak, avagy mindennapi imádsággal élésnek állatása és mególtalmazása e mostani időbéli tanítóknak ellenvetése ellen...*, Kassa, 1653, RMNy 2468; TOLNAI DALI János, *Dáneus Ráca-I, azaz az Miatyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentése Váci Andrásnak usorás vádja és szidalma ellen...*, Sárospatak, 1654, RMNy 2550; VÁCZI P. András, *Replica, azaz Tolnai Dali Jánosnak csúfos és vádos maga és mások mentésére való választétel...*, Kassa, 1654, RMNy 2524.

A vitáról ld. *Religio, retonika, nemzetudat*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen 2004, 401-423, FAZAKAS Gergely 720 Vö. LIPPAI Sámuel, *Brevis dissertatio de quaestione an prior elevatio panis et vini in Sacra Coena in quibusdam ecclesiis usitata legitime observetur*, Patakiné 1654, RMNy 2548; *Lima dissertationis Patakianae... de prima elevatione panis et vini in Coena Domini poliente illam sacerdote catholico*, Kassa, 1654, RMNy 2523; LIPPAI Sámuel, *Desperata causa prioris elevationis panis et vini in Sacra Coena... a quodam anonymo pontificio frustra defensae...*, Patakiné 1655, RMNy 2605.

721 ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911, 304.

3.1.5. A vitairatok ajánlásainak címzettjei és költségviselői

A vitairatok ajánlásainak áttekintésénél csak a tulajdonképpeni vitairatokat vesszük figyelembe. A vitairat műfaji sajátosságaiból következik, hogy az ajánlásokból nem lehet olyan biztonsággal következtetni a mecénási körre, mint más esetekben. A legjellemzőbb ugyanis az, hogy nincs személyhez címzett ajánlás, vagy egyáltalán nincs is ajánlás. Először is, mivel számos vitairat csak töredékből vagy említésből ismert, ezért nem tudható, hogy mi állt a praelimináriákban. Másodsor, különösen a katolikus nyomtatványok esetében a költségviselő maga az egyház, illetőleg a megfelelő vagyonnal rendelkező egyházi elöljáró, pl. Forgách érsek, Pázmány vagy más főpap. S feltételezhetően sokszor csökkentené a vitairat remélt hatását, ha megneveznék a pártfogót, hiszen az elsődleges cél többnyire mégiscsak a más valláson lévők megnyerése, s ezt nem mindig szolgálná Forgách vagy Pázmány neve, egyáltalán az „önmegszólító” kiadvány. Harmadszor, a polemikus műfajokban a szerző számára gyakran fontos az anonimitas. Előfordul, hogy a névtelenség, különösen Pázmánynál, de ellenfeleinél is, része az irodalmi szerepjátéknak, vagy más szempontból fontos eleme a kommunikációs szituáció kialakításának. Máskor viszont bosszútól, üldözéstől tarthat a szerző, mint Pathai István a *Parázna Babylon* miatt, vagy a radikális nézeteket valló unitáriusok. Ilyenkor a mecénás neve is nyomravezető lehet, illetve nincs, nem akad olyan pártfogó, aki vállalná a vitairat szellemiségét. Mindezzel magyarázható, hogy a vitairatok igen nagy részének nincs vagy nincs személyhez szóló ajánlása.⁷²²

Második típusa a vitairatok ajánlásainak, ha saját egyházi elöljáróihoz fordul a szerző. Ez az eset más műfajoknál, különösen az iskolai disputációknál természetesen még gyakoribb. Ennek az ajánlástípusnak különböző indokai lehetnek. Előfordul, hogy a vitairat megírásának iniciatívái is a mecénástól származtak, és a költségeket is ő viselte, mint Pázmány korai vitairatai esetében Forgách Ferenc esztergomi érsek. Ez nem mond ellene annak, hogy máskor éppen az ilyen mecénás nevének elhallgatását kívánja a közlési szituáció és cél. Máskor saját karrierjét egyengeti az ajánló, például Balásfi Tamás,

⁷²² Nincs ajánlása a következő műveknek.

Katolikusok:

RMNy 980, 984, 1040,

1120, 1203, 1376,

1485, 1514, 1841,

1847, 1953, 1956, 1957,

2022.

Evangélikusok:

RMNy 996, 1035, 2441.

Reformátusok:

RMNy 1064, 1065,

1104, 1163, 1316, 1372,

1460, 1911, 1914, 1977,

2044, 2468, 2524

vagy szövegének az egyházi előjáró nevével akar nagyobb tekintélyt, nagyobb autoritást, esetleg kanonikus jelleget kölcsönözni. A reformátusoknál gyakran általános patrónusi, fautori, tanári szerepüknek köszönhetik az ajánlásokat az egyházi előjárók, nem a konkrét kiadvány költségeinek magukra vállalása miatt.⁷²³

Természetesen azért ebben a műfajban is a leggyakoribb a főrangú világi személynek szóló ajánlás. Ez azonban különösen a katolikus szerzők esetében nem feltétlenül fejez ki mecénási viszonyt. Kedvelt eljárásuk, hogy frissen katolizált főurakhoz címzett ajánlással jelentenek meg polémikus írást. Ezzel publicitást teremtenek a jó példának, bizonyágát adják az áttérő szilárd elköteleződésének, azaz minden tekintetben megerősítik az esemény hatását.⁷²⁴ Pázmány többször él a lehetőséggel, hogy vitairata ajánlásában más vallású patrónust szólít meg. A dunántúli evangélikusokkal folytatott vitáiban éppen ellenfelei fő pártfogóihoz Nádasdy Ferenchez (1603) és fiához, Nádasdy Pálhoz (1614) fordul ajánlásával. A későbbiekben Illésházy Gáspárhoz (1631) és özvegy Batthyány Ferencné Poppel Évához (1631). Ezzel a Nádasdyak és Illésházy esetében dialógust, párbeszédet teremt a megcélzott főúrral, számára a katolikus álláspontot reális alternatívaként villantja fel, nem ellenfélként, hanem lehetséges szövetségesként beszél hozzá. A Poppel Évának ajánlott vitairat a *Nyolc okok* pedig Batthyány Ádám konvertálásával kapcsolatos. Egyrészt igyekszik megnyerni az özvegyet is, másrészt igazolni kívánja anyja előtt fia lépését, egyengetni, lecsendesíteni, enyhíteni az emiatt keletkezett viszályt, elhidegülést.⁷²⁵

Ha az ajánlás nem az ellenfél patrónusának szól, hanem magának az ellenfélnek, mint Pázmánynak Alvinczihez, Balásfinak a három evangélikus szuperintendenshez címzett ajánlása, az akkor az irodalmi szerepjáték része, szatirikus, gunyoros gesztus.⁷²⁶ Az pedig igen

⁷²³ Egyházi előjáróknak ajánlott művek: Katolikusok: RMNy 933 Pázmány ajánlja Pethe Márton kalocsai érseknek; RMNy 952, 1002, 1024 Pázmány ajánlja Forgách Ferenc esztergomi érseknek; RMNy 1078, a kiadó, Balásfi Tamás ajánlja Forgách érseknek, a szerző Pázmány ajánlja a kiadónak Balásfinak; RMNy 1788 Veresmarti Mihály ajánlja Pázmány Péternek. Evangélikusok: RMNy 2448 Andreas Sartorius ajánlja Joachim Kalinka, szuperintendensnek. Reformátusok: RMNy 2558 Miskolci Csulyak Gáspár ajánlja a zempléni és abaúji prédikátoroknak; RMNy 2559 Telkibányai P. István ajánlja Komáromi János szántai papnak.

⁷²⁴ Ld. RMNy 943 és 952: A konvertált Balassi Campianus-fordítását Dobokay Sándor jezsuita ajánlja az általa áttértett Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak. Az eset pikantériája, hogy Forgách éppen Balassi elől hódította el az özvegy és szép vagyonnal rendelkező Losonczy Anna kezét. Ld. HARGITTAY Emil, „Te katonád voltam Uram...” In BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor,

Campianus Edmondnak tíz okai, Budapest, 1994, 257–273. RMNy 1025, 1042, 1850: a konvertált Veresmarti Mihály Leonard Lessiustól fordított *Tanácskozásának* első két kiadása az akkor frissen katolizált Homonnai Drugeth Györgyhöz szól, a harmadik kiadásé az akkor szintén frissen katolizált Batthyány Ádámhoz.

⁷²⁵ Ld. RMNy 905 Pázmány ajánlja Nádasdy Ferencnek; RMNy 1061 Pázmány ajánlja Nádasdy Pálnak; RMNy 1511 Pázmány ajánlja Poppel Évának; RMNy 1512 Pázmány ajánlja Illésházy Gáspárnak.

⁷²⁶ RMNy 1060 és 1117

727 RMNy 1116

Balásfi Eszterházy
Miklósnak; RMNy 1118
ugyancsak Balásfi Hethesi
Pethe Györgynek;
RMNy 2279 Matthias
Faber jezsuita Wolfgang
Ochsnak,
a beszercebányai kamara
prefektusának.

728 RMNy 890 Magyarai

István ajánlja Nádasdy
Ferencnek a „szerző
költéségével” megjelent
munkát. RMNy 902
Zvonarics Mihály a szerző,
ajánlás nincs, de az
impresszum szerint
Nádasdy Ferenc
a költségviselő. RMNy

1072 Zvonarics Imre
ajánlja Nádasdy Pálnak.

RMNy 1091 Zvonarics
Imre és Nagy Benedek

ajánlja Nádasdy
Tamásnak és Pálnak.

RMNy 1324, 1560

Lethenyi István ajánlja
Nádasdy Pálnak. RMNy

888 Eszterházi Tamás
ajánlja Illésházy István

feleségének, Pálffy
Kátának, megjelent

Illésházy költségen.

RMNy 1401 Florian Duchon ajánlja Illésházy Gáspárnak. RMNy 1520 Ján Hadik ajánlja Illésházy

Gáspárnak. RMNy 1910 Zachariás Láni ajánlja Illésházy Gáspárnak, megjelent „impensis Casparis

Illieshazi. RMNy 2291 Horváth András ajánlja Illésházy Gáspárnak, Thököly Istvánnak és Zay

Lászlónak. RMNy 1184 Pálházi Göncz Miklós ajánlja özvegy Thurzó Györgyné, Czobor Erzsébetnek.

729 RMNy 975 Abraham Christiani ajánlja a bártfai egyháznak. RMNy 1088 Georg Hochschild

ajánlja Lazar Henckelnek, Donnersmark (Csütörtökhely, Szepes vármegye) urának. RMNy 2120

Ján Kučera ajánlja Szmracsányi Péternek, az Illésházyak likavai prefectusának. RMNy 2440 Horváth

András ajánlja Kassa, Bártfa, Lőcse, Trencsén és Kiszeben városoknak. RMNy 2438 Didimus Levita (?)

minden evangélikusnak.

730 RMNy 1354 Zvonarics György ajánlja Poppel Évának, RMNy 1326 Zvonarics István ajánlja

Lengyel Boldizsárnak, Lengyel Miklósnak és Szeczer Györgynek, Pápa vára gondviselőinek.

Utóbbi esetben kérdéses, hogy a címzettek evangélikusok vagy reformátusok-e.

ritka a katolikusoknál, hogy vitairatot katolikus vallású mecénásnak ajánljanak. Mindössze három ilyen eset ismert.⁷²⁷

A protestánsok viszont, a katolikusoktól eltérően, igen gyakran ajánlják saját világi patrónusaiknak vitairataikat, akik nemegyszer magukra vállalják ezeknek költségeit is. Az evangélikus szerzők igen sokszor fordulnak a Nádasdy és Illésházy családhoz dedikációikkal. Érdekes viszont, hogy ebben a műfajban a harmadik nagy patrónuscsaládot, a Thurzókat csupán egyszer tisztelik meg ajánlással.⁷²⁸ Néhány esetben pedig egy-egy evangélikus város, vagy kisebb evangélikus birtokos neve szerepel a dedikációban.⁷²⁹ Más vallású pártfogót pedig csak a reformátusokkal folytatott, úgynevezett irénikus vitákban szólítanak meg, Poppel Évát és Pápa város gondviselőit.⁷³⁰ Ellenfelet pedig mindössze két vitairattal, mindkétszer Zachariás Láni Tomáš Bielavý pozsonyi kano-nokot.⁷³¹

A reformátusok egyáltalán nem élnek ebben a műfajban az ellenfélnek, vagy az ellenfél pártfogójának szóló dedikáció lehetőségével. Főrangú világi pártfogóik közül legtöbbször az erdélyi fejedelmekhez és családtagjaikhoz fordulnak ajánlással: Bethlen Gáborhoz, id. Bethlen Istvánhoz és fiához, Péterhez, Rákóczi Györgyhez és Lórántffy Zsuzsannához, s előfordul még Mágócsy Ferenc, valamint Perényi Péter ugocsai főispán neve. Továbbá az evangélikusokhoz képest sokkal erőteljesebben támo-

731 RMNy 2034 és 2035

gatja őket vitairataik közreadásában a magyar nyelvű polgárság és a hivatalt viselő nemesség.⁷³²

3.2. A vallási tanítások, hitvallások és katekizmusok

A vallási önmeghatározást, hitvédelmet, hitterjesztést szolgáló kiadványok következő nagy csoportját a vallási tanítások képezik. A reformáció célja eleinte bizonyos visszaélések megszüntetése, a liturgia és hitélet megtisztítása, elmélyítése volt. A reformok elindításához azonban kezdettől fogva időről időre ki kellett fejteni a keresztyén tanítás némely alapkérdését, hogy tisztán lehessen látni a visszaélések mibenlétét, a változások, változtatások kívánt helyes irányát. Alaposabban meg kellett érteni a Szentírás üzenetét, tisztázni kellett alapvető teológiai problémákat és módszertani kérdéseket. Mindezek során a tanítások kikristályosodása – a polémia és apológia, a hitvallás és hitterjesztés, a hitélet gyakorlása és a hitoktatás egymással összefüggő, egymástól tökéletesen szét nem választható, mégis bizonyos megszorítással jól elkülöníthető folyamataiban ment végbe. A vallási tanítás, vagyis a vallási nézetek kifejtése, tulajdonképpen minden eddig tárgyalt műfajcsoportnak is célja, hiszen a prédikációk, az éneklés és imádkozás egyszerre jelenti megfogalmazását, tanulását és tanítását is a vallás tartalmi elemeinek. De ezekben a műfajokban, még az elsődlegesen tanító jellegű prédikációkban is a hit megélése, megvallása, a hitélet szolgálata a hangsúlyos elem, nem a tan, a tanítás kifejtése és körülhatárolása. Ha a helyes tanítás megtalálása és/vagy kifejtése a legfőbb cél, s ez nem a régi egyházzal, vagy kialakuló más új irányzattal való polémiaiban történik meg, hanem önérvényűen, értekező formában, akkor beszélhetünk tulajdonképpen vallási tanításról.

Thurzó György (később Rákóczi) birtokai prefektusának. RMNy 1171 Kecskeméti C. János Kecskeméti Tiburtsi János, tokaji harmincadosnak. RMNy 1257 Kecskeméti C. János Gönci Fejér Istvánnak, Tályán lakó sógorának. RMNy 1419 Samarjai János Szegedi Gáspár, nagyszombati polgárnak és feleségének, Échi Orsolyának. RMNy 1427 Pécsváradi Péter Fodor Benedeknek, Bethlen Gábor emeritusának. RMNy 1467 Dengelegi Péter Igaz Gáspár kolozsvári polgárnak. RMNy 1525 Kismarjai Veszelin Pál Aszalos István és Mike István debreceni polgároknak. RMNy 2548 és 2605 Lippai Sámuel Zemplén megye reformátusainak. RMNy 2523 „Sacerdos catholicus” Zemplén megye három vallású népének.

732 Főrangúaknak ajánlott református vitairatok:

RMNy 1166 Szenci Molnár Albert Bethlen Gábornak.

RMNy 1247 Pécseli Király Imre Bethlen Gábornak. RMNy 1262 Milotai Nyilas István Bethlen Gábornak.

RMNy 1214A

Kecskeméti C. János Bethlen Istvánnak. RMNy 2089 Laskai János Bethlen Istvánnak.

RMNy 2090 Laskai János Bethlen Péternek.

RMNy 1534

Tolnai Pap István I. Rákóczi Györgynek.

RMNy 1877 Johann Heinrich Bisterfeld

I. Rákóczi Györgynek.

RMNy 1826 Medgyesi Pál Lórántffy Zsuzsannának.

RMNy 2550 Tolnai Dali János „az öregbik

fejedelem asszony parancsolatjából és ... költségével”.

RMNy 977 Alvinczi Péter Mágócsy Ferencnek.

RMNy 1670 Medgyesi Pál Perényi Gábornak.

RMNy 1671

Tejfalvi Csiba Márton Perényi Gábornak.

A városi polgárokhoz és nemesekhez ajánlott református vitairatok:

RMNy 1132

Milotai Nyilas István Debreceni Tamásnak,

Ilyen művekre pedig a reformáció kezdetétől fogva igen különféle igényekből állandóan szükség volt. A hit tartalmának kibontásához természetesen elengedhetetlen a hit legalapvetőbb, sőt egyetlen forrásának, a Bibliának minél mélyebb megértése, ezért a vallási tanítások egyik alapvető műfaja a biblia-kommentár.

A reformáció terjedésének konkrét folyamatában mindig akadtak olyan aktuális részletkérdések, amelyeket a helyi vagy az általában kialakult körülmények folytán alaposabban ki kellett bontani. Ezért a vallási tanítások igen nagy része csupán egy-egy, vagy néhány kérdéssel foglalkozó részleges tanítás. Idővel azonban elkerülhetetlenné vált a kialakuló teljes tanítás(ok) összefoglalása is. Hosszabb távon ugyanis nélkülözhetetlenek voltak az olyan átfogó művek, amelyek koherens rendszerré szervezték a felgyűlt ismereteket, elveket, összefüggéseket, s kitértek a felmerülő részproblémákra is, vagyis létrejöttek a *teljes tanítást* felölelő rendszeres dogmatikák, amelyek igen sokszor öltötték magukra a *loci communes* formát, azaz a teológiai közös helyek magyarázatának formáját.

A nagy összefoglaló rendszerezések mellett szükség volt más típusú, csak a legalapvetőbb tanítások áttekintését szolgáló compendiumszerű munkákra is. A teljes tanítás ugyanis az egyszerű hívek számára beláthatatlan és befogadhatatlan. Továbbá a teológiai tanítások nem egyenértékűek. Akadnak olyanok, amelyek a hit lényegére vonatkoznak, ismeretük, elfogadásuk feltétlen szükséges az üdvösséghez. Más tanítások kevésbé lényeges részletekkel foglalkoznak, csupán eligazító jellegűek, vagy a hitélet gyakorlatát, technikáját szabályozzák. Igény mutatkozott ezzel összefüggésben arra is, hogy a hitújítást elfogadók pontosan körülhatárolják, mit is hisznek valójában. A hit tényleges, lényegi tartalmának megvallása egyrészt belső lelki készítés is, másrészt elengedhetetlen volt az önmeghatározáshoz, és a másoktól való elhatárolódáshoz (két össze nem keverhető mozzanat), a reformálás folyamatának megfelelő mederben tartásához, az újítások kereteinek és korlátainak kijelöléséhez, hogy parttalanná ne válhassék a reformáció, hogy egészen szét ne oldódjék a tanítás és az egész kereszténység. Mindehhez társult még egy jogi természetű

igény is. Az állam és egyház, állami és vallási élet összefonódása miatt, – hogy az egyház és vallásügy törvényesen rendezhető legyen, – az államnak, illetve a felsőbb világi hatóságoknak is tudnia kellett, hogy mi a hit tartalma, hogy mi, hogyan és milyen szervezeti, jogi feltételekkel gyakorolható. Ez az összetett igény szülte meg, hozta létre a hitvallás, a confessio műfaját.

Végül, megfelelő teológiai összefoglalások nélkül, a hit oktatása is elképzelhetetlen, márpedig, ha az ige mindenkihez szól, akkor a legegyszerűbb emberekhez és a gyermekekhez is szilárd, egyértelmű formában el kell juttatni a nélkülözhetetlen tanításokat. Ennek az igénynek felelt meg az alapvető hittani ismereteket kérdés és felelet formájában feldolgozó műfaj, a katekizmus. A reformáció hajnalán, a hit eláradásának még meleg élményében e száraz didaktikus műfaj egyes darabjai olyan jól sikerültek, hogy nemcsak hitoktatási céllal, hanem hitvallásként is funkcionáltak, mint például a Heidelbergi Káté.

Vallási tanítás, hitvallás, katekizmus tehát egymással szorosan összefüggő műfajok, valamennyi fő funkciója a hit tartalmi elemeinek értekező vagy didaktikus formában való kifejtése. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy Magyarországon a XVII. század első felében milyen nyomtatványok képviselték e műfajokat, s konkrétan az adott helyen és időben milyen céllal készültek, milyen funkciót töltöttek be használatuk során.⁷³³

⁷³³ Itt jegyezzük meg, hogy mindhárom műfaj számos darabja tankönyvnek készült, ezekkel természetesen a tankönyveknél is elszámolunk.

3.2.1. A vallási tanítások

A vallási tanítások valamennyi feljebb említett műfaji alcsoportja megtalálható a XVII. század első felének magyarországi anyagában. 8 kiadvány tekinthető biblia-magyarázatnak vagy kommentárnak. Az egyszerűség kedvéért ide soroltuk a bibliának, vagy egyes részeinek tartalmát összefoglaló tankönyveket is.

A rendszeres vallási tanítások száma 21. Ezek vagy valóban magukban foglalják egy-egy vallási irányzat tanításának egészét, vagy annak leglényegesebb elemeit, de olyan igényességgel, hogy elliptikus jelleggel bár, de mégis egésznek tekinthetők.

18 tételt sorolhatunk a részleges tanítások közé. De valójában ehhez az alcsoporthoz tartozik további

⁷³⁴ Bibliamagyarázat és a Biblia tartalma:

RMNy 1187, 1222, 1341, 1646, 1889, 2139, 2361, 2409.

Rendszeres vallási tanítás: RMNy 874, 1059, 1132, 1293, 1308, 2103, 1072, 1074, 1090, 1351, 1360, 1533, 1577, 1602, 1697, 1892, 2102, 2207, 2266, 2498, 2530.

Részleges vallási tanítás:

RMNy 993A, 1057, 1182, 1186, 1252, 1515, 1669, 1741, 1991, 1998, 2130, 2196, 2250, 2309, 2349, 2394, 2405, 2487.

Teológiai vizsgatételek:

RMNy 1408, 1461, 1660, 1753, 1859, 1869, 1880, 1888, 1907, 1934, 1935, 2015, 2029, 2063, 2191, 2200, 2294, 2366, 2384, 2464, 2527, 2562.

⁷³⁵ RMNy 1080, 1128, 1665, 1674, 1721, 2115, 2304, 2347

⁷³⁶ A vallási tanítások felekezeti megoszlása:

(M = magyar,

L = latin,

V = vizsgatételek)

Katolikus:

RMNy 1059 M, 1293 M, 1351 M, 1515 M, 1679 M, 1741 M; 1660 V, 2384 V. Református: RMNy 874 M, 993A M, 1243 M, 1186 M, 1308 M, 1533 M, 2207 M, 1998 M, 2102 M, 2103 M, 2130 M, 2139 L, 2196 M, 1577 L, 2250 M, 2309 M, 2361 L,

2405 M, 2409 L, 2487 M, 2498 M; 1408 V, 1461 V, 1880 V, 2200 V, 2366 V, 2464 V, 2525 V, 2561 V. Evangélikus: RMNy 1057 M, 1072 M, 1074 L, 1090 M, 1182 L, 1602 M, 1669 M, 1892 L, 1991 M, 2266 L, 2349 cseh, 2394 cseh, 2530 L; 1753 V, 1859 V, 1869 V, 1888 V, 1907 V, 1934 V, 1935 V, 2015 V, 2029 V, 2063 V, 2191 V, 2294 V. Protestáns: RMNy 1889 L, 1341 L. Unitárius: RMNy 1187 M, 1222 M, 1252 L, 1646 M.

22 teológiai disputáció, hiszen a XVII. században a teológiai részletkérdések kifejtésére igen gyakran az iskolákban került sor oktatási céllal. Általában elmondható, hogy a nem hitvitázó iskolai téziseket egyben vallási tanításnak is kell tekinteni. Összesen tehát a teológiai tézisek nélkül 47, velük együtt 69 kiadvány került a vallási tanítások csoportjába.⁷³⁴

Természetesen, mint többször kiemeltük, jelentős tanító művek és tanító részek más műfajú kiadványokban is találhatóak. A már alaposan tárgyalt hitvitákon kívül a katekizmusokat kell itt még megemlíteni. 8 olyan katekizmuskiadás ismeretes a korszakból, amelynek függelékében, vagy amely mellett társműként vallási tanításnak tekinthető szövegek találhatóak.⁷³⁵ Mivel azonban ezek a kiadványok elsősorban mégis katekizmusként funkcionáltak, e művekkel a katekizmusok tárgyalása során számolunk el. A vallási tanítások közé került viszont, mint látható lesz, két kátémagyarázat, mivel ezek fő célja nem kateketizálás, hanem a tanrendszer teljes kifejtése volt.

A feljebb ismertetett teljes anyag felekezeti és nyelvi megoszlása a következő: a katolikus kiadványok száma mindösszesen 8, ebből 6 magyar, 2 pedig latin nyelvű teológiai vizsgatételek. 29 nyomtatvány került ki református nyomdából, ebből 17 magyar, 4 latin nyelvű, 8 pedig ugyancsak latin nyelvű disputáció. A 25 evangélikus tételből 6 magyar nyelvű, 5 latin, 2 biblikus cseh és 12 teológiai vizsgatételek. További két kiadvány „protestáns”, azaz a reformátusok és evangélikusok számára egyaránt használható tartalmi kivonat a bibliából. Az unitárius tanítások száma 4, ebből 3 magyar, egy latin nyelvű. Egy munka pedig magyar nyelven ismerteti a mohamedán vallást.⁷³⁶ Azaz a 22 teológiai tézist nem számítva 32 a magyar nyelvű tanítások száma, 12 latin, 2 biblikus cseh. Tehát ez is anyanyelvű műfaj! Annál is inkább, mivel a 12 latin nyelvű munkából 9 tulajdonképpen tankönyvnek tekinthető. A 32 magyar nyelvű műből

vizsont 21-et a vitairatok között is meg kellett említeni, vagyis látható, hogy ténylegesen igen ritkán volt szükség kizárólagosan (vagy legalább elsődlegesen) tanító műre, hiszen még a vitairatok között meg sem említett kiadványok nagy része is tartalmaz polémikus részeket.

A továbbiakban nem érdemes felekezeti bontásban vizsgálni a feljebb bemutatott anyagot, célszerűbbnek látszik a műfaji alcsoportok szerinti áttekintés. A számos átfedésből pedig az következik, hogy ez a műfaj nem igényel a korábbiakhoz hasonló részletes ismertetést. Természetesen ritkaságuk, illetve jelentőségük miatt nagyobb figyelmet kell szentelni a bibliamagyarázatoknak és a rendszeres, teljes tanításoknak, a részleges tanítások azonban már csak vázlatosabb bemutatást érdemelnek, a teológiai téziseket pedig elegendő csupán statisztikailag venni számba.

A bibliamagyarázatok közé sorolt 8 kiadványból három valójában nem is magyarázat, hanem a biblia tartalmát, egyes részleteit főként nyelvgyakorlás céljából feldolgozó tankönyv.⁷³⁷ Szintén tankönyvnek készült két további református bibliakommentár. Nógrádi Mátyás 1651-ben a debreceni teológus diákoknak adta elő a Róma-beliékhöz írt levél magyarázatát, s iskolai előadásait tette közzé egy traktátusban.⁷³⁸ Jiří Veselský-Laetus cseh exuláns pedig tipikusan puritán témát, a megtérés kérdéseit fejtette ki az Apostolok cselekedeteinek Pál apostolról szóló hosszabb részlete (Ap.csel.9: 1-22) alapján.⁷³⁹ A további három bibliakommentár valójában csak két művet jelent. Mindkettő magyar nyelvű és mindkettő unitárius munka. Enyedi Györgynek Torockai Máté által magyarra fordított hatalmas értekezése, amely a szentháromságtan bizonyítására általában használt bibliai helyek antitrinitárius szellemű magyarázatát tartalmazza, két változatban látott napvilágot.⁷⁴⁰ 1636-ban pedig Kolozsvárott jelent meg egy unitárius traktátus, amely a János evangélium kezdetét értelmezte. De ezeket az unitárius kiadványokat már a vitairatok között is bemutattuk.

A teljesnek nevezhető vallási tanítások közül a legérdekesebb az a néhány mű, amely azt jelzi, hogy a XVI. század végén, a XVII. század elején megszületett az igény a reformáció és rekatolizáció tanításainak összefoglaló magyar nyelvű rendszerezésére! Bizonyíték ez arra, hogy

737 HELMBOLD, Ludwig, *Monosticha in singula Sacrorum Bibliorum capita...*, Leutschoviae 1625, RMNy 1341; BIHARI Gergely, *Metrum memoriale in totum ferme Novum Testamentum, quo sigillatim summariae capituli cuiusque partes secundum d. Piscatoris et Herlini analysis in ita proponuntur, ut generalis Novi Testamenti resolutionis loco haberi possit...*, Albae Juliae 1646, RMNy 2139; CASTELLION, Sébastien, *Dialogorum sacrorum libri quattuor...*, Leutschoviae 1641, RMNy 1889

738 Nógrádi Mátyás: *Epistolae ad Romanos scriptae... explanatio* Debrecen 1651, RMNy 2361

739 VESELSKÝ-LAETUS, Jiří, *In conversionem Pauli apostoli commentarius...*, Várad, 1651, RMNy 2409

740 RMNy 1187, 1222

741 Természetesen a XVI. században is voltak ilyen meghatározó személyiségek, de ez nem tárgya mostani dolgozatunknak.

742 RMNy 874.
A korábbi kiadások: 430, 454, 525, 609

743 A kinyomtatás időpontjai 1613, 1623, 1636 ld. RMNy 1059, 1293, 1697

744 RMNy 1351

745 RMNy 1152

746 RMNy 2103

747 RMNy 1308

a reformáció lelki-szellemi alapját képező folyamatok eddigre mélyen áthatották a magyar társadalmat. Ezekkel a művekkel bizonyos értelemben teljességre jutott a magyarországi hitújítás. Öt nevet kell itt leírnunk, akik meghatározó személyiségei a magyar teológiai gondolkodásnak.⁷⁴¹ Félegyházi Tamás, Pázmány Péter, Milotai Nyilas István, Szenci Molnár Albert és Geleji Katona István. Félegyházi Tamás (†1586) valójában még az előző évszázad embere. *Loci communes theologici, azaz az keresztényi igaz hitnek részeiről való tanítás* című munkája négy XVI. századi kiadás után már ötödízben jelent meg Debrecenben 1601-ben.⁷⁴² Révész Imre megállapítása szerint a Kálvin előtti református teológiát foglalja össze.

A többi idetartozó művet méltattuk már a vitairatok között is. Pázmány Péter három ízben is kinyomtatott *Kalauza* valóban teljes teológiai összeggést nyújt.⁷⁴³ A sajtó alól Bécsben 1626-ban napvilágot látott *Az Szentírásról és anyaszentegyházról* pedig a két legfontosabb vitatémában foglalta össze a *Kalauz* tanítását és erősítette hatását.⁷⁴⁴ Milotai Nyilas István *Mennyei tudomány szerint való irtoványa* (Debrecen 1607),⁷⁴⁵ amely többek között éppen a *Kalauz*sal is vitázik, csak két teológiai közös hely magyarázatát nyújtja – az Istenről és a Szentírásról –, mégis a teljesség igényét célozta. Milotai ugyanis, aki ekkor tiszántúli püspök volt, az előszóban elmondja, hogy könyve anyagát a zsinatokon tartandó lelkészi vizsgáztatásra készülve állította össze, s egy teljes magyar nyelvű *loci communes* első darabjaként bocsátja közre. Elképzelése szerint a vizsgák anyagának rendszeres írásba foglalásával lehetne folyamatosan kiegészíteni a művet. Geleji Katona István a *Titkok titkában* (Gyulafehérvár 1645)⁷⁴⁶ viszont csupán egyetlen teológiai témakört (a szentháromságról szóló tanítást) fejtett ki, de azt olyan alaposan és részletesen, hogy munkája minden további nélkül szintézisnek tekinthető.

Szenci Molnár Albert összefoglaló teológiai teljesítménye eltér a többiekétől. Ő ugyanis nem eredeti művet írt, hanem Kálvin *Instituióját* fordította le magyar nyelvre (Hanau 1624).⁷⁴⁷ De a református teológia e reprezentatív művének fordítása is azt bizonyítja, hogy a XVII. század első felében határozottan megjelent a magyar nyelvű teológiai összefoglalások iránti igény.

Szenci *Institutio* fordításához hasonló funkcióban – vagyis egy európai teológus teljességre törő tanításának tolmácsolásával a *Kalauzra* adott válaszként – adták közre a dunántúli evangélikusok vezetői Zvonarics Imre fordításában Matthias Hafenreffer, tübingai teológusnak már a vitairatok között is említett *Loci communes*-ét.⁷⁴⁸ Klaszekovich István szuperintendens, Theteni Dániel, Basilius Temper, Zvonarich Mihály és Gregorius Pithyraeus szeniorok ugyanis Pázmány *Kalauzát* támadó protestációt illesztettek a lényegében a teljes evangélikus tanítást magában foglaló, különben értekező hangvételű mű elé.

A további teljes vallási tanítások nagyobb része tankönyv. Azaz a kevés számú reprezentatív összefoglalás mellett, amelyek valóban a teológiai tanítások anyanyelven való rendszerezésének igényét bizonyítják, elsősorban mégis hitoktatási céllal volt szükség a teljességet tükröző kompendiumokra.

Az evangélikusok körében először Leonard Hutter wittenbergi professzor *Compendium locorum theologicorum ex Scripturis Sacris et Libro Concordiae* című összefoglalása⁷⁴⁹ vált népszerű tankönyvvé a Formula *Concordiae* szellemét követő, ortodox lutheránus iskolákban. Lőcsén 1614-ben és 1641-ben is az eredeti latin szöveggel tette közzé a nyomdász, ifjabb Jakob Klösz, illetve Lorenz Brewer, mivel feltehetően mindketten jó üzletet láttak benne.⁷⁵⁰ 1635-ben pedig Lethenyi István az akkor még virágzó csepregi iskola számára magyar nyelvre is lefordította.⁷⁵¹

Egyszerű formában, de ugyancsak a teljes evangélikus tanítást tartalmazta Pálházi Göncz Miklós, Felső-Duna melléki evangélikus szuperintendens 1615-ben Keresztúron kinyomtatott *Az gyermekskék credoja*⁷⁵² című munkája. Pálházi Georg Rhaw, Luther idejében élt wittenbergi könyvnyomtatónak (és tudósnak) az Apostoli Hitvallást magyarázó, először 1547-ben közreadott *Kinder Glaubenjét* fordította magyarra. A fordító előszava szerint ne csak „... az atyák, anyák, cselédes gazdák, hanem ugyan skóláknak igazgató mesteri és lelképásztorok is publice mindeneket erre oktassanak és tanítsanak.”

748 Az eredeti mű címe: *Loci theologici, certo methodo ac ratione in tres libros tributi*, Jena, 1601. Magyarul: *Az szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása...*, Keresztúr, 1614, RMNy 1072

749 Első kiadása Wittenberg, 1609.

750 RMNy 1074 és 1092

751 *Az szentírásbeli hitünk ágainak rövid öszveszedése*, Csepre, 1635, RMNy 1602

752 RMNy 1090

753 *Epitome catechetica*
autore Cunrado

Dieterico..., Trenchinii
1645 és Lőcse, 1654,
RMNy 2115 és 2630.

Mivel az *Epitome* Luther
kiskátéjának
tipográfiailag is kiemelt
szövegéhez fűzi
magyarázatait, e
kiadásokat a katekizmus
műfajánál is számba
vesszük majd.

754 RMNy 2266

755 RMNy 1577

756 KOMÁROMI CSIPKÉS

György, *Az keresztény*
isteni tudománynak jeles
móddal úgy elkészítettett
rövid summája, hogy legyen
az Szentírásoknak
olvasására, az isteni
tudomány közönséges
ágazatának elrendelésére,
az vallásbeli villongásoknak
megértésére,

kezen fogva való vitel...,
Ultrajectomban 1653,
RMNy 2498

757 [1] *Az egész*
keresztényi vallásnak rövid
fundamentomi.

[2] *Megint kétségbenes*
ellen való egynehány lelki
vigasztalások.

[3] *Szentírásbeli erősségek*
és bizonyságok,
Gyulafehérvár, 1645,
RMNy 2102.

Az első rész tekinthető
vallási tanításnak.
Ez kérdés-felelet
formában

(*Az emberről,*

A Krisztusról, A hitről,

A hitnek kereséséről,

Az emberek halála után
való állapotjáról) fejtí ki
a református tanítást.

A harmadik, Németországban használatos és Magyarországon is népszerűvé vált evangélikus teológiai tankönyv Konrad Dieterich (1575–1639) kátémagyarázata volt. Dieterich 1605-től Giessenben volt az etika professzora, 1614-től ulmi szuperintendens, 1620-tól az ottani gimnázium direktora. *Institutio catechetica* című munkája, amelyet először 1613-ban jelentetett meg Giessenben, Luther kiskátéjának magyarázatát tartalmazta. Ennek Magyarországon először 1645-ben Trencsénben nyomtatták ki egy kivonatos változatát.⁷⁵³ Dieterich élete végéig dolgozott *Institutiója* bővítésén, a bővebb változat végül 1639-ben bekövetkezett halála után fia, Johann Daniel gondozásában jött ki a sajtó alól 1640-ben Ulmban. Ezt a 12° formátumban, több mint 900 oldalas kötetet, az első ulmi kiadás összes prae- és postliminariáival nyomta újra 1649-ben Lőcsén saját költségén Brewer.⁷⁵⁴

A reformátusok ugyancsak használatba vettek tankönyvként egy Európa-szerte forgatott, teljes tanítást tartalmazó teológiai kézikönyvet. Joannes Wolleb, bázeli teológiai professzor *Christianae theologiae compendium* (Basel 1626) című munkáját több nyelvre is lefordították, s különösen Angliában vált népszerűvé. 1634-ben Tiszta János debreceni polgár költségén latin nyelven hazánkban is kinyomtatták.⁷⁵⁵ Tisztát az indíthatta e gesztusra, hogy fia éppen ez időben a debreceni kollégiumban tanult. A sajtó alá rendezés munkáját minden bizonnyal az akkori rektor, Tornai Pap István végezte el. Wolleb művének későbbi magyarra fordítására már a puritánus mozgalom jegyében került sor. Komáromi Csipkés György, a debreceni iskola egykori diákja 1653-ban Utrechtben készítette el a magyar változatot. Az előszó szerint munkáját a „belga” nyelvű fordítás inspirálta, de bizonyára szeme előtt lebegett az angol példa is.⁷⁵⁶

A további három, teljesnek mondható református tanítás szintén iskolai használatra, vagy iskolai alkalmából készült. Közülük kettőt, az Apafi Mihály konfirmációi vizsgaanyagát tartalmazó kis kötetet⁷⁵⁷ és Szoboszlai Miklós Hendrik van Diesttől fordított könyvecskéjét *A Szent Dávidnak öt kövecskéit* (Debrecen 1648) már a vitairatok között is méltattunk.

A harmadik, Szikszai Hellopoeus Bálint értekezése, *A mi keresztyén hitünknek három fő artikulusáról* (Gyulafehérvár 1632),⁷⁵⁸ még a XVI. században keletkezett, s a Kálvin előtti református teológia álláspontját foglalja össze az Istenről, az elválasztásról és az úrvacsoráról.

Az egyetlen, nem keresztyén tartalmú vallási kiadvány a magyarországi török hódítás egész időszakában Házi Jánosnak, Bethlen Gábor török tolmácsának és íródeákjának munkája. Házi 1624-ben fordította le, s 1626-ban nyomtattatta ki Kassán Mehmed Jazidzioglu (Mohamed Bin Szálih, Ibn Katib, vagy Cselebi) misztikus könyvét a mohamedán vallásról: *Machumet próféta vallásában levő egy fő írástudó doktornak írásából törökből magyarrá fordítottatott könyv, melyet Envarul asikinnak hívnak*.⁷⁵⁹ Házi az eredetileg arab nyelvű írás⁷⁶⁰ részleteit törökből fordította le. A meglevő részek az üdvözülés módjáról és eszközeiről, továbbá az utolsó ítéletről és túlvilági életről főként a Korán alapján szólnak. A fordítás céljával, körülményeivel még nem foglalkozott a kutatás. Maga Házi így ír ezekről az előszóban: *E könyvet... szerezsen és török nyelvből... magyar nyelvre fordítottam, nem azért, hogy valamely keresztyén embert ezzel hitében megbotránkoztassak, hanem hogy az értelmek ez által inkább megismerjék, eszekbe vegyék az igazságnak világosságát, s a hamisságnak setétségétől megválasszák.*

Az összesen 18 részleges vallási tanítás és 22 iskolai vizsgatétel között nincs külön kiemelésre is érdemes munka. Ezek egy része a különben is vitás teológiai kérdéseknek, mint a szentségek, különösen az Úrvacsora, továbbá a megigazulás, az anyaszentegyház és a Szentírás nyújtják kicsit bővebb kifejtését, vagy a lelkeszi szolgálat gyakorlatában igazítják el a kevésbé képzett papokat, mint a házasság, vagy a feloldozás problémakörében. Akad néhány, a puritanizmus szellemében fogant, az elmélkedésekhez közelítő tanítás, amely a puritánok kedvenc témáival – a bűn, megigazulás, megtérés, kísértések, kétségek, halál, feltámadás – foglalkozik, illetve a puritánus lelkigyakorlatok szabályait tartalmazza. Medgyesi Pálnak a presbitériumokról szóló két egyház-

⁷⁵⁸ RMNy 2207.
Első kiadása Debrecen, 1574, RMNy 347.

⁷⁵⁹ RMNy 1360

⁷⁶⁰ Címe: *Magharib az-Zaman*.

761 Szemlénk teljessége kedvéért témák szerint csoportosítva adjuk a szóban forgó művek címeit. A szentségekkel foglalkoznak: PÁLHÁZI GÖNCZ Miklós, *Az Úr vacsorájáról az igaz Augustana Confessio szerint...*, Kereszturat 1613, RMNy 1057, szerepelt a vitairatoknál is. ZVONARICS Mihály, *Az Úr vacsorája idővséges tudományának utáta való*

rövid bemutatás (+ LETHENYEI István), *Ez sacramentumhoz tartozó egynehány hasznos kérdésekkel és feleletekkel*, Csepreg, 1643, RMNy 1991, szerepelt a vitairatoknál is. PATHAI István, *A sacramentumokról közönségesen és kiváltképpen az Úr vacsorájáról*, Gyulafehérvár, 1643, RMNy 1998, szerepelt a vitairatoknál is. Főként az egyház és Szentírás körüli kérdésekkel foglalkoznak: BUDÁK György, *Rövid elmélkedés az... anyaszentegyházról*, Csepreg, 1637, RMNy 1669. *Az igaz isteni tisztetnek tiszta tiüköre...*, Pozsony 1638, RMNy 1741, szerepelt a vitairatoknál is. MEDGYESI Pál: *Égő szövétnék, avagy... a Szentírásnak isteni méltósága felől*, Várad, 1645, RMNy 2130, szerepelt a vitairatoknál is. Egyéb kérdésekről: HUBER, Marcus *Theses theologicae de iustificacione hominis peccatoris coram conspectu Dei...*, Kereszturini 1619, RMNy 1182. A kiadvány nem iskolai, hanem a csepregi zsinatot tartott lelkesítő vizsga tételeit foglalja magában. CHALUPKA, Samuel *Ne communicaveris peccatis alienis, to gest kratičká správa o... potrebné otázce: Műzeli a pownyenli ge kněž dobrým swým theologickým swědomim člověka nesmjřeného neb w zgewném hněwě a swáře s swým blížnjm žigiccho k rozhrěssenj a wžiwání welebné swátosti wečeře Páně připustiti?* (Rövid tájékoztatás... teheti-e vagy köteles-e a pap... hogy... egy békétlen vagy felebarátjával... viszálykodó embert feloldozzon és az Úrvacsora szentségéhez járulni engedjen) in Trenčín 1651, RMNy 2394. RADECIUS, Valentinus *De matrimonio tractatus*, Claudiopoli 1621, RMNy 1252. A szerző a lelkipásztoroknak akar segítségére lenni a házasságkötések mondandó beszédekben. A puritanizmus jegyében készült tanítások PÁPAI PÁRIZ Imre, *Keskeny út, amellyet az embernek elméjébe ütköző háború gondolatoknak köveiből és sok féle kételkedéseknek sűrűjéből... kiirtott Pápai Páriz Imre, Ultrajectomban 1647*, RMNy 2196. MIKOLAI HEGEDŰS János, *Szentek napi száma, melyben... a kegyes léleknek... tisztei ügy irattatnak le csak tíz reguláscákban, hogy amely istenes életre vágyódók ezeket... véghez viszi(k) szaporán előmehetne(k) a szentségben kívánt boldogságokra*, Utrecht, 1648, RMNy 2250. MEDGYESI Pál, *Dialogus politico-ecclesiasticus... a presbyterekről...*, Bártfa, 1650, RMNy 2309. MEDGYESI Pál, *Rövid tanítás a presbyteriumról...*, Patakon, 1653, RMNy 2487. NAGYARI Benedek, *Orthodoxus Christianus... melynek nevezeti alatt az igaz és Isten előtt megigazító hit szerző okaival... leíratik...*, Váradon 1651, RMNy 2405. Az alábbi három munka egyik csoportba sem sorolható: LAVATER, Johann Rudolf, *Καταβασις εις Αδον, ης εστ descensu Jesu Christi ad inferos...*, Frankfurt, 1610, RMNy 993A. E külföldön megjelent nyomtatványt csupán a benne előforduló szórvány magyar szavak miatt írja le az RMNy. DÉZSI István, *Az igaz szent vallásnak a természeti okossággal, amely filozófiának is nevezetik, való szép harmóniája*, Kolozsvár, 1619, RMNy 1186. Az RMNy Szabó Károly (RMK I 491) és Kemény József híradása alapján (vö. Új Magyar Múzeum 1855, I, 458) feltételezte e mű egykori létezését. Mi azonban a címnek inkább a XVIII–XIX. századi nyelvhasználatra valló jellege miatt és Kemény József újabban lelepleződött hamisításai ismeretében (vö. RMNy 2508A) biztosak vagyunk abban, hogy ez a kiadvány nem is létezett. Szintén csak egykorú adatok alapján kikövetkeztetett, példányból ismeretlen munka, s ezért tartalmáról semmit se lehet tudni: *Az szentséges Máriának... adójáról és szolgálatjáról való könyvecske*, Pozsony, 1631, RMNy 1515

762 RMNy 2349

igazgatási tanításáról pedig már a vitairatok között szóltunk.⁷⁶¹

Csupán egyetlen munkát említünk meg külön is. Lucae, Ondrej *Zrcadlo spravedlnosti* (*Az igazság tüköre*) (Trenčín 1650)⁷⁶² című, példányból nem ismert műve azért érdemel külön figyelmet, mert Joachim Kalinka szuperintendens 1650. évi vizitációja alkalmával Liptó-teplán azzal vádolta a helybeli iskola rektorát, hogy a fenti címmel nem hithű írást adott ki. Lucae védekezése szerint ugyan a kritizált munka a trencsényi konszenior jóváhagyásával jött ki a sajtó alól, mégsem tartható egészen

kizártnak, hogy itt a lutheranus egyházban lappangva terjedő heterodox nézetek mérsékelt megnyilvánulásáról volt szó.

A 22 iskolai disputációban megintcsak a szokásos teológiai témákkal lehet találkozni: a feltámadás, Krisztus mennybemenetele, az egyházi szolgák feladatai és jogállása, az ubiquitas, az angyalok jótéteményei és az ördög(ök) kísértései, Isten megismerésének lehetőségei, a testtől a halálban elszakadó lélek tulajdonságai, a megigazulás, Isten, Krisztus személye, a Szentírás méltósága és értelmezési szabályai, a hit, remény, szeretet.

Csupán a beszercebányai rektor, Hilarius Ernestus Biner két disputációjának témája tér el a megszokott teológiai tárgyaktól. Az egyik a bíró személyével szemben támasztható erkölcsi és gyakorlati követelményekről szól, azaz nem tisztán teológiai, hanem sokkal inkább jogi kérdéseket traktál.⁷⁶³ A másik a mágikus mesterkedések ellen íródott, közelebbről arról szól, hogy az emberi testet sem természetes eszközökkel, orvosságokkal vagy gyógyfűvekkel, sem isteni segítséggel nem lehet ellenállóvá tenni az erős szúrással, vágással és lövésekkel szemben. Hazugok és sátáni eredetűek az erre irányuló törekvések.⁷⁶⁴

763 RMNy 1888

764 Ez utóbbi disputáció: RMNy 2063. Egyébként a vallási tanításnak tekinthető iskolai disputációk címűk témamegjelölő részével a következők: Evangélikusok: REMEN, Daniel, *Gloriosa Christi resurrectio...*, Trenchinii 1638, RMNy 1753.

REMEN, Daniel, *Questiones nobiliores de triumphali Christi ascensione in coelum...*, Trenchinii 1640, RMNy 1859.

SPLENIUS, Elias, *Aphorismi de unione et communicatione in Christo naturarum et idiomatum hypostatica cum subjecta praedicationum personalium natura...*, Bartphae 1641, RMNy 1869. BINER, Hilarius Ernestus, *Judex theologico-politicus...*, Leutschoviae 1641, RMNy 1888.

BINER, Hilarius Ernestus, *Dissertatio positive enucleata de ministronum ecclesiasticorum distinctis gradibus...*, Trenchinii 1641, RMNy 1907. BINER, Hilarius Ernestus, *Tractatio methodica ubiquitatis seu omnipraesentiae in genere...*, Leutschoviae 1642, RMNy 1934. DÜRNER, Samuel, *Exercitium scholasticum adumbrans sanctorum angelorum beneficia et diabolorum maleficia...*, Leutschoviae 1642, RMNy 1935. TRUSIUS, Hiobus, *Positiones miscellaneae...*, Leutschoviae 1643, RMNy 2015. HADIK, Alexander, *Hecae theologica super aphorismo Iohannitico Ioh. 1.v.27. Ecce agnus ille Dei, qui tollit peccatum mundi...*, Trenchinii 1643, RMNy 2029. BINER, Hilarius Ernestus, *De magica specie, corporis et cutis humanae consolidatione disputatio publica...*, Leutschoviae 1644, RMNy 2063. GRACZA, Joannes, *Disputatio philosophico-theologica de triplici Dei cognitione et nominibus divinis in genere...*, Trenchinii 1647, RMNy 2191. SINAPIUS, Joannes, *Triga thesium de animalibus separatis...*, Trenchinii 1649, RMNy 2294. Reformátusok: MAKSAI ÖSE Péter, *Disputatio de justificationis hominis...*, Albae Juliae 1628, RMNy 1408. ALSTED, Johann Heinrich, *Disputatio theologica de Deo...*, Albae Juliae 1630, RMNy 1461. BISTERFELD, Johann Heinrich, *Disputatio theologica de domino nostro Jesu Christo...*, Albae Juliae 1641, RMNy 1880. TÉCSI JOÓ István, *Clavis evangelica, sive disputatio Biblica... qua... Scriptura luce fores nodorum Evangelicorum praecipuorum aperiantur...*, Varadini 1647, RMNy 2200. BISTERFELD, Johann Heinrich, *Beata Beatae Virginis ars, seu regia genuini Scripturae Sacrae sensus omnigenique inveniendi via...*, Albae Juliae 1651, RMNy 2366. BISTERFELD, Johann Heinrich, *Gladii spiritus ignei, vivi et accipitis, seu Scripturae sacrae divina eminentia et efficientia...*, Albae Juliae 1653, RMNy 2464 és Leiden, 1654, RMNy 2527. KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de libro vitae...*, Varadini 1654, RMNy 2562. Katolikusok: *Theses in studio claustrali Franciscanorum...*, Posonii 1636, RMNy 1660, tartalma ismeretlen. BECHIUS, Joannes, *Sacra trias theologica, fides, spes, charitas...*, Tyrnaviae 1651, RMNy 2384.

3.2.2. A hitvallások

A hitvallások klasszikus kora a XVI. század volt, hiszen, mint elmondtuk, ez a műfaj főként az önmeghatározást szolgálta, másodsorban pedig egy-egy vallási irányzat szabad vallásgyakorlatának, legitimitációjának, törvényesítésének eszközeként használták. Mindkét folyamat lényegében lezajlott a XVI. században, ezért a XVII. század első felében igen ritkán került sor egy-egy hitvallás nyomtatásban való közzétételére. A mai ismeretek szerint 1601–1655 között négy hitvallás jelent meg összesen nyolc kiadásban. Viszont majdnem minden ilyen hitvallás-kiadás fontos eseménynek számított, majdnem minden alkalommal nagyon tudatos megfontolások és jól meghatározható célok és funkció áll a megjelentetés hátterében.

A XVII. században elsőként kinyomtatott hitvallásra s ennek funkciójára az irénikum körüli református–evangélikus viták ismertetése során más aspektusból már utaltunk. 1613-ban Kassán került ki a sajtó alól Leonard Stöckel, egykori bártfai rektornak még a XVI. század derekán készített munkája, a *Confessio Christianae doctrinae quinque regiarum... civitatum in Hungaria Superiore, Cassoviae, Leutschoviae, Bartphae, Epperiessini ac Cibinij... in tribus linguis Latina, Germanica et Hungarica...*⁷⁶⁵ „Az 1548. évi 11. törvény megtiltotta az unitáriusok és reformátusok szabad vallásgyakorlatát. Az esetleges vádaskodások megelőzésére az öt felsőmagyarországi város szükségesnek látta, hogy írásban fektessék le hitvallásukat. Ezt Eperjes város kérésére Leonhard Stöckel, a bártfai iskola rektora fogalmazta meg szabatosan és tömören az orthodox lutheri elvek alapján a polemizálás gondos kerülésével. A fenti törvény végrehajtására kiküldött vizsgálóbizottságnak 1549 nyarán átadták ezt az öt város által elfogadott hitvallást, és azt I. Ferdinánd 1558-ban, Oláh Miklós érsek pedig 1560-ban engedélyezte.”⁷⁶⁶ Stöckel szerkesztményének kinyomtatására első ízben Kassán került sor 1613-ban. A második, 1634. évi, ugyancsak kassai kiadás⁷⁶⁷ előszavából ismert, hogy a nyomtatás a városi tanács parancsára történt, mivel ez az előszó hivatkozik a hús esztendővel korábban ugyancsak a kassai tanács által készített

⁷⁶⁵ RMNy 1053

⁷⁶⁶ Az idézet RMNy 1053-ból.

⁷⁶⁷ RMNy 1585

kiadásra: *Minek utána pedig az exemplárok elfogytanak volna, vévén észébe a mi nemes és becsületes magisztratusunk, hogy sokan keresnék, újabban kinyomatni parancsolá.*⁷⁶⁸

768 vö. RMNy 1585

A szakirodalom nem ismeri az 1613. évi kiadás gondozóját, sajtó alá rendezőjét, pedig erre nézve ad némi támpontot Alvinczi Péter magyar papnak a városi tanács előtt 1625. szept. 29-én elmondott beszéde. Alvinczi ugyanis az irénikus egységtológia jegyében nagy gondot fordított arra, hogy a városban megőrizze a protestantizmusnak legalább szervezeti egységét. 1625-ben pedig Michael Bussaeus, német lelkész kálvinizmussal vádolta meg Alvinczit. Ez a vád kétségessé tette a városnak jogi értelemben véve a Stöckel-féle hitvalláson nyugvó vallási egységét. Ez Alvinczi szerint veszélyes volt, mert az 1613. eszterdai országgyűlésében Pázmány Péter, mostani esztergomi érsek igen urgálta a harmadik religiót is, hogy szabadon folyjon mindenütt, mert Kassán, úgy mond, két religio vagyon, lutherana és kálviniana, azért méltó, hogy az katholika is benne legyen Kassában. Akkor is mindjárt convocálván az öt várost, mint szedegették ki az augustana confessioból, melyet Augustában anno 1549 az első Ferdinánd császárnak beadtanak, az honnét ugyan eredeti is van az nevi, és comprobáltatott egynéhány articulust, az melyeket magyar, német és deák nyelven kinyomtatván, oda felküldöttük, és úgy dugtuk be szájokat, hogy csak egy igaz biblica religio vagyon itt.⁷⁶⁹ Ezek alapján esetleg feltételezhető, hogy a kiadást maga Alvinczi gondozta, sőt feltehető a kérdés, hogy nem tekinthetjük-e őt a magyar szöveg fordítójának.⁷⁷⁰ Mindenesetre érdekesen módosult ez esetben egy hitvallás funkciója. Szerepe már nem a jogi elismertetés, hanem a korábban kivívott státusz védelme, sőt a katolikus egyház terjeszkedésének akadályozása.

769 ItK 1904, 239.

770 Ez alapos stílusvizsgálattal lesz eldönthető.

Bármilyen meglepő is, a protestantizmus két legnagyobb hatású hitvallását, az Ágostai Hitvallást és a II. Helvét Hitvallást – noha az előbbi már a XVI. század első felében több változatban is közkezen forgott, az utóbbit pedig már 1567-ben „bévötték” a magyarországi kálvini irányú gyülekezetek – magyar nyelvre csak igen későn fordították le. Ez alapján úgy tűnik, hogy ezek elsősorban a lelkészi kar, a prédikátori réteg számára nyújtottak tájékoztatást hitük mibenlétéről, s a prédikátorok számára nyilván elérhetőek és megfelelőek voltak a külföldi,

771 *Confessio Helvetica, azaz az keresztyeni hitről való vallástétel...*, Oppenheim, 1616, RMNy 1115. A kéziratot a peregrinációra induló Kanizsai Mihály vitte el az Oppenheimben tartózkodó Szenci Molnár Albertnek, s a kinyomtatásról már ő gondoskodott. Vö. SZENCI MOLNÁR Albert, *Napló és más írások*, Bukarest, 1984, 160.

latin (vagy német) nyelvű kiadások. Mikor 1616-ban Szenci Csene Péter, érsekújvári lelkész és Felső-Duna melléki szuperintendens első ízben fordította le magyar nyelvre és nyomtattatta ki Szenci Molnár Albert segítségével Oppenheimben a II. Helvét Hitvallást,⁷⁷¹ akkor az előszó szerint elsősorban Pázmány *Kalauzának* hatása nyugtalanította, vagyis az erősödő ellenreformáció szellemi támadásaival szemben akarta megerősíteni a református híveket. De a Felső-Duna mellékén még feltétlenül volt önmeghatározási funkciója is e kiadványnak. Ezen a vidéken ugyanis igen későn ment végbe a két nagy protestáns irányzat szétválása. A gyakorlati szakítás már a csepregi kollokvium után (1591) az 1590-es években megtörtént, de az egymástól teljesen független egyház-szervezetek csak a bécsi béke után (1608) alakultak ki végleges formájukban. Azaz Szenci Csene hitvallás-fordítása még az evangélikusokhoz való viszony pontos értelmezésében is fontos szerepet játszott. Mindezt Pécseli Király Imrének a *Confessio* élén olvasható üdvözlő verse világítja meg a legjobban:

O melly sok gonoszt az ellenkező Páristák
Ez vallás felől mondanak orca nélkül!
Ezekre vihogó, mosolygó gyöngye barátink
Szinte úgy ez tudomant csipdezik és tekerik.
Vajha megértenék, szólnának róla kegyesben!
De vakok az vakokat hitetik és vezetik.⁷⁷²

772 RMKT XVII/2, 15

Azaz a katolikusokkal szembeni megerősítés mellett a hitvallás kiadói azt is remélik, hogy ha az evangélikus hívek most már anyanyelvükön megismerik a református hitvallás valódi tartalmát, akkor megérthetik, hogy nincs fundamentális különbség köztük és a reformátusok között. Az irénikumnak, a békességszerző református egyházpolitikának a svájci teológusok által kedvelt harmonia confessionum, a hitvallások lényegi egyezésének gondolata villan itt meg, még ha távolról és elmosódott fogalmazásban is.

Azt pedig, hogy a XVII. század elejére már általában is megszületett az igény a hitelvek anyanyelvű rendszerezésére, ismételten bizonyítja, hogy a két Szenci, Szenci Csene és Szenci Molnár közös kiadványát még ugyanebben

az évben kétnyelvű, latin–magyar változatban újra kiadták Debrecenben, mert mint a nyomdász Rheda Pál beszámol róla az ajánlásban: Ez írás ki is nyomtattatott, de igen messze, mely miatt a haszonra nézve igen szűkösen *kaphatják*.⁷⁷³

A kétnyelvű debreceni kiadás szövege 1654 decemberében Sárospatakon ismét nyomdafestéket kapott *az öregbik fejedelemasszony, azaz Lórántffy Zsuzsanna parancsolatjából és költségével*.⁷⁷⁴ Valószínűleg vele együtt nyomtatták, noha már 1655. évi impresszummal, ugyancsak bilingvis formában az 1562–1563. évi, úgynevezett tarcal–tordai hitvallást, amely Béza 1560. évi confessiója alapján készült. Hogy miért rendelte el Lórántffy Zsuzsanna e kettős hitvalláskiadást, konkrétan nem ismeretes. Valószínűleg a belső református, ortodox–puritán hitviták miatt válhatott szükségessé annak demonstrálása, hogy semmiféle egyházszakadással fenyegető újítás vagy nézetkülönbség nincs a vitatkozó felek között. Mindkét oldal szilárdan ragaszkodik az elfogadott hitvallásokhoz.

Az ortodoxia és a puritanizmus harca azonban semmiképpen sem hasonlítható a korábbi vallási vitákhoz. Ugyanis a puritánok teljes egészében elfogadták a korábbi tanításokat, dogmatikai értelemben valójában minden puritán hibátlan ortodoxnak is tekinthető. Azaz az ortodoxia az egyetemesebb, alapvetőbb irányzat. A puritánok nem a hittani, dogmatikai alapokat vonták kétségbe, hanem a közösségi és magánáhitat gyakorlati kérdéseiről, hangsúlyairól, liturgiai, egyházigazgatási, iskolázási és tudományos kérdésekről kezdtek vitákat. Vagyis érdemi hitbéli szembenállás nem volt a két tábor tagjai között. Valószínűleg ennek egyértelmű kifejezésre juttatását célozta az öregbik fejedelemasszony intézkedése.

Érdekes módon az Ágostai Hitvallást is a kálvinisták jelentették meg először magyar nyelven. Már a vitairatok között is alapos méltatást kapott Samarjai János *Magyar harmoniája* (Pápa 1628),⁷⁷⁵ amely a Confessio Augustana úgynevezett variata, azaz Melancthon által módosított, a református felfogáshoz némileg közelebb álló szövegét tette közzé magyarul, az egyes hitcikkek mellé a II. Helvét Hitvallás megfelelő részleteit illesztve.

773 vö. RMNy 1109 és 1115

774 RMNy 2549

775 RMNy 1419

Samarjai ajánlása szerint könyvének kettős haszna van. Az első az, hogy a lutheránusok végre megismerhetik belőle magyarul is saját vallásukat, amire eddig nem adódott lehetőségük, s ettől az igaz lutherána vallástól megkülönböztethetik az egymás tisztességét, hívságos dicsőségét irígylő, egymás ellen haragból, bosszúból disputáló doktoroknak koholt értelmeket... a Saxoniában megharagudt doktorok disputációját. Továbbá megismerhetik belőle a lutheránus hívek a kálvinista vallást is, s ezután már mindkét vallás helyes ismeretében eldönthetik, hogy némely szitokban, átokban gyönyörködő, méreggel felfordult gyomrú, disputáció miatt meghígult fejű doktorok méltán szidalmaztak-e minket, tudniillik a reformátusokat. Ez bizony az evangélikusok megosztására tett gesztus. Nem a *Formula Concordiae* híveihez, nem az ortodox evangélikus felfogást összefoglaló szimbolikus iratok tudatos követőihöz szól a *Magyar Harmónia*, hanem azokhoz az együgyű, magyar ajkú hívekhez, akiknek gondolkodása, tekintve a nyugat-magyarországi protestantizmus késői kettészakadását, közel állhatott a reformátusokéhoz. Ezután következik csak a könyv második haszna, a két confessio egyező értelmének felismerése. De a kiadványnak ezt a törekvését a vitairatokról szóló fejezetben már értékeltük. Tulajdonképpen csak ez a kálvinista kísérlet kényszerítette az evangélikusokat az Ágostai Hitvallás lefordítására. De a Lethenyi István tollából válaszképpen kiadott munka, *A kálvinisták Magyar Harmóniájának... meghamisítása* (Csepreg 1633)⁷⁷⁶ is csupán azt a 21 „tudományról való” hitcikkelyt tartalmazza a *Confessio Augustana invariata*, azaz a hitvallás úgynevezett meg nem változtatott szövegéből, amelyekben az evangélikusoknak a reformátusokkal van vitájuk. Ezek kapcsán hosszas magyarázatokban Lethenyi minden kérdésben részletesen kifejti a vitás pontokat. A két *ceremóniás artikulust*, amelyben a lutheránusok a pápistákkal ellenkeznek, viszont elhagyta Lethenyi. Vagyis erős önmeghatározási vagy sokkal inkább elhatárolódási igény szülte az evangélikusok egyetlen, valójában csonka hitvallási kiadását. Gátat vetni a kálvinisták „bészínlésének”: *mivelhogy a kálvinisták be akarják színleni magukat a mi társaságunkba és atyafiságunkba... harmóniát csináltak... Mivelhogy a keresztyéni Augustana Confessionnak nevezeti*

⁷⁷⁶ RMNy 1560

*mindeneknél szép és ékes... ettől vagyton, hogy ennek neveze-
ti és fedele alá bészínyneni magokat a kálvinisták sem átall-
ják.*⁷⁷⁷ Ugyanakkor az erősödőben lévő katolicizmussal
már nem akarnak újabb vitát kezdeni, velük szemben a
határok amúgy is régóta egyértelműek.

⁷⁷⁷ LETHENYEL, i. m., 15. l.

A hitvallások tehát megőrizték két legfontosabb XVI.
századi funkciójukat, de erősen módosult formában.
Egyik fő céljuk továbbra is az önmeghatározás, de ebben
már nem a hittani álláspont szilárd körülhatárolása
a lényeges, hanem a korábbi álláspont újbóli megerősíté-
sének igénye, az azzal való azonosság nyomatékos kinyil-
vánítása. Megtalálhatók ezenkívül jogi funkciójuk nyo-
mai is, de immár nem a legitimáció elérése a cél, hanem
a kivívott státusz megőrzése jogi és hittani értelemben
egyaránt.

3.2.3. A katekizmusok

A reformáció káté-irodalmának alapját Luther vetet-
te meg, aki vizitációi során szembesült azzal a ténnyel,
hogy az egyszerű hívek úgyszólván semmit sem ismernek
a keresztyén vallás tanításaiból. Elengedhetetlennek
látszott ezért ezen tanítások mindenki számára befogad-
ható, tömör összefoglalása. Így született meg 1536-ban
a kiskáté, amely kérdés–felelet formában ölelte fel a va-
lóban legfontosabb hittani ismereteket, amely megfelelt
a templomi, főként felnőtteknek szóló hitoktatás igénye-
inek, és jól szolgálta az alapfokú iskolai, anyanyelvű hit-
oktatást is. Luther kátéjának hatására számtalan hason-
ló, didaktikus célú, kérdés–felelet formájú kompendium
készült a következő évtizedekben. A XVII. század elejé-
re pedig minden lényeges vallási irányzatnak létrejött,
kialakult az a katekizmusa, amely általánosan használa-
tossá vált. Sőt némelyik katekizmus, mint Luther kis
és középső katekizmusa, illetve a pfalzi teológusok által
a kálvini irányzat számára készített Heidelbergi Káté hit-
vallási funkciókat is magára öltött, amennyiben komoly
szerepet játszottak egyházuk önmeghatározásában, és
szimbolikus irat gyanánt kezelték őket.

Időben először tehát az evangélikus káté alakult ki.
Luther, mint említettük, 1536-ban tette közzé kisebbik
katekizmusának azt a változatát, amelyet ő maga már

állandónak tekintett. Célja az volt, hogy a lehető legrövidebb formában nyújtsa a teljes keresztyén tanítást. Sorrendben tárgyalja és magyarázza 1. a Tízparancsolatot, 2. az Apostoli Hitvallást, 3. a Miatyánkot és 4. a szentségeket. Előszavában azt az útmutatást adta a lekipásztoroknak, hogy ki-ki alakítsa a kátét egyéniségéhez, hallgatói szükségéhez, igényeihez, ő maga csak példával kívánt szolgálni. Ezt az elvet a XVI. századi magyar fordítók megvalósították. A Luther nyomán készült evangélikus katekizmusok, Batizi András, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter munkái nem követik szorosan az eredetit.⁷⁷⁸

⁷⁷⁸ Ld. RMNy 86, 88A, 396

⁷⁷⁹ Első kiadása Bécs, 1568. Ld. SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon*, Budapest, 1944.

A katolikusok számára a jezsuita Petrus Canisius készítette el azt az összefoglalást, a *Parvus catechismus catholicorum*ot,⁷⁷⁹ amely több évszázadon keresztül elsőrangúan szolgált a katolikus hitoktatást. Canisius munkája százhuszonkét kérdésben öt fejezetben tárgyalja a hagyományos katekizmusi anyagot. A hitről az Apostoli Hitvallás, a reményről a Miatyánk és Üdvözlégység, a szeretetről az Isten tíz- és az egyház öt parancsolata keretében tanít. A negyedik és ötödik rész a szentségekről és a keresztyéni igazságosság tiszteiről, a bűnről és az erényről szól.

A reformátusok számára a pfalzi teológusok által összeállított *Heidelbergi Káté* lett a legáltalánosabban elfogadott, legnagyobb jelentőségű, gyakorlatilag szimbolikus iratnak is tekintett katekizmus. A német eredetivel egy idős latin kiadás címe: *Catechismus religionis Christianae, quae traditur in ecclesiis et scholis Palatinatus* (Heidelberg 1563). E káté 129 kérdésből és feleletből áll. Két bevezető kérdése után három fejezetre tagolódik. Az első az ember nyomorúságáról, az úgynevezett két nagy parancsolat magyarázata, a második a megszabadulásról, lényegében az Apostoli Hitvallás és a szentségek értelmezése, a harmadik a háládatosságról, a teljes Tízparancsolat és a Miatyánk kifejtése.

A XVII. század első felében Magyarországon forgalomban lévő katekizmusok túlnyomó része e három, Európa-szerre elfogadott és útmutató alkotás fordítása és átdolgozása. A továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen katekizmus-kiadások maradtak fenn konkrétan korszakunkból, s milyen céllal és kik használhatták őket, azaz milyen funkciókat töltöttek be.

A katekizmus egyébként az egyik „legsérülékenyebb” kiadványtípus. Kis terjedelmű, ugyanakkor gyakran és hosszú időn át forgatott nyomtatvány, amely az intenzív használat miatt hamar elrongyolódhat és elpusztul. Nyilvánvaló tehát, hogy a ma ismertnél jóval több kiadás lehetett, bár növelte fennmaradási esélyüket, hogy egy-egy kiadás példányszáma jóval meghaladhatta az átlagot, hiszen tankönyv voltuk miatt üzletet jelentettek a nyomdászok számára.

A vizsgált időszakban 68 kiadvány sorolható a katekizmusok közé. Ebből 43 református, kilenc evangélikus, nyolc katolikus és nyolc unitárius. A reformátusok közül 29 magyar nyelvű, öt latin, hét latin–magyar és kettő román. Az evangélikusok közül kettő magyar nyelvű, kettő latin, kettő biblikus cseh, egy latin–cseh, egy latin–német, az egyik feltételezett kiadás nyelve pedig példány hiányában nem állapítható meg. A katolikusok közül hat a magyar nyelvű, egy latin–magyar, egy pedig román. Az unitáriusok közül hét magyar, egy pedig német nyelvű. Összesen tehát 44 magyar nyelvű, 8 latin–magyar, 7 latin, 3 román, 2 biblikus cseh, 1-1 német, latin–német, latin–cseh és bizonytalan nyelvű kátékiadás ismeretes Magyarországon a XVII. század első feléből.⁷⁸⁰

Láthatóan ez is anyanyelvű műfaj. Nem is annyira a református katekizmusok nagy száma kíván magyarázatot, sokkal inkább az evangélikusok és katolikusok meglepően szerény aránya. Az evangélikus káték száma két okból lehet kicsi. Egyrészt a német városok igényeit, mint más műfajok esetében is, nyilván nem csak a hazai nyomdák szolgálták. Másrészt Luther kiskatéja igen kis terjedelmű munka, ezért sok kiadás tűnhetett el nyomtalanul. Hogy viszonylag kevés a katolikus katekizmus, az részben azzal magyarázható, hogy rendszerint csak egy nyomda állt rendelkezésükre, részben pedig azzal, hogy a rekatolizáció folyamatában kezdetben más műfajok (vitairat, vallási tanítás, imádságok, prédikációk) fontosabbak voltak számukra. A XVII. század második felében és a XVIII. században azonban újra és újra tömegkiadásokban látott napvilágot Canisius katekizmusa.

3.2.3.1. A református katekizmusok

A helvét irányt követő prédikátorok több magyar nyelvű katekizmust is összeállítottak a XVI. század folyamán.

780 A katekizmusok nyelvi és felekezeti megoszlása a következő. (A református katekizmusok felsorolását már a következő alfejezetben olvasható csoportosítás szerint adjuk.) Jelmagyarázat: M = magyar, L = latin, L–M = latin–magyar, N = német, R = román. Katolikus katekizmusok: RMNy 907 M, 1080 M, 1128 M, 1259 M, 1319 M, 1656 R, 1665 M, 2281 L–M. Evangélikus: RMNy 974 M, 1440 M, 1594 cseh, 1776 L–N, 1805 bizonytalan nyelvű, 2115 L, 2347 M, 2495 L–cseh, 2530 L. Református, Heidelbergi Káté: RMNy 909 M, 1037 M, 1194 L, 1195 M, 1860 L, 1863 M, 1947 M, 2087 L, 2304 M, 2452 L, 2457 M, 2533 M; A Heidelbergi Káté változatai, Alsted kátéja: RMNy 1578 L, 1640 L–M, 1764 L–M, 1958 R, 1993 L–M, 2167 L–M, 2212 R, 2373 L–M, 2402 L–M, 2573 L–M; Egyéb Heidelbergi Káté változatok: RMNy 962 M, 971 M, 1336 M, 1317 M, 1630 M, 1674 M, 1721 M, 2561 M. Siderius János kátéja: RMNy 1303 M, 1526 M, 1980 M, 2150 M, 2303 M, 2406 M; Puritánus káték: RMNy 2104 M, 2213 M, 2247 M, 2248 M, 2249 M, 2434 M, 2519 M. Unitárius káték: RMNy 1225 N, 1290 M, 1542 M, 1543 M, 1544 M, 1648 M, 2061 M, 2526 M.

781 RMNy 801

782 Debrecen, 1624,
RMNy 1303; Debrecen,
1632, RMNy 1526;
Várad, 1642, RMNy
1980,

Szeben, 1646, RMNy
2150; Várad 1649, RMNy
2303; Várad 1650, RMNy
2406A

783 Siderius kátéjának
szövegkiadását és
elemzését Barcza Józseftől
lásd *Studia et acta*
ecclesiastica III, szerk.

BARTHA Tibor, Budapest,
1973, 849–875.

784 A Heidelbergi Káté
magyarországi
történetéről ld. Nagy
Barna tanulmányát in
Studia et acta ecclesiastica I,
Budapest, 1965, 25–92.

785 RMNy 395, sőt
unitárius tanokkal
módosított változata az
eredeti első kiadást
közvetlen követve már
1566-ban napvilágot
látott Kolozsvárott, ld.
RMNy 215. *Studia et acta*
ecclesiastica I, 93–129,

KATHONA Géza.

786 Debrecen, 1604,
RMNy 909 M;
Oppenheim, 1612, RMNy
1037 (3) M; Németújvár,
1619, RMNy 1194 L;

Németújvár, 1619, RMNy 1195 M; Várad, 1640, RMNy 1860 L; Várad, 1640, RMNy 1863 M; Lőcse,
1642, RMNy 1947 (2) M; Várad, 1644, RMNy 2087 L; Amszterdam, 1650, RMNy 2304 (1) M; Várad,
1652, RMNy 2452 L; Várad, 1652, RMNy 2457 M; Lőcse, 1654, RMNy 2533 M

787 RMNy 1194, 1195

788 RMNy 909

789 RMNy 1037

Többek között Melius Juhász Péter, Szikszai Hellopoeus Bálint, Félegyházi Tamás és Siderius János tarcali prédikátor is írt önálló katekizmust. Közülük azonban csak Siderius János munkája, a *Kisdéd gyermekeknek való katekizmus* maradt használatban a XVII. században is. Első kiadását 1597-ben nyomtatták Debrecenben,⁷⁸¹ ezt korszakunkban – a mai ismeretek szerint – további hat követte.⁷⁸² Ez a könyvecske Barcza József megállapításai szerint Kálvin genfi kátéjának és a *Heidelbergi Káténak* a gondolatvilágát tükrözi, fogalmaikat használja, bár szó szerinti átvétellel nem találkozunk benne. Siderius a hazai előzményeket is felhasználta, elsősorban Félegyházi és Szikszai katekizmusait. Nyíltan nem polemizál, iskolai oktatásra pedig kiválóan alkalmas, olyannyira, hogy a XVII. században mindvégig iskolai tananyagként is használták. Az 1646. évi szatmárnémeti zsinat III. végzése például egyenesen előírta e káté iskolai használatát.⁷⁸³

Siderius kátéjánál természetesen sokkal nagyobb jelentőségű a *Heidelbergi Káté*.⁷⁸⁴ Ennek magyar fordítását már 1577-ben kinyomtattatta Pápán Huszár Gál fia, Huszár Dávid.⁷⁸⁵ 1601 és 1655 között aztán további 8 magyar és 4 latin nyelvű kiadása látott napvilágot e káténak.⁷⁸⁶ A fennmaradt adatok szerint a Huszár-féle kiadást tették ismét közzé bilingvis formában 1619-ben Németújvárott.⁷⁸⁷ Mégsem ez a szöveg vált standard változáttá a XVII. században. 1604-ben az akkori debreceni prédikátor, Szárászi Ferenc alaposan átdolgozta Huszár fordítását, és kiegészítette a bibliai bizonyító helyek teljes szövegével.⁷⁸⁸ A kiadvány címe igen pontosan fogalmazza meg a káté mindenkori kettős célját: *...hogymind az kisdédöknek a scholákban, mind... az egyigyűeknek az ecclesiában lelki épületekre lenne.*

Szenci Molnár Albert Szárászi szövegét csiszolta tovább, amikor 1612-ben az oppenheimi Bibliához függelékként csatolta a bibliakiadásoknál már ismertetett koncepció jegyében a teljes *Heidelbergi Kátét*.⁷⁸⁹

A református ortodoxia nagy nemzedékének tagjai közül még Keresszegi Herman István tiszántúli püspök, David Pareus egykori heidelbergi diákja végzett el igen fontos feladatot a káté körül. 1640-ben Váradon nemcsak egyszerűen a káté szövegét adta ki újra, hanem 264 prédikációban annak alapos magyarázatát is nyújtotta Zacharias Ursinus és David Pareus műve, a *Corpus doctrinae orthodoxae, sive catheceticarum explicationum opus* (Heidelberg 1616) alapján.⁷⁹⁰

A következő fontos állomás a káté kiadástörténetében az 1650. évi kinyomtatás, amelyben minden választ „értelme a feleletnek” címmel a mondanivaló tömör összefoglalása, valamint didaktikus kérdések és szentírási bizonyító helyek teljes szövege egészít ki.⁷⁹¹ Sőt az 1652. évi váradi újabb kiadáshoz még egy, két részből álló, a kátéoktatás módszertanát is tárgyaló pedagógiai értekezést függesztett az ismeretlen kiadó, amelyben Joannes Spiljard gorinchemi lelkipásztor munkáját alkalmazta a magyar viszonyokhoz.⁷⁹²

Az 1650. évi amszterdami kiadás lett az összes későbbi megjelentetés mintája. Összeállítója (összeállítói) ismeretlen(ek). Elsősorban Szathmári Ötvös István jöhet szóba, mivel a kátéval együtt az ő fordításában nyomtatták ki az úgynevezett belga hitvallást (*Confessio Belgica*), amelyet Guido de Bres, tournay-i (Doornik) lelkész állított össze 1561-ben, s a németalföldi protestánsok II. Fülöphöz nyújtottak be mint apológiát. Nem zárható ki azonban, hogy az akkor Hollandiában tanuló magyar diákközösség más tagjai, például Apáczai Csere János vagy Komáromi Csipkés György is részt vettek a munkában. E kátékiadás ismételten figyelmeztet arra, hogy ortodoxiát és puritanizmust nem lehet két egymással szembenálló, egymással küzdő paradigmaként felfogni, hiszen éppen az első puritánus nemzedék tagjai azok, akik többek között éppen e kátékiadással, kiteljesítették az ortodoxiát. A két paradigma nem szembenálló, hanem egymásra épülő. Alapvetőnek, meghatározónak feltétlenül az ortodoxiát kell tekinteni. Orthodoxia nélkül nincs puritanizmus, ortodoxia viszont lehetséges puritanizmus nélkül is. A puritanizmus az ortodoxiához képest továbbépítkező, kiegészítő, újra értelmező paradigma, de semmiképpen sem tagadása, vagy akár csak alternatívája az előbbinek.

790 Ursinus a kátét összeállító munkacsoport egyik meghatározó tagja. A káté részletes értelmezését tartalmazó dogmatikáját kedvenc tanítványa, David Pareus dolgozta át és egészítette ki.

791 RMNy 2304

792 Vö. RMNy 2457

3.2.3.2. A heidelbergi káté átdolgozásai

A Heidelbergi Káté tömörsége és rövidegsége ellenére is nagyon „súlyos” anyag az alapfokú oktatásban, de még a kevésbé művelt hívek templomi katekétizálásában is. Ezért volt szükség még egyszerűbb összefoglalásokra. Ezért maradt használatban Siderius János feljebb ismertett műve, de elkészültek magának a Heidelbergi Kátének különféle rövidített, egyszerűsített változatai is. Ilyen, 65 kérdés–feleletből álló kivonatos kiskátét illesztett Szenci Molnár Albert már a *Psalterium Ungaricum* első, 1607. évi herborni kiadása végére,⁷⁹³ s ugyanez található meg az 1608. évi hanai Biblia függelékében.⁷⁹⁴ A kiskatékizmus valószínűleg egy ma nem azonosított német minta nyomán készült önálló fordítás, amelyből kimaradt a kérdéseknek mintegy fele, s a megmaradt válaszok is alaposan meg vannak rövidítve.

Szenci különben még egy kiskátét jelentetett meg 1625-ben Kassán, amelynek tartalma fennmaradt példány híján nem ismeretes. 1623-ban Hágában adta ki Philips van Marnix *Cort Begrijp der voornaemiste hoofstucken der Christelijcker religie* című munkáját *Maleaca Indica et Belgica linguae*. Ezt magyarította Szenci.⁷⁹⁵

Egyedülálló helyet foglal el a Heidelbergi Káté magyarországi történetében Pécseli Király Imre érsekújvári prédikátor kettős katekizmusa, olyannyira, hogy a pfalzi katekizmus hazai történetét részletesen megíró Nagy Barna – nem ismerve fel az azonosságot – figyelembe sem vette ezt a munkát.⁷⁹⁶ Pécseli írása egy kisebb, 51 kérdés–feleletből és egy nagyobb, 150 kérdés–feleletből álló kátét foglal magában. A kisebbik a nagyobb kivonata. Alig több mint egy évtizednyi idő alatt két ízben is egyetlen kiadványként tették közzé mindkettőt, 1624-ben Pápán, 1635-ben pedig Lőcsén.⁷⁹⁷ A könyvecskét szerzője az előszóban olvasható szavai szerint Luther elveinek megfelelően állította össze: *helyemhez, időmhöz és hallgatóimhoz alkalmaztatván magamat, csak az újvári kisdeteknek igyekeztem Isten segítségéből szolgálni és használni.*⁷⁹⁸ A katekizmusi anyag elrendezésében is Luthert követi a káté, tehát sorrendben a Tízparancsolatot, az Apostoli Hitvallást, a Miatyánkot és a szentségeket tárgyalja. Szövegének mintegy hetven százalékát azonban a korábbi

⁷⁹³ RMNy 962(2)

⁷⁹⁴ RMNy 971(3).
A teljes Heidelbergi Kátét csak az 1612-es Bibliához csatolta Szenci.

⁷⁹⁵ Vö. RMNy 1336

⁷⁹⁶ NAGY Barna,
A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században,
In *Studia et acta ecclesiastica*,
szerk. BARTHA Tibor,
Budapest, 1965, 17–91.

⁷⁹⁷ RMNy 1317 és 1630

⁷⁹⁸ RMKT XVII/2, 268.
(Kiadta Klaniczay Tibor.)

magyarországi katekizmusokból meríti, meghatározó részben a *Heidelbergi Kátéből*. Kimutatható ezenkívül Bornemisza Péter és Heltai Gáspár Luther nyomán készített kiskátéinak, valamint a református Szikszai Hellopeus Bálint, Félegyházi Tamás és Siderius János-féle katekizmusok szövegszerű hatása is. Sőt, az Apostoli Hitvallás magyarázatában, ahol ez a református felfogás sérelme nélkül lehetséges, szoros tartalmi egyezést mutatnak Pécseli válaszai a jezsuita Petrus Canisius *Catechismus parvus*ának mondanivalójával. Ez eredhet a forrásul használt munkák azonosságából is (egyházatyák, Biblia), de nem zárható ki a közvetlen hatás sem. Pécseli egyébként is kerül minden vitás kérdést, például a szentek segítségül hívásának, a predesztinációnak, vagy az úrvacsorának a részletekre is kiterjedő tárgyalását. Ez nem szokásos gyakorlata a katekizmusoknak, hiszen a bennük munkáló önmeghatározási igény folytán általában igen élesen fogalmaznak a vitás kérdésekben. Az érsekújvári prédikátor viszont lehetőleg minden felekezet, még a katolikusok számára is elfogadható formában igyekezett kifejteni mondanivalóját.⁷⁹⁹

Kétségtelen, hogy itt, a hitviták tárgyalása során már bemutatott irénikus elképzelések megvalósítási próbálkozásainak egy gyakorlati példájával állunk szemben, amely elsősorban Samarjai *Magyar Harmóniájának* és *Agendájának* szándékaival és gondolkodásmódjával rokonítható. Mindhárom munka a Felső-Duna mellékálvinistáinak mentalitásából ered. Pécseli és Samarjai különben barátok, sőt sógorok voltak. A Felső-Duna mellékén pedig a vallási concordia keresésének igényét saját irénikus meggyőződésükön túl a protestantizmus itteni hosszú, mint láttuk, egészen a XVI. század végéig tartó szimbiózisa, s a prédikatori rétegnek a középkori hagyományokhoz kötődő erős tradicionalizmusa is táplálta.⁸⁰⁰ A katolikusokhoz való fokozott alkalmazko-

menyben. Pécseli szövegének betoldott utolsó mondatában lehetetlen fel nem ismerni a káté írása (1623. október–november) előtt nem sokkal lejártszódtott családi tragédiájának hatását. 1620 folyamán ugyanis Komáromból Érsekújvárra való menekülése közben két gyermeke meghalt, és felesége is súlyos betegségen esett át. Pécseli kátéjáról ld. HELTAI JÁNOS, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*, In *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, 1987, 209–230.

⁸⁰⁰ A tradicionalizmus-hoz ld. Theológiai Szemle 1980, 230–255, KATHONA Géza.

⁷⁹⁹ Pécseli kátéjának egy pontján, ilyen száraz, didaktikus szövegben teljesen váratlan módon még saját életeseményeinek hatása is megmutatkozik. A Miatyánknak a *Legyen meg a te akaratod* részletére való választ a Heidelbergi Káté szövegének tömörítésével adja meg, de hozzátes az egy mondatot annak mondanivalójához: *Legyen te akaratod, etc. az az, adgyad ó kegyes Atyánk, hogy a mi tulajdon visszas akaratunkat hátra hagyjuk, és a te szentséges akaratodnak és parancsolatidnak mindenekben örömet és jól kedvűt itt e földön engedjünk, amint ott fenn mennyben a szent Angyalok cselekesznek. A te jó akaratodból reánk bocsátott nyavalyákat is adjad uram, hogy békével elszenvedhesük, elhívén azt hogy oly kegyes Atyánk vagy te minékünk ki csak olyat akar sz felölünk, ami üdvösséges a mi lelkiünknek. A Heidelbergi Káté válasza ugyanezen kérdésre Szenci fordításában: *Legyen te akaratod, mint a menyben, úgy itt ez földön is, azaz: adjad, hogy mi is minden emberek az mimmön akaratunkat hátra hagyván, az te akaratodnak, mely csak egyedül szent, készen és minden zúgolódás nélkül engedjünk és így az mi nekünk parancsoltott dologban vígan és híven eljárjunk, miképpen az Angyalok cselekednek**

dást pedig megfelelően indokolja, hogy a katolikus egyházi központok Pozsony és Nagyszombat közelségében ajánlatos volt minden konfrontáció kerülése.

Mint a megfelelő fejezetben volt róla szó, Pécseli katekizmusával egy időben, 1635-ben jelent meg Lőcsén a közös protestáns énekeskönyv, 1636-ban pedig ugyanitt látott napvilágot Samarjai *Agendája*. Úgy tűnik ezért, hogy mindez Pécselinek és Samarjainak az irénikus elvek tudatos megvalósításáért tett lépéssorozataként értékelhető. Mint az evangélikus káték tárgyalása során látható lesz, Pécseliék törekvése nem maradt egészen visszhangtalan.

A *Heidelbergi Káté* átdolgozásai közül a legnagyobb hatásúnak az a 77 kérdés–feleletből álló kompendium bizonyult, amelyet Johann Heinrich Alsted, a gyulafehérvári akadémia Herbornból érkezett professzora iskolai használatra állított össze, s először 1634-ben Gyulafehérvárott nyomtatták ki latin nyelven, majd 1636 és 1655 között további 7 alkalommal kétnyelvű, latin–magyar szöveggel.⁸⁰¹ A magyar fordítás készítője ismeretlen.

Alsted katekizmusát egymástól függetlenül két ízben is lefordították román nyelvre. Először 1642-ben a Gyulafehérvár melletti Preszakában Gheorge din Sec tolmácsolásában látott napvilágot,⁸⁰² másodszor 1648-ban Gyulafehérvárott Fogarasi Istvánnak, *a lugosi... oláh magyar eklézsiának lelkipásztorának* munkájaként.⁸⁰³ Ez utóbbi minden bizonnyal a román tanuló ifjúság számára I. Rákóczi György parancsára Lugosban és Karánsebesen felállított iskolák számára készült.

Az 1642. évi preszakai kiadás kiválóan jellemzi az erdélyi református egyháznak a románság iránti magatartását. Geleji Katona István erdélyi püspök ugyanis már 1640. szeptember 22-én Milovitus orthodox püspökjelölt kinevezési feltételei közé foglalta, hogy az *immár oláhul fordított katechismusokat kinyomtassa*.⁸⁰⁴ A fordítás a cím szövege szerint Csulai György udvari prédikátor ösztönzésére készült el, s az ő költségeivel nyomtatták ki. A nyomtatást a Havaselvérről származó Dobrea pap végezte. Mint V. Ecsedy Judit megállapította, egyedülállóan kezdetleges módszerekkel, fa betűkkel és sajtó nélkül dolgozott. A műhely tulajdonjoga, valamint hogy

⁸⁰¹ Gyulafehérvár, 1634, RMNy 1578;

Gyulafehérvár, 1636, RMNy 1640;

Gyulafehérvár, 1639, RMNy 1764;

Gyulafehérvár, 1643, RMNy 1993;

Gyulafehérvár, 1647, RMNy 2167; Lőcse,

1651, RMNy 2373;

Várad, 1651, RMNy 2402; Gyulafehérvár, 1655, RMNy 2573

⁸⁰² RMNy 1958

⁸⁰³ RMNy 2212

⁸⁰⁴ Új Magyar Múzeum 1859, 216.

a nyomtatás idején miért Preszakában és miért nem Gyulafehérvárott dolgozott, egyelőre tisztázatlan.⁸⁰⁵ Mindenesetre mikor a káté létezéséről Varlaam moldvai metropolita 1645-ben tudomást szerzett, Jászvásárra zsinatot hívott össze, amelyen válaszoltak a kátéra. Csulai csak jóval később, 1656-ban felelt Varlaaméknak.⁸⁰⁶

A Heidelbergi Kátének még további két átdolgozásáról lehet beszámolni. 1637-ben a Rákóczi fiúk konfirmációi vizsgájának anyagát reprezentatív kiadványban tette közzé nevelőjük, Keresztúri Bíró Pál. A *Christianus lactens* címet viselő munkával, és a következő évben, 1638-ban magyarul is kiadott változatával, a *Csecsemő keresztyénnel* már a vitairatok között is foglalkoztunk. A mű első része, amelynek belső címe *Catechesis religionis Christianae fere juxta methodum Catechismi Heidelbergensis*, valójában a Heidelbergi Kátének ezúttal nem tömörített, hanem bővített változata. Czeglédi Sándor megállapítása szerint Keresztúrinak a káté szövegébe lépten-nyomon beleszótt kérdés-feleletei a káté magyarázatának tekintetők, s egyéni jellegű ortodox felfogást tükröznek.⁸⁰⁷

1654-ben pedig még egy átdolgozás jelent meg Váradon a Heidelbergi Kátéból, az úgynevezett belga katekizmus.⁸⁰⁸ Szövege csak a későbbi kiadásokból ismert,⁸⁰⁹ s egyelőre pontos forrásait sem sikerült feltárni.

3.2.3.3. A puritánus katekizmusok

Az 1640-es, 1650-es években megjelent néhány olyan katekizmus is, amely közvetlenül a puritanizmus hatása alatt készült. Közülük időben elsőként Medgyesi Pál munkája látott napvilágot 1645-ben Gyulafehérvárott: *Lelki a-be-ce az Christus oskolájában az alsó rendben bé állatandó csecsemőknek közönségesen, kiváltképpen pedig az méltóságos... Lorantfi Susannának apróbb cselédjeknek hasznokra*. 1655-ig még két újabb kiadása ismeretes.⁸¹⁰

1648-ban Mikolai Hegedüs János jelentetett meg Utrechtben egy négy tagból álló könyvsorozatot. Mikolai törekvéseit az eddigi szakirodalom, főként könyveinek ajánlásai és előszavai alapján mint a puritán anyanyelvű iskoláztatási és művelődési program elméleti alapvetését és első gyakorlati lépéseit értékelte. Ezzel az értékeléssel teljes mértékben egyet lehet érteni, s az erre vonatkozó felismerések továbbra is érvényes-

805 Ld. MKsz 1993, 146–166, V. ECSEDY Judit és Gutenberg Jahrbuch 1993, 35–36, BORSA Gedeon–V ECSEDY Judit.

806 Varlaam válaszának címe: *Cartea carea sa cheamă răspunsul împotriva catihismului Calvinesc*, Suceava, 1645, BRV I, 48. Csulai vizontválaszác: *Scutul catechismuşului cu răspuns din scraptura svântă*, Gyulafehérvár, 1656, Sztripszky II, 2568/116. Az 1642. évi preszakai kátéból nem maradt fenn példány, de címe és szövege Varlaam válaszából és Csulai vizontválaszából ismeretes. Ld. minderről VARLAAM, *Opere*. *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*, ediție critică, Bucureşti, 1984. (Kiadta Mirela TEODORESCU.)

807 *Studia et Acta I*, 133–134.

808 RMNy 2
561

809 Pl. Sárospatak, 1660
RMK I 968

810 1645 Gyulafehérvár, RMNy 2104; Gyulafehérvár, 1648, RMNy 2213; Sárospatak, 1652, RMNy 2434

nek tarthatók. Ugyanakkor lehetetlen nem látni, hogy Mikolai programjában az anyanyelvű művelődés megteremtése csak járulékos elem, fő célja a puritán kegyesség magyarországi meghonosítása, gyakorlatának elindítása.

A sorozat négy tagjából az első, második és negyedik káté formában fejti ki mondanivalóját, a harmadik, amelyről az előző fejezetben már esett szó, vallási tanításnak tekinthető. Az első egy nagyon rövid hittani összefoglalás után, a Bibliára vonatkozó alapismereteket nyújtja, s végül a puritánus bibliaolvasás metodikáját vázolja. A második részletesebb dogmatikai tanítást ad a puritánok számára legfontosabb teológiai közös helyek, az ember bűnös állapota, az eleve elrendelés, a megváltás, az elhívás, a megigazítás, a megszentelés és megdicsőítés magyarázatával, vagyis az ortodox dogmatikából elsősorban az ember üdvösséghez vezető útjának mérőföldköveiről szóló tanításokat fejti ki. A harmadik, értekező formában megírt darab a puritánus lelki gyakorlat tíz szabályát foglalja magában. A negyedik pedig olyan katekizmus, amelynek segítségével a családfők háznépüket is megtaníthatják a legfontosabb hittani ismeretekre.⁸¹¹

811 MIKOLAI HEGEDŰS

János, *Biblia tanulói...*, Utrecht, 1648, RMNy 2247; Uő, *A mennyei igazságnak tüzes oszlopa...*, Utrecht, 1648, RMNy 2249; Uő, *Szettek napi száma...*, Utrecht, 1648, RMNy 2250; Uő, *Az Istenes cselédeknek lelki prebendájok...*, Utrecht, 1648, RMNy 2248

812 FOGARASI K. Ferenc, *Kis keresztyény, azaz a hitnek és Isten szerint való életnek csupáncsak a Szent Írás szavaiból álló principiumja*, Fejervar 1654, RMNy 2519

Medgyesi és Mikolai kiadványain kívül még egy puritánus káté vehető számba. Fogarasi K. Ferenc vízaknai lelkész, aki korábban szintén Nemetalföldön tanult, 1654-ben fordított le angol nyelvből a *bolgárfalvai kisdéd Sebesi György kedvéjért* egy kiskatekizmust, amely az istenes élet alapelveit foglalja össze, a kérdésekre szinte csak bibliai idézetekből álló válaszokkal felelve.⁸¹²

Közös jellemzőjük ezeknek a kátéknak, hogy bár nem tűnik el teljesen, de háttérbe szorul bennük a rendszeres hittani alapismeretek oktatásának szándéka, fő céljuk az etikai útmutatás, az istenes élet gyakorlati viteléhez való segítségnyújtás. További fontos törekvésük, hogy a hitoktatás, a kegyességgyakorlás, a bibliaolvasás, az istentisztelet, vagy helyesebben az Isten tisztetének fő színterévé a hétköznapi és a családi életet tegyék, azaz az ember létezését és magatartását egészében helyezték sub specie aeternitatis. Végző soron ezen elv érvényesítésére való törekvés képezi a puritánus reformok leglényegét.

3.2.3.4. Az evangélikus katekizmusok

A kilenc ismert evangélikus kátékiadásból nyolc Luther kiskátéjának szövegét tartalmazza.⁸¹³ A kátének egészen pontosan rögzített szövege nem volt, hiszen, mint írtuk, Luther maga szólította fel használoit, hogy alakítsák saját igényeikhez az általa adott mintát. Ezért szinte valamennyi Luthert követő kiskátében találhatók csekély egyedi jellegzetességek.

Hat kiadvány pusztán a káté szövegét tartalmazza. Közülük most Madarász Márton eperjesi prédikátor 1629-ben Lőcsén kiadott *Luther Márton kisebbik katekizmus*a című munkája érdemel külön figyelmet.⁸¹⁴ Madarász a Luther-féle alapszövegnek némileg bővített változatát adja közre, ám a bővítések egy része Pécseli Király Imre irénikus szellemű, Luther-Heidelbergi kátéjából származik. A mai ismeretek szerint ez az egyetlen jele, hogy evangélikus részről nem talált teljes elutasításra a kálvinistáknak a magyar ajkú evangélikusokkal közös kultuszi gyakorlatra és a tanításban való közeledésre irányuló törekvése.

Conrad Dieterich *Epitome catecheticájának* két kiadása⁸¹⁵ tulajdonképpen már kátémagyarázat. Ám ezekben a kiskáté tipográfiai is jól elkülönített fejeleteihez viszonylag rövid értelmezések járulnak. Az *Epitome* kivonata Dieterich nagyobb kátémagyarázatának, az *Institutiones catecheticæ*nek, amely a vallási tanítások között nyert ismertetést,⁸¹⁶ mivel ennek több mint 900 lapos összterjedelméből a káté már csak elenyésző hányadot képez, s tipográfiai sincs elkülönítve a fő szövegtől.

Egyetlen olyan evangélikus katekizmust nyomtattak ki Magyarországon a XVII. század első felében, amely nem Luther kiskatekizmusának változata. Daniel Dubravius, nyitrai szuperintendens 1650-ben Trencsén-ben rendezte sajtó alá Matthias Hoë von Hoënegg (1580–1645), drezdai udvari prédikátor *Evangelisches Handbüchleinjének* (Lipcse 1603) Krištof Megander által készített cseh nyelvű fordítását *Evanjelitská ručnj knižka* címmel.⁸¹⁷ Ez a katekizmus főként a katolikus nézetekkel folytat vitát. Hoë von Hoënegg azok közé az evangélikus teológusok közé tartozott, akik a vallási vitákban hosszú időn át inkább

813 Felsorolásukat ld. a 714. jegyzetben.

814 RMNy 1440

815 Trencsén, 1645, RMNy 2115 és Lőcse, 1654, RMNy 2530

816 Lőcse, 1649, RMNy 2266

817 RMNy 2347

a katolikusok toleranciájának keresését, mint a reformátusokkal való együttműködést tartották helyesnek. Azon munkájának lefordítása, amely éppen a katolikusokkal szembeni határvonalat jelöli ki, elsősorban a cseh exulánsok önmeghatározási igényeit szolgálhatta.

3.2.3.5. A katolikus katekizmusok

Mind a nyolc katolikus kátékiadásban Petrus Canisius *Catechismus parvus*ának szövege található meg. Telegdi Miklós szinte már keletkezésével (1558) egy időben lefordította ezt a munkát, és 1562-ben ki is nyomatta Bécsben. Fordításának a XVI. századból további három kiadása ismeretes.⁸¹⁸ A század legvégén aztán az akkor éppen Erdélyben működő jezsuita, Vásárhelyi Gergely újabb fordítást készített, amely 1599-ben jelent meg Kolozsvárott a Heltai nyomdában.⁸¹⁹ A XVII. századi és későbbi kiadások lényegében ezt a szöveget hagyományozták tovább változatlanul. 1604-ben, 1615-ben és 1617-ben Bécsben nyomtatták ki Vásárhelyi munkáját egy katolikus lelkészi kézikönyv részeként.⁸²⁰ A teljes 1604. évi kiadvány a kátén kívül tartalmazta a leggyakrabban végzendő szertartások lebonyolítási rendjét, *Keresztyéni tudomány az anyaszentegyháznak rendtartásáról és ceremóniáiról*, egy rövid lelkítükört, néhány imádságot és elmélkedést, továbbá a hitvitázó teológia kompendiumát, *Egynéhány kérdésekre való keresztyéni feleletet*. A következő kettő már említett bécsi kiadás az első ilyen formában való megjelenés némileg bővített változata. Az 1637. évi, ugyancsak bécsi kinyomtatás még mindig lelkészi kézikönyvnek készült, de ez már a káténak is csak rövidített változatát tartalmazza, s a függelékekből csak egy rövid fejezet maradt meg, a *Modus ministrandi et respondendi sacerdoti missam celebranti*.⁸²¹

A katekizmus 1622. évi, szintén bécsi kiadása már csak a káténak iskolai használatra egyszerűsített szövegét tartalmazta.⁸²² S nyilvánvalóan iskolai használatra készült a teljes szöveget nyújtó 1649. évi bilinguis, latin–magyar kiadás is, amely mintájává vált a számtalan későbbi megjelentetésnek.⁸²³

Érdekes állomás a káté magyarországi történetében az 1624. évi pozsonyi képes katekizmus, amelynek közrea-

818 Vö. RMNy 173, S 381A (MKsz 1975, 86), S 531A (MKsz 1975, 86), 783

819 RMNy 860

820 RMNy 907, 1080, 1128

821 RMNy 1665

822 RMNy 1259

823 RMNy 2281

dója az egykor nyomdával is rendelkező királyi titkárnak, Ferenczffy Lőrincnek Pál nevű, jezsuita szerzetesként élő testvére volt.⁸²⁴ A szintén jezsuita rendi Joannes Baptista Romanus 1587-ben Rómában tette közzé képes katekizmusát. Ezeket a képeket Antwerpenben 1589-ben a Canisius-káté illusztrálására is felhasználták. Az antwerpeni kiadványt utánozhatta az az 1618. évi augsburgi képes Canisius, amely a pozsonyi magyar változat mintájául szolgált,⁸²⁵ jóllehet az ebben szereplő 103 képet nem rézbe metszették, mint a külföldi mintákét, hanem csupán *puszpángba*. A képek használata arra utal, hogy az 1624. évi pozsonyi katekizmus az akkoriban kibontakozó, a misztika felé hajló katolikus ájtatossági irányzat sodrában született. Egyébként valószínűleg előkelőbb világiak oktatására szolgálhatott. A képek használata olyan kommunikációs előny az azokat elvi okokból nem alkalmazó protestánsokkal szemben, hogy tulajdonképpen meglepő, miért nem vették többé igénybe a katolikusok ezt a lehetőséget ebben a műfajban? Talán túl költséges volta miatt?

A *Heidelbergi Kátén* kívül Canisius katekizmusát is lefordították román nyelvre, sőt ez a fordítás néhány évvel korábban készült el. A karánsebesi születésű jezsuita Gheorghe Buitul (1597–1635) 1627-től a születési helyén működő jezsuita misszió tagjaként tevékenykedett. Nem sokkal halála után az ő hagyatékából küldhették Pozsonyba kinyomtatás céljából a román Canisiust a karánsebesi atyák. Joggal feltételezhető, hogy a pozsonyi nyomda prefektusa, Némethi Jakab eleget tett a kérésnek.⁸²⁶

824 RMNy 1319

825 Amint azt a címlap egyértelműen tanúsítja.

826 RMNy 1656

3.2.3.6. Az unitárius katekizmusok

A 8 unitárius kátékiadás közül 4 Várfalvi Kósa János művecskéjét takarja. Várfalvi 1589-től haláláig volt kolozsvári unitárius prédikátor, élete vége felé egyben püspök is. Munkája két változatban ismert. A középső és a kis katekizmus annyiban különbözik egymástól, hogy a középsőben a kérdés–feleletek szövegét szentírás-i idézetek egészítették ki. Az általunk áttekintett időszakban négyszer látott napvilágot ez a katekizmus, mind a négyszer Kolozsvárott, 1623-ban, 1636-ban,

827 RMNy 1290, 1648, 2061, 2526

828 A középső és kis katekizmus elnevezésből logikusan következne, hogy volt nagy káté is. Ilyenről azonban semmilyen ismeretünk nincs.

829 *Az keresztyéni vallás rövid tudománya*, Kolozsvár, 1632, RMNy 1542; *Kis katekizmus az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára. Fordítottat lengyelből magyarra*, Kolozsvár, 1632, RMNy 1543. Az eredeti lengyel szöveg 1605-ben, a latin 1609-ben látott napvilágot.

830 VÖ. KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław, 1974, 205

831 RMNy 1225

832 RMNy 1544

833 PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Budapest, 1961, 54.

1644-ben és 1654-ben.⁸²⁷ Mivel ezen kiadások egykori létezésére csak megbízható adatok alapján lehet következtetni, példány egyikből sem maradt fenn, nem állapítható meg, hogy a középső vagy a kis katekizmust tartalmazták-e.⁸²⁸

Az unitárius katekizmuskiadás „nagy éve” különben 1632 volt. Ekkor jelent meg az unitárius tanítást huszonhárom részben tárgyaló úgynevezett nagyobb, és a gyermekek részére készült kisebb rakóvi katekizmus magyar fordítása.⁸²⁹ De a kis katekizmus magyar szövegéből és az 1605-ös lengyel kiadásból sem maradt fenn példány.⁸³⁰ Nem lehetetlen azonban, hogy a kisebb változattal volt azonos Valentin Schmaltz kolozsvári német unitárius prédikátor 1620-ban kiadott kátéja, a *Der kleine Katechismus zur Übung der Kinder in dem christlichen Gottesdienste* (Kolozsvár 1620).⁸³¹

Sőt 1632-ben még egy jelentős unitárius katekizmus hagyta el a kolozsvári sajtót. Toroczka Máté (1553–1615) 1601-től unitárius püspök írása, *A keresztyéni üdvösséges tudománynak a Régi és Új Testamentum szerint egyben summáltatott értelme*.⁸³² Pirnát Antal megállapítása szerint Jacobus Paleologus, XVI. századi antitrinitarius teológus nézetein alapszik.⁸³³ A szöveget sajtó alá rendező Thordai János, kolozsvári unitárius lelkész, ismert zsolnártfordító a kiadványban a káté után illesztette a vele feltehetően rokoni kapcsolatban álló Tordai Máté tan-költeményét, *Az Israelnek egy Istenéről*.

Az unitarizmus XVII. századi története egyelőre feltáratlanabb annál, hogy e káték funkcióiról érdemi megállapítást lehessen tenni. Annyi bizonyos, hogy az iskolai oktatásra és templomi kateketizálásra egyaránt alkalmas, a bevett tanításokon túl nem lépő, vagyis a vallásszabadságra vonatkozó erdélyi törvények keretein belül maradó Várfalvi Kósa-féle katekizmusra volt a legnagyobb igény, illetve ennek ismételt megjelenítése volt lehetséges.

4. Agendák, lelkészi kézikönyvek, egyházkormányzat

Az eddig tárgyalt műfajokhoz képest alapvetően eltérő műfajteremtő célok állnak az agendák, lelkészi kézi-

könyvek és egyházkormányzati kiadványok mögött. A hit forrásának megismerését és értelmezését, a közösségi és egyéni vallásgyakorlatot, áhítatosságot, kegyességet szolgáló művek mind a vallás és vallásgyakorlás tartalmi elemeihez és a működésben lévő emberi lélek különböző vallási funkcióihoz, cselekményeihez, folyamataihoz, történéseihez kapcsolódnak. A hitet és megvallását belülről közelítik meg. A most tárgyalandó műfajcsoport viszont az egyházi élet technikai jellegű kérdéseivel foglalkozik, az egyház szervezéséhez, a szertartások lebonyolításához, általában az egyház működéséhez és intézményi működtetéséhez szükséges ismereteket és szabályokat foglalják össze és rendszerezik az ide tartozó kiadványok. Vagyis a hitéletet és vallást kívülről, szervezési és szervezeti intézményi kérdések felől közelítik meg.

A kialakuló új egyházak elvetették az istentisztelet áldozati jellegét s az ehhez kapcsolódó liturgiát, helyébe az igehirdetést állították, s ezáltal szakítottak a középkori kultuszi hagyománnyal. Még akkor is igaz ez, ha például, mint a református egyház kultuszi gyakorlatában még hosszú ideig, vagy akár máig is megőrződött néhány középkori eredetű szokás, illetve szöveg.⁸³⁴ Szükségessé vált tehát a kiformalódó új kultusz, vagyis az istentiszteleti rend és a különböző egyházi szertartások, cselekmények (keresztelés, esketés, úrvacsora) szabályainak és szokásainak kialakítása és valamelyes egységesítése. Ezeket a lelkészek teendőit leíró kézikönyvekben, az úgynevezett agendákban foglalták össze. A katolikus egyházban a papi teendőket a rituálék, officiumok és más liturgikus könyvek rögzítették. A XVII. század első felében, 1655-ig 9 református, 4 evangélikus és 1 unitárius agenda, továbbá 5 rituále jelent meg. Ide sorolandó még ezeken kívül 4, más jellegű református kézikönyv, és Vásárhelyi Gergelynek a katekizmusok között már említett, négy ízben is kiadott katolikus papi manualeja.

Az egyháznak mint intézménynek működéséhez szükséges belső törvényeket a reformáció kezdetétől fogva a több-kevesebb rendszerességgel összegyűlő zsinatok hozták meg, általában a lassanként kialakuló egyházkerületekre kiterjedő érvényességgel. A megalkotott és elfogadott egyházigazgatási kánonokat pedig, ha lehet-

834 Pl. a házassági eskü szokása és szövege, vagy az úrvacsora előtti közgyónás.

835 MILOTAI NYILAS István, *Agenda, azaz szentegyházbeli szolgálat szerint való cselekedet... a szent keresztségnek és az Úr vacsorájának kiszolgáltatásának és a házasulandóknak egyben adattatásoknak módja*, Kolozsvár, 1621, RMNy 1451. A további kiadások: Kolozsvár, 1622, RMNy 1270, Debrecen, 1634, RMNy 1576, Várad, 1653, RMNy 2505

836 BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, 1985, 132–133.

837 Vö. RMNy 1037(3)

838 *Az helvétiai valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremóniájakról és rendtartásokról való könyvecske*, Lőcse, 1636, RMNy 1654

839 Samarjai agendájának irénikus és tradicionalista jellegét Kathona Géza tárta fel részletesen. Vö. Theológiai Szemle 1939, 324–544 és Theológiai Szemle 1980, 230–255.

séges volt, nyomtatott formában is közzétették. Hasonlóképpen láttak napvilágot a katolikus egyházmegyei zsinatok határozatai is. Ma 6 református, 5 evangélikus, egy unitárius és három katolikus, zsinati határozatokat tartalmazó kiadvány ismeretes az általunk áttekintett időszakból. Továbbá az egyházi kiadványok közé tartozik még 2 református zsinati téziszfüzet, amely az egyház-kormányzás kérdéseivel foglalkozik, valamint 6 katolikus, 2 református, 2 evangélikus, kifejezetten a gyakorlati egyházigazgatással kapcsolatos nyomtatvány. Az így körülhatárolható egész anyagnak irodalmi szempontból korlátozott a jelentősége, ezért ennek az összesen 50 (+4, a katekizmusoknál már említett) tételnek csak igen vázlatos áttekintése szükséges.

4.1. Az agendák

A református anyagból kiemelkedik Milotai Nyilas István gyulafehérvári udvari pap agendája, amelyet először 1621-ben nyomtattak ki Kolozsvárott, s ezt követően még három ízben jelent meg korszakunkban.⁸³⁵ Ebben Milotai debreceni diák és iskolamesteri éveire hivatkozva a keresztség és úrvacsora kiszolgáltatása, a házasságkötés és a haldoklók vigasztalása tekintetében a Debrecenben kialakult szokásokat rögzíti mintaként. Bucsay Mihály megállapítása szerint Milotai agendája az istentisztelet Luthertől örökölt elemeit megtartva csak kevésel távolodik el 16. századi elődeitől.⁸³⁶ Ez a munka maradt mintája a református egyházi gyakorlatnak egészen a huszadik századig. Mellette a Szenci Molnár Albert által az 1612. évi bibliakiadás függelékeként a Heidelbergi Káté végéhez csatolt, a pfalzi szokásokat tükröző egyházi rendtartás gyakorolt még komoly hatást.⁸³⁷

Az egyházi élet egészének szabályozását tartotta szemé előtt Samarjai János 1636-ban Lőcsén közreadott agendája,⁸³⁸ amely, mint többször utaltunk rá, az irénikus elképzelések jegyében készült, azaz közös református–evangélikus kultuszi gyakorlat kialakítását célozta, sőt megőrzött bizonyos katolikus szertartási elemeket is.⁸³⁹

Kisebbségi volt a további három, ismert református agenda. 1617-ben Pathai István püspök a dunántúli,

1643-ban Paksi K. György püspök pedig az Alsó-Duna melléki prédikátorok kezébe adott egyházi cselekmények lebonyolítását szabályozó kézikönyvet.⁸⁴⁰ A betegek, bűnösök és foglyok lelki gondozásával foglalkozik Joannes Textor 1615. évi *Speculum pastoraléja*, amely egyben az egyetlen nem magyar nyelvű református agenda.⁸⁴¹

Ugyancsak technikai jellegű segítséget nyújtott a református prédikátoroknak a hitélet gyakorlatában négy retorikai kézikönyv, amelyek a prédikálás és imádkozás szabályaival foglalkoznak. Ezek valójában tankönyvek, de nyilvánvalóan nem iskolai használatra, hanem a már szolgálatban álló lelkészek segítésére készültek. Medgyesi Pál két kiadványa, a *Doce nos orare, quin et praedicare, azaz imádkozásra és prédikáció írásra való mesterséges táblák* (Bártfa 1650)⁸⁴² és az ennek csak az imádkozással kapcsolatos részeit tartalmazó *Abba atya, avagy könyörgésnek lelke* (Várad 1650),⁸⁴³ valamint Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor és Guilielmus Bucanus Lausanne-i teológiaprofesszor prédikálási módszertanát tartalmazó kézikönyv, amelyet Szenci Kertész Ábrahám váradai nyomdász üzleti vállalkozásként adott ki,⁸⁴⁴ a puritanizmus, helyesebben a puritán – ortodox retorikai viták jegyében született. Kritikatörténeti jelentőségüket mutatja, hogy az utóbbi években mindegyikről nívós tanulmányok készültek.⁸⁴⁵ Ezek részletes ismertetése most nem feladatunk, csupán annak kiemelése lényeges, hogy az 1640-es évekre az irodalmi tömegtermékek tekinthető prédikációk és imádságoskönyvek mögött egyre sürgetőbb igényként jelent meg, hogy megalkotásuk segítésére alkalmas elméleti írások, szabálművek álljanak rendelkezésre nemcsak latinul, hanem magyarul is. Ebből a szempontból lehetett nagyon fontos Nógrádi Mátyás debreceni prédikátor példányból sajnos ma már nem ismert, feltehetően kétnyelvű, latin–magyar kompendiuma: *A prédikálásnak egyenesen folyó rendi és uta*

840 PATHAI István, *Az helvétiai confession való körösztvény prédikátoroknak Dunán innen az egyházi szolgálatban való rendtartásokról irattatott könyvecske*, Németújvár, 1617, RMNy 1143A és PAKSI K. György, *Az sakramentomok kiszolgáltatásának, az házások és bírák megesküdtetésének és az bűnből megtérteknek bévételének bizonyos módja és rendi*, Várad, 1643, RMNy 2043

841 TEXTOR, Joannes, *Speculum pastorale ostendens, quis modus et processus in admonitione delinquentium, consolatione aegrotorum, et visitatione captivorum a ministris observari debeat*, Varadini 1651, RMNy 2407
842 RMNy 2310
843 RMNy 2352
844 SCULTETUS, Abraham, *Axiomata concionandi practica* – BUCANUS, Guilielmus, *Ecclesiastes, seu de methodo concionandi tractatus duo...*, Varadini 1650, RMNy 2354. A kiadvány gazdag függeléke Jiří Veselský-Laetustól és William Amestől tartalmaz még a témához illő szövegeket.

845 Medgyesi két művéről ld. TARNAI Andor–CSETRI Lajos, *A magyar kritika*

évszázadai, I, *Rendszerek*, Budapest, 1980, 158–166, 521; ItK 1981, 1–16, BARTÓK István; BARTÓK István: *Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*, Budapest, 1998, 168–174; *Studia Litteraria Tomus XXVIII*. Debrecen, 1991, 94–115, KOLTAI Klára; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Budapest, 1998, passim. A Szenci Kertész által kiadott szöveggyűjtemény Scultetusra vonatkozó részéről ld. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszméi áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, 1985, 29–33.

846 RMNy 2313

847 RMNy 1720, 1825

848 *Agenda, azaz**szentegyházi**cselekedeteknek avagy**szentségeknél és egyéb**egyházi szolgálatok**kiszolgáltatásának módja,*

Keresztúr, 1598,

RMNy 833

849 RMNy 1221 és 2341

850 *Az új prédikátorok**felszentelésének rendi és**ceremóniája,* Csepreg,

1625 körül, RMNy 1325

851 *Agenda sacra, das ist**Kirchen Ordnung in**Hermanstadt,*

Hermanstadt, 1653,

RMNy 2488 és *Beicht und**Communio Büchlein,*

Hermanstadt, 1653,

RMNy 2490

852 RADECIUS,

Valentinus, *Formula**administrandi Coenam**Dominicam...*, Claudiopoli

1638, RMNy 1725

853 *Rituale Strigoniense,**seu formula agendorum in**administratione**sacramentorum ac ceteris**Ecclesiae publicis**functionibus,* RMNy 1346

854 RMNy 1636

855 *Officia propria ss.**Patronorum regni**Hungariae...*, Posonii

1641, RMNy 1901;

*Officia propria sanctorum**patronorum regni**Hungariae...*, Posonii

1650, RMNy 2339;

*Brevis instructio pro iis, qui**ad sacram confessionem**maxime generalem et**sanctissimum Eucharistiae**sacramentum accedere**volunt,* Posonii 1624,

RMNy 1318

(Debrecen 1650).⁸⁴⁶ A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy Geleji Katona István lelkészi kézikönyvként is használható, latin nyelvű postilláinak, a *Praeconium evangelicum*nak az előszavában valóságos kis retorikai traktátus olvasható az egyházi beszédek elkészítésének módjáról és szempontjairól.⁸⁴⁷

A XVII. század első felében a magyar ajkú evangélikusok azt az agendát használták, amelyet Heltai Gáspár és Bornemisza Péter szertartási könyvei alapján állítottak össze még 1598-ban Keresztúrott.⁸⁴⁸ Ezt 1655-ig két ízben nyomták ki újra. 1620-ban ismét Keresztúron, 1650-ben pedig Somorján.⁸⁴⁹ Ezenkívül 1625 körül még egy kisebb evangélikus agenda ismeretes, amely a prédikátorok felszentelésének módjával foglalkozik.⁸⁵⁰ A Szebenben követett liturgia rendjét pedig két egymást követő német nyelvű agenda rögzítette 1653-ban.⁸⁵¹

Az egyetlen ismert, különben latin nyelvű unitárius agenda 1638-ban Kolozsvárott látott napvilágot, s csupán az úrvacsora kiszolgáltatásának módjával foglalkozott.⁸⁵²

A katolikus szertartási könyvek közül a XVII. század első felében egyszer nyomtatta ki hazai nyomda a *Rituale Strigoniensét*, 1625-ben Pozsonyban.⁸⁵³ A *Rituale... pro dioecesi Jauriensi*, azaz a győri püspökség rituáléjának 1636. évi bécsi kiadását⁸⁵⁴ csupán azért kell most megemlíteni, mivel magyar nyelvű szövegeket is tartalmaz. Ezekon kívül két liturgikus könyv és a gyónás és szentáldozás lebonyolítási rendjét tartalmazó instructio tartozik még a szertartásokkal, papi köteleességekkel, teendőkkal foglalkozó katolikus kiadványok csoportjába.⁸⁵⁵ S ismételten emlékeztetnünk kell itt Vásárhelyi Gergelynek a Canisius-katekizmus fordításának függelékében négy ízben megjelent papi manualéjára.

4.2. Az egyházi kánonok és más egyházigazgatási kiadványok

Magyarországon a reformáció folyamán, több-kevesebb eltéréssel a középkori egyházmegyék területi beosztását továbbörökítve, az ország különböző részein nagy időkülönbségekkel, fokozatosan és spontán alakultak ki az új

egyházak szervezetei. A reformátusok az idők folyamán korszakunkig hat egyházkerületet hoztak létre: az erdélyit, a tiszántúlit, a Tiszán innenit, az Alsó-Duna mellékit, a Felső-Duna mellékit és a dunántúlit. Ezek hitvallási tekintetben gyakorlatilag azonos felfogást követtek, szervezeti kapcsolataik azonban meglehetősen lazák voltak. A tiszántúli és erdélyi, a tiszántúli és Tiszán inneni, valamint a Felső-Duna melléki és a dunántúli kerületek időnként közös zsinatokat tartottak, de nem alkottak hierarchiát, nem voltak közös intézményeik, nem álltak egymással alá- és fölérendeltségi viszonyban, s a politikai körülmények különbözősége folytán a világi hatalommal is egymástól eltérő kapcsolatban álltak. Ennek megfelelően a belső életüket szabályozó törvények, az úgynevezett kánonok, amelyek a világi hatalomhoz fűződő viszonyuk rendezésének, a magyar rendi társadalom jogrendjébe való beilleszkedésüknek is keretétül szolgáltak, egyházkerületenként külön-külön alakultak ki.

Elsőként említhető a Gönci György nevéhez kapcsolódó, a Tiszántúli Egyházkerület részére még a XVI. században összeállított kánonyűjtemény. Első részleges kiadása, amely valószínűleg még csak a Melius Juhász Péter által szerkesztett, úgynevezett *Articuli majorest* tartalmazta, 1567-ben jelent meg Debrecenben.⁸⁵⁶ A Gönci György debreceni lelkész (1575–1595 között) által készített, az *Articuli minorest* is tartalmazó teljesebb változatot először 1577-ben nyomták ki Wittenbergben,⁸⁵⁷ majd 1591-ben Debrecenben is.⁸⁵⁸ Ez a gyűjtemény korszakunkban három újabb kiadást ért meg. 1613-ban és 1633-ban Debrecenben, 1646-ban pedig Váradon.⁸⁵⁹ Közülük a legfontosabb a Keresszegi Herman István, akkori tiszántúli püspök által szerkesztett 1633. évi debreceni kiadás, mivel ebbe került bele először kiegészítésként az a 34 újabb kánon, amelyet az 1597 és 1633 között tartott zsinatokon fogadtak el és erősítettek meg.

A Felső-Duna melléki egyházkerület számára Czeglédi Szabó Pál dunaszerdahelyi lelkész szerkesztett kánonoskönyvet, amelyet az 1623. évi komjáti zsinat fogadott el és erősített meg, s amelyet 1625-ben Pápan ki is nyomtattak.⁸⁶⁰ Mivel Czeglédi később dunántúli püspök lett, kánonait itt is hamarosan használatba vették. A Paksi K. György kecskeméti lelkész, Alsó-Duna melléki

856 RMNy 226

857 RMK III 666

858 RMNy 657

859 RMNy 1046, 1561, 2158. Címe mindannyiszor: *De disciplina ecclesiastica seu gubernationis ecclesiasticae legitima forma in Ungarica natione cis Tibiscum.*860 *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae Helveticam Confessionem amplexae in comitatibus Mosonien., Posonien., Comaromien., Nitrien., Barsien., Honten. et Neogradien. et finitimis praesidiis a superioribus reguntur, Papae 1625, RMNy 1343*

861 RMNy 1975

862 RMNy S 767C MKsz

1996, 361–371, V. ECSEDY

Judit.

863 *Articuli, juxta quos**regitur ecclesia in**superioribus regni**Hungariae partibus,*

[Varadini] 1641 körül,

RMNy 1912

864 *Canones ecclesiastici ex**veteribus qua**Hungariensibus, qua**Transylvaniensibus in unum**collecti... aucti ac**in paulo meliorem ordinem**redacti...*, Albae Juliae

1649, RMNy 2260

865 *Assertiones orthodoxae**e potestate ecclesiastica...*,

Debrecini 1611, RMNy

1009

866 RMNy 1009

867 A rendkívül érdekes

esemény sor

eszmétörténeti és politikai

hátterét, amely különösen

a világi és egyházi hatalom

viszonyának alakulását

világítja meg, Keserű

Bálint két alapvető

tanulmányban dolgozta fel

és kiadta az Újfalvival

a világi hatalom előtt

lefolytatott per

jegyzőkönyvét is. Ld. Acta

Historiae Litterarum

Tomus VIII, Szeged, 1968,

3–16. és Tomus X–XI,

53–58. David Paraeus

heidelbergi professzornak

az Újfalvi-ügyben a

Tiszántúli Egyházkerület

részére készített

állásfoglalásait kiadta

Heltai János,

In *Tudós levelek**művelődésünk külföldi**kapcsolataihoz 1577–1797,*

szerk. HERNER János,

Budapest, 1989, 23–27. és

49–55.

püspök gondozásában Váradon kiadott 1642. évi két-nyelvű, latin–magyar változatot pedig címlapja szerint Pest, Solt, Pilis, Nagy és Kis Heves, valamint Tolna prédikátorai, azaz az Alsó-Duna melléki kerület is elfogadta törvénykönyveként.⁸⁶¹

A Tiszán inneni egyházkerületet az úgynevezett vizsolyi kánonok alapján kormányozták, amelyek 1734-ig érvényben maradtak. Pontos keletkezési idejük nem ismeretes. Nevüket 1595. évi első nyomtatott, vizsolyi kiadásukról nyerték.⁸⁶² Korszakunkban Váradon jelent meg újabb kiadásuk 1641 körül.⁸⁶³

Valamennyi református egyházigazgatási törvénykönyv közül a legnagyobb hatásúvá az úgynevezett Geleji-kánonok váltak, amelyeket Geleji Katona István erdélyi püspök állított össze az 1646. júniusában ülésző szatmárnémeti zsinat határozatai alapján, a magyar-orosz és erdélyi helvét hitvallású egyházak uniója érdekében. Első nyomtatott kiadásuk 1649-ben Gyulafehér-várott látott napvilágot.⁸⁶⁴ Geleji kánonait az erdélyi református egyház 1649. június 12-én tartott zsinata léptette hatályba. Erdélyen kívül érvényben voltak a tiszántúli és később a Duna melléki egyházkerületben is, sőt egyes részeit valamennyi egyházkerület használta egészen 1881-ig, a magyarországi református egyház egységesnek tekinthető szervezetét, unióját létrehozó, alkotmányozó debreceni zsinatig.

Elméleti vonatkozású egyházjogi, egyházkormányzati alkotás valójában egyetlenegy sem ismeretes a vizsgált időszakból. Hodászi Lukács tiszántúli püspöknek 1610-ben az egyházi tekintélyről és hatalomról összeállított 16 tétel, amelyeket az az évi várad zsinaton megvitattak és a következő évben Debrecenben kinyomtattak,⁸⁶⁵ az Újfalvi-üggyel állt kapcsolatban. Újfalvi Imre debreceni iskolamester, majd debreceni, később várad predikátor „1608-ban a püspöki hatalommal való visszaélések vádjával mozgalmat indított a püspöki hivatal megszüntetésére. Ellenfelei Hodászi Lukács püspök vezetésével a Váradon 1610 novemberében tartott zsinaton ezért elítélték, s megfosztották mind esperesi, mind lelkipásztori hivatalától”.⁸⁶⁶ Hodászi tézisei az Újfalvival szembeni eljárás elvi alapjait kívánták tisztázni.⁸⁶⁷

Valószínűleg egyházigazgatási témával foglalkoztak Milotai Nyilas Istvánnak az 1615. évi tasnádi zsinat lel-

készi vizsgájára készített tételei is, de pontos témájukat példány hiányában nem lehet megállapítani. Címe szerint a katolikusoknak a protestánsok (protestáns prédikátorok?) tudományát és személyét érintő vádjaival szállt szembe. Azaz tartalma lehetett a lelkészek elhívásával foglalkozó polémia, de vonatkozhatott a protestáns lelkészek működésének és legitimációjának kérdéseire is.⁸⁶⁸

Az evangélikusok, mint azt a hitviták tárgyalásánál már említettük, az 1608. évi országgyűlés törvényei alapján hozták létre önálló, a régi egyháztól immár független szervezetüket az 1610. március 28–30. között ülésező zsolnai zsinaton, amelynek végzései még ugyanebben az évben kétszer is megjelentek nyomtatásban Bártfán.⁸⁶⁹ A zsolnai zsinat munkáját folytatta a királyi Magyarország keleti felén az 1614 januárjában összeült szepesváraljai zsinat, amelynek határozatait az akkor éppen Lőcsén működő Jakob Klös nyomdája tette közzé.⁸⁷⁰

Az evangélikus egyház alkotmányozási feladatait elvégző két zsinat határozatain kívül kétszer jelentek meg nyomtatásban, 1630-ban Csepregen és 1650-ben Somorján az 1595-ben keletkezett magyar nyelvű meszenyi kánonok, amelyek az evangélikus lelkészek magatartását és feladatait szabályozták.⁸⁷¹ Az azonos című 1650. évi samarjai kiadás az ugyanezen évben megjelent Agenda társműve volt.⁸⁷²

Nem utolsósorban a zsolnai zsinat indította arra Forgách Ferenc esztergomi érseket, hogy 1611-ben Nagyszombatba főegyházmegyei zsinatot hívjon össze. Ez jelentős lépés volt a magyar katolikus egyház restaurációjának folyamatában. A zsinat határozatait még ez évben nyomtatásban is közzétették Pozsonyban,⁸⁷³ később pedig a *Rituale Strigoniense* különféle kiadásainak függeléként többször is megjelent.⁸⁷⁴ Elődje munkáját folytatta Pázmány Péter a magyarországi katolikus egyház újrászervezésében és a trentói egyetemes zsinat határozatainak végrehajtásában az 1629. évi, ugyancsak Nagyszombatban

868 *Assertiones verae, oppositae pontificionum calumniis, quibus et doctrinam et personam evangelicorum mundo suspectam reddere conantur...*, Debrecini 1615, RMNy 1084

869 *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum incliti Hungariae regni baronum magnatum et nobilium nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28. 29. et 30. Martij, Bartphae 1610, RMNy 987, 988*

870 *Acta et mutuis consensus synodi Augustanam confessionem amplectentis in oppido Szepes-Varallya...*, Leutschoviae 1614, RMNy 1073

871 *Canones, az az az egyházi szolgák életének, tisztinek és tisztességes magatartásának regulái...*, Csepreg, 1630, RMNy 1457

872 RMNy 2341.
E kánonokat a dunántúli evangélikusok számára az akkori Sopron vármegyei szeniorok Réczés János, Thokoith György, Vidos Lénárd és Klazekovits István állították össze.

873 *Decreta et sanctiones synodi provincialis ab... Francisco Forgacz de Ghimes... archiepiscopo Strigoniensi... celebratae. Timaviae MDCXI. octavo Idus Ianuarij, Posonii 1611, RMNy 1023*

874 Korszakunkban az agendák között feljebb említett 1625. évi pozsonyi *Rituale Strigoniense* függelékéként, RMNy 1346

875 *Acta et decreta synodi dioecessanae Strigoniensis... celebratae Tynaviae... MDCXXIX die IV Octobris et sequentibus...*, Pozsony, 1629, RMNy 1448

876 *Regulae Societatis Iesu, Tynaviae MDCLV*, RMNy 2597

877 *Disciplina ecclesiastica...*, Claudiopoli 1626, RMNy 1368

878 RMK II 1777

879 RMNy 1001

880 RMNy 2234 és 2386

881 RMNy 2594

882 RMNy 1851

883 RMNy 1842

tartott főegyházmegyei zsinaton, amelynek határozatait ugyancsak megjelentették nyomtatásban is.⁸⁷⁵

Ezenkívül még egy egyházi rendelkezéseket tartalmazó katolikus nyomtatvány ismeretes korszakunkban. 1655-ben adták ki Nagyszombatban a jezsuita rend szabályzatát.⁸⁷⁶

Egyetlen olyan unitárius kiadvány ismeretes az egész időszakból, amely a lelképásztori és egyházkormányzati teendőket szabályozta, erről is csak XIX. századi adat alapján van tudomása a kutatásnak. Valentinus Radecius nyomtattatott ki Kolozsvárott egy unitárius egyházi rendtartást.⁸⁷⁷ Szövegét csak Almási Gergely Mihály 1694-ben közzétett bővített kiadása hagyományozta az utókorra.⁸⁷⁸

A mai ismeretek szerint gyakorlati egyházigazgatási célból csak szórványosan vették igénybe a sajtót. A katolikus nyomdákban 6 igazgatási nyomtatvány maradt fenn, ebből öt körlevél. 1610-ben Forgách Ferenc esztergomi érsek körlevélben tiltakozott a zsolnai zsinat határozatai és intézkedései ellen.⁸⁷⁹ Három körlevél búcsúhirdetésre vonatkozik. Kettő az 1650. évi szentévi zarándoklatokkal foglalkozik,⁸⁸⁰ a harmadik VII. Sándor pápaságának első évében, 1655-ben kibocsátott bullájának az utánnomata, amelyben a híveket imádkozásra szólítja fel és bűnbocsánatot hirdet.⁸⁸¹ 1640-ben pedig Pozsonyban nyomtatták ki Muzio Vitelleschi jezsuita rendi generális 1639. november 15-én Rómában kelt körlevelét, amelyben a jezsuita rend fennállásának centenáriuma alkalmából arra inti rendtársait, hogy az alapító Ignatius Loyola által adott rendelkezéseknek megfelelően éljenek.⁸⁸²

Szintén Pozsonyban nyomtatták ki 1640-ben a bécsi egyetem és a bécsi jezsuita kollégium egyesüléséről szóló, 1623 augusztusában kötött megállapodást, amelynek betartására III. Ferdinánd 1640-ben újabb oklevélben figyelmeztette a szerződő feleket.⁸⁸³ Ezen irat pozsonyi közreadásának oka ma nem ismert, talán a pozsonyi és nagyszombati jezsuiták között folyó viták kapcsán lehetett rá szükség mint útmutatásra.

A négy protestáns egyházigazgatási nyomtatványból három lelkészavatást tanúsító úrlap. Ebből kettőt a reformátusok állítottak ki. Egyet 1617-ben a tasnádi zsinat

ton, ez a debreceni nyomdában készült,⁸⁸⁴ a másikat 1629-ben a Dunántúlon, ez a pápai nyomda terméke.⁸⁸⁵ Az evangélikusoktól egy 1642-ben Csepregen kiállított lelkészavatási úrlap ismert.⁸⁸⁶ Fennmaradt továbbá az 1643. évi csepregi zsinatra szóló nyomtatott meghívó egy példánya.⁸⁸⁷ A dunántúli evangélikusok fő patrónusa, Nádasdy Ferenc ezen a zsinaton jelentette be, hogy áttér a katolikus hitre. Az egyházkerület vezetői valószínűleg sejtették a készülőfélben lévő eseményeket, ezért tartották különösen fontosnak a kormányzatuk alá tartozó lelkészek minél nagyobb számban való megjelenését.

884 RMNy 1130

885 RMNy 1447

886 RMNy 1821

887 RMNy 1990

5. Vallásos olvasmányok

Az egyházi-vallási kiadványoknak több mint 90 százalékát el lehetett helyezni a bevezetőnkben megjelölt műfajteremtő elvek mentén, azaz hitforrásként funkcionáltak, a hitélet egyéni vagy közösségi gyakorlását segítették, a hit terjesztését, védelmét, megvallását vagy oktatását szolgálták, az egyház belső életét, szertartási, kultuszi rendjét, igazgatását szabályozták, vagy társadalmi-jogi beilleszkedését, külső viszonyait rendezték. Igen csekély azoknak a vallásos kiadványoknak a száma, amelyek az így kialakított rendszerbe nem illeszthetők be, s ez a rendszerből kimaradt csoport is meglehetősen heterogén. Egyes csoportjai nem különülnek el élesen az eddig bemutatott műfajoktól, más csoportjai pedig az alkalmi vagy iskolai kiadványokhoz állnak közel. Az az elv, amely alapján mégis külön lehet választani ezeket a kiadványokat a többi vallási-egyházi műfajtól az, hogy elsősorban olvasmányoknak szánták alkotóik ezeket a műveket.

Áttekintésünkben nyomon kísérhető volt, hogy számos egyházi-vallási műfaj funkcionálhatott olvasmányként is, vagyis a hívek egyes használati aspektusaikban közönségként kezdtek viselkedni. Hívőnek ebben az összefüggésben az tekinthető, aki az általa olvasott vagy más módon befogadott szöveget apodiktikus tekintélyűnek látja, Isten szavának tekinti. Tiszta formában természetesen csak egyetlen ilyen szöveg létezik, a Szentírás. De a hívő számára Isten szavával megegyező értelműnek számít(hat)nak más műfajú szövegek is,

mint a prédikációk, az énekek nagy része, a vallási tanítások. Igaz, az utóbbiak lényegesen különböznek az első kettőtől, mivel a prédikáció és az ének, amelyet nem véletlenül mondanak gyakorta énekelt igének is, az ígét korszakonként változó hangsúlyokkal, de a hívő teljes belső világa számára kívánja közvetíteni és értelmezni, a tanítás pedig az igéből következő, Istenre és az ő akaratára vonatkozó ismereteket próbálja meg megszerezni, azaz a tanításban nem üzenetként, hanem ismeretként manifesztálódik az ige értelme. A kettő természetesen sohasem válik el élesen egymástól. Különösen a reformáció kezdetén a helyes ismeret egyúttal maga az üzenet is.

Ennek ellenére bizonyos, hogy sokszor maga a Biblia is olvasmányként szolgált, vagyis befogadója, használója a benne található történetek tanulságaiért, történeti műként, vagy a cselekmény izgalmas volta, a zsoltárok szépsége miatt, vagy egyszerűen az időtöltés, szórakozás céljából olvasta. Különösen igaz ez a bibliai históriákra, s még inkább a különböző verses vagy prózai tartalmi kivonatokra. Mindez azonban nem változtatta meg a Biblia alapfunkcióját, vagyis azt, hogy elsősorban a hit forrásául szolgált.

A prédikációk, különösen a nyomtatott postillák Bornemiszától kezdve már tudatosan olvasmány-műnek is készültek. (Olvasmányi, jellegüket erősítő tartalmi formai jegyek kifejtése azonban itt nem lehetséges.) Az énekeskönyvek esetében pedig a magánáhítatra készült munkák megjelenése bizonyítja, hogy ez a kiadvány is működhett olvasmányként.

Az imádságok és elmélkedések retorikai pozíciója fordított a prédikációkéhoz képest. Ezekben a hívő szól Istenhez, beszél Isten előtt Isten jótéteményeiről, a világról, az ige ajándékáról, önmagáról, bűneiről, félelmeiről, vágyairól, hálijáról. Az Isten előtt folytatott vagy Istenhez szóló beszéd végső soron magát az embert, az emberi lelket ábrázolja ki Istenhez való viszonyában, ezért az olvasott vagy hallott imádságban megszólaló emberi érzések, feltárulkozó lelki folyamatok válhatnak ki mély szolidaritást az olvasóban, használóban. Vagyis az előre megírt és kinyomtatott imaszövegek olvasása egyrészt segíti a hívőt az Isten előtti önfeltárásban, s a szöveg ön-

vallomásként is funkcionál, másrészt viszont közvetít is az emberről bizonyos, retorikailag jól megformált élményanyagot. Azaz a vallási és irodalmi funkció elválaszthatatlanul összefonódik az ima- és elmélkedési szövegek olvasásában. Az imádságszövegek befogadási folyamatának vizsgálata éppen ezért érdekes fényt vetne bizonyos mai irodalmi olvasási módok előzményeire, attitűdjeire.

A hitvitákat elsősorban – e dolgozatban nem tárgyalt – formai gazdagságuk avatta olvasmánnyá is. A vitatók gyakran élnek a gúny és szatíra eszközeivel, különösen az ellenfél ábrázolásában, gyakran hoznak létre fikciós szituációkat, kedvelik a dialogikus formát, a jellemrajzokat, az apologetikus, polemikus, hitvalló és értekező beszédmódok váltogatását. A viták nemcsak a logikai érvek és ellenérvek világában folynak, hanem verbális-mágikus, emocionális és különböző szimbolikus síkokon is. Nyilvánvaló, hogy mindez olvasmánnyá is tette a hitvitákat, s olvasásuk szórakozást és talán esztétikai élményt is jelentett. A hitviták olvasmánnyá válását egy korszakunkon már kívüleső példával lehet igen szemléletesen bizonyítani. Pósházi János *Görcsös bot* című vitairata a következőképpen kezdődik: *Újság lehet nálad újságban gyönyörködő olvasó...* 1666-ban tehát már egy vitairat szerzője számára is tudatos, hogy nem a keresztyén vagy jámbor olvasónak, még csak nem is a jó ítéletű olvasónak, hanem az újságban gyönyörködő olvasónak ír. Ekkorra már szinte publicisztikai műfaj a hitvita.

Természetesen jónéhány vallási-egyházi műfajból nem vagy alig vezetnek utak az olvasmányjelleg, a maibb értelemben vett irodalmiasság felé. Ilyenek elsősorban az imént tárgyalt műfajcsoportok: a vallási tanítások, hitvallások, katekizmusok, egyházkormányzati, egyházi jogi művek. De a Biblia, a prédikációk, énekeskönyvek, imádságok, elmélkedések, hitviták esetében is csak járulékos az olvasmányfunkció, a művek létrejöttének fő célja mindig a hitélet szolgálata.

A vallásos olvasmány kategóriában azokat a kiadványokat helyeztük el, amelyek tartalma még nem szakadt el a vallási témáktól, megírásuk indítékai még nem egészen függetlenek a vallási céloktól, szándékoktól, de nem állnak már közvetlen kapcsolatban sem a közösségi, sem

888 A következő, alább részletesebben is jellemzett műveket soroltuk e csoportba. 1. Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeinek* kiadásai: RMNy 1519, 1599, 1933, 2451, 2619. Nyéki Vörös Mátyás *Diálogojának* és *Tintinnabulumjának* kiadásai: RMNy 1294, 1321, 1588, 1558A, 1635, 1658, 1664, 1812, 1978, 2077. Egyéb vallásos versek: RMNy 934, 1013, 1068, 1430, 1433, 1434, 1482, 1627, 1668, 1728, 1779, 2346. Vallási elbeszélés, história: RMNy 1298, 1391, 2018, 2018A, 2019, 2020, 2565A, 2598, 2599. Az imásdásos és elmélkedő könyveknél is figyelembe vett erkölcsi olvasmány: RMNy 1119, 1146, 1393, 1483, 1768, 2353, 2510. Egyéb erkölcsi oktatás: RMNy 1734, 2180, 2277, 2262, 2401. Fejedelmi tükkör (Moralizáló attitűdjük következtében olvasmányként is használhatták őket, lényegi funkciójukat tekintve természetesen az állami életet szolgáló művek közé tartoznak): RMNy 994, 1038, 1230, 1255, 1347, 1400, 1867, 1876, 2066, 2391, 2293 889 Tarnai Andor kifejező jelzője. *A magyar kritika évszázadai* I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig, írta és összeáll. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Budapest, 1981, 138.

az egyéni hitélettel, bár az egyéni áhítatosságnak lehetnek eszközei, szolgálhatják a hitbéli építést, épülést, de létrejöttükben, megalkotásukban már az önkifejezés kényszere, a szórakoztatási szándék, vagy a már csak formailag vallásos, lényegében azonban már más irányú közlendő játszott döntő vagy karakteres szerepet.

Mint már említettük, az ide tartozó anyag nagyon heterogén, még egyes csoportjain belül sem egységes. Egyes darabjainak is gyakran eltérők céljaik, funkcióik, eszközeik, sőt esetleg más-más műfajokkal rokoníthatók. Alapvetően mégis három csoportba sorolhatók az itt számbavehető művek. 1. Vallásos versek. 2. Vallásos elbeszélések. 3. Erkölcsi olvasmányok.⁸⁸⁸

A Balassi Bálint és Rimay János „istenes énekiből” összeállított gyűjtemény semmiképpen sem tekinthető a közösségi vagy egyéni vallásgyakorlat igénye által inspirált műnek, kétségtelen azonban, hogy alkalmas segéd-eszköze lehetett a magánáhitatosságnak is. Az sem vitatható továbbá, hogy ez az első olyan versgyűjteményünk, amelynek egyes darabjai nem a tételes vallásossághoz kapcsolódnak, hanem individuális lelki igényből, önkifejezési vágyból, műköltői ambícióból táplálkoznak. Éles fényt vet ez a kis kötet arra, mi kerülhetett bele az egyházak kezelésében lévő irodalomba,⁸⁸⁹ irodalmi folyamatba. Ez a kicsi versgyűjtemény – véleményünk szerint – a magánáhitat, a belőle kinövő olvasmányigény és a már modernnek mondható műköltészet találkozási pontján áll megszületésének pillanatában.

Mivel a kötet tartalma, irodalmi és irodalomtörténeti jelentősége közismert, itt csak a korszakunkban megjelent öt kiadásról szólunk röviden. Az ötből kettő ismeretes példány alapján, de ezek közül az egyiknek mindössze egyetlen levélpárja őrződött meg. A másik három kiadás egykori létezése bizonyos, de megjelenési helye vagy időpontja kisebb mértékben vitatható, azonban ezekről a kérdésekről is elég szilárd közmegegyezés alakult ki az irodalomtörténet-írásban.

Balassi maga is tervezte istenes énekeinek külön gyűjteményben való közreadását, de végül csak 1632-ben jelentek meg először nyomtatásban Rimay János verseivel összekeverve egy kötetben, a máig azonosítatlan Solvirogram Pannonius álnevű redaktor gondozásá-

ban.⁸⁹⁰ Lőcsén 1642 körül és Váradon 1652-ben feltehetően ugyanilyen „rendezetlen” kiadások láttak napvilágot.⁸⁹¹ 1655-ben Váradon egy filológiailag igényesebb kiadás született. Rendezték a gyűjteményt, elkülönítették benne egymástól Balassi és Rimay verseit.⁸⁹²

A vitairatok tárgyalása során már láthatóvá vált, hogy Balassi szellemi örökségéért rögtön a költő halála után megindult a küzdelem. Az *Istenes énekek* említett kiadásaival a protestáns egyházak, a protestáns tábor próbálta birtokba venni Balassi hagyatékát. Sőt néhány verse lassanként a gyülekezeti énekeskönyvbe is bekerült. A katolikusok 1633-ban egy bécsi editióval integrálták a magyarországi katolikus irodalomba Balassi istenes költészetét. Feltehetően ez a redakció is az 1632. évi első, rendezetlen kiadásra támaszkodott. De nem lehetetlen, hogy kiadója, Ferenczffy Lőrinc királyi titkár Rimay Jánossal is közvetlen kapcsolatban állt, aki maga is tervezte Balassi istenes énekeinek közreadását. A Ferenczffynél megjelent gyűjteményt Nyéki Vörös Máttyás győri kanonok verseivel egészítették ki.⁸⁹³

Nem véletlen, hogy éppen Nyéki versei kerültek Balassi és Rimay költeményei mellé. Ugyanis míg a gyülekezeti énekek és énekeskönyvek által kifejlesztett ízlés, olvasói, befogadói attitűd felől Balassi és Rimay *Istenes énekei* váltak a XVII. század első felének legfontosabb lírai gyűjteményévé, addig az elmélkedés műfaja felől indulva Nyéki Vörös Máttyás két elbeszélő jellegű, moralizáló verses elmélkedése az a másik vallásos verses kötet, amely a mai irodalomfogalom felől nézve is jelentős alkotás. A *Dialogus* és *Tintinnabulum* kiadásait azonban már az elmélkedésekről szóló fejezetben is bemutattuk.⁸⁹⁴

Hogy a Balassi–Rimay–Nyéki-versek esetében valóban egy új típusú, a vallásos igényből kinövő, attól egészen még el nem szakadó, de már önállósodásban lévő irodalmi ízlés és olvasmányigény jelentkezik, az a tény is erősíti, hogy amíg az eredendően protestáns Balassi–Rimay gyűjteménynek katolikus változata is keletkezett, s a XVII–XVIII. században egymás mellett élt ez a két változat, addig az eredendően katolikus Nyéki-féle verses elmélkedésnek protestáns változata is kialakult. Egyértelműnek látszik, hogy a felekezeti-ségből kilépő új típusú irodalmiaságot is megtestesítenek ezek a művek.

890 RMNy 1519, példányból nem ismert kiadás.

891 RMNy 1933 és 2451

892 RMNy 2619.
E kiadásból egyetlen levélpár maradt fenn.

893 RMNy 1599.
E kiadványból az RMNy megjelenésekor egy címlap nélküli példány volt ismert. Teljes példányát azóta Armando Nuzzo fedezte fel a firenzei Biblioteca Nazionaleban, és 1994-ben faksimile kiadásban tette közzé a Balassi Kiadó. BHA XXIX.

894 Vadai István szerint csupán a *Dialogus* Nyéki műve.

895 RMNy 954

896 Vö. RMNy 585

897 Szövegkiadása
Ács Páltól RMKT
XVI/XI.
Új folyam, 319–327.

898 RMNy 1544

899 RMNy 2269.

Az eredeti címe: *Gesprech
des Herren Christi mit St.
Petro.*

900 Latin: RMNy 934,
1068, 1433, 1434, 1482,
1627, 1668, 1728, 1779.
Német: RMNy 1013,
1430, 1668

901 *Psalmi CIII. Benedic
anima mea Dominum...*,
Cassovia 1614, RMNy
1068

902 Az RMNy e címlap
nélkül fennmaradt
kötetet *Olympias
carceraria...* (Kassa 1611)
címmel írta le.
Azóta Csonka Ferenc
megállapította, hogy
valódi címe *Bocatius
redivivus* volt. Vö. RMNy
1013 és BOCATIUS János,
Öt év börtönben,
Budapest, 1985, 233,
Csonka Ferenc utószava.

903 *Christiani hominis
militia. Caro et spiritus...*,
Leutschoviae 1635 körül.
RMNy 1627

904 RMNy 1430

905 *Thema Apollineum de
Spiritu Sancto Paraclito...*,
Leutschoviae 1639,
RMNy 1779

A Balassi–Rimay–Nyéki-köteteken kívül három további kiadvány akad még, amely olvasmányjellegű magyar nyelvű vallásos verseket tartalmaz. A Debrecenben 1607-ben megjelent *Egy szép ének* (Isten áldásáról és átkáról, Mózes III. 26–28)⁸⁹⁵ szövege még a XVI. században keletkezett,⁸⁹⁶ az akkori ízlés és gondolatvilágban mozog, a zsidó–magyar sorspárhuzamot tárgyaló művek sorába tartozik.⁸⁹⁷ Tordai Máté bibliai éneke, *Az Izraelnek egy Istenéről* vallási tanköltemény, Toroczkai Máté 1632. évi unitárius katekizmusához csatolva nyomtatták ki.⁸⁹⁸ A szakirodalom által még egészen bizonyosan nem azonosított Gyirva Vencel pedig Kunz Konrad Hase, XV. századi nürnbergi mesterdalnok verses erkölcsi oktatását fordította magyarra Lőcsén 1649-ben: *Krisztus Urunknak Szent Péterrel való beszélgetése* címmel.⁸⁹⁹

A nem magyar nyelvű vallásos versek nagy része már az alkalmi költészethez áll közel. Ezeknek témája valamilyen teológiai közös hely, vagy az elmélkedések más szokásos tárgya, mint például test és lélek viszonya, de a témát vagy verset sokszor valamilyen alkalomhoz köti a szerző, vagy mecénásai, pártfogói jóindulatának megnyerését célozza vele, vagy barátait, kollégáit köszönti. 12 tétel került ebbe a csoportba, ebből 9 latin nyelvű, 3 német.⁹⁰⁰ Érdekeségük, hogy valamennyi evangélikus szerző műve.

Joannes Bocatiusnak a 103. zsolttárból két különféle metrumban megírt zsolttárparafrazisa nincs alkalomhoz kötve.⁹⁰¹ Másik, e csoportba tartozó német nyelvű verseskötetét öt évi fogságából való szabadulása emlékére a börtönben lévők vigasztalására szánta.⁹⁰²

Nem kötődik külön alkalomhoz Ján Hodovský cseh exuláns lelkésznek saját lelke és teste ellentétes törekvéseiről szóló költeménye sem, amelyet Peter Zabler püspöknek és más tekintélyes papoknak, valamint Johann Lang lőcsei bírónak ajánlott,⁹⁰³ és nem kötődik alkalomhoz a szintén száműzött Anton Dörflinger német nyelvű *Cancromaniája* sem (Kassa 1629),⁹⁰⁴ amelyet állást remélve, Lőcse város elöljáróinak ajánlott. Versében a természetben, különösen pedig a rákon fellelhető allegorikus, Ádámra, a bűnbeesésre és Krisztusra utaló jegyeket tárja fel. Ruttkay István, a szepesi kamara esküdte szintén alkalomtól függetlenül írta meg a Szentlélekről szóló két latin nyelvű elégiáját.⁹⁰⁵

Balthasar Beucer Krisztus szenvedéséről szóló, 1629-ben kiadott vallásos költeményének függelékében helyezte el az 1626 végén elhunyt Michael Nanticovius, késmárki lelkész halálára írt epicediumát.⁹⁰⁶ Így, bár a kiadvány nem a konkrét gyászeshoz kötődik, de az alkalmiság egyik legnagyobb témájához, a halálhoz, gyászhoz kapcsolódó alkotássá vált. Ebbe a kategóriába tartozik még Abraham Cebani szepes vármegyei esküdt *Cynea cantiója* (Lőcse 1638),⁹⁰⁷ aki halálát érezvén közeledni, 108, háromsoros, Krisztus elnevezéseiről szóló, Krisztust dicsőítő verssel búcsúzik az élettől. Alig több mint tíz évvel később a 63 éves Matej Gažur kaszai (Trencsén megye) evangélikus lelkész súlyos betegségéből való felgyógyulása alkalmából felajánlásképpen szintén Jézus nevééről készített verses meditációt, amely Cebani költeményének parafrázisát is tartalmazza.⁹⁰⁸

További három, Krisztusról szóló, tehát szorosan teológiai tárgyú verset újévi köszöntőként nyomtatattatott ki szerzőjük, ezért az előző csoporthoz hasonlóan átmenetet képeznek a vallásos és az alkalmi költészet között.⁹⁰⁹ Johann Goepner, a stájerországi Lichtenstein evangélikus lelkésze Krisztus megtestesüléséről szóló, egyleveles, folió alakú, Keresztúrott sajtó alá adott versét újévi ajándékként Stájerország evangélikus főrendeinek ajánlotta.⁹¹⁰ Ez tehát egyike azon ritka eseteknek, mikor magyarországi nyomda külföldi megbízást teljesített. Szintén az újév alkalmából írta Elias Gnisner Krisztus földi életéről szóló versét, amelyet Peter Zabler, lőcsei lelképásztornak és Paul Windisch bírónak dedikált.⁹¹¹ A kutná horai származású, (Csehország) száműzött Joannes Mechanopoeus, szentiváni rektor pedig Krisztus születéséről szóló verses meditációval⁹¹² köszöntötte 1630. január 1-jén számos, név szerint is megnevezett pártfogóját.⁹¹³

Vallásos elbeszélés ebben a korszakban még nem sok akad. Jellegzetes katolikus műfaj, mindegyik darabja katolikus szerző tolla alól került ki. Az összesen kilenc kiadványból négy Kopcsányi Mártonnak a pozsonyi szellem jelenéseiről beszámoló, a vitairatok között már alaposan ismertetett elbeszélését foglalja magában latin, magyar, cseh és német nyelven, valamennyi Pozsonyban jelent meg 1643-ban.⁹¹⁴ Négy további tétel lényegében a szentek életéről szóló elbeszélés. Fráter Lajos pálos szerzetes a csejtochovai Boldog Asszony képéről fordított egy

906 *Historia passionis et mortis unigeniti Filii Dei...*, Leutschoviae 1629, RMNy 1433

907 RMNy 1728

908 *Pia simul et exquisita sanctissimum generis humani Salvatoris nomen proprium unum...*

concernens meditatio, Trencsén 1650,

RMNy 2346

909 Statisztikailag tehát az alkalmi műfajok között is el kell velük számolnunk.

910 *Carmen de salutifera Christi filii*

Dei incarnatione...,

Keresztúr, 1605.

RMNy934

911 *Salvator tenui celebratus carmine*

Christus, a primo nativitatibus humanae puncto ad gloriosam usque resurrectionem,

sessionemque... ad dexteram Dei Patris...,

Leutschoviae 1629,

RMNy 1434. Elias

Gnisnerről közelebbit nem tud a szakirodalom.

912 *Natalis Iesu Christi...*

salvatoris nostri humilis pia et devota meditatio...,

Leutschoviae 1630,

RMNy 1482

913 A tizenkettedik ebbe

a csoportba (azaz a vallási témájú, de alkalmhoz is kötődő versek közé)

sorolt tételről, amely 1637-ben jelent meg

Brassóban, címén kívül, *Geistliches Gedicht*

(RMNy 1668), semmit

sem tudunk.

914 RMNy 2019,

2018A, 2020, 2018

915 FRÁTER Lajos,
Kincstartócska..., Krakko?,
1627, RMNy 1391

916 *De sacris stigmatibus
Seraphici patris S.
Francisci*, Bécs, 1655
körüli, RMNy 2565A;
*Szent Ignác, a Jézus kisdied
társasága fundálójának
élete*, Nagyszombat, 1655,
RMNy 2598 4° kiadás;
Ugyanez a mű 8°
kiadásban RMNy 2599

917 RMNy 1289

918 *A halandó és ítéletre
menendő emberi nemzetnek
fényes tüköre*, Prága, 1616,
RMNy 1119, a halálról és
ítéletéről szól, *A pokoltól
rettentő és mennyei
boldogságra édesgető tükör*,
Prága, 1617, RMNy 1146
pedig címének
megfelelően a pokolról és
a mennyországáról.

919 RMNy 1768

históriát lengyelből magyarra és adta ki feltehetően Krakkóban 1627-ben, s a históriához függelékben még öt női szent: Katalin, Krisztina, Dorottyá, Klára és Zsuzsanna életrajzát csatolta, s az egészet erdódi Pálffy Katának, Forgách Zsigmond nádor özvegyének ajánlotta.⁹¹⁵ 1655-ben pedig Szent Ferencről és Szent Ignácról, ez utóbbiról két kiadásban is, jelent meg képes életrajz két nyelvű, magyar–latin kísérő szöveggel. Mindkettő a század közepén kibontakozó katolikus devotios irodalom termékének tekinthető.⁹¹⁶ Az utolsó itt megemlített munka Vásárhelyi Gergely példatára, *A világ kezdetitől fogva jóságos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái* (Kassa–Kolozsvár 1622–1623).⁹¹⁷ A számos apró történetet tartalmazó kiadványt Guilelmus Pelardus, XIII. században élt lyoni érsek *Exempla virtutum et vitiorum* című gyűjteményéből kiindulva állította össze a Bethlen Gáborral is jó viszonyt ápoló jezsuita szerzetes.

Az erkölcsi olvasmány címszó alá besorolható kiadványok ugyancsak több műfajjal tartanak rokonságot. Ide először néhány olyan munka került, amelyet az imádságos- és elmélkedőkönyvek műfajában már számba vetünk, de amelynek tartalmát nem csupán a meditáció vagy contempláció, azaz az elmélkedés két alapvető lelki attitűdje határozza meg, hanem a moralizálás, az erkölcsi oktató szándék is. Mivel ez többnyire tanulságos történeteket vagy magvas mondásokat kíván, van bennük némi szórakoztatási mozzanat, s mindenképpen feltételezhető, hogy közönségük nemcsak lelki épülés céljából, hanem időtöltő olvasmányként is használta őket. A prágai kancellárián dolgozó Lépes Bálint nyitrai püspöknek a végső dolgokról szóló két elmélkedő könyve⁹¹⁸ és Darholcz Kristófnak az utolsó ítéletről angolból magyarra fordított *Novissima tubája* (Kassa 1639)⁹¹⁹ egyaránt jellegzetes elmélkedési témákat dolgoz föl, de megírásuk módja, s a szellemi környezet, amelyben megszülettek, egyértelművé teszi, hogy nem lehet egyszerűen csak vallási célú alkotásnak tekinteni őket, hanem lassan alakulófélben lévő írói-szerzői tudatosságot, öntudatot is lehet keresni létrejöttük körül.

Már inkább erkölcsfilozófiai munkának tekinthető Salánki György Erasmus-fordítása: *Rotterdamai Rézmannak a keresztyén vitézséget kézben viselő könyvecskéje* (Leiden

1627).⁹²⁰ Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono, az legfőbb jóról* (Lőcse 1640) című értekezése⁹²¹ és Kéri Sámuel *Keresztyén Senecája* (Bécs 1654)⁹²² pedig már a kor uralkodó filozófiai irányzatának, a neosztoicizmusnak két reprezentatív alkotását „ajándékozta meg a magyar nyelvvel”. E művek már a közvetlen vallási tartalomtól elszakadva közvetítenek keresztyén etikai elveket úgy, hogy nyelvi eleganciájuk, s különösen Szenci munkája esetében az illusztrációként használt példatár a szóroztatást, az olvasmányosságot is szem előtt tartja.

A reformáció korában a protestánsok számára alapvető erkölcsi tanításnak számított a *Példabeszédek könyve*, különösen, ha nem a Biblia részeként jelent meg, hanem önálló nyomtatványként, mint 1649-ben Lőcsén német nyelven Luther fordításában.⁹²³ Elsősorban a *Példabeszédek*ből és *Jézus Sirák fia könyvéből* vett idézetek magyarázatára épült Felsőbányai S. Mihály angolból fordított erkölcsi oktatása és elmélkedése, *A léleknek úti költsége* (Utrecht 1651).⁹²⁴ Ugyancsak a reformáció erkölcsi oktatásainak egyik igen kedvelt, mert állandóan aktuális témájáról fordított le angol nyelvből Diószegi Bónis Mátyás, Beregszász város alumnusa egy moralizáló traktátust: *Az részegesnek gyűlölséges utálatos és rettenetes állapota* (Leiden 1649).⁹²⁵

A kor egyik égető gyakorlati kérdését boncolta Laskai János: *Cito, longe, tarde... Ha a pestis elöl vétek nélkül elmehetünk-e, vagy nem?* (Lőcse 1638).⁹²⁶ Művéből ma már nem ismerünk példányt, de megjelenési körülményeiből, és a szerző személyéből joggal lehet arra következtetni, hogy nem elsősorban orvosi-egészségügyi, hanem etikai-morális szempontból tárgyalta a problémát.

A moralizáló művek eddig bemutatott egyik csoportjával sem rokonítható, de kétségtelenül az erkölcsi olvasmányok közé sorolandó Kolosi Török István csíkszentmártoni prédikátor két oktató éneke a házasságról és a papok tisztéről, amelyet az unitárius egyház papjainak ajánlott.⁹²⁷

Az erkölcsi olvasmányok különböző típusai eltérő távolságban állnak a közvetlenül vallási tartalomtól. A legtávolabb talán az utoljára említendő fejedelmi tükrök esnek. Ezek alapjában véve már nem vallási kérdéseket tárgyalnak, ezért rövid ismertetésükre az állami életet

920 RMNy 1393.

Ez az először 1504-ben kinyomtatott *Enchiridion militis Christiani* magyarítása.

921 RMNy 1483.

Szenci Georg Ziegler (Tegelman) eredetileg latinul írt művét Josquinus Betuleius német fordításából, *Discurs von dem höchsten Gut* tültette át magyarra.

922 KÉRI Sámuel,

Keresztyén Seneca, azaz... Seneca leveleiből kiszedett keresztyéni virágok..., Bécs, 1654, RMNy 2510

923 Die Sprüche

Salamonis..., Leutschau, 1649, RMNy 2277

924 RMNy 2401

925 RMNy 2262.

Eredetije YOUNGE, Richard, *The odions, despicable and dreadfull condition of a drunkard*, London, 1649.

926 RMNy 1734. Laskai

művével legutóbb Tarnóc Márton foglalkozott, In *Laskai János válogatott művei*, Budapest, 1970, 25–28.

927 *Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról az társal valónak gyönyörűséggel teljes hasznáról... Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiról való ének is...*, Lőcse, 1647, RMNy 2180

szolgáló kiadványok között kerül majd sor. De szükséges itt is megemlíteni, hogy az uralkodók hitbeli buzgalmáról és az egyház iránti kötelezettségeiről szóló részek még erősen kapcsolódnak a vallásos témakörhöz. Általános moralizáló attitűdjük és exemplumokat kedvelő előadásmódjuk következtében pedig épületes olvasmánycént is funkcionálhattak.

II. Az iskolai kiadványok

Mint bevezetőnkben írtuk, a XVII. század első felében a Magyarországi könyvkiadást a nyomdák hálózatán kívül három intézményrendszer mozgatta: az egyházak, az iskolák, s a három részre szakadt ország területén kialakult két állam, a királyi Magyarország és Erdély. E három intézményrendszer mellett az alkalmiságból, vagyis az élet időbeli folyásából és a társadalom működési rendjéhez kapcsolódó alkalmakból, ünnepekből, eseményekből adódó igények, továbbá a reprezentáció és mecénatúra nem intézményesült, de intézményszerűen működő rendszere alakította ki a teljes kiadványstruktúrát. Eddigi szemlénkben az egyházhoz mint intézményrendszerhez, mint formai kerethez, és a valláshoz mint tartalmi elemhez köthető nyomtatott műfajokat tekintettük át. Jelen dolgozat nem vállalkozhat a teljes rendszer hasonló mélységű, műről műre, kiadványról kiadványra haladó bemutatására. Szükségesnek látszik azonban annak leírása, hogy az egyházi kiadványok által létrehozott nyomtatott nyilvánosság hogyan viszonyult a teljes kiadványterméshez, azaz hogyan illeszkedik a hazai könyvnyomtatásba az eddig ismertetett anyag. Ennek érdekében a dolgozat befejező része megkísérli, hogy alapvetően statisztikai módszerekkel, legalább nagy vonalakban képet rajzoljon azokról a műfajokról is, amelyek nem az egyházakhoz, hanem az iskolákhoz, az állami élethez és az élet és társadalom alkalmaihoz kötődnek. Ennek során a mecénatúra és reprezentáció szempontjait az eddigiekhez hasonlóan csak az anyag diktálta, feltétlenül szükséges mértékben vesszük figyelembe.

Az iskolákhoz mint intézményrendszerhez köthető műfajokat három nagy csoportba lehet sorolni. Egy részük közvetlenül kapcsolódik az oktatási folyamathoz, más részük az iskolai élet más vonatkozásait szolgálja, harmadik részük pedig valójában olyan egyéb alkalmi kiadvány (a továbbiakban iskolai alkalmi kiadványok), amelyet az iskolák tanárai és/vagy diákjai készítettek, főként mecénásaik reprezentációs igényeinek kielégítésére.

928 *Tankönyvek I*

(A vallási kiadványoknál nem tárgyalt tankönyvek)

RMNy 875A, 878, 887, 891, 897, 898, 899, 919, 925, 937, 959, 995,

1006, 1012, 1049, 1050, 1067, 1078A, 1094,

1101, 1099, 1122, 1177, 1189, 1190, 1191, 1224,

1233, 1239, 1260A,

1264, 1276, 1277, 1282,

1283, 1375, 1387, 1423,

1443, 1451, 1453, 1456,

1484, 1497, 1531, 1548,

1573, 1579, 1580, 1607,

1608, 1609, 1610, 1612,

1613, 1614, 1626, 1634,

1672, 1686, 1711, 1717,

1733, 1735, 1766, 1767,

1770, 1792, 1808, 1811,

1823, 1829, 1836, 1861,

1864, 1868, 1871, 1881,

1882, 1890, 1923, 1927,

1943, 1949, 1962, 1963,

1982, 1983, 1988, 1996,

2002, 2007, 2028, 2031,

2038, 2039, 2053, 2058,

2059, 2064, 2065, 2069,

2081, 2099, 2101, 2105,

2109, 2117, 2118, 2141,

2168, 2170, 2179, 2182,

2202, 2208, 2211, 2220,

2224, 2226, 2236, 2241,

2242, 2258, 2265, 2268,

2285, 2297, 2301, 2302, 2317, 2323, 2327, 2367, 2380, 2415, 2416, 2429, 2430, 2431, 2473,

2481, 2484, 2503, 2507, 2516, 2560, 2571, 2581, 2582, 2583, 2606A, 2617, 2618, 2620

Tankönyvek II (A vallási tanításoknál és katekizmusoknál már figyelembe vett művek) Vallási tanításoknál már szerepelt: RMNy 1074, 1090, 1341, 1533, 1577, 1602, 1889, 1892, 2207, 2139,

2361, 2409, 2498. Katekizmusoknál már szerepelt. Alsted: RMNy 1578, 1640, 1764, 1958, 1993,

2167, 2212, 2373, 2402, 2573. Siderius: 1303, 1526, 1980, 2150, 2303, 2406A. A Heidelbergi Káté tankönyvként is használható változatai: 909, 1860, 1194, 1195, 2087, 2452, 2457, 2533, 2561.

Egyéb tankönyvi református káték (Pécseli, Marmix, Keresztúri, Apafi, Medgyesi, Fogarasi): 1317, 1336,

1360, 1674, 1721, 2102, 2104, 2213, 2434, 2519. Evangélikus tankönyvi káték. Luther: 974, 1440,

1776, 1805. Dieterich: 2115, 2266, 2530. Katolikus: 1259, 2281. Unitárius: 1543, 2061, 2526

929 A hitvitáknál már szerepeltek: RMNy 1028, 1339, 1718, 1807, 1858, 1879, 1908, 2011, 2033,

2067, 2082, 2147, 2267, 2290, 2295, 2296, 2306, 2307, 2344, 2350, 2355, 2356, 2379, 2392,

2400, 2443, 2449, 2493, 2494, 2552, 2555, 2569, 2572, 2612, 2613. A vallási tanításnál

szerepeltek: RMNy 1408, 1461, 1660, 1753, 1859, 1869, 1880, 1888, 1907, 1934, 1935, 2015,

2029, 2063, 2191, 2200, 2294, 2366, 2384, 2464, 2527, 2562. Nem teológiai vizsgátelek: RMNy

1399, 1466, 1661, 1685, 1693, 1699, 1740, 1745, 1746, 1747, 1786, 1797, 1852, 1856, 1899,

1941, 1951, 1961, 1971, 2002, 2073, 2151, 2190, 2335, 2397, 2491, 2543, 2588, 2615

Az első csoportba, az oktatási folyamatot közvetlenül szolgáló művek közé a tankönyvek és vizsgátelek tartoznak. A tankönyvek természetesen formailag és tartalmilag egyaránt igen sokfélék. Az e címszó alá került anyag jó része nem feltétlenül, vagy nem kizárólag iskolai oktatásra összeállított ismeretanyagot foglal magában, de csak olyan kiadványokat vettünk itt tekintetbe, amelyeket vagy kifejezetten iskolai tankönyvnek szántak, vagy kétségkívül tankönyvként is használtak. Összesen 216 nyomtatványt sorolhattunk e szempontok alapján ebbe a kategóriába. Közülük 61-et a vallási tanítások és a katekizmusok között egyszer már számba vettünk, azaz 155 a nem vallási ismereteket tartalmazó tankönyvek száma.⁹²⁸

1601 és 1655 között összesen 86, iskolai vizsgáteleket tartalmazó, Magyarországon nyomtatott, vagy magyar nyelvű részleteket is tartalmazó tézisfüzet jelent meg. Ebből 35-öt már a hitviták műfaji csoportjában is bemutatunk, 22-ről pedig a vallási tanítások között adunk számot, vagyis összesen 29 a nem teológiai tárgyú disputációk száma.⁹²⁹

Az iskolai élet más területeit szolgáló kiadványokat négy kisebb csoportra lehet bontani. 31 az iskoladrámák száma. Természetesen ez nem 31 drámaszöveget jelent, hanem 31 olyan nyomtatványt: programot, szereposztást, meghívót, amely iskolai színlelőadással kapcsolatban keletkezett. Az 5 iskolai énekeskönyvet már az egyházi

énekeskönyvek tárgyalásakor is sorra vettük. 6 kiadvány a pedagógia tudományának tárgykörébe tartozik, 4 pedig az iskolák adminisztrációjával, igazgatásával kapcsolatos.⁹³⁰

Az iskolai alkalmi kiadványok közül 25 gyászese-ményhez kötődik, 38 lakodalmi köszöntő, 37 pedig ve-gyes alkalomra készült.⁹³¹

Tehát összesen 448 kiadvány létrejötté hozható szoro-sabb kapcsolatba az iskolák működésével. Igaz, ebből 123-at, 61 tankönyvet (13 vallási tanítást és 48 katekizmust), va-lamint 57 vizsgatételt (35 hitvitázót és 22 tanítót) már az egyházi nyomtatványok között is számba vettünk.⁹³² To-vábbi kereken 100 nyomtatvány pedig az alkalmi kiad-ványok közé is besorolható. Mégis megállapítható, hogy kisebb megszorításokkal az 1601–1655 között megjelent magyarországi kiadványoknak mintegy 25%-át kell vagy lehet iskolai nyomtatványnak számítani.

1. Tankönyvek

A tankönyvek nagy többsége főként a klasszikus nyel-vek, természetesen mindenekelőtt a latin nyelv tanítását segítette. E korban azonban a nyelvelsajátítás nem pusztán a nyelv gyakorlati ismeretét, szókincsének és gram-matikájának az úzushoz elegendő birtoklását jelentette, hanem a nyelvet mindig olyan konkrét szövegekkel köz-vetítették, amelyek implicite tartalmazták a nyelvhez kapcsolódó teljes kultúrát, tudományos és irodalmi ismeretanyagot, így segítségével az érvényben lévő erköl-csi normarendszert és gondolkodásmódot is interiorizál-ták. Ezt a nyelvfelfogást tükrözi a nyomtatott tankönyvek szinte valamennyi típusa.

A nyelvoktatást szorosabban szolgáló tankönyvek kö-zött a következő kisebb műfaji csoportokat lehet kialakí-

⁹³⁰ *Iskoladramák*: RMNy 1022, 1112, 1133, 1415, 1506, 1621, 1722, 1785, 1827, 1886, 2157, 2219, 2263, 2264, 2272, 2275, 2280, 2322, 2328, 2329, 2330, 2376, 2382, 2383, 2411, 2444, 2479, 2525, 2540, 2557, 2600. *Iskolai énekeskönyvek*: RMNy 920, 970, 1328, 1527, 1528. *Pedagógiai tudomány*: RMNy 2390, 2432, 2433, 2436, 2463, 2483. *Iskolai jog, igazgatás*: RMNy 1168, 1600, 1739, 2577

⁹³¹ Gyászkiadvány csak iskolai szerzőkkel: RMNy 912, 915, 1226, 1428, 1468, 1633, 1676, 1703, 1731, 1732, 1929, 1964, 1997, 2055, 2287, 2435, 2482, 2541; gyászkiadvány iskolai és egyházi szerzőkkel: RMNy 870, 931, 1098, 1350, 2176, 2181, 2422. *Lakodalmi köszöntés* csak iskolai szerzőkkel: RMNy 884, 966, 1365, 1383, 1396, 1539, 1652, 1698, 1743, 1781, 1830, 1837, 1931, 2005, 2013, 2040, 2137, 2369, 2378, 2418, 2423, 2426, 2447, 2457A, 2457B, 2471, 2515, 2570, *lakodalmi köszöntés* iskolai és egyházi szerzőkkel: RMNy 949, 1411, 1936, 2288, 2396, 2419, 2413, 2531, 2534, 2609. *Vegyes alkalmak*,

főként köszöntések: RMNy 968, 1027A, 1158, 1170, 1272, 1338, 1384, 1644, 1653, 1689, 1690, 1694, 1696, 1778, 1784, 1840, 1845, 1846, 1898, 1965, 2014, 2017, 2166, 2223, 2233, 2286, 2326, 2389, 2399, 2425, 2445, 2508, 2546, 2547, 2575, 2593, 2595

⁹³² Kétségtelen, hogy a vizsgatételek alapvetően iskolai nyomtatványok, s csak másodlagosan jönnek szóba egyházi munkaként. A tankönyvnek tekintett vallási tanítások is kétségtelenül iskolai oktatásra készültek, s az iskolákban használták a feljebb említett öt énekeskönyvet is. A katekizmusok esetében némileg más a helyzet. A hitoktatás ugyanis nemcsak iskolai, hanem templomi feladat is volt, ezért a káték gyakran kettős céllal készültek, s gyakran csak egyedi mérlegelés alapján lehetett eldönteni, hogy inkább templomi, vagy inkább iskolai használatra szánták őket.

- 933 RMNy 1484
 934 RMNy 1808,
 Trencsén, 1639; és
 RMNy 1573,
 Lőcse, 1633; RMNy
 2069, Lőcse, 1644
 935 RMNy 1626
 Lőcs, 1635; RMNy 1738,
 Nürnberg, 1638; RMNy
 2473, Lőcse, 1653;
 RMNy 2583,
 Lőcse, 1655.
 936 Melanchton nevével
 RMNy 1190,
 Lőcse, 1619; RMNy
 1191, Lőcse, 1619;
 RMNy 1868,
 Bártfa, 1641; RMNy
 2224, Lőcse, 1648;
 Rhenius nevével:
 RMNy 2109, Lőcse,
 1645; RMNy 2327,
 Lőcse, 1650;
 Molnár nevével RMNy
 887, Debrecen, 1602;
 RMNy 1049, Debrecen,
 1613; RMNy 1387,
 Gyulafehérvár, 1627 k.;
 RMNy 1988,
 Brassó, 1643; RMNy
 2182, Lőcse, 1647;
 RMNy 2323,
 Lőcse, 1650; RMNy
 2626, Várad, 1655.
 937 Az alapfokú címe
Rudimenta linguae Latinae,
 ld. RMNy 1580, 1610,
 1823, 2168. A középfokú
 címe: *Grammatica Latina*,
 ld. RMNy 1607, 1923
 938 RMNy 1276, 1277
 939 RMNy 1189 (csak
 prozódia), 2053, 2317.
 Alvarez nyelvtana
 a későbbiekben még nagy
 karriert futott be
 Magyarországon.
 940 RMNy 1708A és
 2058
 941 RMNy 875A
 942 RMNy 2117

tani. Ábécéskönyvek és alapfokú társalgási formulák. Etikai normákat közvetítő, de egyben a frappánsabb nyelvhasználatot segítő bölcsmondás-, vagy bibliai citátumgyűjtemények, tartalmi kivonatok a Bibliából. Comenius és mások nyelvtanulást segítő enciklopédiái. Grammatikák, poétikák, retorikák. Szótárak, szójegyzékek. Az ókori klasszikusok kiadásai. A nyelvi tankönyveken kívül alig néhány logikai, filozófiai, jogi és természettudományi munkáról lehet számot adni. A vallásoktatást pedig, mint erről már többször is esett szó, a vallási tanítások és katekizmusok szolgálták.

Szorosabb értelemben vett ábécéskönyv csupán 4 ismeretes. Pécseli Király Imre 1630. évi pápai latin–magyar *Abecedariumán*⁹³³ kívül csupán egy biblikus cseh, és két latin–német nyelvűről maradtak fenn adatok vagy példány.⁹³⁴ Alapfokú társalgási könyvként (Comenius később említendő Januája mellett) Sebald Heydennek már Sylvester János által is kiadott, azaz a XVI. században is népszerű *Formula puerilium colloquiorumának* használata volt gyakori. Négy kiadása látott napvilágot különböző változatokban cseh, német és magyar értelmezésekkel.⁹³⁵

Latin nyelvtankönyvből 27 kiadás ismeretes. Négy ízben jelent meg olyan latin grammatika, amely Melanchtont nevezi meg szerzőjeként, két ízben az ő művét átdolgozó Joannes Rheniust; s hét ízben olyan, amelyik Molnár Gergelyt, a kolozsvári iskola XVI. századbeli rektorát, aki különben szintén Melanchton munkáját dolgozta át.⁹³⁶

A népszerűségi sorrendben Johann Heinrich Alsted a következő grammatika-szerző. Alapfokú és középfokú latin nyelvtanát egyaránt *in usum scholae Albensis* írta. A kettőt együtt hatszor adták ki.⁹³⁷

Európaszerte ismert grammatikaszerző volt Pierre de La Ramée, akinek a nevét két kiadvány viseli,⁹³⁸ és a jezsuita Emmanuel Alvarez is, akiét pedig három, de ezek közül az egyik csak a prozódiaát tartalmazza.⁹³⁹ Az Aelius Donatus-féle grammatikát ugyancsak két ízben nyomtatták ki.⁹⁴⁰

Kevéssé ismert szerző kettő akad a nyelvtanírók között. Michael Andreades, csepregi rektor munkája 1601-ben jelent meg,⁹⁴¹ Andreas Graff trencsényi rektoré 1639-ben.⁹⁴² Az utóbbiból példány nem ismeretes. Valószínű azonban,

hogy egy alaposabb vizsgálat kiderítené, hogy Andreades is valamely ismert minta, leginkább Melanchton vagy Molnár alapján dolgozott, s ez a lehetőség nem zárható ki Graff esetében sem.

Görög nyelvtan összesen 6 darab akad. A legtöbbször, vagyis három ízben Károlyi Péternek még a XVI. században készült, Melanchton görög nyelvtanának kivonatát tartalmazó művét nyomták újra.⁹⁴³ Egyszer adták ki Brassóban Valentin Wagner ottani rektornak szintén még a XVI. században összeállított görög grammatikáját,⁹⁴⁴ egyszer pedig Jacobus Gretser (1562–1625) jezsuita professzorét Lőcsén, minden bizonnyal a szepeshelyi jezsuita gimnázium számára⁹⁴⁵ A XVII. században egyetlen újabb görög nyelvtan keletkezett, amelyet Johann Heinrich Alsted készített 1634-ben a gyulafehérvári iskola számára.⁹⁴⁶ Alsted a következő évben héber és káldeus nyelvtant is adott ki ugyan ezen célból.⁹⁴⁷

A korszakunkban megjelent két magyar nyelvtant valójában nem tankönyvnek írták, de mind a kettő, Szenci Molnár Alberté és Komáromi Csipkés Györgyé is azzal a céllal készült, hogy a magyarul nem tudók megismerhessék belőle a magyar nyelvet, illetve különösen Komáromié azért, hogy segítse használóját a magyar nyelv elsajátításában.⁹⁴⁸

A nyelvtan mellett a szójegyzék és szótár a nyelvtanulás elengedhetetlen kelléke. Korszakunkban igen népszerű maradt Szikszai Fabricius Balázs debreceni rektornak még a XVI. században kialakult, 101 fogalom köré csoportosított, eredetileg latin–magyar szójegyzéke, amely alkalmanként német vagy német és cseh értelmezésekkel kiegészítve hétszer látott napvilágot.⁹⁴⁹

Igen sikeres volt, mert igen jól használhatónak bizonyult Erdőbényei Deák János előbb marosvásárhelyi rektor, majd 1633–1634-ben a Rákóczi fiúk nevelője *Janua linguarum bilinguis* című munkája, amely valójában két nyelvoktató műfajt kapcsolt össze. Az első része latin–magyar szótárt, a második, tizenkét centúriára osztott bölcs mondásokat tartalmaz. A bölcs mondások elsajátításának Erasmus óta óriási hagyománya alakult ki a nyelvi és etikai nevelésben egyaránt. Látjuk majd, hogy jónéhány szentenciagyűjteményt önállóan is használtak tankönyvként. Erdőbényei *Januája*, amelynek csak címe

943 RMNy 959, 1622, 1647

944 RMNy 1456

945 RMNy 2268

946 RMNy 1579

947 RMNy 1609

948 RMNy 995 (Szenci) és 2618 (Komáromi)

949 RMNy 891, 1099, 1177, 1423, 1451, 1453, 1871

950 RMNy 1613, 1733,
1864, 1890, 2560

951 RMNy 2170

952 1635-ben és
1648-ban. RMNy 1608 és
2208

953 RMNy 2141

954 RMNy 1811

955 RMNy 2236

956 RMNy 919, 1012,
1239, 2099

957 IMRE Mihály,
Szenci Molnár Albert:
Dictionarium
Latino–Ungaricum,
Budapest, 1990.
(Kísérő tanulmány
a szótár 1604. évi
faksimile kiadásához);
és *Studia Litteraria*,
Debrecen, 1998, 50–83.

958 RMNy 925, 1101,
1375

hasonlít Comenius híres művére, Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ára és a Calepinus-szótárra támaszkodik. Őt ízben nyomtatták ki korszakunkban.⁹⁵⁰ Erdőbényei szótára már ugyanúgy a gyulafehérvári akadémia szellemi műhelyéből kikerült alkotásnak tekinthető, mint Csalolczi Pap János és Bihari Ferenc ottani tanárok *Index vocabulariuma*, amelyet Comenius Januájához készítettek angol és „belga” minták alapján, de amely 1647-ben önállóan is megjelent.⁹⁵¹ Johann Heinrich Alsted pedig egynyelvű, latin értelmező szójegyzéket szerkesztett *Latium in nuce* címmel a gyulafehérvári tanulók számára, amelyet kétszer nyomtattak ki.⁹⁵² Eredetileg szintén egynyelvű kifejezés-gyűjtemény volt Marcus Friedrich Wendelin (1584–1652), anhalti rektornak a latin igéket és a hozzájuk kapcsolódó frázisokat felsoroló műve, amelyet azonban magyar értelmezésekkel láttak el és Bisterfeld előszavával adtak közre 1646-ban.⁹⁵³

Szintén iskolai használatra készülhetett az a latin–cseh szótár, amelyből 1639-ben négyszáz példányt vettek leltárba Václav Vokál trencsényi nyomdász hagyatékában,⁹⁵⁴ és az az 1648-ban Nagyszombatban kiadott latin–magyar–szlovák szójegyzék, amelyet ma jelentős szlovák nyelvemlékként tart számon a tudomány.⁹⁵⁵

Nem kifejezetten iskolai használatra készült, de nyilván az iskolákban is használták Szenci Molnár Albert latin–magyar és magyar–latin szótárát, sőt később minden fontosabb iskolai szótárnak ez képezte alapját. Szenci művének különféle címekkel és többszöri átdolgozás után négy kiadása ismeretes korszakunkból.⁹⁵⁶ Imre Mihály megállapítása szerint Szenci Molnár a szókincs tekintetében elsősorban Ambrosius Calepinus soknyelvű, magyar értelmezésekkel is ellátott szótárára támaszkodott.⁹⁵⁷ Bár a Calepinus-dictionarium semmiképpen sem iskolai kiadvány, a teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy még a XVII. század első három évtizedében is megért Bázelen egy-egy olyan kiadást, amely a magyar értelmezéseket is tartalmazta.⁹⁵⁸

További három olyan szótárról számolhatunk még be, amelyeknek nem iskolai használatuk az elsődleges. A Hieronymus Megiser által Fankfurtban 1603-ban és 1613-ban kétszer is kiadott soknyelvű szótárban található magyar értelmezések fő forrása ugyancsak a Calepinus

volt.⁹⁵⁹ Peter Loderecker hétnyelvű dictionariuma, amely 1605-ben Prágában látott napvilágot, a kereskedők munkájának segítésére készült.⁹⁶⁰ Georg Henisch *Teütsche Sprach und Weissheit* (Augsburg 1616) című, a német szótáriródalom szempontjából jelentős német–latin szótárának egyes cikkeiben feltehetőleg azért találhatók magyar értelmezések, mivel Henisch Bártfán született.⁹⁶¹

Leginkább az összehasonlító nyelvtudomány principiumainak tekinthetők azok a kompendiumok, amelyekben a különböző nyelveket mutatták be, főként közismert szövegek – mint például a Miatyánk – segítségével. Ezeket bizonyos esetekben tankönyvként is használhatták. Magyarországon két ilyen munkát nyomtatottak a vizsgált időszakban. 1614-ben Johann Bocatius, mint kassai rektor kifejezetten tankönyvnek szánta 25 nyelvet bemutató Miatyánk-gyűjteményét. Joannes Wolphius pedig 1653-ban tette közzé hasonló tartalmú, de több mint ötven nyelvű kollekcióját.⁹⁶² Mai ismereteink szerint további 6 ilyen, de nem Magyarországon nyomtatott szemelvénygyűjteményben található még magyar nyelvű Miatyánk vagy Hiszekegy.⁹⁶³

A nyelvtanulást és erkölcsi oktatást egyszerre szolgálták a különféle szentenciagyűjtemények. Ezek közül legelterjedtebbé az a verses bölcsmondásokat tartalmazó és alapvető etikai útmutatást nyújtó anonim könyvecske vált, amelyet föltételezett szerzőjéről *Catónak* neveztek (*Libellus elegantissimus, qui inscribitur Cato, ... igen szép könyvecske, mely nevezetik Catónak*). A mintául szolgáló kiadást még Erasmus rendezte sajtó alá, s ezt számtalan további követte a következő századokban. A XVII. század első felében Magyarországon latin, latin–magyar és latin–magyar–német változatban hatszor nyomtatták ki.⁹⁶⁴ A *Catóval* azonos funkciót töltött be Erasmus *Civilitas morum* című művének 1632. évi lőcsei kiadása.⁹⁶⁵

Két, latin nyelvű bibliai citátumokat tartalmazó tankönyv is található a nyelvtanulást és erkölcsi tanítást egyszerre célzó művek között. A egyiket Václav Rataj márkusfalvi, a másikat Andreas Graff trencsényi rektor állította össze.⁹⁶⁶ Illésházy Gáspár pedig vegyes tartalmú bölcsmondás-gyűjteményét *in usum juventutis honestae et senectutis venerandae* írta, tehát tankönyvként is használ-

959 RMNy 899, 1050

960 RMNy 937

961 RMNy 899.

A magyar értelmezések forrása egyébként kizárólag Hieronymus Megiser *Thesaurus polyglottusa* volt. Melich János megállapítása, *Nyelvtudományi Közlemények* 1906, 175–177.

962 RMNy 1067 és 2481

963 RMNy 897, 898, 1006, 1078A, 1233, 1250A.

964 RMNy 878, 1224, 1497, 1770, 1861, 1996

965 RMNy 1548

966 RMNy 1686, 1963

230 ⁹⁶⁷ RMNy 2031

⁹⁶⁸ RMNy 1882, 1982,
2002 (2), 2038, 2265 (2)

⁹⁶⁹ RMNy 2220

⁹⁷⁰ RMNy 2258

⁹⁷¹ RMNy 2582

⁹⁷² RMNy 1983, 2002,
2039, 2211, 2265

⁹⁷³ RMNy 2002, 2265

⁹⁷⁴ RMNy 2211, 2265

⁹⁷⁵ RMNy 2429, 2430,
2431

ható volt az Illésházyak udvari iskolájában, de sokkal inkább a család reprezentációját szolgálta.⁹⁶⁷

Külön csoportot alkotnak Comenius tankönyvei, amelyeknek 18 különböző kiadását ismerjük a vizsgált időszakban, s amelyek közül többet már a nagy pedagógus sárospataki tartózkodása előtt használtak Magyarországon. A *Janua linguae Latinae vestibulum*, (röviden a *Vestibulum*) téma szerinti csoportosításban két fejezetben tartalmaz 680 rövid latin mondatot, amelyhez⁹⁶⁸ egy-egy ízben görög–magyar–német,⁹⁶⁹ német⁹⁷⁰ és német–cseh–magyar⁹⁷¹ értelmezést fűztek. A *Janua linguae Latinae* című enciklopédia haladó tankönyv volt. Száz fejezetben s ezeken belül ezer pontban foglalta össze a természet és a világ dolgairól való tudnivalókat. Öt kiadása jelent meg latin–magyar változatban,⁹⁷² ezek közül kettő a *Vestibulumot* is tartalmazta,⁹⁷³ kettő pedig a feljebb már említett Csehoczsi–Bihari-féle *Index vocabulariumot* is.⁹⁷⁴

Sárospataki tevékenykedése idején három új tankönyvet készített Comenius.⁹⁷⁵ Az elsőben, a *Vestibulumban*, amely nem teljesen azonos a már korábban közkézen forgó *Vestibulummal*, a világra vonatkozó alapfokú ismereteket foglalta össze, s alapfokú latin nyelvtannal és szószedettel egészítette ki. A második, a *Janua* latin–magyar szótárt, haladó latin nyelvtant, s a *Janua linguae Latinae* címmel a már korábban is megjelent (ld. feljebb) enciklopédiát tartalmazza. A harmadik az *Atrium* egy retorikai tankönyvvel kezdődik, s ezt követően a *Janua* című enciklopédiának egy részletesebb és választékosabb szövegét foglalja magában. A sorozathoz Comenius tervei szerint még egy értelemző szótár tartozott volna, ez azonban már nem Sárospatakon, hanem néhány évvel később, 1657-ben jelent meg Amszterdamban *Lexicon atriale Latino–Latinum* címmel.

A nyelvi képzést, a nyelvhasználat magasabb szintjeinek elérését, kezelését segítették a retorikai, poétikai, logikai tankönyvek. Speciálisan iskolai használatra készült retorikai tankönyv nem sok maradt fenn a korszakból. Viszont, mint főként az agendákról szóló fejezetben elmondtuk, több kifejezetten egyházi használatra szánt retorikai témájú segédkönyv értekezett a prédikálás és imádkozás megformálásának szabályairól.

A legtöbbet forgatott iskolai retorikai tankönyveket Ludovicus Philippus Piscator, a gyulafehérvári iskola tanára írta. A trópusokról és figurákról tárgyaló művének 1635 és 1649 között ma négy kiadása is ismert,⁹⁷⁶ a beszéd egyes részeinek megszerkesztésére vonatkozó szabályokkal foglalkozóból pedig három.⁹⁷⁷ Andreas Graff bártfai majd trencsényi rektor, a korszak egyik kiemelkedő tankönyvírója két retorikát is szerkesztett. Az egyik feltételezhetően a levélírás művészetével foglalkozott,⁹⁷⁸ a másik a beszéd megszerkesztésével, felépítésével és az elokúcióival.⁹⁷⁹ Speciális témájú volt az a retorika, amelyet Johann Heinrich Alsted *Veraedus* címmel, készülékelben lévő enciklopédikus kézikönyve specimenezeként adott közre 1637-ben.⁹⁸⁰ Ezt a disszertációk, meditációk, scriptiók létrehozásához szánta segédeszköznek Alsted. Bizonyosan iskolai használatra adták ki Szebenben 1648-ban a kátéíró Konrad Dietericusnak az alsóbb osztályok számára összeállított rövid retorikai kompendiumát *Epitomes praeceptorum rhetoricae* címmel.⁹⁸¹

Poétikai tankönyv, pontosabban kifejezetten a vers-tani szabályokkal foglalkozó kiadvány összesen öt maradt fenn a korszakból. Négy közülük már az eddigiekben is megismert tankönyvszerző műve. A jezsuita Emmanuel Alvarez verstani művét 1619-ben Lőcsén, Ludovicus Piscatorét 1642-ben Gyulafehérvárott, Andreas Graffét 1642-ben Trencsényben és Komáromi Csipkés Györgyét 1653-ban Váradon nyomtatták ki.⁹⁸² E kifejezetten vers-tani művek mellett Andreas Deidrich szebeni rektor kis-sé más témájú tankölteménye, az *Itinerarium scholasticum* említhető még, amelyet *pro exemplo inventionis poeticae suis in schola patriae auditoribus* írt.⁹⁸³

15 logikai tankönyvről lehet beszámolnunk. Ezek nagyobb része is a már megismert szerzők tolla alól került ki. A Herbornból Gyulafehérvárra érkezett professzorok tankönyvírási programja keretében született Johann Heinrich Bisterfeld ramista logikája, amely 1635 és 1649 között négy ízben is napvilágot látott.⁹⁸⁴

Andreas Graff három szintűre tervezte logikai tankönyvsorozatát. Ebből az alapfokú részt 1643-ban nyomtatták ki Trencsényben.⁹⁸⁵ Valószínűleg ennek középfokú folytatása lehetett az a példányból ma már nem ismert munkája, amely két logikai értekezést tartalmazott.⁹⁸⁶

976 RMNy 1614, 1767, 2059, 2302

977 RMNy 1766, 2105, 2301

978 RMNy 1711

979 RMNy 2007

980 RMNy 1672

981 RMNy 2242

982 Sorrendben RMNy 1189, 1927, 1962, 2503

983 RMNy 1122. Unikum példányát, amelyet a szebeni Brukenthal Múzeum őriz, érdemben még senki sem tanulmányozta.

984 RMNy 1612, 1881, 2101, 2297. Ez utóbbi, 1649. évi váradi kiadást Viskolcz Noémi kéziratunk lezárása után megjelent tanulmánya szerint Alsted *Encyclopaediájából* átvett függelékkel egészítették ki. VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*, MKsz 2002, 249–271, 263.

985 RMNy 2028

986 RMNy 2065, Lőcse, 1644

Harmadik, tervezett darabjáról nem maradt fenn megbízható adat.

A már ismertebb alkotókon kívül három, hazai iskolában működő rektor is szerkesztett tanulói számára logika tankönyvet. Saxo Matthaeus lőcsei 1629-ben, Johann Mautner kassai 1640-ben és Martin Albrich brassói rektor 1655-ben.⁹⁸⁷

A hazai szerzők között utoljára említjük, de valamennyinél sokkal fontosabb Apácai Csere János 1654-ben Gyulaféhevárott közreadott *Magyar logikácskája*, hiszen ez az első és hosszú ideig egyetlen magyar nyelvű logikai tankönyv.⁹⁸⁸

Az ismertebb európai logika-írók közül négynek is jelent meg Magyarországon tankönyve. Casparus Bartholinus dán polihistor először 1611-ben kinyomtattott, Melanchton hatását tükröző, a skolasztikus arisztotelianizmust képviselő logikájának kiadására korszakunkban kétszer került sor, 1622-ben Kassán és 1648-ban Szebenben.⁹⁸⁹ A már katekizmusa és retorikája kapcsán is bemutatott Conrad Dietericus *Dialecticáját* 1648-ban Stephanus Budiats a nagysárosi iskola számára rendezte sajtó alá.⁹⁹⁰ Franciscus Titelmann-nak, a XVI. század első felében élt kapucinus szerzetesnek arisztotelianus szellemű logikai kompendiumát 1640-ben Kolozsvárott jelentették meg,⁹⁹¹ Pierre de La Ramée *Dialecticáját* pedig 1653-ban Váradon.⁹⁹²

Közhelye a magyar könyvészeti szakirodalomnak, hogy a hazai könyvtérmezből hiányoztak az ókori klasszikusok művei. Ez majdnem szó szerint igaz. Azt a néhány darabot, amelynek kiadására mégis sor került, egyértelműen iskolai használatra szánták a nyelvi-retorikai képzés segédeszközéül. Összesen négy ilyen kiadvány látott napvilágot Magyarországon a XVII. században 1655 előtt. 1642-ben Lőcsén Vergilius *Bucolicája* és Ovidius *Tristiaja*, 1651-ben és 1652-ben pedig Gyulaféhevárott egy-egy válogatás előbb Cicero leveleiből, a következő évben pedig beszédeiből.⁹⁹³

Olyan tankönyv, amely nem közvetlenül a nyelvi-retorikai vagy hittani, hittudományi képzést szolgálta, mindösszesen tíz akad. A kor felfogása szerint a filozófia (*philosophia naturalis*) részének tekintett természettudományi művet csupán a már említett trencsényi rektor,

987 Sorrendben RMNy 1443 (megjegyzendő, hogy e munka formailag inkább logikai disputáció), 1836, 2571

988 RMNy 2516

989 RMNy 1264 és 2241

990 RMNy 2202

991 RMNy 1829

992 RMNy 2507

993 Sorrendben: RMNy 1949, 1943, 2367, 2416

Andreas Graff adott ki. 1644-ben jelent meg Trencsénben az ő alkotásaként az első magyarországi fizikakönyv, a *Peripateticum theatrum naturae*.⁹⁹⁴ Ezenkívül csupán egy, a szorzó- és kamatszámító táblákat tartalmazó *Practica arithmetica* sorolható még a „természettudományhoz”. Ezt Alsted és a gyulafehérvári nyomdász, lignicei Effmurd Jakab ajánlotta 1632-ben az ifjú Rákóczi Györgynek és Zsigmondnak, akik, úgy látszik, akkor ismerkedtek a számolás alapjaival.⁹⁹⁵

Ugyancsak filozófiai stúdiumnak számított a metafizika és etika. Joannes Ohrhendius szebeni rektor 1649-ben Joannes Stierius arnstadti lelképásztor metafizikáját rendezte sajtó alá. Ennek végén egy morálfilozófiai fejezet is található.⁹⁹⁶ 1652-ben Gyulafehérvárott pedig Johann Heinrich Bisterfeld adott ki a korban már, különösen a puritánok által, erősen vitatott hasznosságú metafizikai összefoglalást.⁹⁹⁷

Arisztotelés *Ethicáján* alapuló morálfilozófiai compendiumot Andreas Graff tett közzé 1645-ben Trencsénben.⁹⁹⁸ Tulajdonképpen etikai tankönyvnek tekinthető Comenius *Praecepta morum in usum juventutis* (Patakini 1653)⁹⁹⁹ című munkája, valamint Szepsi Csombor Márton varannai rektornak, a Nyáry család házitanítójának az ifjú Nyáry Ferkó okulására írt, magyar nyelvű *Udvári scholája* is, bár az utóbbi még, ha Szepsi a varannai iskolában több tanulót is megismertetett vele, alapvetően magánhasználatra készült.

Összesen két jogi tárgyú tankönyvről van tudomásunk. Kétszer is kinyomtatták Okolicsnai János lipótvárosi prefektus Weböczy *Tripartitum*ából írt tanközléményét, amellyel az Osztróth fiúk jogi tanulmányait óhajtotta segíteni.¹⁰⁰⁰ Joannes III. Serpilius pedig a római polgári és a kánonjog alapjait foglalta össze 1651-ben Lőcsén a tanuló ifjúság számára írt compendiumában.¹⁰⁰¹ Ez a munka később külföldön is kedvelt tankönyvvé vált.¹⁰⁰²

Nyilvánvalóan Apácai Csere János *Magyar enciklopédiája* (Utrecht 1655)¹⁰⁰³ jelenti bizonyos szempontból e korszakban a tankönyvírás csúcsát, mivel jelzi, hogy immár Magyarországon is megszületett az igény a tudományok anyanyelvű művelésére. De Apácai teljesítményének értékelése most nem feladatunk.

994 RMNy 2081

995 RMNy 1531;
A többi aritmetica practica nem tankönyvként látott napvilágot. Róluk a függelék végén, az egyéb kiadványok között adunk számat.

996 RMNy 2285

997 RMNy 2415

998 RMNy 2118

999 RMNy 2483,
példányból nem ismert.

1000 1636 Bártfa, és 1648 Lőcsé, RMNy 1634 és 2226

1001 RMNy 2380

1002 Vö. RMK III 2101, 3535, 3664, 4669, 4682

1003 RMNy 2617

1004 RMNy 1533,
Gyulafehérvár, 1632.

1005 RMNy 1577, 2498

1006 RMNy 2207

1007 RMNy 2361 és
2409

1008 RMNy 1074, 1892
és RMNy 1602

1009 RMNy 1090

1010 RMNy 400 és 1341

1011 RMNy 2139

1012 RMNy 1889

1013 RMNy 1578, 1640,
1764, 1958, 1993, 2162,
2212, 2373, 2402, 2573

1014 RMNy 1303, 1526,
1980, 2150, 2303,
2406A

A tankönyvként is szolgáló vallási tanításokat és katekizmusokat már előző fejezetünkben saját műfaji helyükön bemutattuk, ezért itt csak felsorolásszerűen említjük meg közülük a kifejezetten iskolai használatra szánt darabokat. A vallási tanítások között összesen tíz ilyen munka akad. Szikszai Hellopeus Bálintnak még a XVI. században írt tanítása az Istenről, az elváltásról és az úrvacsoráról,¹⁰⁰⁴ Joannes Wolleb latinul és magyarul is megjelent teológiai összefoglalása,¹⁰⁰⁵ Hendrik van Diest teológiai kompendiumként és hitvita-segédkönyvként egyaránt használható *Funda Davidise*, amelyet Szoboszlai Miklós fordított magyarra,¹⁰⁰⁶ valamint Nógrádi Mátyásnak a Rómabeliekhez írt levélről és Jiří Veselský-Laetusnak Pál apostol megtéréséről (Ap.csel.9: 1-22) írt bibliai kommentárjai¹⁰⁰⁷ a református iskolák számára készültek. Leonard Hutter *Compendium locorum theologicorum*ának két latin és egy magyar nyelvű kiadása,¹⁰⁰⁸ valamint Pálházi Göncz Miklós Georg Rhawtól fordított *A gyermekecskék credoja* (Keresztúr 1615),¹⁰⁰⁹ pedig az evangélikus iskolák használatára volt szánva.

Van egy érdekes, a nyelvi, hitbeli és erkölcsi oktatást egyszerre szolgáló tankönyvcsoport: a Bibliából készült különböző műfajú kivonatok. Három kiadvány sorolható ebbe a kategóriába. Ludwig Helmbold mühlhauseni rektornak a Biblia valamennyi könyve minden egyes fejezetének tartalmát egy-egy sorban összefoglaló tanköteménye már 1578-ban Bártfán is megjelent, 1625-ben pedig Lőcsén.¹⁰¹⁰ 1646-ban Bihari Gergely adott közre az Új Testamentumból egy verses tartalmi kivonatot, amelyet Johann Piscator német és Ulrich Herlin svájci teológus bibliakommentárjainak felhasználásával írt.¹⁰¹¹ 1641-ben pedig a lőcsei nyomdász, Lorenz Brewer látta jó üzletnek, ha kifejezetten nyelvyakorló könyvként kiadja Sébastien Castellionnak 137 bibliai történetből etikai céllal összeállított dialógusait.¹⁰¹²

A katekizmusok közül kifejezetten iskolai használatra, eredetileg a gyulafehérvári kollégium számára készült Alsted református kátéja.¹⁰¹³ Siderius János kátéja a templomi hitoktatás céljainak is megfelelt, de nyilvánvalóan használták az alapfokú iskolai oktatásban is, hiszen például az 1646. évi szatmárnémeti zsinat kifejezetten és hangsúlyozottan rendelkezett erről.¹⁰¹⁴ A *Heidelbergi*

Káténak már címszövege is utal az iskolai használatra: *Catechesis... in ecclesiis et scholis plerisque usitata*.¹⁰¹⁵ 1604-ben Szárászi Ferenc így magyarította ezt a kitétel: *mind az kisedőknek a scholákban, mind az egyigyüeknek az ecclesiában*.¹⁰¹⁶ Ennek ellenére a *Heidelbergi Káténak* csak azt a 9 kiadását tekintettük tankönyvnek, amely önállóan, tehát nem énekeskönyv vagy bibliakiadás részeként látott napvilágot.¹⁰¹⁷ A többi református káté közül Pécseli Király Imrée és Szenci Molnár Philips van Marnix nyomán készített kiskátéja nyilvánvalóan az iskolai oktatás igényeit tartotta szem előtt.¹⁰¹⁸ Iskolai munka eredményeként jött létre az ifjú Rákóczi György és Zsigmond konfirmációja alkalmából Keresztúri Pál által kibővített Heidelbergi Káté, a *Christianus lactens* és a *Csecsemő keresztyén*,¹⁰¹⁹ a gyulafehérvári schola aulicában bizonyára forgatták is őket, de szélesebb körű iskolai elterjedésük aligha valószínű. Medgyesi Pál *Lelki ábécéje* tankönyv volt ugyan, de nem iskolai használatra szánta szerzője, hanem *Lórántffy Zsuzsanna apróbb cselédjek hasznokra*, azaz talán udvari tankönyvnek lehetne nevezni.¹⁰²⁰ Ez a legtalálhatóbb minősítése Fogarasi K. Ferenc *Kis keresztyénjének* is, amelyet a kised bolgárfalvi Sebesy György kedvéért fordított le Vízaknán angolból magyarra.¹⁰²¹

Luther kiskátéjának valamennyi kiadása a Siderius-kátéhoz hasonlóan egyaránt alkalmas volt egyházi és iskolai használatra, csakúgy, mint Conrad Dietericus ennek alapján írt *Epitome catechetica*.¹⁰²² Dieterich nagyobb terjedelmű kátémagyarázata az *Institutiones catechetica* viszont már a felsőbb iskoláknak készült, igényes tankönyvnek számított.¹⁰²³

A Canisius-káté kiadásai közül kettőt nyomtattak iskolai használatra: az 1622 körüli, rövidített, bécsi edíciót¹⁰²⁴ és az 1649. évi nagyszombati kétnyelvű latin–magyar változatot, amelyet aztán az elkövetkező másfél évszázadban számtalan hasonló követett.¹⁰²⁵

Az unitárius káték közül a Heidelbergi Kátéhoz hasonlóan valószínűleg azokat forgatták tankönyvként is, amelyek önállóan, tehát nem énekeskönyv kísérelő műveként jelentek meg, azaz az 1632. évi, lengyelből fordított rakóvi katekizmust,¹⁰²⁶ valamint Várfalvi Kósa kiskátéjának 1644. és 1654. évi kolozsvári kiadásait.¹⁰²⁷ Mivel

1015 Vö. például az 1640. évi váradi kiadás címlapjával, RMNy 1860

1016 RMNy 909

1017 RMNy 909, 1194, 1195, 1860, 2087, 2452, 2457, 2533, 2561

1018 RMNy 1317, 1630 és 1336

1019 RMNy 1674 és 1721

1020 RMNy 2104, 2213, 2434

1021 RMNy 2519

1022 Luther, RMNy 974, 1440, 1776, 1805, 2495. Dietericus, RMNy 2114, 2530

1023 RMNy 2266

1024 RMNy 1259

1025 RMNy 2281

1026 RMNy 1543

1027 RMNy 2061, 2526

azonban példány alapján egyik sem ismeretes, mindháromra csupán egykorú adat alapján lehet következtetni, nem állítható teljes határozottsággal, hogy valóban önálló, tankönyvnek készült kiadványok voltak.

2. A pedagógia tudomány

A politikatudományhoz hasonlóan a pedagógia is a XVII. század folyamán vált egyre inkább önálló tudománnyá. Ennek a folyamatnak voltak kiemelkedő szereplői Ján Amos Comenius és Apáczai Csere János. Munkásságuk révén 7 olyan munka jelent meg korszakunkban Magyarországon, amelyek a pedagógia tudomány szempontjából igen jelentősek.

Comenius három, egymással összefüggő, de mégis önálló kiadványban tette közzé a sárospataki iskola megreformálására vonatkozó, illetve az ott végzett pedagógiai munka folyamatával és értékelésével kapcsolatban elmondott beszédeit, összeállított értekezéseit: *Primitiae laborum scholasticorum* (Patakini 1650 et 1652),¹⁰²⁸ *Laborum scholasticorum... continuatio* (Patakini 1652),¹⁰²⁹ *Laborum scholasticorum Patakini obitorum coronis, sermone valedictorio..., imposita* (Patakini 1654).¹⁰³⁰ Ezeken kívül 1652-ben előbb Joachim Ringelberg antwerpeni professzornak (1499–1536) és Erasmusnak nyomtatta ki egy-egy értekezését a tanulás módszeréről,¹⁰³¹ majd, mivel ezeket visszhangtalannak találta, hozzájuk fűzte saját traktátusát az iskolákban uralkodó lustaság kiűzéséről.¹⁰³² Ringelberg értekezését párbeszédévé átdolgozott formában Apáczai Csere János hamarosan magyar nyelvre is lefordította, s a *Magyar logikácska* függelékeként napvilágra bocsátotta.¹⁰³³ Apáczai másik kiemelkedő nyomtatott pedagógia tudományi műve pedig a gyulafehérvári kollégium rektori székfoglalójaként a bölcsesség tanulásáról 1653 novemberében elmondott beszéd.¹⁰³⁴

1028 RMNy 2390

1029 RMNy 2433

1030 RMNy 2547

1031 RMNy 2436

1032 RMNy 2432

1033 RMNy 2516(2)

1034 *Oratio de studio sapientiae, Albae Juliae* 1653, RMNy 2463

3. Iskolai igazgatási kiadványok

Az egyházakhoz hasonlóan az iskolák igazgatásával kapcsolatban is ismeretes néhány, egész pontosan 4

nyomatvány. Ennél bizonyosan jóval több létezett, mivel azonban kis terjedelmű és gyorsan aktualitásukat veszítő iratokról van szó, igen kis arányban őrződhetek meg. Ezt bizonyítja, hogy a négy ismeretes kiadványból is csupán egyetlenegynek maradt fenn példánya. A három elveszett munka, amelyekről csak hiteles feljegyzésekből van tudomásunk, tanterv vagy órarend lehetett. 1618-ban Andreas Deidrich jelentette meg a szebeni iskola tantervét,¹⁰³⁵ 1635-ben Friedrich Monau a brassóiét,¹⁰³⁶ 1638-ban pedig Pozsonyban nyomtatták ki a nagyszombati egyetem előadásainak rendjét.¹⁰³⁷

1035 RMNy 1168

1036 RMNy 1600

1037 RMNy 1739

Az egyetlen olyan, példányban is megőrződött nyomatvány, amely az iskolák igazgatásával kapcsolatos, egy iskolai kicsapatsról értesítő körlevél. Szövege a gyulafehérvári akadémiáról való kizárás lehetséges indokait tartalmazza. Ezzel értesítették a református espereseket és iskolaiigazgatókat, hogy a vétkes diákokat más intézmény ne fogadja be. Az egyetlen ismert példányban a kicsapott diák nevének helye nincs kitöltve.¹⁰³⁸

1038 RMNy 2577,
Gyulafehérvár, 1655
körtül.

4. Iskolai alkalmi kiadványok

A további iskolai műfajok: a vizsgatételek, iskoladrámák, az iskolák által készített gyász-, lakodalmi- és egyéb köszöntők valójában már alkalmi kiadványoknak számítanak, ezért ezt az anyagot nem szükséges még olyan részletességgel sem tárgyalni, mint a tankönyveket, hanem valóban elegendő pusztán statisztikai áttekintésük. A rövid műfaji statisztika után azonban érdemes még egy szempontot figyelembe venni. Érdemes megvizsgálni, hogy az egyes nyomdákhoz milyen iskolai kiadványok köthetők, s hogy az egyes nyomdák mely iskoláknak dolgoztak, azaz milyen iskolák tevékenységéről maradtak fenn ebből a korszakból nyomtatott emlékek is.

Az alább következő anyagból a vizsgatételek, az iskoladrámák és a egyes köszöntők egy része iskolai alkalomra készült, ezért ezeket a tisztán alkalmi kiadványok között már nem tárgyaljuk. A lakodalmi és gyászkiadványokat azonban teljes egészében, valamint a egyes köszöntők nem iskolai alkalomra készült részét az egyéb alkalmi kiadványokról készített statisztikáknál is figyelembe vesszük.

1039 A vizsgatételek tudományágak szerinti megoszlása:

(K = katolikus,
E = evangélikus,
R = református).

Logikai vizsgatételek:

RMNy 1661 K, 1693 K,
1747 K, 2335 K, 1685 E,
1797 E, 1856 E, 2568 E,
2615 E. Philosophia

rationalis et metaphysica:

RMNy 1740 K, 1745 K,
1746 K, 1786 K, 1852 K,
2543 K, 1961 E, 2073 E,
2190 E, 2491 E, 1466 R.

Philosophia moralis:

RMNy 1399 E, 1899 E,
1951 E, 2151 E, 2397 E.

Philosophia naturalis:

RMNy 1699 K, 1971 E,
1941 E, 2004 E

1040 RMNy 1112.

Cselekménye szegényes,
főként az udvari

ékezlésre oktatja

a tanulókat, miközben az
ideális uralkodó teendőit
is kifejti.

1041 RMNy 1133

1042 RMNy 2411,

Bártfán nyomtatták 1652-
ben.

1043 RMNy 1722

1044 RMNy 1827

1045 RMNy 2157

A 86 iskolai vizsgatételeből 57 teológiai tárgyú. Közülük 35-öt a hitvitáknál, 22-öt pedig a vallási tanításoknál ismertettünk. A fennmaradó 29 tételből 9 a logika tárgyköréből készült, 11 vegyes témájú téziseket tartalmaz a philosophia rationalis és a metafizika területéről. 5 morálfilozófiai, 4 pedig fizikai, vagyis a philosophia naturalishoz tartozó témát dolgoz fel. A logikai tételek közül 4-et katolikus, 5-öt pedig evangélikus iskolában vitattak meg. A philosophia rationalis és metafizika tárgyköréből 6-ot katolikus, 4-et evangélikus, 1-et református intézményben védelmeztek. Az 5 morálfilozófiai téziszűzet kivétel nélkül az evangélikus iskolák munkájához kapcsolódik, a 4 fizikai disputációból pedig 3 evangélikushoz, 1 katolikushoz. Meg kell azonban jegyezni, hogy a philosophia rationalishoz sorolt 6 katolikus tétel általában vegyes tartalmú, közülük több foglalkozik morálfilozófiai kérdésekkel is. Feltűnő továbbá, hogy a református iskolákban gyakorlatilag nem vitattak meg nem teológiai tartalmú nyomtatott vizsgatételeket.¹⁰³⁹

A 31, iskolai színelőadással összefüggésben megjelent kiadványból 20 katolikus, 8 evangélikus, 3 református iskola számára készült. A 31 nyomtatványból azonban csak 7 tartalmazza az előadás szövegét is. Ezek közül három evangélikus iskolában került színre. Christoph Lackner *Curia regia seu consultatio* című darabját 1616-ban Sopronban és 1625-ben Kassán adták elő.¹⁰⁴⁰ Az *Electio Trigonianát* pedig, amely a trigoniai képzelt királyválasztásról szól, 1617-ben ugyancsak Sopronban, II. Ferdinánd küszöbön álló megválasztása alkalmából.¹⁰⁴¹ A Halléből származó Peter Eisenberg német nyelvű *Ein zwiefacher poetischer Act und geistliches Spiel von dreyen Gaben von Weysen aus Morgenlande* című darabját, amely a napkeleti bölcsek által az újszülött Krisztusnak vitt ajándékokat állította középpontjába, az eperjesi iskolában vitték színre 1651-ben.¹⁰⁴²

A 3 református darab közül 2 Alsted *Schola triumphatája* (Gyulafehérvár 1638)¹⁰⁴³ és Bisterfeld *Pallas Dacicája* (Gyulafehérvár 1640)¹⁰⁴⁴ a Rákóczi fiúknak, Györgynek és Zsigmondnak az udvari iskolából való kibúcsúzása alkalmából rendezett előadások szövegét tartalmazza. A református iskolákhoz kötődik az egyetlen magyar nyelvű darab is. A *Comico-Tragoedia* első ismert kiadását Váradon nyomtatták 1646-ban.¹⁰⁴⁵

A katolikus iskolákból csak a szepeshelyi jezsuita gimnázium növendékei 1649. szeptember 15-én elhangzott rövid előadásának, az *Aquila Viszochanianak* a szövege maradt fenn, amelyet patrónusuk, Tarnóczy Mátyás szepesi prépost és csanádi püspök vigasztalására írtak. A darab témája a püspök nem régen elhunyt édesanyja, Viszocsáni Ilona lelkének mennybemenetele volt.

100 további alkalmi nyomtatvány látott napvilágot az iskolák tevékenységének köszönhetően. Ebből 37 különféle vegyes alkalomhoz köthető, mint az iskolai tanulmányok befejezése, vizsga, a patrónus általános laudációja, születésnap vagy más családi, karrierbeli eseménye alkalmából való üdvözlése, dicsőítése. Ezekon kívül 38 a lakodalmi köszöntő, ebből 28 olyan, amelynek szerzői valamennyien tanárok vagy diákok, 10 továbbit pedig másokkal, főként a környékbeli lelkészekkel, vagyis egyházi előljáróikkal közösen írtak. 25 kiadvány gyászessettel kapcsolatos, de nem prédikációkat tartalmaz. Ebből 18-ban csak iskolai szerzők fordulnak elő, további 7-ben pedig egyháziak és iskolaiak vegyesen. Felsorolásuk *Az iskolai kiadványok* című fejezet utolsó jegyzetében található.

E száz nyomtatványt tartalmi szempontból nem ismertetjük, de az egyes nyomdákhoz és iskolákhoz kapcsolódó kiadványcsoportok alább következő szemléje során hasznosítjuk azokat az adatokat, amelyeket az iskolák mecenatúrájára, illetőleg más társadalmi kötődéseire nézve tartalmaznak.

5. A nyomdák működése és az iskolák

5.1. A külföldi nyomdák és az iskolák

Az általunk iskolainak tartott kiadványok összesen 36 nyomdából kerültek napvilágra. Ebből 18 külföldön, 18 Magyarországon működött. A 18 külföldi nyomdában azonban csupán 34 kiadvány készült.¹⁰⁴⁶ Ezek igen nagy része, vagyis 13 nyomtatvány szótár vagy szójegyzék volt, Szikszai Fabricius Balázs, Georg Henisch, Ambrosius Calepinus, Hieronymus Megiser, Szenci Molnár Albert, Peter Loderecker már ismertetett munkái. Többségük,

1046 A külföldön nyomtatott részben vagy egészben magyar nyelvű iskolai kiadványok a nyomdák betűrendjében a következők: *Augsburg* RMNy 1094 (szótár). *Bázel* RMNy 925, 1101, 1375 (szótár). *Bécs* RMNy 1259 (katekizmus), RMNy 2053 (latin nyelvtan), RMNy 1423, 1641 (szójegyzék). *Brüsszel* RMNy 1260A (soknyelvű Miatyánk). *Frankfurt* RMNy 1676 (gyász), RMNy 1133 (iskoladráma), RMNy 897, 898 (soknyelvű Miatyánk), RMNy 899, 1050, 2099 (szótár). *Franeker* RMNy 2166 (vegyes köszöntőversek). *Hanau* RMNy 995 (magyar nyelvtan), RMNy 1012 (szótár). *Heidelberg* RMNy 1239 (szótár). *Königsberg* RMNy 1929 (gyász). *Leiden* RMNy 2527 (teológiai vizsgatételek). *Nürnberg* RMNy 1738 (ábécéskönyv), RMNy 919 (szótár). *Olmütz* RMNy 1233 (soknyelvű Miatyánk). *Prága* RMNy 937 (szótár). *Róma* RMNy 1078A (nyelvtudomány). *Strassburg* RMNy 1399 (filozófiai vizsgatételek). *Utrecht* RMNy 2618 (enciklopédia), RMNy 2617 (magyar nyelvtan, RMNy 2498 (vallási tanítás). *Wittenberg* RMNy 2457A, 2457B (lakodalmi köszöntő), RMNy 1027A, 2508 (vegyes köszöntő), RMNy 1028 (teológiai vizsgatételek). *Zürich* RMNy 1006 (nyelvtudomány).

amint elmondtuk, nem kifejezetten iskolai célból készült, nem is került feltétlenül iskolai használatba. A magyar értelmezésekkel ellátott Calepinus például szolgálhatott különböző tudományos célokat, és általában a nyelvtanulást, a nyelvek jobb megismerését. Szikszai Fabricius szójegyzéke, vagy Peter Loderecker, Hieronymus Megiser külföldi kiadású, több nyelvű szótárai érdekelhették a kereskedőket, vagy a Habsburg Birodalom Magyarországgal kapcsolatba kerülő tisztviselőit, hivatalnokait, katonáit is. Szenci szótára az iskolai célokon túl általános érdeklődésre tarthatott számot mint a magyar nyelv egyetlen teljes szótára. A szótárakon kívül Sebald Heyden alapfokú nyelvkönyvének magyar értelmezésekkel ellátott nürnbergi kiadása is, csakúgy mint Szenci Molnár nyelvtana a külföldiek magyar nyelv iránti érdeklődését szolgálta és a nyelvtanulás első lépéseit segíthette.

A másik tipikus külföldi kiadvány a vizsgált anyagban a különböző nyelveket rövid, közismert mutatóanyagokkal összehasonlító nyelvtudományi munka, a sok nyelvű Miatyánk és Apostoli Hitvallás. Ebbe a kategóriába 6 nyomtatvány sorolható.

A további, külföldön nyomtatott tételek között három iskolai disputáció található. Ezek közül kettő – az egyik Strassburgban, a másik Wittenbergben készült – csupán a benne szereplő magyar vers miatt került az RMNy gyűjtőkörébe. A harmadik leideni nyomtatású, szintén csak a benne található rövid magyar nyelvű anekdota miatt, de ez egyúttal Bisterfeldnek egy Gyulafehérvárott már korábban kinyomtatott disputációját foglalja magában.¹⁰⁴⁷ Négy az olyan köszöntő- és gyászversgyűjtemények száma, amelyben kint tanuló diák magyar nyelvű verse található, egy ilyen gyűjteménybe pedig, amelyet Móric hesseni tartománygróf halála alkalmából állítottak össze, Gyulafehérvárról küldtek magyar verseket.¹⁰⁴⁸

Magyarországi iskolák rendeltetésszerű használatába valójában alig néhány külföldi kiadvány került. Bizonyos, hogy Christoph Lackner Frankfurtban nyomtatott iskoladrámáját előadták a soproni iskolában.¹⁰⁴⁹ Az sem lehet kétséges, hogy Emmanuel Alvarez magyar értelmezésekkel ellátott latin nyelvtanát és Petrus Canisius

¹⁰⁴⁷ RMNy 2527

¹⁰⁴⁸ RMNy 1676

¹⁰⁴⁹ RMNy 1133

kátéjának egyszerűsített változatát üzleti vállalkozásként nyomták ki Bécsben,¹⁰⁵⁰ vásárlóként a magyarországi katolikus iskolák diákjaira számítva. Komáromi Csipkés György 1653-ban Utrechtben fordította le és adta sajtó alá magyar nyelven Johann Wolleb teológiai kompendiumát, 1655-ben pedig magyar nyelvtanát, de mindkettő nyugodtan tekinthető a debreceni iskolába szánt tankönyvnek.¹⁰⁵¹ Ugyancsak Utrechtben látott napvilágot Apácai¹⁰⁵² Magyar enciklopédiája, amelyet szerzője a gyulafehérvári akadémia, és általában a hazai iskolák számára írt.

¹⁰⁵⁰ RMNy 1259, 2053

¹⁰⁵¹ RMNy 2498, 2617

¹⁰⁵² RMNy 2618

Tehát összesen 8 olyan külföldön nyomtatott kiadványról számolhattunk be, amelynek létrejötté szorosan összefügg a magyarországi iskolák tevékenységével. Még egyszer tekintsük át ezeket: Bisterfeld Leidenben újra kiadott, de eredetileg Gyulafehérvárt készült disputációja, a Móric hesseni tartománygróf halálára összeállított gyászversgyűjtemény, az ugyancsak Frankfurtban nyomott soproni iskoladráma, s az utóbb említett két bécsi és három utrechti magyar nyelvű tankönyv.

5.2. A hazai nyomdák és az iskolák

A 18 magyarországi nyomdahely közül Lőcsén 108, Gyulafehérvárott 67, Trencsénben 60, Váradon 26, Pozsonyban 23, Bártfán 21, Debrecenben 18, Nagyszombatban 17, Patakon 15, Brassóban 13, Kassán 10, Kolozsvárott 9, Szebenben 8, Keresztúron 4, Némétújváron és Pápán 2-2, Csepregen és Sárvárott 1-1 iskolai kiadvány jelent meg mai ismereteink szerint. A számokból látható, hogy igazán intenzíven csak Lőcse, Gyulafehérvár és Trencsén sajtói termeltek az iskolák számára. Ha azonban Pozsony és Nagyszombat teljesítményét együtt számoljuk, mivel valóságosan is azonos műhely dolgozott a két városban, akkor a kettőt együtt 40 kiadvánnyal a negyedik legnagyobb iskolai nyomdának lehet tekinteni. Sőt, hozzá kell fűzni azt is, hogy míg Gyulafehérvár és Trencsén, és bizonyos értelemben Lőcse is ezekben az évtizedekben állt működése csúcán, addig Nagyszombat még a kezdeti nehézségekkel küszködött, s virágkora csak a későbbi évtizedekben jött el.

1053 A lőcsei tankönyvek műfaji csoportosításban.

Szótár, szójegyzék:

RMNy 1733, 1890.

Nyelvtan: görög RMNy

2179, 2268, latin RMNy

1190, 1191, 1276, 1277,

2109, 2182, 2224, 2317,

2323, 2327.

Ábécéskönyv: RMNy

1573, 2069, 1626, 2473,

2583.

Retorika: RMNy 2007.

Verstan: RMNy 1189.

Erkölcsei oktatás: RMNy

1548, 1686.

Comenius: RMNy 2002,

2064, 2265, 2581, 2220,

2582.

Logika: RMNy 2065,

1443, 1836.

Klasszikus RMNy 1949,

1943.

Jogi tankönyv: RMNy

2226, 2380.

Vallási tanítás: RMNy

1074, 1892, 1341, 1889.

Katekizmus: RMNy

2266, 1440, 1776, 2530,

1630, 2373, 2533.

1054 RMNy 2182, 2224,

2323, 2327, 2583 és

2226

1055 RMNy 1190, 1191

1056 RMNy 1276, 1277

Megállapítható, hogy a nyomdák többsége csupán a helyi iskola számára dolgozott. Ez alól lényegében két kivétel akad, Lőcse és Trencsén. Nyilván a gyulafehérvári tankönyveket se csak az ottani akadémián forgatták, de az egész termelés döntően ott is a helyi igényeket szolgálta. Meglepő továbbá a fenti számok alapján, hogy néhány patinás iskolavárosban, mint Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, ahol pedig régóta működött sajtó, milyen keveset dolgoztak az iskola számára. Egyrészt azonban nyilván sok nyomtatvány elveszett, másrészt a fenti városokban a XVII. század első felében csökkent, akadozott vagy időlegesen szünetelt is a sajtó termelése.

Nézzük ezután az egyes nyomdákat és az általuk közreadott iskolai nyomtatványok összetételét.

A 108 lőcsei kiadványból 36 tekinthető kifejezetten tankönyvnek, 4 tankönyvként használt vallási tanításnak, és 7 az iskolai oktatást szolgáló katekizmusok száma.¹⁰⁵³ Ezek közül csupán öt tankönyvön és egy kátén olvasható, hogy a nyomdász költségén jelent meg,¹⁰⁵⁴ ennek ellenére igen valószínű, hogy a lőcsei tankönyvek döntő hányada az ottani nyomdász üzleti vállalkozásaként látott napvilágot, s a példányokat nemcsak a helybeli iskola, hanem a környező oktatási intézmények használatára is szánta. Számos érv sorakoztatható föl ezen állítás mellett. Ugyanis mindössze Melanchton 1619-ben kinyomtatott kisebb és nagyobb grammatikájáról állítható határozottan, hogy kifejezetten a lőcsei iskola számára készült. Ezeket ugyanis Elias Ursinus ottani rektor szerkesztette és gondozta.¹⁰⁵⁵ 1619-ben azonban még nem is a később híressé vált Brewer nyomda működött a városban, hanem Daniel Schultz szerényebb termelésű üze- me. Ugyancsak Schultz kiadványa volt még Andreas Andricius lévai iskolamester Ramus művein alapuló két grammatikája.¹⁰⁵⁶ Brewer 1625-től működő műhelyében pedig általában a mindenütt forgalomban lévő tankönyvek jelentek meg, Erdőbényei Deák János, Károlyi Péter, Melanchton (– Molnár Gergely), Ramus, Donatus, Comenius, Szilágyi Benjámin István, Heyden Sebald, Erasmus feljebb ismertetett, közismert munkái, Hutter, Castellion és Dieterich vallási tanításai és kátéja.

Egy sor kiadványnál konkrétan is megragadható, hogy Brewer nem elsősorban a lőcsei diákok kedvéért nyomta

ki őket. 1645-ben például Joannes Kares és felesége, Regina Kares adományából, illetve hagyatékából a körmöcbányai tanuló ifjúság számára készült el 500 példányban a Johann Rhenius által átdolgozott Donatus-féle latin grammatika.¹⁰⁵⁷ 1640-ben Johann Mautner kassai rektor kifejezetten a saját költségére adatta ki Brewerrel *in usum scholae... Cassoviensis* a saját maga által írt logika tankönyvet.¹⁰⁵⁸ Andreas Graff trencsényi rektor retorikája és logikája pedig valószínűleg a trencsényi gimnáziumnak volt szánva.¹⁰⁵⁹ Václav Rataj márkusfalvi rektor evangéliumi szentenciagyűjteményét a Máriaassy családnak ajánlotta, joggal tételezhető fel ezért, hogy a költségeket is nagyrészt a család viselte. Nem elképzelhetetlen, hogy a Lőcsén nyomtatott református katekizmusok, Pécseli Király Imre és Alsted művei, illetve a Heidelbergi Káté Brewer üzleti érzékének köszönhetik megjelenésüket, de nem zárható ki az sem, hogy ma már ismeretlen megrendelő fizette a számlát.¹⁰⁶⁰ Az viszont biztosnak tekinthető, hogy a szepesváraljai jezsuita iskola számára kiadott Alvarez-féle latin nyelvtan és verstan bérmunkában készült Brewernél, illetőleg az elsőként említett még Schultznál.¹⁰⁶¹

A nem tankönyv jellegű iskolai kiadványoknál még szembevetőbb az a tendencia, hogy Brewer nem csak, sőt nem elsősorban Lőcse számára dolgozott. Összesen 16 vizsgatétel, 16 iskolai színjátékkal kapcsolatos nyomtatvány és 29 lakodalmi vagy egyéb köszöntő, illetőleg gyászvers vagy halotti oráció jelent meg Lőcsén iskolai munkaképpen a vizsgált időszakban. Mindebből egyetlen téziszfüzetet nyomtak a lőcsei iskola számára, és három olyan lakodalmi köszöntő akad, amelyet egészben vagy részben az itteni iskola tanárai vagy diákjai írtak.¹⁰⁶² Az összes többi más intézmények számára állították elő, a legtöbbit a szepesváraljai jezsuita kollégium számára. A jezsuita atyák 13 színelőadással kapcsolatos kiadványt és három további alkalmi művet készítettek Brewernél. Ehhez kell még számítani a feljebb említett két tankönyvet.¹⁰⁶³ További megrendelők voltak Lőcsén a besztercebányai iskola 5 disputációval, három iskolai színjátékkal és egy lakodalmi köszöntéssel. A rózsahegy-i gimnázium 6, Eperjes iskolája 3 disputációval. A késmárkiak három különböző köszöntőt nyomtattak Lőcsén,

1057 RMNy 2109

1058 RMNy 1836

1059 RMNy 2007, 2065

1060 RMNy 1630, 2373,
2533

1061 RMNy 1189, 2317

1062 RMNy 2147 és
1396, 1931, 25311063 A szepeshelyiek
Lőcsén nyomott
kiadványai. Színjátékkal
kapcsolatos: RMNy
2219, 2263, 2264, 2272,
2275, 2322, 2328, 2329,
2330, 2376, 2382, 2383,
2540.
Lakodalmi: RMNy 2005.
Más köszöntés:
RMNy 2326.
Gyász: RMNy 2422

1064 Besztercebánya,
vizsgátelek: RMNy 1888,
1934, 2015, 2063, 2267;
színjáték: RMNy 1415,
1506, 1621; lakodalom:
RMNy 1226. Rózsahegy,
vizsgátelek: RMNy 1899,
1941, 1951, 2011, 2067,
2073. Eperjes, vizsgátelek:
RMNy 1685, 1935, 2004.
Késmárk, köszöntőversek:
RMNy 1778, 2423, 2471.
Kassa, köszöntőversek:
RMNy 1653, 1781. Zsolna,
vizsgátelek: RMNy 2379.
Liptószentiván – Bártfa –
Márkusfalva – Sárospatak:
RMNy 1272, 1898, 2013,
2418. Nem egy
intézményhez kapcsolódik:
RMNy 1936, 2419, 2534.
1065 RMNy 1805, 2115,
2495
1066 A tankönyvek műfaji
megoszlása Trencsénben. G
= Graff műve. Ábécéskönyv:
RMNy 1808.
Erkölcsei oktatás: RMNy
1963 G, 2031, 2118 G.
Fizikakönyv: RMNy 2081 G.
Katekizmus: RMNy 1805,
2115, 2495. Latin nyelvtan:
RMNy 1792, 2117 G.
Logika: RMNy 2028 G.
Szótár: RMNy 1811.
Verstan: RMNy 1962 G.
1067 A nem tankönyvnek
készült trencsényi nyomtatott
iskolai kiadványok
iskolánkénti megoszlása.
Trencsén: vizsgátelek
RMNy 1753, 1807, 1858,
1859, 1971, 2190, 2295,
2296, 2350, 2400,
lakodalmi köszöntő RMNy
2447, más RMNy 2445,
gyász RMNy 1964. Bán: vizsgátelek RMNy 1797, 1908, 2029, 2082, 2151, 2344, 2397, 2552, lakodalmi
köszöntő RMNy 2288. Privigyé: vizsgátelek RMNy 2033, 2443, 2493, 2494, 2555, színi előadás RMNy 2444.
Besztercebánya: vizsgátelek RMNy 1907, 2191, 2290, 2491, 2615, más köszöntő RMNy 2286, gyász RMNy
2287. Galgóc: vizsgátelek RMNy 2294, 2499. Selmecbánya: vizsgátelek RMNy 2612, 2613, más köszöntő
RMNy 2399. Pozsony: vizsgátelek RMNy 1856. Illava: vizsgátelek RMNy 1961, színjáték RMNy 2557, lakodalom
RMNy 2609. Rózsahegy: vegyes köszöntő RMNy 1965. Több iskolához köthető más köszöntő RMNy 1703, 2396

a kassaiak kettőt. Zsolnáról egy disputáció, Liptószentivánról, Bártfáról, Márkusfalváról, Sárospatakról 1-1 kiadvány előállítását kérték, és három olyan köszöntő említhető meg, amelyben egyszerre több iskola tanárai és diákjai szerepelnek szerzőként.¹⁰⁶⁴

Trencsén jóval később, 1637-ben induló nyomdája, mint az alábbiakból látható lesz, már sokkal inkább a helyi igényeknek termelt, de Lőcséhez hasonlóan külső megrendeléseknek is eleget tett. A kiadványszerkezet is eltér az ottanitól, itt ugyanis aránylag kevesebb tankönyv jelent meg, összesen 13. Ebből is három katekizmus, pontosabban Luther kiskátéja és Conrad Dieterich kátémagyarázata.¹⁰⁶⁵ A 10 „igazi” tankönyvből 6 a helybeli rektor, Andreas Graff munkája volt. Az ő művei közül, mint láttuk, Lőcsén is kiadtak néhányat, azaz Comenius és a gyulafehérvári tanárok, Alsted, Piscator, Bisterfeld, Csalolci János és Szilágyi Benjámín István mellett Graff a XVII. század első felének eddig kevésbé számon tartott, jelentős tankönyvírója.¹⁰⁶⁶

Trencsén igazi műfaja a nyomtatott disputáció volt. Ebből 34 jött ki az itteni sajtó alól. A 34 tézisfüzet közül 10-et védtek meg a trencsényi evangélikus iskolában, 8-at Bánban, 5-5-öt Besztercebányán és Privigyén, 2-2-t Galgócon és Selmecbányán, 1-1-et a pozsonyi evangélikus gimnáziumban és Illaván. Ha ezekhez a számokhoz hozzáadjuk a Lőcsén megjelentetett 5 besztercebányai disszertációt, akkor kiderül, hogy a vizsgált időszakban Trencsénben, Besztercebányán és Bánban védelmeztek leggyakrabban nyomtatott vizsgáteleket.

A tankönyveken és disputációkon kívül további 13 iskolai kiadvány ismeretes Trencséből. Ebből egyet-egyet iskolai színjátékhoz rendelt a privigyei és illavai iskola. Három további alkalmi nyomtatványt adott ki a trencsényi gimnázium, egyet a báni, kettőt a besztercebányai, egyet az illavai, egyet a rózsahegy, egyet a selmecbányai, s kettőt olyan akad, amelyet egyszerre több iskola jegyez.¹⁰⁶⁷

Noha Gyulafehérvárott szám szerint lényegesen kevesebb iskolai kiadvány látott napvilágot, mint Lőcsén, a tankönyvkiadás tekintetében mégis ez a legjelentősebb nyomda. Az itt megjelent 33 tankönyvből csak 6 nem helyi termék.¹⁰⁶⁸ A többi 27-et kivétel nélkül a gyulafehérvári akadémia, vagy a Rákócziak itt működő udvari iskolájának tanárai írták saját intézményük számára. Alsted, Piscator, Bisterfeld, Erdőbényei Deák János, CsaHolcz Pap János, Bihari Ferenc és „Comenius” a szerzők. Comenius nem itt írt és országszerte használatos, előbbi fejezetünkben ismertetett tankönyveihez itt készültek a magyar értelmezések, ezért nevezzük Comeniust idézőjelben gyulafehérvári szerzőnek. Hogy az itteni tankönyvkiadási programot tudatosan építették föl, bizonyítja, hogy a kiadványok többségére rákerült a márkajelzés: „in usum scholae Albensis”, vagyis a gyulafehérvári iskolának rangja volt. A Lőcsén és Váradon később üzleti céllal kinyomtatott gyulafehérvári tankönyveken nyilván nem véletlenül maradt rajta gyakorta ez a védjegy.¹⁰⁶⁹

A 33 valódi tankönyvön kívül két iskolai használatra szánt vallási tanítást és 13, nagyrészt iskolai katekizmust adtak ki Gyulafehérvárott. Ezek közül csak Szikszai Hellepeus Bálintnak még a XVI. században keletkezett vallási tanítása és Fogarasi K. Ferenc angolból fordított kiskátéja nem a gyulafehérvári szellemi műhely terméke.¹⁰⁷⁰ A másik tanításnak, amely valójában az Újszövetség verses tartalmi kivonata, Bihari K. Ferenc a szerzője.¹⁰⁷¹ A káték csoportját Medgyesi Pál *Lelki ábécéje*, Keresztúri Pál *Christianus lactense* és Alsted kiskátéjának hét latin, illetve latin–magyar kiadása alkotják, de nyugodtan hozzászámítható nyolcadikként a Gyulafehérvár melletti Preszakában nyomtatott román fordítás.¹⁰⁷²

1068 RMNy 1387

Molnár Gergely nyelvtana, RMNy 2058 egy Donatus-kiadás, RMNy 1531 egy practica aritmetica a Rákóczi fiúk számára, RMNy 1996 Cato bölcs mondásainak gyűjteménye, RMNy 2367, 2416 Cicero leveleinek és beszédeinek válogatott gyűjteménye. 1069 A gyulafehérvári tankönyvkiadási programról kéziratunk lezárása után jelent meg Viskolcz Noémi kiváló tanulmánya; *Johann Heinrich Bisterfeld és*

a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században, MKsz 2002, 249–271., amely a tudatosságra vonatkozó meglátásunkat is igazolja. A gyulafehérvári nyomdában készült tankönyvek műfaji megoszlása egyébként a következő (U = in usum scholae Albensis, vagy hasonló márkajelzéssel. SA = a schola Aulica számára). Szótár, szójegyzék: RMNy 1608, 1613 SA, 2141, 2170, 2208.

Nyelvtan, görög: RMNy 1579, héber: RMNy 1609 U, latin: RMNy 1387, 1580, 1607 U, 1823, 1923 U, 2058, 2168 U. Retorika: RMNy 1614 U, 1672, 1766 U, 1767 U, 2059 U, 2105 U. Verstan: RMNy 1927 U. Logika: RMNy 1612 U, 1881 U, 2101 U, 2516 SA?.

Comenius: RMNy 1882 U, 2211 U. Klasszikus: RMNy 2367 U, 2416 U. Erkölcsi oktatás: RMNy 1996 U. Filozófia 2415. Aritmetica RMNy 1531 SA.

¹⁰⁷⁰ RMNy 1533, 2519

¹⁰⁷¹ RMNy 2139

¹⁰⁷² A gyulafehérvári káték: RMNy 1578, 1640, 1674 SA, 1721 SA, 1764, 1958 (Preszáka), 1993, 2102 SA, 2104, 2167, 2212, 2213, 2519, 2573

1073 RMNy 2463,
2516(2)

1074 RMNy 1461

1075 Példányból ismert:
RMNy 1718, 1879,
1880, 2366, 2464.
Említésből ismert:
RMNy 1408 1461, 1466.

1076 RMNy 1722, 1827

1077 Lakodalmi

köszöntők:
RMNy 1383, 2369.
Gyász: RMNy 1468,
1997.
Egyéb: RMNy 1384,
1644, 2575.

A gyulafehérvári akadémia működéséhez kevesebb elméleti pedagógiai alkotás kapcsolható, mint Comenius tevékenysége idején a sárospatakiéhoz, de feltétlenül ilyennek kell tekinteni Apácai Csere János 1653 novemberében elmondott székfoglaló beszédét, az *Oratio de studio sapientiaet* és a Magyar logikácska függelékében olvasható, már említett Fortius-dialógust.¹⁰⁷³

Más műfajú iskolai kiadványokat viszonylag kisebb számban állítottak elő Gyulafehérvárott. Noha Alsted a megérkezése után kinyomtatott első disputációja bevezetésében heti két nyilvános vitatkozást ígért,¹⁰⁷⁴ összesen 8, vizsgáteleket tartalmazó füzet példánya vagy emléke maradt fenn.¹⁰⁷⁵ A 8 vitából hét alkalommal a Herbornból érkezett tanárok, Alsted vagy Bisterfeld elnököltek, a nyolcadikat még az ő megérkezésük előtt tartották.

Iskolai színjátékot csupán a schola aulicában rendeztek két ízben, nagy reprezentatív ünnepséggel egybekötve a Rákóczi fiúknak, Györgynek és Zsigmondnak az iskolától való elbúcsúzása alkalmából 1638-ban és 1640-ben. A két darabot, a már többször emlegetett *Schola triumphatát* és *Pallas Dacicát* Alsted, illetve Bisterfeld írta.¹⁰⁷⁶

Alkalmi iskolai kiadvány alig-alig ismert Gyulafehérvárról. 1627-ben ifjú Bethlen István és Széchy Mária, 1651-ben pedig Rákóczi Zsigmond és pfalzi Henrietta lakodalmát köszöntötték nyomtatott versekkel az akadémia diákjai. 1630-ban Bethlen Gábor fejedelem emlékére, 1643-ban pedig a református egyház nagy pártfogójának számító híres nagyszombati–kassai polgárcsalád egyik tagjának, Szegedi Annának az emlékére adtak ki gyászverseket. Ezeken kívül még három, vegyes alkalomból készült iskolai köszöntést nyomtattak ki Gyulafehérvárott.¹⁰⁷⁷

A pozsonyi és nagyszombati nyomda kiadványait, amint már esett róla szó, célszerű együtt vizsgálni, hiszen a nagyszombati műhely gyakorlatilag a pozsonyi folytatásának tekinthető, mivel a korábban a pozsonyi jezsuita kollégium birtokában lévő nyomdai anyag egy részét szállították át Nagyszombatba. De a Pozsonyban működő nyomda már ezt megelőzőleg is főként, ha nem is kizárólagosan, a nagyszombatiak számára termelt.

Bár a protestáns iskolák számára való rendszeres tanönyvkiadás is csak az 1630-as években vett igazi lendü-

letet, mégis érdekes körülmény, hogy a katolikus „iskolai nyomdászat” megindulásának egész pontos kezdő éve van, 1636, a nagyszombati egyetemi oktatás megkezdődésének éve. A szepeshelyi kollégium számára Lőcsén megrendelt munkákon kívül korábban egyetlen katolikus iskolai kiadványt nyomtattak Magyarországon, 1611-ben Pozsonyban Theophilus Crysteccus, olmützi jezsuita II. Boleszláv 10. századi cseh fejedeleme-ről szóló drámájának előadására szóló műsört és meghívót. A darabot azonban nem hazai iskolában, hanem a bécsi jezsuita kollégiumban adták elő II. Mátyás cseh és magyar király, valamint Anna tiroli hercegnő 1611-ben kötött házassága alkalmából.

A pozsony–nagyszombati nyomda 40 iskolai kiadványa közül mindössze hármat lehetett a tankönyvek csoportjába sorolni. Petrus Canisius katekizmusának 1649. évi nagyszombati kétnyelvű kiadása¹⁰⁷⁸ és Joannes Wolphius többnyelvű Miatyánk-gyűjteménye¹⁰⁷⁹ azonban csak megszorításokkal kerülhetett ebbe a kategóriába, azaz a hazai katolikus nyomdák-ból 1655-ig egyetlen valódi tankönyv látott napvilágot, egy latin–magyar–szlovák szöszedet 1648-ban,¹⁰⁸⁰ amely az Alvarez-féle grammatikához készült, s amely egyben a legrégebbi szlovák nyelvű szótár is.

Pozsonyban és később Nagyszombatban elsősorban vizsgatételeket és különféle alkalmi kiadványokat nyomtak az iskolák számára. A két nyomdából összesen 13 disputáció ismeretes 1655-ig.¹⁰⁸¹ A hasonló protestáns anyaghoz képest szembe-tűnő, hogy ezekből csupán kettő közvetlenül vallási témájú, ezek sem vitázó, hanem tanító jellegűek.¹⁰⁸² Négy logikából,¹⁰⁸³ hét pedig filozófiából készült.¹⁰⁸⁴ A 13 nyilvános vitából 11-et a nagyszombati egyetemen, a két vallási témájút pedig a pozsonyi ferencesek rendi teológiai főiskoláján tartották.¹⁰⁸⁵

Iskolai színjátékkal kapcsolatos kiadvány a bécsi jezsuiták számára nyomtatott, már említett műsorfüzet-től eltekintve összesen 4 jelent meg. Ebből hármat a nagyszombati kollégium számára nyomtak,¹⁰⁸⁶ egyet a trencsényi jezsuita iskolának.¹⁰⁸⁷

A 19 iskolai alkalmi nyomtatványból 11 Pozsonyban, nyolc Nagyszombatban került ki a sajtó alól. Ebből lakodalmi köszöntést tartalmaz három,¹⁰⁸⁸ gyászverseket

1078 RMNy 2281

1079 RMNy 2481

1080 RMNy 2236

1081 Tíz Pozsonyból:
RMNy 1660, 1661,
1693, 1740, 1745, 1746,
1747, 1786, 1852, és
három Nagyszombatból:
RMNy 2335, 2384, 2543

1082 RMNy 1660, 2384

1083 RMNy 1661, 1693,
1747, 2335

1084 RMNy 1699, 1740,
1745, 1746, 1786, 1852,
2543

1085 A két ferences:
RMNy 1660, 2384
1086 RMNy 1785, 2280,
2600

1087 RMNy 2479

1088 RMNy 1698, 1743,
2426

◆ 1089 RMNy 2541

◆ 1090 RMNy 1690, 1694,
1696, 1784, 1840, 1845,
1846, 2017, 2233, 2389,
2425, 2546, 2595

1091 RMNy 1689 és
2593

1092 BORSA Gedeon,
*Selyemre készült hazai
nyomtatványok,*
MKsz 1992, 264–269.

egy,¹⁰⁸⁹ 13-ban pedig a neobaccalaurusokat vagy neomagisztereket üdvözlük.¹⁰⁹⁰ A további kettő közül az egyikben a Szent István szeminárium hallgatói mecénásukat, Dubowski Györgyöt dicsőítik, a másikban a frissen teológiai doktorrá avatott Laurentius Aidinger I. Lipótot 1655. június 27-i koronázása alkalmából.¹⁰⁹¹

A katolikus iskolai nyomtatványok csoportjában ismertetett anyag még túl kevés ahhoz, hogy reprezentatív mintának tekinthessük, és összetételét önállóan elemezzük, de már most is elmondható, hogy több szempontból is erősen eltér a hasonló protestáns anyagtól. Nem beszélve a tankönyvek számában mutatkozó hatalmas különbségről, úgy tűnik, hogy egészen más az alkalmi iskolai kiadványok és a disputációk rendeltetése is. Míg a protestáns iskolai alkalmi kiadványok főként a patrónusok megnyerését vagy megtartását célozzák, addig a katolikusoknál elsősorban a reprezentáció szolgálatában állnak, kétféle módon is. A tanulmányaikat befejezők között mindig található néhány főrendi családból származó ifjú. Egyrészt az iskola reprezentációját szolgálja, hogy az iskola a legelőkelőbbek életfeladataira való felkészítésével dicsekedhet, másrészt a főrangúak reprezentációs igényeinek is megfelel a ragyogó tehetségű, gondosan nevelt utódokkal való büszkélkedés. Ezért a tézisfüzetek respondensei között is igen nagy számban bukkannak fel arisztokraták, erre a protestánsoknál nincs példa. Mindezt jól tükrözi a kiadványok külseje is. Míg a protestáns disputációk kivétel nélkül negyedréteg formátumú, szerény nyomdai kiállítású, ökonomikus kiadványok, addig a katolikus vizsgatézisek között nem ritka a folio méret, a gazdag, díszes tipográfiai kiállítás, sőt előfordul, hogy nem is papírra, hanem selyemre nyomtatnak néhány példányt.¹⁰⁹²

A gyulafehérvári fejedelmi műhely mellett református részről Debrecen, Várad és Patak sajtója adott közre viszonylag nagyobb számban iskolai kiadványokat. A három város, három eset.

Debrecenben az egész időszakban működött az iskola, s az egész időszakban elszórta mindig akad egy-egy darab, amelyet az iskola számára nyomtattak. Az általunk vizsgált 55 évben 18 ilyen kiadvány ismeretes. Ebből 17 a helyi kollégiumhoz köthető, egy a váradihoz. A 18-ból

5 az igazi tankönyv: egy szójegyzék,¹⁰⁹³ egy görög,¹⁰⁹⁴ két latin nyelvűtan¹⁰⁹⁵ és egy szentencia-gyűjtemény, valamennyi máshonnet is ismert munka, Szikszai Fabricius Balázs, Károlyi Péter, Molnár Gergely művei és Cato bölcs mondásai. Ezekhez járul még három káté: a Siderius-katekizmus két kiadása, s a Szárászi Ferenc fordította Heidelbergi Káté.¹⁰⁹⁶ A debreceni oktatás színvonalát és arculatát leginkább a tankönyvként használható három vallási oktatás jellemzi: Johann Wolleb latin nyelvű teológiai kompendiuma 1634-ből,¹⁰⁹⁷ Szoboszlai Miklós fordítása Hendrik Van Diesttől 1648-ból, a hitvitasegédkönyvként is alkalmazható *A szent Dávid öt kövecskéi*,¹⁰⁹⁸ és Nógrádi Mátyásnak a *Rómabeliekhez írt levélhez* készített latin nyelvű kommentárja, amely kifejezetten a debreceni diákok előtt elhangzott előadás-sorozat anyagát tartalmazza.¹⁰⁹⁹ A korábbiakban röviden mind a három munkát bemutattuk már.

Van a debreceni iskolai kiadványoknak egy olyan csoportja, amely minden más nyomda terméséből hiányzik. Ezek az iskolai énekeskönyvek. Összesen négyet tart számon a bibliográfiai szakirodalom. Kétszer nyomtatták ki a református énekgyűjtemelők kiemelkedő személyiségének, a tragikus sorsú Újfalvi Imrének kifejezetten az itteni iskola részére összeállított latin–magyar énekgyűjteményét 1625 és 1632 körül.¹¹⁰⁰ És ugyancsak két kiadást ért meg Szenci zsoltáraiból egy kifejezetten iskolai használatra szerkesztett latin–magyar válogatás 1607 és 1632 körül.¹¹⁰¹ Hogy a műfaj debreceni specialitás volt-e, s az itteni iskola egyedi törekvéseit szolgálta-e, vagy a véletlen játéka, hogy ilyen jellegű emlék egyelőre csak Debrecenből ismert, a későbbi kutatás feladata kideríteni.

Vizsgátelek és színjáték egyáltalán nem, egyéb alkalmi iskolai kiadvány is összesen három ismert Debrecenből: egy lakodalmi köszöntő 1602-ből Detsi István nagybányai papnak a tiszántúli püspök lányával, Hodászi Katalinnal való házasságkötésére,¹¹⁰² egy gyászversfüzet eccsed i Báthori István országbíró halálára,¹¹⁰³ és 1629-ben itt nyomtattatta ki Várad i K. Mihály, a várad i iskola contrascribája Bethlen Gábor halálára írt verseit.¹¹⁰⁴

Mindez azt bizonyítja, hogy a debreceni nyomda csak alkalmilag dolgozott a kollégiumnak, nem volt tipikus iskolai műhely.

1093 RMNy 1177

1094 RMNy 959

1095 RMNy 887, 1049

1096 RMNy 1303, 1526 és 909

1097 RMNy 1577, ne felejtjük el, hogy magyar fordítását Komáromi Csipkés György később Utrechtben jelentette meg, de szintén a debreceni iskolának szánva.

1098 RMNy 2207

1099 RMNy 2361

1100 RMNy 1328 és 1528

1101 RMNy 970, 1527

1102 RMNy 884

1103 RMNy 931

1104 RMNy 1428

1105 RMNy 1860, 1861

1106 Váradon
utánnyomott
gyulafehérvári
tankönyvek RMNy 2038,
2297, 2301, 2302, 2560

1107 A váradi
tankönyvek. Szójegyzék
RMNy 2560
(Erdőbényei). Latin
nyelvtan RMNy 2620
(Molnár Gergely).
Erkölcsi oktatás RMNy
1861 (Cato). Verstan
RMNy 2503
(Komáromi Csipkés).
Retorika RMNy 2301,
2302 (Piscator).
Comenius RMNy 2038
(Vestibulum), RMNy
2039 (Janua. Szilágyi
Benjámín). Logika RMNy
2297 (Bisterfeld), 2507
(Ramus – Ames).

1108 RMNy 2402

1109 RMNy 1860, 2087,
2452, 2457, 2561,
valamint 1980, 2303,
2406A

1110 RMNy 2409

1111 RMNy 2355 és
2356 (Toufaeus), 2200
(Técsi), 2562
(Komáromi)

1112 RMNy 2157

1113 RMNy 2040

Váradon már a nyomdaalapítás évében, 1640-ben napvilágot láttak az első, tankönyvnek minősíthető kiadványok, a Heidelbergi Káténak egy iskolai kiadása és egy latin–magyar *Cato*,¹¹⁰⁵ 1655-ig pedig további 24 nyomtatvány került ki az itteni sajtó alól az iskolák használatára. Tankönyvből összesen tíz, részint közismert munka, mint az említett *Cato* vagy Molnár Gergely latin nyelvtana, de főként a gyulafehérvári tankönyvek utánnyomásai.¹¹⁰⁶ Az itteni sajtó terméke volt Comenius *Januájának* magyar értelmezésekkel ellátott első kiadása, az akkori váradi rektor, Szilágyi Benjámín István munkája, Komáromi Csipkés György verstanja, s Ramus *Dialecticája* egy kötetben Ames *Technometriájával*, amelyet egy másik váradi rektor, Szilágyi Tarpai András gondozott.¹¹⁰⁷

A valódi tankönyvekkel csaknem azonos a száma az iskolai használatra (vagy arra is) szánt katekizmusoknak. Egyszer jelent meg Alsted kétnyelvű kiskátéja,¹¹⁰⁸ öt ízben a *Heidelbergi Káté* és háromszor a Siderius.¹¹⁰⁹ Tankönyvként is használható vallási tanítás azonban csupán egyetlenegy említhető Váradról, Jiří Veselský-Laetus Pál apostol megtéréséről írt, latin nyelvű biblia magyarázata.¹¹¹⁰

Vizsgatételeket az iskola rangjához képest igen keveset, összesen négyet nyomtatott az itteni sajtó. Ebből Toufaeus Mihály két tézisfüzete hitvitát foglalt magában, a két másik, Técsi Joó Istváné és Komáromi Csipkés Györgyé tanító jellegű, ám az utóbbi nem a váradi, hanem a debreceni iskola számára készült.¹¹¹¹

Iskoladráma egyetlenegy ismeretes Váradról, ám ez a XVII. század első felének egyetlen magyar nyelvű iskoladrámája, a *Comico-tragoedia*,¹¹¹² amely később többször is napvilágot látott.

Nem jellemző Váradra az alkalmi iskolai kiadványok nyomtatása sem. Ebből a kiadványtípusból is csak egy darabról lehet számot adni. 1643-ban az ifjú Rákóczi György váradi kapitány és Báthori Zsófia esküvőjét köszöntötte latin versekkel az itteni iskola.¹¹¹³

Csak két váradi tankönyv impresszumában olvasható, hogy *impensis Abrahami Szenciensis* látott napvilágot, mégis gyanítható, hogy legalább részben az ő üzleti vállalkozásaként készült az említett kiadványok többsége.

S bár az itteni kollégium hatása, szellemi kapacitása nem vetekedhetett a gyulafehérváriéval, mégis az iskolai kiadványok helyi szerzői-gondozói közül Szilágyi Benjámín István, Toufaeus Mihály, Técsi Joó István és Szilágyi Tarpai András a korszak legfelkészültebb emberei közé sorolhatók.

Míg Debrecenben szórványosan ugyan, de mindig meg-megjelent egy-egy iskolai kiadvány, addig a sárospataki tankönyvkiadás szűk négy esztendőre, 1650–1654 közöttre, Ján Amos Comenius magyarországi tevékenységének rövid időszakára korlátozódik. A 14 pataki iskolai nyomtatványból 11 köthető az ő nevéhez. Itt írta azt az e fejezet élén már ismertetett öt tankönyvét, amelyeket kifejezetten a pataki iskolában végrehajtott reformjainak megfelelően állított össze, s amelyek nem azonosak a Lőcsén, Gyulafehérvárott, Váradon már korábban is használt műveivel.¹¹¹⁴ További öt itteni munkáját pedig a pedagógiatudományi munkák között említettük, közülük az iskolától való elbúcsúzó beszéde formailag alkalmi kiadvány.¹¹¹⁵ S Patakon nyomtattatta ki Comenius hollandiai pártfogója, Ludovicus de Geer halála alkalmából készített gyászbeszédét is.¹¹¹⁶

A nem Comeniushoz kapcsolható három pataki oktatási kiadvány közül Medgyesi Pál 1652. évi katekizmusát, a *Lelki ábécét* nem az iskola használatára, hanem Lórántffy Zsuzsanna pataki udvara számára nyomtatták.¹¹¹⁷ A második 1651-ből egy hitvitázó disputáció az omnipraesentiáról Szőlősi Jánostól, a harmadik pedig a pataki kollégium tanárainak és diákjainak Rákóczi Zsigmondot sirató versei.¹¹¹⁸

Az iskolai szempontból jelentősebb nyomdák teremtésének áttekintése után, négy további evangélikus város említhető, amelynek sajtója alól nagyobb számban kerültek ki iskolai nyomtatványok: Bártfa, Brassó, Kassa és Szeben. Az ábécérend ezúttal fontossági sorrendet is jelent.

A 21 bártfai kiadványból tíz tankönyv, három vizsgatétel, egy német nyelvű iskolai színjáték, hét pedig egyéb alkalmi nyomtatvány.¹¹¹⁹

A tankönyvek nagyobb része azonos az országszerte használatosakkal. Fabricius és Erdőbényei Deák János szójegyzéke, illetve szótára, Melanchton grammatikája,

1114 A Sárospatakon készült öt Comenius - tankönyv: RMNy 2429, 2430, 2431, 2483, 2484
1115 RMNy 2390, 2432, 2433, 2436, 2457
(Ez a búcsúbeszéd.)

1116 RMNy 2482

1117 RMNy 2434

1118 RMNy 2392 és 2435

1119 A bártfai iskolai kiadványok műfajok szerint: Enciklopédia RMNy 1982, 1983.
Erkölcsei oktatás RMNy 1283. Jog RMNy 1634.
Latin nyelvtan RMNy 1868. Logika RMNy 2202. Retorika RMNy 1711. Szótár, szójegyzék RMNy 1099, 1453, 1864. Vizsgatételek RMNy 1869, 2306, 2307. Színjáték RMNy 2411. Alkalmi: gyász RMNy 870, 1098, 1350, 1633, lakodalom RMNy 949, 966, egyéb RMNy 968

- Andreas Graff ars epistolandija, Comenius magyar értelmezésekkel ellátott *Januája* és *Vestibulum*a, s Conrad Dietericus logikája jelent meg itt egy-egy ízben. Két mű érdemel külön figyelmet. Szepsi Csombor Márton világias erkölcsstana, az *Udvári schola* (Bártfa 1623),¹¹²⁰ amelyet az ifjú Nyáry Ferenc nevelőjeként írt, és Okolicsnai Jánosnak a *Tripartitumból* írt tankölteménye, amely az Osztrosith fiúk tanulását segítette, s amely Bánó Zsigmond sárosi szolgabíró költségén látott napvilágot.¹¹²¹
- Szepsi és Okolicsnai munkája tehát nem köthető a helyi iskolához, s valószínűleg a többi itteni tankönyv is szélesebb körű használatra volt szánva. Szikszai Fabricius szójegyzékének címlapján az *in usum puerorum*, illetve az *in usum discentium* megjegyzés bizonyítja az általánosabb terjesztés igényét.¹¹²² A Comenius-kiadványokon pedig rajta maradt a márkajelzés, vagyis hogy eredetileg a váradi, illetve a gyulafehérvári iskola számára készültek.¹¹²³ Melanchton grammatikáját az impresszum szerint a saját költségén tette közzé a nyomdász, Jakob Klöss. A Stephanus Budaeus, nagysárosi rektor gondozásában minden bizonnyal a címlapon megnevezett helybeli nemesi és polgár családok anyagi támogatásával kiadott Dietericus-féle logika pedig nyilván főként az ottani diákok kezébe került.¹¹²⁴
- A 11 alkalmi iskolai kiadványból is csupán négy köthető a helyi iskolához. Egy tézisfüzet 1641-ből.¹¹²⁵ Két gyászversgyűjtemény. Az egyiket 1616-ban Johann Farsius, a másikat 1626-ban Thomas Blimberg, a város néhai bírái halálára állították össze.¹¹²⁶ S végül a Johann Melczer és Berzoviczy Veronika lakodalmát köszöntő versek szerzői között ott találjuk az akkor éppen Bártfán rektoroskodó Caspar Prellert.¹¹²⁷ Horváth András két hitvitázó disputációját a kassai iskola számára nyomták.¹¹²⁸ 1608-ban a kassai és eperjesi tanárok közösen adtak ki itt lakodalmi verseket Féja Mátyás és Beregszászi Zsuzsanna esküvőjére.¹¹²⁹ 1652-ben pedig egy német nyelvű színmű került ki az itteni sajtó alól az eperjesi iskola számára.¹¹³⁰ Iskolai gyászkiadványból kettő készült Bártfán. 1601-ben a Martin Sturm löcsei lelkész halálát sirató verseket az ottani tanárok és lelkészek írták.¹¹³¹ 1636-ban pedig a homonnai jezsuiták Rákóczi György fejedelem katolikus testvérének, Rákóczi Pálnak a halálát
- 1120 RMNy 1283
- 1121 RMNy 1634
- 1122 RMNy 1099, 1453
- 1123 RMNy 1982, 1983
- 1124 RMNy 2002
- 1125 RMNy 1869
- 1126 RMNy 1098, 1350
- 1127 RMNy 949
- 1128 RMNy 2306, 2307
- 1129 RMNy 966
- 1130 RMNy 2411
- 1131 RMNy 870

gyászolták meg.¹¹³² S végül 1608-ban itt látott napvilágot a zempléni iskola rektorának, Redmeci T. Jánosnak Homonnai Drugeth Bálintot dicsőítő panegyrisé.¹¹³³

Mai ismereteink szerint Brassóban öt tankönyvet, három tézisfüzetet, négy lakodalmi és egy gyász-kiadványt nyomtattak ebben az időszakban.¹¹³⁴ Mindenképpen meghatározónak tekinthető Martin Albrich rektor (1655–1660 között) munkássága. Egyetlen évben 1655-ben két teológai disputációt,¹¹³⁵ egy-egy logikai tankönyvet és disputációt,¹¹³⁶ valamint egy latin–német lakodalmi versgyűjteményt jelentetett meg,¹¹³⁷ ez utóbbit kollégája, Peter Wolf és Martha Schankabank helyi polgárlány esküvőjére. A további négy brassói tankönyv közismert munka: Valentin Wagner és Molnár Gergely még XVI. századi görög, illetve latin grammatikája, valamint Comenius *Januájának* és *Vestibulumának* latin–német változata.¹¹³⁸

A Kassán nyomtatott tíz iskolai kiadványból nyolc kötődik az ottani iskolához, három tekinthető tankönyvnek. Johann Bocatius 25 nyelvű Miatyánk-gyűjteménye, amelyet fia, a 12 éves Melchior Bocatius ajánlott 1614-ben a kisdéd (kétéves) Melchior Reinernek, nyilván a kassai iskola diákjainak mutatta be a különböző nyelveket. Bakay Benedek akkori rektor 1622-ben Caspar Bartholinus logika tankönyvét jelentette meg, 1625-ben pedig Szenci Molnár Albert a Marnix-féle kiskátét.¹¹³⁹ A tankönyveken kívül egy vizsgatétel látott itt napvilágot 1625-ben a bőjtről,¹¹⁴⁰ 1616-ban Christoph Lackner soproni polgármester iskoladrámája,¹¹⁴¹ továbbá három lakodalmi, egy születésnap-i köszöntő és egy, újonnan megválasztott tisztségviselőket üdvözlő versgyűjtemény. Az utóbbiak közül kettő nem a kassai iskolához kötődik. 1618-ban a sárospataki rektor és tanulók versei Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna elsőszülöttjéhez, a kisdéd Zsigmondhoz szóltak, aki különben korán elhunyt, nem azonos a történelemben közismert, négy évvel fiatalabb, azonos nevű öccsével.¹¹⁴² 1632-ben pedig a beckói rektor, Jeremiás Rokossius Rutkay István költségén kiadott verseivel udvarolt a lakodalmukat ülő Pongrácz Dánielnek és Révay Erzsébetnek.¹¹⁴³

Szeben nyolc iskolai kiadványából hat tankönyv. Szikszai Fabricius szójegyzéke, Károlyi Péter görög

1132 RMNy 1633

1133 RMNy 968

1134 A brassói iskolai kiadványok: görög nyelvtan RMNy 1456, latin nyelvtan 1988, Comenius 1717, 2258, logika 2571, vizsgatételek 2568, 2569, 2572, lakodalmi 2137, 2413, 2515, 2570, gyász 2055

1135 RMNy 2569, 2572

1136 RMNy 2568, 2571

1137 RMNy 2570

1138 RMNy 1456, 1988 és 1717, 2258

1139 RMNy 1067, 1264, 1336

1140 RMNy 1339

1141 RMNy 1112

1142 RMNy 1158

1143 RMNy 1599

1144 RMNy 1451, 1282,
2242, 2241, 2285

1145 RMNy 974

1146 RMNy 2150

1147 RMNy 878 (latin),
1224 és 1770
(latin–magyar–német)

1148 RMNy 1543, 2061,
2526

1149 RMNy 1829,
továbbá 1886 és 2525

nyelvtana, Conrad Dieterich retorikája, Casparus Bartholinus logikája, valamint Joannes Strieriusnak a helybeli rektor, Joannes Ohrhendiussal által gondozott metafizikája közismert művek.¹¹⁴⁴ 1616-ban pedig az akkori rektor, Andreas Deidrich saját verseit adta ki *pro exemplo inventionis poeticae suis in schola patriae auditoribus*. Ezekon kívül még két iskolai használatra szánt katekizmus említendő. 1608 körül *minden keresztyén javára* magyarul nyomták ki Luther kiskátéját,¹¹⁴⁵ 1646-ban pedig a Siderius-katekizmust, mivel ennek iskolai oktatását ez évben rendelte el a szatmárnémeti zsinat.¹¹⁴⁶

Előzetes várakozásaink szerint az unitáriusok számára a kolozsvári nyomdában készültek volna a tankönyvek. Ezzel szemben az itteni 9 iskolai kiadvány nem ezt bizonyítja. Háromszor látott itt napvilágot a Cato névvel ismert bölcsmondás-gyűjtemény,¹¹⁴⁷ ezeket nagy valószínűséggel az unitárius iskola számára nyomhatták, mint ahogy Várfalvi Kósa kis katekizmusának három kiadását is bizonyára itt használták.¹¹⁴⁸ Az viszont már kevésbé valószínű, hogy Franciscus Titelmann XVI. századi kapucinus szerzetes logika tankönyvét 1640-ben ők rendelték volna meg, valószínűbb, hogy a kolozsmonostori jezsuiták, hiszen 1641-ben és 1654-ben is a kolozsmonostori jezsuita gimnázium diákjai adták elő azokat az iskoladrámákat, amelyekhez a programot az egykori Heltai műhely nyomtatta.¹¹⁴⁹ Megállapítható tehát, hogy az unitáriusoknak a XVII. század első felében nem volt önálló arculatú tankönyvkiadása, amit egyébként általános helyzetük kielégítően magyaráz.

Végül a teljesség kedvéért még öt olyan nyomdahelyet kell megemlítenünk, ahol iskolai kiadványokat is adtak ki. Az öt nyomdahely azonban csak két nyomdát jelent. A dunántúli evangélikusok igényeit szolgáló műhely, amelyet a század elején Joannes Manlius, később Farkas Imre vezetett, váltakozva három helységben is működött. A század legelején Keresztúrott, majd Sárvárott, aztán ismét Keresztúrott, végül megszűnéséig, 1643-ig Csepregen. A dunántúli reformátusok officinája pedig 1617-től 1619-ig Németújvárott üzemelt, 1624 és 1632 között pedig Pápán.

A keresztyén–sárvári–csepregi nyomdából 1601–1635 közöttől ismeretesek iskolai kiadványok, összesen hat

darab. Ebből kettő a valódi tankönyv. 1601-ben Keresztúrott jelent meg az akkori csepregi rektor, Michael Andreades latin nyelvtana, 1602-ben pedig Sárvárott a Szikszai–Fabricius-féle szójegyzéknek egy latin–magyar–német változata.¹¹⁵⁰ Kettő tankönyvnek szánt vallási tanítás. Pálházi Gönc Miklós Georg Rhawtól fordított Credo-magyarázata (Keresztúr 1615) és Leonard Hutter teológiai kompendiuma (Csepreg 1635) Lethenyi István magyar tolmácsolásában.¹¹⁵¹ 1604-ben pedig két gyászversgyűjteményt adtak ki Keresztúron Nádasdy Ferenc halála alkalmából. Az egyiket a csejtei iskola tanárai és tanulói írták, a másikat az akkor fertőszentmiklósi rektor, Nagy Benedek és három ottani diák.¹¹⁵²

1150 RMNy 875A és 891

1151 RMNy 1090 és 1632

1152 RMNy 912 és 915

A Németújvár–pápai református nyomdából csupán négy kiadvány említhető. Ebből is csak Pécseli Király Imre 1630. évi pápai ábécéskönyve igazi tankönyv.¹¹⁵³ A másik három katekizmus. 1619-ben a Heidelbergi Kátének egy latin és magyar, Huszár Dávid által fordított változata.¹¹⁵⁴ Példány egyikből sem ismeretes. Terjedelmükből ítélve rövidített, iskolai káték voltak. 1624-ben pedig Pápán látott először napvilágot Pécseli Király Imre irénikus szellemű, az érsekújvári gyermekeknek szánt katekizmus.¹¹⁵⁵

1153 RMNy 1484

1154 RMNy 1194, 1195

1155 RMNy 1317

A tankönyvkiadásban református oldalról tehát határozott arculata Gyulafehérvárnak, Váradnak és Sárospataknak volt, evangélikus részről pedig Lőcsének és Trencsénnek. A gyulafehérvári nyomda az itteni akadémia szellemi kapacitására építve adta ki sorozatban a kor legmagasabb színvonalán álló, többnyire az ott tanító tanárok által írt nyelvi, retorikai, grammatikai tankönyveit. Váradon főként a gyulafehérvári kollekciónak nyomtattak újra egyes darabokat, de ezt kiegészítették néhány hasonló szellemű és színvonalú tankönyvvel, amely az ottani iskola szellemi műhelyének terméke. A pataki nyomdában ugyan csekély számban jelentek meg iskolai kiadványok, de ezek Comenius magyarországi működésének dokumentumaiként kiemelkedő jelentőségűek. A reformátusok használatában álló tankönyveket három csoportra lehet osztani. Egyrészt továbbra is forgalomban maradt néhány jól bevált XVI. századi munka, Szikszai Fabricius, Károlyi Péter, Molnár Gergely művei

és a Cato, másrészt a gyulafehérvári tankönyvek, harmadrészt Comenius alkotásai.

Lőcse elsősorban tevékeny nyomdászának üzleti vállalkozásai következtében vált tankönyvkiadási központtá. Egyrészt itt is a jól bevált XVI. századi kompendiumok jelentek meg újra és újra, másrészt a gyulafehérvári tankönyvek utánnyomásai. Ezeken kívül pedig Brewer közzétett az evangélikus iskolák számára néhány Németországban népszerű munkát is, Dieterich, Hutter, Bartholinus műveit. Trencsén arculatát Lőcséhez képest az formálta némileg mássá, hogy itt a tankönyvek mellett nagyobb számban nyomtak disputációkat is a királyi Magyarország evangélikus iskolái számára.

A többi nyomda esetében önálló tankönyvkiadási programról nem lehet beszélni. Működésük e tekintetben szórványos, nem mutat a vezető nyomdáktól eltérő jelleget, irányt, termékeik többnyire a helyi iskolák pillanatnyi (oktatási vagy kapcsolatépítési) igényeit szolgálják.

III. Az alkalmi nyomtatványok

Az alkalmi nyomtatványok alapvetően két nagy csoportba sorolhatók. Az egyiket a kalendáriumok alkotják, amelyek az idő évenként visszatérő ciklusaihoz, periódusaihoz kapcsolódnak. A magyarországi könyvtermelésben a XVII. század első felében ebben a műfaji kategóriában található a legtöbb kiadvány, s jelentőségét később sem veszti el. E műfajjal, annak egyes periódusaival, részleteivel hatalmas szakirodalom foglalkozik. Jelen tanulmányunkban kizárólag rövid statisztikai bemutatásával fogjuk érzékeltetni az egész kiadványstruktúrában elfoglalt helyét.

A másik nagy csoportba az élet ünnepélyes, különleges alkalmaira készült kiadványok tartoznak. Ezek nagy részét, az általunk iskola–alkalmi nyomtatványoknak nevezett téziszfüzeteket és iskoladramákat (vagy szereposztásokat) már a vallási-egyházi és az iskolai kiadványok ismertetése során is számba vettük. A nem iskola-alkalmi alkalmi nyomtatványokat nevezzük ezután valódi alkalmi nyomtatványoknak. Ezek jelentős hányadát is az iskolák tanárai és diákjai írták, ezért ismertetésükre az iskolai kiadványok között is kitértünk. Most azonban az egész anyag áttekintése során az utóbbiakat ismét figyelembe vesszük.

Az élet ünnepélyes, nevezetes, meghatározó eseményeinek emlékezetessé tétele az az igény, amely létrehozza a valódi alkalmi kiadványokat. Finanszírozásukban még meghatározóbb szerep jut a reprezentációnak és mecenatúrának, mint az egyházi és iskolai nyomtatványokban. Jellemzően két réteghez kötődik ez a kiadványtípus. Egyrészt az uralkodókhoz, főrendekhez, főpapsághoz és a nemesség leggazdagabb rétegéhez. Őket ünneplik, dicsőítik, köszöntik az általuk pártfogolt iskolák, familiárisok, álláskereső értelmiségiek. Ennek megfelelően a műfaj alapvető retorikai kategóriája a laudatio. A másik a protestáns egyházak és iskolák vezetőinek a műveltebb polgársággal társadalmilag összeérő rétege, akik egymást vigasztalják, köszöntik, ünneplik, szórakoztatják életük különböző fordulóin. Érdekes volna az e

1156 Az említett dicsőítő versek a következők (Az RMNy szám után a kiadás évszáma, a szerző neve, kurzívval a dicsőített neve, s végül, ha megállapítható, az alkalom megnevezése olvasható): RMNy 968, Bártfa, 1608, Redmeczi T. János zempléni iskolamester *Homomai Drugeth Bálintot*; RMNy 999, Keresztúr, 1610, Georg Hartlieb községi iskolamester *a soproni városi tanácsot, álláskeresés*; RMNy 1066, Kassa, 1614, Joannes Bocatius II. *Mátyást és Forgách Zsigmondot*; RMNy 1160, Kassa, 1618, Marussy András *Pázmány Pétert mint patrónusát*; RMNy 1170, Szeben, 1618, Vásárhelyi Kerekes István *Bethlen Gábert*; RMNy 1272, Lőcse, 1622, Joannes Duchon márkusfalvi rektor *a Máriássy családot*; RMNy 1471, Gyulafehérvár, 1630, Joannes Maconius *Piotr Budowinskit*, Bethlen Gábor ravatalának felépítéséért; RMNy 1547, Lőcse, 1632, Beniczki András szepesi őrkanonok *Pázmány Pétert, II. Ferdinándot stb...*; RMNy 1590, Lőcse, 1634, Beniczki András *Pázmány Pétert*, feltehetően a szepesi káptalan meglátogatása alkalmából; RMNy 1644, Gyulafehérvár, 1636, Václáv Rataj cseh exuláns I. *Rákóczi Györgyöt, Geleji Katona Istvánt, a gyulafehérvári tanárokat és diákokat* iskolai vizsgálja alkalmából; RMNy 1689, Pozsony, 1637, a nagyszombati Szent István szeminárium *Dubowski György csanádi püspököt*; RMNy 2286, Trencsén, 1649, Alexander Curtius tótlipcei rektor *Illésházy Gábert*; RMNy 2601, Nagyszombat, 1631, Joannes Wolphius *Wesselényi Ferenc nádort* I. Lipót megkoronázása alkalmából; RMNy 2606A, Róma, 1655, ismeretlen magyar jezsuita *III. Ferdinándot*.

csoport által létrehozott kiadványok tartalmi összehasonlítása a reprezentáció és mecénatúra által mozgatott, alapvetően laudáló csoporttal. Vajon a laudation kívül milyen más retorikai pozícióra építenek, mennyiben tér el hangvételük, témáik, a megmozgatott műveltséganyag, az invenció területei a másiktól. Ilyen irányú érdemi vizsgálat, tudomásunk szerint, még nem folyt.

A valódi alkalmi nyomtatványok legnagyobb hányada az emberi élet legnagyobb eseményeihez, a születéshez, házassághoz és halálhoz kapcsolódik. Kisebb hányada egyéb nevezetes eseményekhez, mint például koronázás, tisztségre való megválasztás, beiktatás, győzelem, bevonulás, épületavatás, újév, tanulmányok megkezdése vagy befejezése, útnak indulás, baccalaureatusi, magiszteri, doctori cím elnyerése stb... Tekintsük át először a valódi alkalmi nyomtatványoknak e vegyes csoportját.

1. Vegyes valódi alkalmi nyomtatványok

A vegyes valódi alkalmi nyomtatványok száma 89. Valójában nem túl sokféle alkalom az, amelyhez ezek kapcsolhatók. Mint mondtuk, legalapvetőbb céljuk a dicsőítés, a laudatio. 37 olyan tétel van, amelynek ez a fő célja, és 14, amelyben a laudationak nincs is, vagy nem állapítható meg különösebb apropója. Célja, funkciója többnyire az, hogy a versszerző (valamennyi esetben versről van szó) állást keres, vagy általában pártfogást kér; ápolni, építeni akarja személyes kapcsolatait, vagy üdvözli iskolája, egyháza előljáróit, vizitátorait.¹¹⁵⁶

A további laudáló versek közül hat azoknak a száma, amelyben az életpályán való jelentős előrelépés alkalmából – koronázás, megválasztás, felszentelés, beiktatás, aransarkantyús lovaggá ütés és hasonlók – köszöntik az

ünnepeket.¹¹⁵⁷ A hadi győzelmek, a győztes hadsereg hazaérkezése, de más alkalmakból való uralkodói bevonulás is fontos laudatiós lehetőség. Öt ilyen üdvözlővers-gyűjtemény ismeretes ma.¹¹⁵⁸

Az építkezések, különösen a paloták, tornyok, templomok építése praktikus céljuk, funkciójuk mellett mindig az építető reprezentációját is szolgálja, méghozzá igen hatásosan. Három épületavató kiadvány található az 1601–1655 közti anyagban. Az egyik Homonnai János ungvári palotájának renoválása alkalmából készült, a másik a késmárki városháza új tornyát avatja föl.¹¹⁵⁹ A harmadikat, a Monaki házaspár által épített bekecsi templom fölszentelése emlékére Szenci Molnár Albert által összeállított prédikációgyűjteményt a megfelelő helyen már ismertettük.¹¹⁶⁰

Az újévi (ritkábban karácsonyi) köszöntések apropója az idő forgásából, ciklikusságából adódik. Mivel azonban ez az időszak több helyütt, különösen a városokban a tisztújítás ideje volt, ezért az újévi üdvözetek egy része a választási, beiktatási köszöntésekkel áll rokonságban. Más részük a legáltalánosabb laudatiókkal, mivel e köszöntők szerzői egyszerűen az évkezdnet alkalmát használják föl arra, hogy kiszemelt mecénásaikat ünnepelejk, vagy éppen kisebb-nagyobb adományt kérjenek kapjanak tőlük. 16 nyomtatvány sorolható ebbe a csoportba.¹¹⁶¹

győzelmét magyarul; RMNy 1243, Kassa, 1621, Joannes Bocatius *Bethlen Gábor* érsekújvári és nagyszombati diadalait; RMNy 1244, Kassa, 1621, ugyancsak Bocatius *Bethlen* 1621. ápr. 16-i Kassára való visszatérését; RMNy 1476, Kolozsvár, 1632, Martin Galli cseh exuláns az új fejedelem, I. Rákóczi György kolozsvári bevonulását; RMNy 2575, Isaac Basire gyulafehérvári rektor *II. Rákóczi György*nek a havasalföldi hadjáratból való győztes hazatérését.

¹¹⁵⁹ RMNy 1502, Kassa, 1631, Stephanus Szeleceen alias Jakubowski és RMNy 1897, Joannes III. Serpilius, késmárki lelkész fia, sárospataki diák. Ez utóbbi prózai mű.

¹¹⁶⁰ RMNy 1334

¹¹⁶¹ RMNy 906, Bártfa, 1604, Joannes Bocatius búcsúzik Kassán a bírói tiszttól, beszéd; RMNy 1029, Bártfa, 1612, Bocatius alkalmi versekből álló gyűjteménye. Mivel a tanács 1612. jan. 28-án utalt ki érte három aranyat a szerzőnek, ezért soroltuk az újévi üdvözlőversek közé. RMNy 1052, Kassa, 1613, Marussy András nagyszöllősi harmincados közzönti *Forgách Zsigmond* felsőmagyarországi főkapitányt. RMNy 1056, Keresztúr, 1613, Kőszegi Székér Mátyás, soproni tanító a *soproni tanácsot*. RMNy 1338, Kassa, 1625, Joannes Wolphius, kassai rektor az új városi tisztségviselőket, 10 aranyat kapott érte; RMNy 1409, Kassa, 1628, Jakub Jakobeus a *kassai tanácsot*. RMNy 1479, Joannes Fabinus illésfalvai lelkész *lelkészársáit*. RMNy 1501, Kassa, 1631, Ruttkay István, a királyi tábla esküdt jegyzője *Vass Mihály, kassai bírót*. RMNy 1538, Kassa, 1632, Leonardus Martini kassai iskolamester, a *kassai bírót és más tisztségviselőket*. RMNy 1707, Trencsén, 1637, Jakob Schlonhauf-Unčovský cseh exuláns a *báni evangélikus egyházmegye vezetőit*. RMNy 1737, Lőcse, 1638, Ruttkay István, a szepesi kamara jurátusa a *szepesi kamara több tagját*. RMNy 1973, Trencsén, 1642, Adam Trajan cseh exuláns lelkész *Sopron város előljáróit*. RMNy 2030, Trencsén, 1643, Daniel Hussonides Pacovský (nincs konkrét köszöntött). RMNy 2223, Lőcse, 1648, Georg Krieschke lőcsei tanár az iskola karácsonyi ünnepségére hívja a közönséget. RMNy 2274 Joannes Ratulowsky a szepességi Fridman helység parókusa *Tamóczy Mátyás csanádi püspököt*. RMNy 2480, Nagyszombat, 1653, Joannes Wolphius *Sopron városát, IV. Ferdinándot, Pozsony városát és Pálffy nádort*.

¹¹⁵⁷ RMNy 1273, Lőcse 1622, Wolfgang Musculus kassai német lelkész *Horváth Boldizsár szepesi alispánt, alispánná választás; RMNy 1472, Kassa, 1630, Jakub Jakobeus I. Rákóczi Györgyöt, fejedelemmé választás; RMNy 2177, Lőcse, 1647, barátai és kollégái Christoph Schegel lőcsei papt, első papi beiktatás; RMNy 2326, Lőcse, 1650, a szepeshelyi S. J. gimnázium Tamóczy Mátyás csanádi püspököt, püspökké szentelés; RMNy 2593, Nagyszombat, 1655, Leopold Aidingger bajor teológus, bécsi püspök I. Lipótot, megkoronázás; RMNy 2596, Nagyszombat, 1655, Perényi Ferenc Lippai György, esztergomi érseket, akinek támogatásával Perényit aransarkantyús lovagga ütötték.*

¹¹⁵⁸ RMNy 928 Debrecen, 1605, Debreceni S. János ünnepli *Bocskai* álmosdi

1162 RMNy 1694, 1696, 1784, 1840, 2017, 2233, 2389, 2425, 2546, 2595.

A köszöntők és köszöntettek névsora mindig igen terjedelmes, ezért felsorolásukra itt nincs lehetőség.

1163 RMNy 1653

1164 RMNy 1027A,

Wittenberg, 1611,

a hatévi tanulás után Magyarországra haza induló *Melchior Schnell*

köszönti 21 barátja,

a kiadványban 1 vers magyar nyelvű. RMNy

1384, Gyulafehérvár

1627, Horváth János

köszönti a peregrinációra

induló *Bethlen Pétert*.

RMNy 1845, Pozsony,

1640, Pálffy Miklós *Pálffy*

Ferdinándot filozófiai

tanulmányai befejezése

alkalmából. RMNy 1898,

Lőcse, 1641, Joannes III.

Serpilius búcsúbeszéde

a pataki iskolától. RMNy

1965, Trencsén, 1642,

Illésházy György búcsúzik

egy filozófiai szónoklattal

a rózsahegy iskolától.

RMNy 2014, Lőcse, 1643,

Martin Tarnóci

wittenbergi peregrinációra

indulva a lőcsei

előljáróknak ajánlott

versekkel búcsúzik a lőcsei

iskolától. RMNy 2399,

Trencsén, 1651, a

selmebányai iskola

1651. ápr. 24-én tartott

évtörvény elhangzott

beszéd. RMNy 2547, Patak, 1654, Comenius búcsúbeszéde a pataki iskolától.

1165 RMNy 1008, Debrecen, 1611 és RMNy 1014, Kassa, 1611, Joannes Bocatiust, Bocskai

Németországba küldött követét prágai börtönéből való szabadulása és hazatérése alkalmából köszöntik

barátai. RMNy 1198, Szeben, 1619, Franz Schimer medgyesi lelkész Szeben 1610–1614 közötti

megszállásából való felszabadulásának emlékére dicsőíti a szebeni előljárókat. RMNy 1778, Lőcse, 1639,

David Praetorius, késmárki rektor beszéde a télről. RMNy 2185, Lőcse, 1647, Joannes II. Serpilius

köszönti az alsópoprádvolgyi lelképászoroknak az 1645. évi pestisjárvány után megújított

Fraternitását.

A vegyes alkalmi kiadványok további csoportjai egyben iskolai nyomtatványok is. Ezeknek két típusa emelendő ki. A nagyszombati egyetemen nemcsak a nyilvános disputációk díszes megjelentetése volt divatban, hanem a neobaccalaureusok, magiszterek és doktorok ünnepi versekkel való köszöntése is. A köszöntők és köszöntettek között mindig számos, előkelő családból származó ifjú neve szerepelt, hiszen, mint írtuk, ez a szokás az iskolának és arisztokrata diákjainak reputációját egyaránt növelte. 1637-ben Pozsonyban jelent meg az első ilyen kiadvány, amelyet itt és Nagyszombatban összesen 10 követett 1655-ig.¹¹⁶² Protestáns oldalon összesen három ilyen üdvözlővers-gyűjtemény akad, de ebből kettő nem is hazai nyomtatvány, csupán a benne található magyar verseknek köszönhetően tartoznak az RMNy gyűjtőkörébe. A harmadikat Lőcsén nyomtatták ugyan, és ajánlása is a lőcsei tanácshoz szól, de valójában a rostocki akadémia tanárait köszönti benne Johann Mautner, aki hazatérése után Kassán lett rektor.¹¹⁶³

A vegyes alkalmi iskolai versezetek másik csoportja az iskolába való beiratkozás, vagy attól való elbúcsúzás alkalmából készült. A búcsú jelentheti a peregrinációra való indulást, de a tanulmányok befejezését is. Ezért ide soroltuk azt a beszédgyűjteményt is, amely a selmebányai iskola 1651. évi évtörvény ünnepségén elmondott beszédeket tartalmazza. Így összesen nyolc kiadvány alkotja e csoportot.¹¹⁶⁴ Öt további vegyes alkalmi köszöntőt pedig nem lehetett egyik alcsoportba se besorolni.¹¹⁶⁵

2. Születésnap, névnap, keresztelő

A valódi alkalmi nyomtatványok túlnyomó részének középpontjában az emberi élet három meghatározó eseménye áll: a születés, házasság és a halál. Haladjunk

kronológiai sorrendben. Meglepően kevés kiadvány kapcsolódik a születéshez. Ennek nyilván a nagy gyermekhalandóság a fő oka. Még úgy is, hogy ide kerültek a születésnap, névnap, keresztelői köszöntések, összesen kilenc tétel vehető itt számba. Közülük Joannes Bocatius két verseskötete, amelyben 36 Györgyöt, illetve 65 Jánost köszönt, nem konkrét alkalomra szól.¹¹⁶⁶ Ezekon kívül négy kiadvány születésnapot ünnepel, kettő újszülött világrajöttének örvend, egy pedig keresztelőre készült.¹¹⁶⁷

3. Lakodalmi köszöntők

Lakodalmi köszöntőből 70 ismeretes.¹¹⁶⁸ Két társadalmi réteg körében volt használatos ez a műfaj. A királyi Magyarország főként német ajkú városainak polgárai, elsősorban Lőcse és Késmárk, s még néhány nagyobb és kisebb város lakói a legnagyobb megrendelők. A 70 lakodalmi versezetből az ő számunkra nyomtattak 49-et. Ennél lényegesen kevesebb, 21 íródott az arisztokrácia és a középnemesség leggazdagabb tagjai lakodalmára.

Az előkelő polgárság erősen összefonódott az evangélikus papság vezető rétegével. Gyakori köztük az összeházasodás. Nem ritka eset, hogy a szépreményű akadémista iskolamester jómódú polgárlányt kap feleségül, és fordítva, a gazdagabb polgári családok is választanak maguknak paplányt menyüknek. Az összefonódás mértékét mutatja, hogy a 49 kiadványból 25 esetben vagy a vőlegény vagy a menyasszony a lelkészi-, tanári kar (család)

a Nádasdy Pál birtokain tartózkodó, száműzött sen. Wolfgang Mangelburger fiát. Keresztelőre készült: RMNy 1470, Gyulafehérvár, 1630, a közelebből ismeretlen Joannes Maconius köszönti Bethlen Gábor főlovászmesterének, *Piotr Budowinskinek Catharina nevű leányát.*

¹¹⁶⁸ A lakodalmi kiadványok. Az iskolai nyomtatványok között már figyelembe vett tételek: RMNy 884, 949, 966, 1365, 1383, 1396, 1411, 1539, 1652, 1698, 1743, 1781, 1830, 1837, 1931, 1936, 2005, 2013, 2040, 2137, 2288, 2369, 2378, 2396, 2413, 2418, 2419, 2423, 2426, 2447, 2457A, 2457B, 2471, 2515, 2531, 2534, 2570, 2609. Lelkészek által írt tételek: RMNy 1254, 1332, 1359, 1361, 1620, 1625, 1691, 2003. Világiak által írottak: RMNy 1110, 1156, 1349, 1358, 1363, 1522, 1540, 1622, 1791, 1832, 1883, 1896, 1950, 2156, 2228, 2229, 2232, 2289, 2312, 2374, 2466, 2469, 2529, 2536

¹¹⁶⁶ RMNy 1032, Kassa, 1619 és RMNy 1033, Kassa, 1619

¹¹⁶⁷ Születésnapra szólók: RMNy 1444, Lőcse, 1629, Matthaeus Saxo lőcsei rektor köszönti *Horváth Boldizsár szepesi alispánt.* RMNy 1742, Pozsony, 1638, Keresztes István jezsuita atya, a nádori udvari misszió tagja *Eszterházy Miklóst.* RMNy 1970, Trencsén, 1642, Melchior Raphanides trencsényi diakónus *Tekenyei Pál trencsényi szenátort.* RMNy 2445, Trencsén, 1652, a trencsényi gimnázium *Széchy Évát,* Illésházy Gábor feleségét. Újszülöttet köszöntenek: RMNy 1158, Kassa, 1618, a sárospataki iskola *Rákóczi Zsigmondot.* (Korán elhunyt. E néven ismert öccse négy évvel később született.) RMNy 1492, Csepreg, 1632, ismeretlen *un.* *Wolfgang Mangelburgert,*

1169 A lakodalmi köszöntők megoszlása. Az adatok sorrendje: RMNy szám, a házassulók neve, a köszöntők neve. „Tiszta” polgári házasság, iskolai köszöntéssel: RMNy 1396 Hiobus Rholl, Eva Herlsberger, valószínűleg lőcsei polgárok – Christianus Martinus pozsonyfi, Anton Cramer fiának nevelője. RMNy 1652 Thomas Ficker, lőcsei polgár, Catharina Lang, a lőcsei bíró lánya – a lőcsei tanárok. RMNy 2013 Anton Pobst (Zittau), Máriássy Krisztina – Joannes Mechanopoeus líptószentiváni rektor. RMNy 2137 Stephan Greissing, Margareta Herrman, valószínűleg brassói polgárok – Peter Meder brassói rektor. RMNy 2396 Thomas Dentulini, dretomi exuláns, Anna Fabricius, trencsényi polgárlány – sen. és jun. Nicolaus és Joannes Fabricius, a menyasszony apja és fivére. RMNy 2418 Johann Glatz, bárftai polgár, Agneta Serpilia, Johann Serpilius késmárki lelkész lánya – a menyasszony testvére és barátai, wittenbergi egyetemi hallgatók. RMNy 2419 Johann Glatz, Agneta Serpilia – a környékbeli értelmiségiek. RMNy 2423 Joannes III. Serpilius, késmárki ügyvéd, Eva Galli, késmárki polgárlány – a késmárki iskola. RMNy 2457A Joannes III. Serpilius, Eva Galli – Samuel Serpilius, a vőlegény fivére. RMNy 2457B Daniel Neckel, németprónai polgár, Christina Hämmer – Wittenbergben tanuló magyarországi diákok. RMNy 2471 Sigismundus Moes késmárki patricius, Anna Schmitz szepesváraljai polgárlány – késmárki tanuló. RMNy 2515 Georg Closius brassói polgár, Catharina Schneeweis – Peter Wolff, brassói rektor. *A köszöntők világiak:* RMNy 1110 Samuel Spillenberger lőcsei orvos, Magdalena Clementis a szepesbélai jegyző lánya – a környékbeli értelmiségiek. RMNy 1358 Philippus Janus, Ursula Katharina Brunner, mindketten kassai pénzverő családból – Christian Augustini késmárki orvos. RMNy 1522 Georg Tein, Sara Prodner, brassói polgárok – ?. RMNy 1540 Jonas Rhodtner, Sophia Heccelschmid, mindketten bányász családból valók – Karl Otto Stangen, svedléri jegyző. RMNy 1622 David Frölich, Judit Bertram, késmárki polgárok – a környékbeli értelmiségiek. RMNy 1883 Caspar Puteus, az erdélyi fejedelem udvari patikusa, Daczó Katalin – Michael Ascanius, fejedelmi orvos. RMNy 2229 Jonas Spilenberger, lőcsei patikus, Catharina Koblinsky, Michael Greff lőcsei tanácsos özvegye Johann II. Spilenberger, késmárki pap RMNy 2312 Herr Lange (?), ? – Trostfried Hegenitius, brassói orvos. RMNy 2536 Johann Glötzel lőcsei tanácsos, Eva Serpilina, Johann Serpilius, lőcsei pap lánya – rokonok, ismerősök, értelmiségiek. *A házasságot kötők közül a vőlegény és/vagy menyasszony lelkész vagy polgár családból való, iskolai köszöntéssel.* RMNy 884 Detsi István, nagybányai ref. lelkész, Hodási Katalin, a tiszántúli ref. püspök lánya – barátok és tanítványok. RMNy 1781 Johann Mautner kassai rektor, Anna Rampler – kassai tanárok és diákok. RMNy 1830 Johann Windisch lőcsei rektor Susanna Zabeler, Peter Zabeler ötvárosi evang. superintendens lánya – a környékbeli iskolák rektorai és lőcsei diákok. RMNy 1837 Johann Windisch, Susanna Zabeler – a lőcsei iskola tanárai. RMNy 1832 Johann Windisch, Susanna Zabeler – környékbeli lelkészek, tanárok és diákok. RMNy 1931 Samuel Dürner eperjesi rektor, Dorothea Fabini, Martinus Figuli özvegye – eperjesi és lőcsei tanárok. RMNy 1936 Peter Zabeler, ötvárosi evang. superintendens, Maria Goltz (iglói születésű) – környékbeli tanárok és papok. RMNy 2288 Jacobus Faschko báni rektor, Dorothea Wranai trencsényi polgárlány – környékbeli lelkészek és tanárok. RMNy 2378 Hiob Zabeler lőcsei rektor, Margareta Millerer, Georgius Millerer szepesi gróf lánya – lőcsei iskola (ld. még 2374 lejjebb). RMNy 2413 Georgius Drauth brassói diakónus, Catharina Hermannida, Georg Hermannides feketehalmi lelkész lánya – Peter Meder szászhermányi evangélikus lelkész és Paul Neunachbar brassói rektor. RMNy 2447 Elias Parschitius trencsényi diakónus, Barbara Drosdi – a trencsényi iskola tanárai és diákjai. RMNy 2531 Samuel Serpilius leibici másodlelkész, Catharina Vit, az első lelkész lánya – környékbeli lelkészek. RMNy 2534 Tobias Engel, szepesszentgyörgyi lelkész, Eva Toppertzter, a helybeli

kalmi) versek írása, kiadása nem egyszerűen a reprezentáció és maecenatura eszköze volt, hanem szellemi, intellektuális szórakozás, a műveltség-, ízlés- és gondolkodásbeli összetartozás jele és megélése, közösségképző erő. E kör valóságos létezését azonban csak a jelenleginél mélyebb elemzéssel lehetne meggyőzően bizonyítani. Mindenesetre a lakodalmi versek nyelvi összetétele is ebbe az irányba mutat. A 70 tétel közül 49 latin nyelvű, három német, 11 latin–német, négy magyar–német, kettő latin–görög–német, egy latin–magyar.¹¹⁷⁰ A német verseket

bíró lánya – lelkészek, rokonok. RMNy 2570
Peter Wolf brassói tanár,
Marta Schankabank,
brassói polgárlány –
Martin Albrich brassói
rektor. RMNy 2609
Zachariaš Kalinka kassai
lelkész, Helena
Marssowsky –
a környékbeli lelkészek
és az illavai iskola.
*Lelkészi/tanári – polgár
házasságok nem*

iskolai/egyházi köszöntéssel: RMNy 1791 Christoph Crucinger, Czenko Hovora báró házitánítója, Elisabeth Rucard iglói özvegy patikusné vegyes baráti társaság. RMNy 1950 Samuel Dürner eperjesi rektor, Dorotha Fabini, Martinus Figuli özvegye – vegyes baráti kör (vö. RMNy 1931). RMNy 2156 Johann Gerstmaer, lobschützi lelkész, Justina Marianna Frölich, Martin Frölich lánya – Samuel Wisotzky, Pless (Szilézia) jegyzője. RMNy 2228 Christoph Schlegel löcsei lelkész, Rosina Gloger, boroszlói polgárlány – vegyes boroszlói ismeretségi kör. RMNy 2232 Christoph Schegel, Rosina Gloger – vegyes boroszlói ismeretségi kör. RMNy 2374 Hiob Zabeler löcsei rektor, Margareta Millerer, Georg Millerer szepesi gróf lánya – vegyes baráti (költői?) kör (vö. RMNy 2378). RMNy 2466 Kiss Ádám kassai, magyar evangélikus lelkész, Sophia Puttenberger – magyarországi és porosz barátai. RMNy 2529 Johann Müller iglói evangélikus archidiakónus, Marianne Ries, cseh exuláns polgárlány – löcsei és iglói értelmiségiek. *Lelkész/tanári – polgári házasság egyháziak köszöntésével:* RMNy 1361 Christianus Augustini kisszebeni lelkész, Székely Zsuzsanna (Székely Boldizsár földbirtokos lánya) – Johann II. et III. Serpilius és David Praetorius. RMNy 1625 Bartholomaeus Alauda, löcsei szlovák lelkész, Susanna Lapscher, Andreas Hertel, kisszebeni tanácsos mostohalánya – vegyes értelmiségi kör. *Főrangúak és nemesek házasságai:* RMNy 949 Johann Melcer, Berzoviczy Veronika – lelkészek, rektorok; 966 Féja Mátvás, Beregszászi Zsuzsanna – kassai és eperjesi tanárok; 1156 Thurzó Imre, Nyáry Krisztina – Joannes Bocatius; 1349 Bethlen Gábor, Brandenburgi Katalin – Andreas Teutovillanus, Bethlen familiárisa; 1359 Bethlen Gábor, Brandenburgi Katalin – Johann Erythraeus, kisszebeni lelkész; 1363 Bethlen Gábor, Brandenburgi Katalin – Marussy András; 1383 ifj. Bethlen István, Széchy Mária – Bornemisza Ferenc; 1411 Máriaássy András, Korláth Judit – Joannes II. Serpilius, késmárki pap és David Praetorius késmárki rektor; 1539 Pongrácz Dániel, Révay Erzsébet – Jeremias Rokossius beckói iskola; 1620 Máriaássy János, Palugyai Zsófia – Abraham Cebani, Szepes vármegyei esküdt; 1691 IV. Ulászló lengyel király, Cecilia Renata főhercegnő, III. Ferdinánd lánya – Draskovich György győri püspök köszöntő beszéde; 1698 Perényi Ferenc, Wesselényi Ilona – Perényi Imre (nagyszombati tanuló); 1743 Eszterházy István, Thurzó Erzsébet – a nagyszombati egyetem; 1896 Timotheus Vatijschki (?), Marianna Schlosser (Pless, Szilézia) – kassai, löcsei, késmárki értelmiségiek; 2005 Csáky István szepesi főispán, Mindszenti Krisztina – szepeshelyi jezsuiták; 2040 II. Rákóczi György, Báthori Zsófia – váradi iskola; 2289 Osztroth Pál, Újfalussy Éva (özv. Zay Ferencné) – Matej Gažur, az Osztroth fiúk nevelője; 2369 Rákóczi Zsigmond, Pfalzi Henrietta – gyulafehérvári tanárok és diákok; 2426 Homonnai Drugeth György, Eszterházy Mária – ungvári S.J. kollégium diákjai; 2469 Horváth Márk, Máriaássy Zsófia – Josephus Alauda, a löcsei bíró juratus assessora.

¹¹⁷⁰ Latin nyelvű lakodalmi kiadványok: 884, 949, 1110, 1156, 1254, 1332, 1349, 1358, 1359, 1361, 1363, 1365, 1383, 1396, 1411, 1539, 1540, 1620, 1622, 1652, 1691, 1698, 1743, 1781, 1791, 1830, 1832, 1883, 1896, 1931, 1936, 2003, 2005, 2013, 2040, 2288, 2289, 2369, 2378, 2396, 2413, 2423, 2426, 2447, 2466, 2469, 2471, 2531, 2609.

Német nyelvű: 1522, 2137, 2515; latin–német: 1625, 2570, 2534, 2419, 2418, 1837, 2536, 2374, 2232, 2229, 2156, latin–görög–német: 2529, 2228; német–magyar: 966, 1950, 2312;

latin–német–magyar: 2457A, 2457B

1171 Az egyetlen kivétel RMNy 1698, a köszöntő

Perényi Imre viszont ebben az esetben nagyszombati diák.

1172 A gyászkiadványok megoszlása. Az adatok sorrendje: RMNy szám, a halott neve, az alkalom (halál vagy temetés (gyászmise) időpontja, a szerzők neve. A *polgári-lelkési körhöz tartozó halottak*: RMNy 870, Martin Sturm löcsei iskolamester,

1601. VIII. 1., lelkészek, tanárok; 876

Anna Schmuck, Johann Schmuck, nyéki evangélikus lelkész felesége, 1601. X. 15., Georg Hartlieb, lánzséri lelkész; 1098 Joannes Farschius, bártfai bíró, 1615. II. 4., bártfai lelkészek és tanárok; 1149 Sabina Mokoschin és Anna Wladár

(rózsahegyi), Samuel Creutzer, lipótszentmáriai evangélikus lelkész, lipóti senior első és második felesége, (a szerzők)

Samuel Creutzer (a férj) és Joannes Raduch; 1150

Jakob Klöss, bártfai nyomdász, 1618, Petrus Dolnani, a bártfai iskola seniora;

1226 Laurenz Turner, besztercebányai rektor, 1620. VI. 10., Johann Pinner, besztercebányai

rektor; 1274 Johann Friedrich Gienger, selmebányai bányavállalkozó, 1622. VIII. 5., Casparus Pistorius, aranybányabérlő; 1284 Johann Greiffenzweig, bártfai tanácsstag, 1623. IX. 25., Martin Wagner és Leonhard Wagner, bártfai lelkész és iskolamester; 1350 Thomas Blimberg, bártfai bíró, 1626. IV. 20., a bártfai (?) pap és Leonard Wagner bártfai rektor; 1731 Anton Lang, a löcsei bíró fia, 1638. III. 5., a löcsei iskola tanárai; 1751 Ján Kalinka (verses önéletrajz – öngyászvers); 1801 Jan Butovsky, cseh exuláns Trencsénben, 1639, Josef Heliades, trencsényi polgár; 1802 Susanna Chotieborzka, Samuel Prokopenský, beckói sekrestyés felesége, 1639, Josef Heliades; 1872 Paul Spökell, zeideni (Feketehalom) evang. lelkész, 1641, Peter Meder, brassói rektor; 1944 Joachim Seelinger (verses önéletrajz), 1642;

is magukban foglaló kiadványok kivétel nélkül e löcsei–kés-márki polgári-lelkési környezetben keletkeztek, még a magyar–németek is. Jellemző az is, hogy az egyetlen latin–magyar nyelvű viszont a nemesség tagjaihoz szól.

Az arisztokrácia és a nemesség köréhez viszonylag kevesebb lakodalmi nyomtatvány kapcsolható, ezért jellemző csoportokat, tendenciákat itt nem is lehet felismerni, körülhatárolni. A köszöntöttek családnévei azonban önmagukban is beszédes névsort adnak: Johann Melczer–Berzoviczy Veronika, Féja Mátyás–Beregszászi Zsuzsanna, Bethlen Gábor–Brandenburgi Katalin, Bethlen István–Széchy Mária, Máriaassy András–Korláth Judit, Pongrácz Dániel–Révay Erzsébet, Perényi Ferenc–Wesselényi Ilona, Eszterházy István–Thurzó Erzsébet, Csáky István–Mindszenti Krisztina, Rákóczi György–Báthori Zsófia, Rákóczi Zsigmond–Pfalzi Henrietta, Homonnai Drugeth György–Eszterházy Mária, Thurzó Imre–Nyáry Krisztina, Timotheus Vatiyaschki–Maria Schlosser (Szilézia), Osztrosith Pál–Újfalussy Éva, Horváth Márk–Máriaassy Zsófia. A szerzők többsége itt is tanár vagy diák, előfordul természetesen néhány lelkész és familiáris is. Gyakorlatilag teljesen hiányoznak azonban a szerzők közül az azonos rangúak, egyenlő jogállásúak.¹¹⁷¹

4. Gyászversek és halotti orációk

A gyászkiadványok esetében – nem számítva a vallási műfajoknál részletesen tárgyalt gyászbeszédeket – kiemeltetebbek az arányok a polgári-lelkési és főnemesi-nemesi réteghez köthető nyomtatványok számának tekintetében 27-27 tétel kapcsolható mindkét csoporthoz.¹¹⁷² Az előbb említett csoport esetében a 27 kiad-

ványból 14 készült klerikus személy vagy családtagja, 13 pedig polgári család tagjának halála alkalmából. A nyelvi megoszlást tekintve itt méginkább uralkodik a latin. Az 54 kiadványból 48 tisztán latin nyelvű. Majdnem teljesen hiányzik viszont a német nyelv. Pontosabban csupán két német nyelvű tétel található az anyagban, ezek azonban műfaji problémát is felvetnek. Joachim Seelinger Csehországból 1620-ban száműzött német evangélikus lelkész verses önéletrajzának két kiadásáról van szó.¹¹⁷³ Ez valójában a gyászversnek egy furcsa változata. Jan Kalinka evangélikus szuperintendens és Miskolci Csulyak István református esperes öreg korában ugyancsak verses önéletrajzban búcsúzott az élettől, ismerőseitől.¹¹⁷⁴ Kalinka költeményének címében is hangsúlyozza, hogy gyászverset ír: *Iusta cygnea seu exequialia*. Azaz ez a „hattýúdal” műfaj joggal sorolandó a gyászversek közé.

1964 Ján Hodik, biccei szuperintendens, 1642. II. 22. Daniel Remeň, trencsényi rektor és az egész iskola; 1972 Joachim Seelinger (verses önéletrajz), 1642; 1997 Szegedi Anna, lublai Krausz János felesége, 1643, a gyulafehérvári akadémia diákjai; 2006 Dorothea Gräfel (Christoph Klesch, iglói polgár özvegye 1643, Andreas Fran; 2055 Martinus Clausenburger, medgyesi bíró, 1643. IX. 18., Meder Péter, brassói rektor; 2131 Miskolci Csulyak István (verses önéletrajzzal) 1645, Miskolci Csulyak István és fia, Miskolci Csulyak

Gáspár; 2176 Johann Lang löcsei bíró, 1647, Johann Serpilius késmárki pap és löcsei tanárok; 2225 David Frölich, késmárki astronomus 1648. IV. 24., barátai, ismerősei; 2287 (beszéd) Joannes Gracza besztercebányai rektor, 1649. VIII. 7., Alexander Curtius, tótlipcei rektor; 2482 Ludovicus de Geer holland polgár, 1652. VI., Jan Amos Comenius; 2610 Susanna Corvini, Joachim Kalinka szuperintendens felesége, 1655, Matej Gažur. *Arisztokraták–nemesek*: RMNy 872 A Révay család egyik tagja, 1601, Paulus Malus, mosóci rektor; 882 Darholz Kristóf, 1602. VII. 25., Máriássy András, Tolnai Balogh János és mások; 899A Meszleni Benedek, a Nádasdyak és Dersffyék familiárisa, 1603, ismeretlen szerző; 910 Nádasdy Ferenc, 1604. I. 4., Georg Hartlieb, lánzséri evang. lelkész; 914 Nádasdy Ferenc, 1604. I. 4., Johann Ruland, soproni orvos; 931 ecsedi Báthori István, 1605. VII. 25., Somosújfalvi Péter debreceni rektor és környékbeli prédikátorok; 1076 Thurzó Kristóf, 1614. IV. 7., Xylander István, szepesváraljai evang. lelkész és 24 városi senior; 1087 Féja Lőrinc, 1612. III. 16., sok szerző; 1306 Károlyi Zsuzsánna, Bethlen Gábor felesége, 1622. V. 13., sok szerző; 1428 Bethlen Gábor, 1629. XI. 15., Váradi K. Mihály, váradi contrascriba; 1468 Bethlen Gábor, 1629. XI. 15., a gyulafehérvári iskola tanárai; 1487 Hajdú György, vizaknai sóbányatiszt és Jezerniczky Anna három gyermeke, 1623–1630 között, ismeretlen szerzők; 1633 Rákóczi Pál, 1636, a homonnai jezsuita gimnázium; 1676 (külföldi nyomtatvány) Móric, hesseni őrgróf, 1632, gyulafehérvári tanárok és számos külföldi szerző; 1703 (beszéd) Osztroth János, 1637. VI. 1., Joachim Kalinka, illavai rektor és más környékbeli rektorok; 1732 Forgách Éva, Csáky István felesége, 1638. IV. 24., (valószínűleg) a szepeshelyi jezsuiták, 1794 Zay János, 1639, Andreas Fabricius, bánluzsányi lelkész; 2186 Thurzó Katalin, Thököly István felesége, 1647, Johann II. Serpilius, késmárki evang. lelkész; 2206 I. Rákóczi György 1648. X., több, főként egyházi szerző; 2245 Illésházy Gáspár, 1648, Joannes Meltzel exuláns diák; 2246 (beszéd) Forgách Ferenc, 1648. XII. 17., Pálffy Tamás, bási apát, esztergomi kanonok; 2345 Osztroth Anna, Osztroth Pál és Újfalu Éva lánya, 1650. VI. 25., Matej Gažur, kaszai (Trencsén megye) evang. lelkész, előtte az Osztroth családnál nevelő; 2422 Thököly István, 1651. nov. 8., Johann II. Serpilius, késmárki evang. lelkész; 2435 Rákóczi Zsigmond, 1652. II. 4., sárospataki tanárok és diákok; Osztroth Pál, 1652. X. 17., Matej Gažur; 2541 Révay Tamás (diák), 1654. VIII. 4., egy nagyszombati jezsuita tanár (?); 2589 Máriássy János, 1655. VIII. 18., Václav Rataj, batizfalvi pap.

¹¹⁷³ RMNy 1944, 1972

¹¹⁷⁴ RMNy 1751 és 2131

1175 RMNy 1676

1176 RMNy 1801

1177 RMNy 1802

Seelinger német nyelvű önéletrajzán kívül két kiadványban található magyar nyelvű gyászversek, közülük a Móric hesseni őrgrof halálára írottak nem is Magyarországon, hanem Frankfurtban jelentek meg.¹¹⁷⁵ Továbbá egy ma példányból már nem ismert kiadványról feltételezhető, hogy cseh nyelvű,¹¹⁷⁶ egy másik hasonlóról pedig, hogy latin és cseh nyelvű költeményeket tartalmazott.¹¹⁷⁷

Érdekes, ha felsoroljuk a 27 főnemesi-nemesi réteghez köthető kiadványban szereplő halottak neveit, igen nagy az átfedés a lakodalmi versekkel: Révay család, Darholcz Kristóf, Meszleni Benedek, Nádasdy Ferenc, Féja Lőrinc, Károlyi Zsuzsanna, Hajdu György, Illésházy Gáspár, Forgách Ferenc, Osztrosith Anna, Osztrosith Pál, Thurzó Kristóf, Zay János, Thurzó Katalin, Máriássy János, Báthori István, Bethlen Gábor, Rákóczi Pál, hesseni Móric, Osztrosith János, Forgách Éva, Thököly István, Rákóczi Zsigmond, Révay Tamás. Úgy tűnik, néhány, a literatúrához leginkább vonzódó család, mint a Darholcz, Féja, Melczer, Máriássy különösen szívesen vett részt a reprezentációnak a sajtó működéséből adódó típusában. Látható az is, hogy míg a lakodalmi vers alkalmas arra, hogy egyfajta szórakoztató „irodalmi irodalomként” kezdjen működni, addig a gyászvers nehézkesebbnek tűnik, kevésbé tud elszakadni alapfunkciójától.

5. A kalendáriumok

A kalendáriumok a XVII. század első felének, és még hosszú ideig később is, talán legnépszerűbb, de mindenképpen legnagyobb példányszámú és kiadás-számú műfaja. Nem célunk most a műfaj részletesebb bemutatása és a hozzá kapcsolódó igen terjedelmes szakirodalomnak még csak bibliográfiai jellegű felsorolása sem.¹¹⁷⁸ Valóban csupán néhány statisztikai adat segítségével próbáljuk érzékeltetni, hol a helye ennek a kiadványtípusnak a XVII. századi magyarországi könyvkiadás struktúrájában.

A kalendárium vegyes tartalmú, sokféle funkciót betöltő, többféle igényt kielégítő műfaj. Általában két részből áll. A tényleges naptárból, amely tartalmazza az év beosztását, a hónapok tábláit a névnapokkal, Cisiso Janus-szal, a naptári jelek magyarázatával. A második

1178 A téma legújabb, igen alapos monografikus feldolgozása kéziratomban lezárása után jelent meg: DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Budapest, 2003, 231 l.

rész a prognosztikon, a csillagok járásából, a planéták forgásából a következő esztendőre való ítélet, azaz előrejelzés, jövendölés. Ez főként a várható időjárásra vonatkozik, de egyéb előre látható, várható vagy valószínű eseményekre is kitér, mint a termés, betegségek, járványok, hadak, napfogyatkozás és hasonlók. Csaknem mindig tartalmazza az előre meghirdetett országos vagy regionális vásárok felsorolását. Gyakran egészül ki a régebbi vagy kortárs történelemtől beszámoló krónikával és más vegyes olvasnivalóval, trufákkal, anekdotákkal.

A kalendárium, a fentiek tükrében, annyiban tekinthető alkalmi kiadványnak, amennyiben tartalmát az idő ciklikusan visszatérő eseményei, az idő forgásának rendje határozza meg. Egyébként az élet gyakorlati szervezését, elsősorban a gazdasági-kereskedelmi tevékenységet segítő nyomtatvány, amely ezen kívül is számos hasznos, vagy hasznosnak tartott gyakorlati ismeretet közvetít, s kielégít bizonyos szórakozási, olvasási igényeket is.

Könyvkiadásunkban való jelentőségének megértéséhez elégséges egyetlen számadat is. A XVII. században 1655-ig összesen 356 naptárt tart nyilván az RMNy két XVII. századi kötete. Ebből 351 meghatározott évre szóló kalendárium, öt pedig öröknaptár. Azaz a kiadványok darabszámát – tehát nem a nyomdai termelést jobban jellemző terjedelmet – tekintve a teljes könyvkiadásnak 20,12%-át, vagyis több mint egyötödét teszik ki a kalendáriumok. Sőt, tudni kell azt is, hogy a kalendárium kis mérete és intenzív használata következtében a leggyorsabban pusztuló kiadványtípus volt. Tartalmának gyors elavulása miatt pedig hamar ki is dobták. A nyomdák raktáraiban maradt eladatlan példányokat a kötéstáblák segédanyagaként vagy más célra használták föl. Ebből következik, hogy a 356 naptárkiadásból ép vagy csonka példánya csupán 184-nek ismeretes, 172 esetben csupán megbízható feljegyzésekből vagy megalapozott következtetések alapján van tudomásunk egy-egy naptárkiadásról.¹¹⁷⁹

Ez a 356 naptár 20 városban működő 15 nyomdában jelent meg.¹¹⁸⁰ Bártfán 33, Bécsben 20, Brassóban 3, Debrecenben 30, Gyulafehérvárott 2, Keresztúr–Sárvár–Csepregen 31, Kassán 31, Kolozsvárott 34, Kőszegen 1, Lőcsén 70, Nagyszombatban 10, Németújvár–Pápa

1179 Általában, mint írtuk, a kalendárium tekinthető a legkönnyebben, leggyorsabban pusztuló kiadványnak. A kalendárium után a füzetes kiadványok, főként a históriás énekek és iskolai vizsgatételek. Hosszantartó, intenzív használatuk miatt a tankönyvek, énekeskönyvek és imádságoskönyvek nagy részéből sem maradt fenn példány. Legmaradandóbbak voltak a nagy méretű prédikációs kötetek, összefoglaló teológiai munkák, bibliakommentárok, legfőképpen pedig maguk a bibliakiadások. Valószínű ezért, hogy a valóságban, a most regisztrálható 20%-osnál, ha nem is sokkal, de valamivel nagyobb lehetett a kalendáriumok aránya a teljes könyvkiadásban.

1180 Tudniillik a Keresztúrott, Sárvárott és Csepregen, továbbá a Nagyszombatban és Pozsonyban, valamint a Németújvárott, Pápán és Tejfaluban dolgozó nyomdák valójában azonos műhelyek voltak.

–Tejfaluban 16, Szebenben 41, Trencsénben 18, Váradon 16.

A meghatározott évre szóló 351 kalendáriumból 245 volt magyar nyelvű (138 példányból ismert, 107 nem), 68 (26 + 42) német, 18 (6 + 12) latin, 20 (11 + 9) pedig cseh nyelvű. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a királyi Magyarország nyugati, és északi vidékein a hazai kiadványokon túl, ma még pontosan nem ismert arányban forgalomban és használatban lehettek Bécsben, Wrocławban és Krakkóban nyomtatott latin, német és szláv nyelvű naptárak is.

Magyar nyelvű kalendárium összesen 14 műhelyben került ki a sajtó alól. Bártfán 17, Bécsben 20, Brassóban 1, Keresztúr–Csepreg–Sárvárott 31, Gyulafehérvárott 2, Debrecenben 30, Kassán 28, Kolozsvárott 34, Kőszegen 1, Lőcsén 31, Nagyszombat–Pozsonyban 10, Németújvár–Pápa–Tejfaluban 16, Szebenben 8, Váradon 16. Német nyelvűt öt helyen nyomtattak: Bártfa 1, Brassó 2, Kassa 3, Lőcse 30, Szeben 32, latint és csehet két-két helyen. Az előbbiből Bártfán 12-t és Lőcsén 6-ot, az utóbbiból Lőcsén 2-t és Trencsénben 18-at. Tekintsük át ezeket a számokat táblázatos formában is.

Táblázat

A Magyarországon 1601-1655 között nyomtatott naptárak nyomdahelyenkénti és nyelvenkénti megoszlása.

Elől az összes kiadás száma, mögötte zárójelben elől a példányból ismert, utána a példányból nem ismert kiadások száma

	Bártfa	Bécs	Brassó	Csepreg (15) Sárvár (1) Keresztúr (15)	Gyulafehérvár	Debrecen	Kassa	
összesen	33 (13+20)	20 (17+3)	3 (2+1)	31 (17+14)	2 (2+0)	30 (21+9)	31 (16+15)	
magyar	17 (6+11)	20 (17+3)	1 (1+0)	31 (17+14)	2 (2+0)	30 (21+9)	28 (14+14)	
német	1 (0+1)	-	2 (1+1)	-	-	-	3 (2+1)	
latin	12 (5+7)	-	-	-	-	-	-	
bibl.cseh	-	-	-	-	-	-	-	
örök	3 (2+1)	-	-	-	-	-	-	
	Kolozsvár	Kőszeg	Lőcse	Nagyszombat (9) Pápa (6) Téjfalú (9)	Németújvár (1) Pápa (6) Téjfalú (9)	Szeben	Trencsén	Várad
összesen	34 (12+22)	1 (1+0)	70 (30+40)	10 (5+5)	16 (8+8)	41 (21+20)	18 (10+8)	16 (9+7)
magyar	34 (12+22)	1 (1+0)	31 (20+11)	10 (5+5)	16 (8+8)	8 (5+9)	-	16 (9+7)
német	-	-	30 (7+23)	-	-	32 (16+16)	-	-
latin	-	-	6 (1+5)	-	-	-	-	-
bibl.cseh	-	-	2 (1+1)	-	-	-	18 (10+8)	-
örök	-	-	1 (1+0)	-	-	1 (0+1)	-	-

Látható, hogy Brassó, Gyulafehérvár és Kőszeg nyomdájában csak szórványos volt a kalendáriumok nyomtatása.

A legtöbb naptárt, csakúgy mint tankönyvet, Lőcsén nyomtatták, összesen 70-et. Ez az egyetlen műhely, amely négy nyelven is (magyar, német, latin, cseh) dolgozott. Lőcsén kívül Bártfán és Szebenben folyt bizonyos rendszerességgel több nyelven naptárkiadás. Bártfán magyarul és latinul, Szebenben magyarul és főként németül. Magyar nyelvű kalendáriumok pedig még Bécsben, Keresztúr–Csepregen, Debrecenben, Kassán, Kolozsvárt, Nagyszombatban, Pápa–Tejfaluban és Váradon jelentek meg nagyobb számban. Mindez határozottan jelzi, hogy a műfajra komoly igény mutatkozott a polgárság körében. Némileg meglepő, hogy a magyar nyelvű kalendárium-kiadások száma több mint duplája az összes többiének. Nyilván a német, szlovák, exuláns cseh lakosság, amint ezt már említettük, külföldről szerzett be magának naptárt. De egyrészt arra is lehet következtetni ebből a jelenségből, hogy népes magyar ajkú réteg is élt Felső-Magyarország királyi városaiban, másrészt, hogy a mezővárosi paraszt-polgárságból és a nemességből is sokan vásároltak maguknak kalendáriumot.

A tankönyv mellett tehát a naptár a másik olyan műfaj, amelynek kiadásában az üzleti szempontok dominálnak. Nem véletlen, hogy ebben is a Brewer-nyomda járt az élen. Üzleti szempontból ez volt a legjobban működő officina. Várad állítható még mellé, de az itteni műhely csak 1640-ben kezdett dolgozni szemben Lőcse 1625. évi beindulásával. Ezért vezet a Brewer nyomda minden „piaci műfajban”.

A naptárkiadás olyannyira ígéretes vállalkozásnak számított, hogy mint Pavercsik Ilona kiváló tanulmányai bizonyították,¹¹⁸¹ már a naptárszerkesztéssel is szinte független értelmiségi egzisztenciát lehetett teremteni. David Frölich késmárki földrajztudós és asztrológus számára komoly jövedelemforrást jelentett, hogy több nyomda részére is évről évre ő állította össze a kinyomtatandó kalendáriumot. A Frölich-féle naptárakban ezért az ajánlások nem a nyomdász, hanem a szerkesztő javadalmazásának növelését célozták.

Összegezve megállapítható, hogy a naptárak némileg kilógnak az egyház–iskola–állam–alkalmiség által megha-

1181 PAVERCSIK Ilona, *David Frölich sajátkezű főljegyzései műveiről I–II*, MKsz 1996, 292–319. és 429–450.

tározott kiadványtermelésből, amely egyébként főként bizonyos lelki és társadalmi igények és funkciók szolgálatában áll, s amelynek anyagi értelemben fő mozgatórugói a mecénatúra és reprezentáció, s ezekhez a tankönyvkiadásban kiegészítőleg járulnak üzleti megfontolások is. A kalendáriumkiadást viszont elsősorban a jövedelem-szerzés lehetősége mozgatja, s ehhez csak alkalmoszerűen társulnak a mecénatúra és reprezentáció szempontjai.

6. A sorsvető és álomfejtő könyvek

Mivel a kalendáriumok is tartalmaznak jövendöléseket, legalábbis időjósást, itt említjük meg azt a két kisebb műfaji csoportot, amely elsősorban a jövendöléssel foglalkozik, a sorsvető és az álomfejtő könyveket. Mindkettő az emberi élet legáltalánosabb, legtípusabb szituációihoz, alkalmaihoz, eseményeihez igazodva teszi föl kérdéseit és adja meg feleleteit, mint például, ha valamely asszony fiat szül-e vagy leányt? Vagy, ha valaki elveszett marháját megtalálja-e, stb... Nem indokolatlan tehát e két kiadványfajtának az alkalmi nyomtatványok közé való besorolása.

Tulajdonképpen mindkét műfaj csupán egy-egy munkával képviselteti magát az anyagban. Az általában *Fortuna* címmel kiadott képes sorsvetőkönyv eredetileg a lengyel Stanisław Gajsiorek műve volt. Először 1531-ben látott napvilágot Krakkóban latin nyelven. Pontosan nem lehet tudni, melyik kiadását fordították le magyarra, de már 1594-ben Kolozsvárott is kinyomtatták.¹¹⁸² Korszakunkból négy további kiadás ismeretes, amelyeket egészen a huszadik század elejéig számtalan további követett.¹¹⁸³

Ehhez hasonlóan több évszázadon keresztül azonos formában megjelenő kiadvány volt az az álomfejtő könyv, amelynek szövegét Magyarországon először 1616-ban Szebenben tették közzé német nyelven,¹¹⁸⁴ amelyet aztán 1655-ig három további magyar nyelvű kiadás követett *Álomkönyvecske, miképpen az éjjeli látásokat, jelenéseket és álmokat érteni és magyarázni kell* címmel.¹¹⁸⁵ Még nem vizsgálta a kutatás, hogy a Lőcsén 1605-ben kiadott cseh nyelvű álmoskönyv szövege¹¹⁸⁶ azonos-e ezzel az egészen a XX. századig használatos, németből fordított munkáéval.

1182 RMNy 747

1183 RMNy 892,
Bártfa, 1603; RMNy 916,
Kolozsvár, 1604; RMNy
1097, Bártfa, 1616 és
RMNy 1125, s. l., 1616.
Vö. még MKsz 1964,
348–354. és MKsz 1966,
75–81, BORSA Gedeon.

1184 RMNy 1124

1185 RMNy 1603,
Debrecen, 1635
(a korábbi 1589. évi
debreceni álmoskönyv
szövege jelentősen eltér
ettől és a későbbi
kiadásoktól).
RMNy 1822,
Debrecen, 1640 és
RMNy 1974,
Várad, 1642.

1186 RMNy 2331

IV. Az állam életével kapcsolatos kiadványok

Az egyházak és iskolák mellett az állam a harmadik intézményrendszer, amelynek igényei az előző kettőhöz nem hasonlítható arányban, de mégis jelentős mértékben alakították a kiadványstruktúrát. Viszonylag nagy számban jelentek meg ebben az időszakban jogi művek. A jogi kiadványok egy része közvetlenül az állam igényeit szolgálta, mint például az országgyűlési törvénycikkek kinyomtatása, más része pedig inkább a joghasználóké, mint például a különböző jogi kézikönyvek. Az állami élethez tartozó joganyagon kívül természetesen az egyházak és iskolák működéséhez is kapcsolódott néhány jogi tartalmú kiadvány, ezeket azonban a megfelelő fejezetekben már ismertettük. Itt csak emlékeztetésképpen idézzük föl, hogy 28 kiadvány került az egyházjog, egyházkormányzat kategóriájába, 4 az iskolai jogéba. Az egyházi kánonokról ebben az összefüggésben szükséges elmondani, hogy ezek elsősorban az egyház életének belső szabályozását szolgálták, de különösen a zsolnai zsinattal összefüggő kiadványok tárgyalása során látható volt, hogy az egyházjogi művek érintették az állam, valamint a régi és az új egyházak közötti viszonyokat is.

A XVI–XVII. században Európa-szerte átalakult az állam szerepe. Hatalmát, irányító és szabályozó funkcióját a társadalmi és magánélet mind több szférájára terjesztette ki. A reformáció folyamatának következtében pedig újra kellett rendezni az állam és az egyház, egyházak viszonyát. Ezért újra kellett gondolni olyan kérdéseket, mint az uralkodói hatalom szerepe, feladata, legitimációja, az uralkodás módszerei, lehetséges eszközei, a hatalom viszonya az alattvalókhöz, a különböző társadalmi rétegekhez, a kialakuló politikai, egyházi, és egyéb intézményrendszerekhez. Magyarországon bonyolította a helyzetet, hogy a középkori Hungaria jogutódjaként létező két állam, a Magyar Királyság és Erdély közül az utóbbi új képződmény volt, s míg a királyi országrész uralkodói a legitimáció kérdéskörében megfelelően

támaszkodhattak a középkori hagyományokra, addig Erdélyben nemcsak az általában felmerülő kérdésekkel kellett szembenézni, hanem létre kellett hozni az új állam legitimációját, létezésének eszmei, gondolati megindoklását, és természetesen rendezni kellett a Királyi Magyarország és Erdély jogi-politikai kapcsolatait is.

Mindezek a folyamatok nyomot hagytak a kiadványstruktúrában. Alapvetően három műfajcsoportba sorolhatók az állami életnek ezen aspektusaival foglalkozó írások: a fejedelmi tükrök és egyéb politikatudományi művek, a történetírás és a politikai röpiratok. Ezek ismertetésére természetesen az érintett kérdések széleskörű vizsgálata nélkül csak vázaltszerűen kerülhet sor.

1. Jogi kiadványok

Az egyházi és iskolai életre vonatkozó nyomtatványokat nem számítva 74 a jogi kiadványok száma. A 74 nyomtatvány három nagyobb csoportba sorolható: 1. A magyarországi vagy erdélyi jogot összefoglaló kézikönyvek, összesen 12 tétel.¹¹⁸⁷ 2. Az országgyűlések határozatait közreadó kiadványok. Ezek között két alcsoport alakítható ki. A., Az erdélyi országgyűlések törvénycikkei és a hozzájuk kapcsolódó más rendeletek. B., A magyarországi országgyűlések törvénycikkei és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek. 3. A városok belső életét szabályozó kiadványok. Ebben a kategóriába azonban összesen két egylevelés nyomtatvány sorolható.

1.1. A jogi kézikönyvek

A jogi kézikönyvek közül a legtöbbször Werbőczy István munkáját, a magyarországi (szokás)jog gyűjteményét, a *Decretum juris consuetudinarii regni Hungariae et Transylvaniae* adták közre, amely a XVI. század végétől Erdélyben is törvényerőre emelkedett, s amelyet belső címei alapján *Tripartitumnak* vagy *Corpus juris*nak is emleget a szakirodalom. Ennek már korábbról, több külföldön készült latin nyelvű kiadása ismeretes,¹¹⁸⁸ s már a XVI. században háromszor magyar nyelven, egy-egy

¹¹⁸⁷ RMNy 989, 1011, 1193, 1521, 1688, 1922, 1986, 2092, 2171, 2320, 2485, 2499

¹¹⁸⁸ Vö. CSEKEY István, *Werbőczy és a magyar alkotmányjog*, Kolozsvár, 1942.

ízben pedig horvátul és latinul is hazai sajtó alól látott napvilágot. A legelső XVI. századi, Veres Balázs által készített fordítást¹¹⁸⁹ 1589-ben Laskai János, a gyulafehérvári káptalan jogtudósa dolgozta át,¹¹⁹⁰ a XVII. század elején pedig szerdahelyi Imrefi János, az erdélyi fejedelem tanácsosa, Gellyén Imre, kolozsvári főbíró és ifj. Heltai Gáspár könyvnyomtató, a város nótáriusa. Ezt az átdolgozást nyomtatták ki Debrecenben 1611-ben párhuzamosan a latin szöveggel, s függelékként csatolták hozzá a Telegdi Miklós 1581. évi bécsi Tripartitumkiadásából átvett latin nyelvű mutatót: *Index seu enchiridion omnium decretorum et constitutionum Regni Hungariae ad annum 1579 usque, per causarum locos distinctum*. 1611 után hosszú ideig ebben a formában jelent meg a Tripartitum, 1655-ig összesen még négy ízben.¹¹⁹¹ Hogy ez a kiadvány főként a joghasználók kedvéért került ki ismét és ismét a sajtó alól bizonyítja, hogy a XVII. század első felének öt kiadása közül három, a két bártfai és a lőcsei is jelzi, hogy a nyomdász üzleti vállalkozásaként készült.¹¹⁹² A két debreceni kiadás alapjában szintén a nyomdász üzleti vállalkozása lehetett, de 1611-ben valószínűleg hozzájárultak a költségekhez a fordítók, Gellyén és Imrefi, sőt talán Báthori Gábor fejedelem is.¹¹⁹³ Az 1642. évi kiadás pedig a nyomdász ajánlása szerint Bethlen Péter költségén jött ki a sajtó alól.¹¹⁹⁴

A Werbőczy Tripartituma után keletkezett jogi kézikönyvek közül az első a magyar tárnokszéki jog gyűjteménye, amely a városi magasabb fokú igazságszolgáltatásnak a középkorban keletkezett intézményére, a tárnokszékre vonatkozó joganyagot tartalmazza. Ezt a hét tárnoki szabad királyi város, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, Eperjes, Szokolca előljárói nyomtattatták ki saját költségükön 1610-ben Bártfán egy vékony füzetben.¹¹⁹⁵

1619-ben pedig Kitionich János királyi jogügy-igazgató és koronaispán munkájaként Nagyszombatban látott napvilágot a magyarországi perrendtartás kézikönyve, a *Directio methodica processus iuris consuetudinari... regni Hungariae*.¹¹⁹⁶ Az ajánlás Pázmány Péterhez szól, valószínűleg ő fedezte a költségeket. Ezt a kézikönyvet fordította magyarra Kászoni János, a gyulafehérvári fejedelmi nagyobb kancellária írnoke, s nyomtatta ki 1647-ben az ottani nyomdában,¹¹⁹⁷

1189 RMNy 207, Debrecen, 1565.

1190 Ez nyomtatásban nem jelent meg.

1191 RMNy 1011, 1521, 1688, 1922, 1986

1192 RMNy 1521, Bártfa, 1632, Jakob Klöss nyomdász ajánlja az öt szabad királyi város előljáróinak, RMNy 1688, 1637 Lőcse, impresszuma szerint *typis et sumptibus Laurentii Brewer* jelent meg. RMNy 1986, Bártfa 1643: *typis et sumptibus Jacobi Klösz*.

1193 vö. RMNy 1011

1194 RMNy 1922

1195 RMNy 989, vö. ECKHART Ferenc, *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Budapest, 1946, 74–75.

1196 RMNy 1193

1197 RMNy 2171

1198 RMNy 2320

1199 Vö. RMK III 1026,
1033, 1048, 1121

1200 RMNy 2092.

A trónutódlásra
vonatkozó harmadik
résznek, a magyar rendek
érdekeit erősen sértő
megállapodásnak csupán
aktuálpolitikai
jelentősége volt.

1201 RMNy 2171

1202 RMNy 2485

1203 Vö. RMNy 2499.

A mű címe: *Approbatæ
constitutiones regni
Transylvaniae et partium
Hungariæ eidem
annectarum*, Várad, 1653.

1204 RMNy 2465

1650-ben pedig Lorenz Brewer nyomdász kétnyelvű változatban tette közzé Lőcsén.¹¹⁹⁸ Később 1696-tól függetlenül a *Corpus juris* kiadásaihoz is csatolták.

I. Rákóczi György 1644–1645. évi magyarországi hadjárata idején a magyarországi rendek kérésére, de saját költségén nyomtattatta ki Bártfán az 1606. évi bécsi és zsitvatoroki béke szövegét, valamint a Habsburg-ház magyar- és csehországi örökös trónutódlásáról kötött 1617. évi megállapodást. A számos külföldi kiadásból is ismert kettős békemű¹¹⁹⁹ szinte az akkori idők alkotmányának tekinthető, ezért sorolható e kiadvány a jogi kézikönyvek közé.¹²⁰⁰

Már Kászoni János feljebb említett *Rövid igazgatása* is (Gyulafehérvár 1647)¹²⁰¹ egyik kezdeti lépése volt annak a felgyűlt joganyagot rendszerező és kodifikáló erdélyi törekvésnek, amelyet még Bethlen Gábor kezdeményezett, s amely az 1650-es évek elején a Rákóczi család hathatós támogatásával felerősödött. 1653-ban újra megjelentették a kettős békemű szövegét, de ezúttal függetlenül az 1608 és 1649 között tartott magyarországi országgyűléseken elfogadott törvénycikkeket csatolták hozzá.¹²⁰² Erdélyben még határozottabban és nyilvánvalóan kodifikációs szándékkal vittek véghez hasonló munkát: „II. Rákóczi György kezdeményezésére az 1652. évi (február–március) gyulafehérvári országgyűlés kodifikáló bizottságot állított föl, hogy folytassa a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása alatt megkezdett munkát, szerkessze egységes törvénykönyvvé az Erdélyben 1540 és 1652 között elfogadott artikulusokat. A bizottság előterjesztését az 1653. évi országgyűlés felülvizsgálta... s az elkészült munkát a fejedelem megerősítette, s azt azonnal ki is nyomtatták.”¹²⁰³ Az 1653. évi jogkodifikációs munkák része lehetett az is, hogy II. Rákóczi György parancsára összegyűjtötték és újbóli megerősítéssel Gyulafehérvárot minden bizonnyal ki is nyomtatták azokat az okleveleket, amelyeket a korábbi erdélyi fejedelmek a román papok számára bocsátottak ki.¹²⁰⁴

1.2. Országgyűlési törvénycikkek

A feljebb említett gyűjtemény átvezet bennünket az országgyűlési kiadványok csoportjához. Az évente vagy

néha évente többször összeülő erdélyi országgyűléseken elfogadott törvénycikkeket, más néven artikulusokat 1610-től többnyire nyomtatásban is közzétették, és néhány példányt fejedelmi aláírással és pecséttel hitelesítettek. 1610 és 1655 között negyvennégy erdélyi országgyűlés nyomtatott törvénycikkei ismeretesek. 1610-ben és 1612-ben a szebeni műhelyben indult a sorozat, 1613 és 1622 között Kolozsvárott folytatódott. 1623-tól, a gyulafehérvári nyomda működésének stabilizálódásától kezdve pedig természetesen a fejedelmi officinára hárult a feladat. Különösen fontos kiemelni, hogy ezek a törvénycikkek, szemben a később ismertetendő magyarországiakkal, nem latin, hanem magyar nyelvűek voltak. Az 1610 és 1655 között megjelent artikulusok a záradékok dátumával a következők:

RMNy szám	A záradék kelte		RMNy szám	A záradék kelte
1005	1610. dec. 20.		1581	1634. jún. 1.
1044	1612. máj. 25.		1611	1635. jún. 10.
1058	1613. okt. 29.		1641	1636. jún. 10.
1185	1619. máj. 26.		1642	1636. febr. 29.
1267	1622. máj. 23.		1673	1637. márc. 22.
1268	1622. okt. 21.		1719	1638. máj. 16.
1286	1623. jún. 6.		1765	1639. máj. 20.
1305	1624. júl. 8.		1824	1640. máj. 17.
1329	1625. máj. 29.		1878	1641. máj. 14.
1356	1626. jún. 17.		1924	1642. márc. 9.
1382	1627. ápr. 28.		1994	1643. máj. 21.
1407	1628. máj. 5.		2057	1644. jan. 13.
1429	1629. ápr. 24.		2100	1645. júl. 6.
1462	1629. ápr. 24. ¹²⁰⁵		2138	1646. márc. 27.
1463	1630. febr. 17.		2169	1647. ápr. 10.
1464	1630. júl. 17.		2209	1648. ápr. 28.
1465	1630. dec. 29.		2259	1649. márc. 10.
1499	1631. júl. 1.		2314	1650. márc. 20.
1530	1632. máj. 10.		2364	1651. márc. 18.
1563	1633. máj. 13.		2414	1652. márc. 12. ¹²⁰⁶
1564	1633. máj. 13. ¹²⁰⁷		2517	1654. jan. 18.
1565	1633. aug. 31.		2574	1655. febr. 20.

1205 Az 1629. ápr. 24-i
artikulus Haller György és
Szombathelyi Márton
nótájával jelent meg
1629-ben. 1630-ban
azonos keltezéssel a nóta
nélkül újra kinyomtatták.

1206 A következő, 1653.
évi országgyűlés
törvénycikkei az
Approbatae
*constitutiones*be illesztve
láttak napvilágot.
Vö. RMNy 2499

1207 A fejedelem iránti
hűségsküre vonatkozó
két cikkellyel együtt.

1208 RMNy 2368

1209 Ld. OSZK Évkönyv
1965–66, 160–172,
FAZAKAS József.

1210 RMNy 1192
(Nagyszombat). Kelte
1619. szept. 11. Az 1619.
máj. 26. és aug. 23. között
Pozsonyban tartott
országgyűlés II. Ferdinánd
által megerősített
végzései. RMNy 1209
(Kassa) 1620. jan. 8.
A Bethlen Gábor
által 1619.
november–decemberben
Pozsonyban tartott
országgyűlés végzései.
RMNy 1241 (Kassa)
1620. aug. 29.
Az 1620. augusztusi
besztercebányai
országgyűlés végzései.
RMNy 1242 (Kassa).
Az 1621. jún. 5–12.
között Kassán tartott
részsországyűlés végzései.

1211 RMNy 1201,
Bécs, 1620.

Egyetlenegyszer fordult elő, hogy erdélyi artikulusok a fejedelemségen kívül láttak napvilágot. Az 1613. okt. 22–29. között ülésezett kolozsvári országgyűlés végzései, mivel azok a Báthori Gábor trónfosztásáról, és Bethlen Gábor fejedelemmé választásáról tanúszkodó iratokat is magukban foglalták, mintegy hiteles tudósításképpen az eredeti kolozsvári kiadással megegyező szöveggel még ugyanabban az évben Bártfán is kinyomtatták.

Az artikulusok mellett a kereskedelmi árak szabályozására időnként limitációkat, azaz törvényes árszabásokat is bocsátottak ki az erdélyi országgyűlések. Ma hét ilyen árszabás ismeretes:

RMNy szám	A záradék kelte		RMNy szám	A záradék kelte
1331	1625. máj. 29.		1925	1642. okt. 24.
1357	1626 jún. 12.		1926	1642. aug. 1.
1385	1627. ápr. 30.		2576	1655. márc. 21. k.
1386	1627. okt. 24.			

Végezetül még egy erdélyi országgyűlési kiadványról van tudomása a kutatásnak. Az 1650. évi március 20-i gyulafehérvári országgyűlés rendeletére összeírták a fiscalis, azaz kincstári birtokok lajstromát, hogy a novemberi országgyűlés tisztázhassa a vitás ügyeket. Az elfogadott lajstromot aztán nyomtatásban is közzétették.¹²⁰⁸

A magyarországi országgyűléseket nem tartották meg olyan rendszerességgel, mint az erdélyieket, ha pedig megtartották, akkor a végzéseket nem feltétlenül Magyarországon nyomtatták ki, hanem az akkor magyar fővárosnak is tekinthető Bécsben. Így ezek a latin nyelvű artikulusok nem tartoznak az RMNy gyűjtőkörébe.¹²⁰⁹ Ezzel magyarázható, hogy összesen négy magyarországi nyomtatott törvénycikket regisztrál az RMNy eddigi két, XVII. századi kötete. Ezek közül azonban csak egyet erősített meg koronás magyar király, a másik három a Bethlen Gábor által tartott országgyűlés, illetve részországgyűlések végzéseit tartalmazza.¹²¹⁰ A négy magyarországi artikulushoz további két nyomtatvány kapcsolódik. II. Ferdinánd 1620. dec. 10-i keltezéssel egy magyar nyelvű királyi rendeletben semmisnek nyilvánította a Bethlen által tartott két országgyűlést, az 1619. évi pozsonyi és 1620. évi besztercebányai határozatait.¹²¹¹

Az 1619–1620 körüli mozgalmakat megelőzően pedig még 1612-ben Pozsonyban nyomtattak ki egy II. Mátyás által megerősített, Magyarország számára készített törvényes árszabást.¹²¹²

1212 RMNy 1041

1.3. A városi jog

A városok belső életét szabályozó jogot, mint említettük, összesen két kiadvány képviseli. 1642-ben Pozsonyban egy levélen nyomtattak ki *Fewerordnung* címmel egy tűzrendészeti szabályzatot.¹²¹³ 1646-ban pedig Kolozsvárott ugyancsak egy lapnyi terjedelemben *Váras végzési* címmel bocsátottak ki rendszabályokat, amelyek a céhek lakmározásait és az ifjak kicsapongásait óhajtották megakadályozni.¹²¹⁴ Mindebből elsősorban az következik, hogy a városok belső joga ebben az időszakban még csak kéziratos formában élt. Amennyiben egyáltalán készült még néhány hasonló kiadvány, azok kis terjedelmük és tartalmilag jelentéktelen voltak miatt nem maradtak fenn.

1213 RMNy 1955

1214 RMNy 2144

2. Királytükörök és más politikai elméleti művek

A király- vagy fejedelmi tükörök, a történetírás és a politikai röpiratok műfaji csoportjaiba került nyomtatványok természetesen nem kapcsolódnak kivétel nélkül szorosan az állam léte, feladata, vagy az uralkodói szerepkör által meghatározott problémakörhöz, gyakorlatilag mégis célszerű és indokolt, hogy az államhoz és intézményeihez kapcsolható nyomtatványok ismertetése keretében vegyünk sorra minden kiadványt, amely ezekbe a műfaji csoportokba tartozik.

Nem csupán a klasszikus fejedelmi vagy királytüköröket, hanem általában a tisztségviselők kötelezettségeivel foglalkozó munkákat is ide soroltuk. Sőt, mivel a politikatudomány e korszakban önállósodott, szakadt ki az erénytükörökön keresztül a vallási műfajok közül, indokoltnak látszik, hogy itt az egész, különben nem túl nagy anyagot, egy-két, már inkább az önálló politika-

1215 HARGITTAY Emil,
Gloria, fama, literatura.
(Az uralkodói eszmény
a régi magyarországi
fejedelmi tükrökben.)
Budapest, 2000.

1216 BENE Sándor,
*A történeti
kommunikációelmélet
alkalmazása a magyar
politikai esztétikában –
a kora újkori modell,*
ItK 2001, 285–315.

1217 RMNy 994

1218 RMNy 1400

1219 *Βασιλικὸν ὄρωρον...*
első Jacob... fia tanításáért
írt királyi ajándéka...,
Oppenheim, 1612,
RMNy 1038

1220 *Sz. Davidnak*
huszadik zsoltárának rövid
prédikációk szerint való
magyarázatja...,
Kassa, 1620,
RMNy 1216

1221 RMNy 1347

1222 *Instructio, quam...*
Georgius Rakoci...
tradidit... filio suo, natu
maiori...,
Gyulafehérvár, 1638,
RMNy 1722(1–2)

1223 *Instructio, quam...*
Georgius Rakoci...
tradidit... filio suo, natu
minori..., Gyulafehérvár,
1640, RMNy 1827(1–2)

1224 *Trifolium...,*
Leutschoviae 1644
RMNy 2066

tudományt képviselő darabbal együtt, finomabb műfaji distinkciók és nyelvre való tekintet nélkül legalább felsorolásszerűen számba vegyük. A műfajjal nem régen külön monográfiában foglalkozott Hargittay Emil.¹²¹⁵ Legszelebb körű kutatására pedig Bene Sándor tett nemrégiben elméletileg is rendkívül igényes javaslatot.¹²¹⁶

Őt klasszikus fejedelmi tükör jelent meg ebben a korszakban, valamennyi magyar nyelven. Időben elsőként Draskovich János Guevara-fordítása a *Horologii principum, azaz a fejedelmek serkentő órájának második könyve* (Grác 1610)¹²¹⁷ látott napvilágot. A teljes művet a Rákóczi György által pártfogolt szerencsi prédikátor, Prágai András adta közre magyarul a Draskovich fordította részek felhasználásával: *Fejedelmek serkentő órája* (Bártfa 1628).¹²¹⁸ Szepsi Korotz György I. Jakab angol király fiához intézett tanításának magyarított változatát jelentette meg 1612-ben Oppenheimben.¹²¹⁹ Milotai Nyilas Istvánnak a kálvinista, teokratikus államelméleti gondolkodás hatása alatt zsolttármagyarázat formájában írott királytükörrel már a prédikációk között is foglalkoztunk.¹²²⁰ S ugyanitt említettük Johann Frosch német nyelvű, Brandenburgi Katalinnak ajánlatott királytükörét, amely a 101. zsoltár alapján fejtette ki mondanivalóját. Ugyancsak eredetileg is magyar nyelven írt, szintén a kálvinista hatalomfelfogást kifejtő mű Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (Bártfa 1626) című munkája.¹²²¹

I. Rákóczi György nemcsak Prágai Guevara-fordításának napvilágra bocsátását támogatta, hanem fiaihoz írt két parainesisével személyesen is a politikai szerzők közé tartozik. Erkölcsei, politikai intéseit a fiúk iskolai vizsgájának anyagát magában foglaló két reprezentatív kiadvány, a *Schola triumphata* (Gyulafehérvár 1638)¹²²² és a *Pallas Dacica* (Gyulafehérvár 1640) élére illesztette.¹²²³

Még mindig a Rákóczi György körül keletkezett fejedelmi tükör-irodalomhoz tartoznak Philipp Heutsch, szepesremetei lelkész dicsőítő versei, amellyel 1644-ben mint győztes és békét teremtő uralkodót ünnepelte I. Rákóczi Györgyöt, főként a 44. zsoltár és az Apokalipszis 19. fejezete alapján kifejtett tizenegy fejedelmi erény bemutatásával.¹²²⁴

A tisztségviselők kötelességeivel mai ismereteink szerint csupán két kisebb kiadvány foglalkozott. Wolfgang Musculus kassai német evangélikus lelkész, Alvinczi Péter prédikátortársa és részben ellenfele, két verses erkölcsi oktatást is írt a vezetők, előljárók és alattvalók kötelességeiről.¹²²⁵ Természetes, hogy a probléma első sorban a fejlettebb városokban élő értelmiségieket foglalkoztatta. A teljesség kedvéért említjük meg, hogy Alvinczi Péter *Postilláinak* első kötetében (Kassa 1633)¹²²⁶ egy hosszú prédikációban foglalkozott ezzel a kérdéssel: *Bíróságújulásra tartozó prédikáció*.¹²²⁷

Végül három olyan kiadvány említhető, amelyek már inkább a politikai filozófia, vagy önálló államelméleti tudomány körébe helyezhetőek, mint a vallási indítású traktátusok, éreynkatalogusok közé. Idősebb Bethlen István egykori familiárisának, Laskai Jánosnak két közismert Lipsius-fordítása egyben a neosztoikus filozófia két alpművét is jelentette: *Justus Lipsiusnak az állhatatosságról írt két könyve* (Debrecen 1641) és *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyve* (Bártfa 1641).¹²²⁸ 1649-ben pedig a trencsényi nyomdász Laurentius Benjamin od Háje a környéken élő világi és egyházi tisztségviselőknek ajánlott egy államelméleti és történeti kompendiumot, hogy feladataik ellátásában segítségükre legyen. Az ajánlott mű Caspar Ens (1570–1636 után), a magyar történelemmel is foglalkozó német történetíró először 1612-ben Kölnben megjelentetett traktátusa volt: *Nucleus historico-politicus e probatissimorum auctorum scriptis excerptus, et in sex tractatulos divisus* (Trenchinii 1649).¹²²⁹

3. Történeti művek és politikai röpiratok

Ahogy a királytűkrök esetében sem lehetett valamennyi művet közvetlen kapcsolatba állítani az állam életével, ugyanez mondható el a történeti művekről. Többségük, különösen a kiemelkedő darabok, összefüggésben állnak az állam létének, feladatainak problematikájával, más részüknél távolabbi, vagy nem áll fenn ez a kapcsolat, de statisztikai jellegű áttekintésünkben célszerű a teljes történetírói anyagot egy tömbben venni számba.

1225 *Oculi ipsius Dei defixi, gubernationum et subditonum intendendi et dirigendi in sanctam magistratus ordinationem, id est carmen elegiacum de divino magistratus ordine officioque regentium et subjectorum...*, Leutschoviae 1620, RMNy 1230 és *Speculum naturale pretiosissimarum, quarundam reip. et curiae Christianae gemmarum, hoc est virtutes quaedam illustres rerum pub. gubernatores... ornantes...*, Leutschoviae 1621, RMNy 1255

1226 RMNy 1566

1227 Szövegkiadása:

ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszának megoltalmazása*, kiad. Heltai János, Budapest, 1989, 120–129.
1228 RMNy 1876 és 1867.

Az előbbi latin címe

De constantia libri duo, az utóbbié *Politiconum sive civilis doctrinae libri sex*.
1229 RMNy 2293.

Itr kell elmondanunk, hogy a Rákóczi-könyvtár kéziratok katalógusainak egyik tétele alapján – *Kászoni János: Napvárása*. [Sárospatak 1650–1652 között] – arra is lehetne következtetni, hogy Kászoni esetleg Tommaso Campanella *Citta del Sole* (Civitas solis) című művét fordította magyarra.

A magyar cím helyes formája ebben az esetben *Napvárása* lenne. Ennek azonban ellene mond a katalógus egyértelmű „várása” olvasata. Ezért Kászoni művét meghatározhatatlan tartalmú munkának tekintjük.

Vö. még MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*,

Szeged, 1996, 120.

1230 Bojti, *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen* című munkája elkészült ugyan, de csak a XIX. században láttak napvilágot egyes részletei. V.ö. HELTAI, János, *A Nagy Sándor-regény Bethlen Gábornak ajánlott 1619. évi kiadása.*, in *Prodomus. Tanulmányok a régi és újabb magyar irodalomból (Tamai Andor 60. születésnapjára)*. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván. Bp. 1985, 19-20. Opitz megbízásáról ld. HELTAI, János, *Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen. in Martin Opitz 1597-1639. Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*. Hrsg. Jörg-Ulrich FECHNER und Wolfgang KESSLER. Herne Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek in Commission, 2006, 79-103

1231 RMNy 1174

1232 RMNy 1395

1233 RMNy 1227, Lőcse, 1620

1234 RMNy 1245

17 kiadvány sorolható a vizsgált 55 évnyi időszakból a történetírás kategóriájába. Bethlen Gábornak igen erős volt az a törekvése, hogy újra megszervezze az erdélyi udvari történetírást. Háportoni Forró Pál, Joannes Bocatius, Martin Opitz, végül Bojti Veres Gáspár kapott tőle megbízást Erdély történetével, illetve saját uralkodásával kapcsolatos művek megírására. A két nagy terv közül egyik sem vált teljes valósággá,¹²³⁰ de 1619 és 1627 között mégis megemlíthető öt olyan itthon nyomtatott munka, amely ennek a törekvésnek a jegyében született. Természetesen nem célunk most az ezekből kibontható Bethlen-kép és politikai törekvések, történetírói módszerek és szándékok elemzése, csupán, amint ígértük, a pusztá felsorolásra szorítokozunk. 1619-ben jelent meg Debrecenben Háportoni Forró Pál Quintus Curtiustól fordított Nagy Sándor életrajza,¹²³¹ amely a fejedelem személye köré épített történeti propaganda keretében lenne értelmezhető. Ehhez társítható a középkori Nagy Sándor-regény 1627. évi lőcsei kiadása, amelyben a címlap hátán Joannes Bocatius epigrammája Bethlen Gáborra vonatkoztatja Nagy Sándor jelmondatát: *Nihil procrastinando*.¹²³² E história egyúttal természetesen szépirodalmi jellegű olvasmányként is funkcionálhatott, sőt bizonyonnyal főként ekként funkcionált.

1620-ban említett törekvése jegyében Bethlen nyomtatott fejedelmi parancslevéllel szólította fel Magyarország és Erdély előkelőit, katonai, állami és egyházi tisztségviselőit, hogy bocsássák kijelölt udvari történetírójának, Joannes Bocatiusnak a rendelkezésére a birtokukban lévő történeti forrásokat.¹²³³ Bocatiust hamarosan bekövetkező halála megakadályozta abban a szándékában, hogy egy nagyobb terjedelmű történeti műben foglalja össze a II. Rudolf, II. Mátyás, II. Ferdinánd és Bethlen Gábor uralkodása alatti eseményeket, ám ennek tervezetét, helyesebben módszertani alapvetését egy rövidebb munkában még közzétette: *Historia parasceve, seu praeparatio ad rerum in Hungaria Transylvaniaeque trium imperatorum ac regum, Rudolph. II, Matthiae II et Ferdinandi II necnon elect. novi reg. Gabrielis tempore gestarum opus historiale* (Cassoviae 1621).¹²³⁴

1622-ben pedig ugyancsak a kassai nyomda bocsátotta ki Károlyi Zsuzsanna költségen Redmeczi T. János

szilvásujfalui iskolamester (vagy lelkész) Bethlen Gábort dicsőítő történeti tudósítását: *A felséges Bethlen Gábornak... öt rendbeli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről.*¹²³⁵ Ez a munka már a lassanként kibontakozó egyháztörténet-írás kontextusában is elhelyezhető.

1235 RMNy 1265

Nyomatásban még egy valódi egyháztörténeti írás jelent meg a XVII. század első felében. Andreas Oltard, szebeni első lelkész 1650. május 8-án a szebeni reformáció történetéről mondott beszéddel fogadta a vizitációra érkező szuperintendenst, Christian Barthot. A beszéd olyan sikert aratott, hogy hamarosan kéziratos másolatokban terjedni kezdett, ezért Oltard Barth kifejezett kérésére kibővítette és nyomtatásban is közzétette: *Concio sollennis et extraordinaria complectens initia et progressum reformationis primae ecclesiarum Saxonicarum in sede Cibiniensi in Transylvania constitutarum...* (Szeben 1650).¹²³⁶

1236 RMNy 2343

A Habsburg uralkodók körüli udvari történetírás alkotásai, de még Istvánffy Miklósnak a magyar történelemről szóló reprezentatív históriája sem magyarországi könyvnyomtató műhelyben készült. Ezért a magyar történelemmel foglalkozó nyomtatványként, azaz nem Bethlen törekvése nyomán keletkezett történeti munkaként csupán Nádasi Jánosnak a magyar királyok életrajzait magában foglaló könyvét vehetjük számba: *Reges Hungariae a S. Stephano usque ad Ferdinandum III.* (Posonii 1637).¹²³⁷ Példány ebből sem maradt fenn, egykori létezésére azonban megbízható adatok utalnak.

1237 RMNy 1695

Az udvari- és egyháztörténetírás alkotásain kívül két további történeírói teljesítményre is érdemes még figyelni. David Frölich késmárki tudós 1641-ben a magyarországi németek történetéről tett közzé egy rövid értekezést: *Der uralte deutsch-ungarische-zißserische und siebenbürgische Landßmann, daß ist Vorlauffer der neuen ungarischen Chronic...* (Leutschau 1641).¹²³⁸ Ennek a traktátusnak a szlávokra vonatkozó megállapításai arra ösztönözték Jakub Jakobeust, hogy a következő évben a magyarországi szlávok történetéről nyomtattasson ki egy rövid, biblikus cseh nyelvű összefoglalást: *Viva gentis Slavonicae delineatio...* (Leutschoviae 1642).¹²³⁹

1238 RMNy 1891

1239 RMNy 1939

További 8 kiadvány, magyar és latin nyelvű krónikás-ének, német, magyar és cseh nyelvű prózai hírlevél és

- 1240 RMNy 893
 1241 RMNy 990, példányból nem ismert, csupán feltételezhető mű.
 1242 RMNy 1173
 1243 RMNy 1281, erősen kérdéses, hogy valóban soproni nyomtatvány-e.
 1244 RMNy 1597
 1245 RMNy 1692
 1246 RMNy 1795
 1247 RMNy 2518
- beszámoló a tudósító, hírt adó kortárs történetírás körébe sorolható. Ezek időrendben a következők: (1.) Melík, Samuel: *Eteosticha continentia annos, menses et dies rerum maxime memorabilium durante hoc bello Hungaro-Turcico...* (Bartphae 1603).¹²⁴⁰ A tizenötéves háború fontosabb eseményeiről emlékezik meg egy-egy distichonban. (2.) Debreceni S. János: *Conspiratio Kendiana* (Debrecen 1610).¹²⁴¹ Magyar nyelvű históriás ének lehetett a Kendi István által Báthori Gábor ellen szervezett 1610. évi összesküvésről. (3.) Gyulai Márton: *Epinicia... két fő uraknak, Pálfi Miklósnak és Svarzenburgnak jeles diadalmokról...* (Debrecen 1619).¹²⁴² Győzelmi ének Győr 1598. március 29-én történt visszafoglalásáról. (4.) *Auszfürlicher Bericht dess Process... der Krönung der... Eleonorae Römischen Kayserin...* (Oedenburg 1622).¹²⁴³ Tudósító röpirat Eleonórának, II. Ferdinánd feleségének 1622. július 26-án Sopronban végbement megkoronázásáról. (5.) *Rövid, de igen bizonyos relatio...* (Lőcse 1634).¹²⁴⁴ Tudósítás Wallenstein 1634. január 12-i haláláról. (6.) *Ex litteris datis in Piritz Pomeraniae, die 26. Septembris 1637. Akarám kegyelmedet tudósítani...* (Pozsony 1637).¹²⁴⁵ Tudósító levél a magyar lovas csapatok Matthias Gallas tábornok vezetése alatt 1637-ben Pomerániában vívott harcairól. (7.) *Gruntownj a prawdiwá zpráva...* (w Třenějne 1639).¹²⁴⁶ Tudósítás az 1638. évi németországi éhínségről. (8.) *Ének Lupu vajdáról* (Gyulafehérvár 1654).¹²⁴⁷ Tudósító históriás ének II. Rákóczi György 1653. évi moldvai és havasalföldi harcairól.

Szintén a kortárs történelemmel állnak kapcsolatban a politikai röpiratok. Tartalmuk azonban gyakran elméleti síkon is érintkezik az állam létével, feladataival, az uralkodói szereppel kapcsolatos problémákkal. Emellett, mivel nagy részük a magyarországi rendek, a Habsburg uralkodók és erdélyi fejedelmek közötti hatalommegosztási küzdelem dokumentuma, számos vonatkozásuk a két állam egymásközötti és az egyházakhoz való viszonyában lenne értelmezhető.

13 politikai röpirat köthető az ország nagy, sorsfordító eseményeihez, illetve kisebb helyi történéseihez. A 13-hoz vitaindítóként vagy válaszként további öt olyan kiadvány kapcsolódik, amely nem Magyarország területén került ki a sajtó alól.

1606-ban valószínűleg Alvinczi Péter szerkesztette a Bocskai-szabadságharc apológiáját, a magyar rendek Habsburg-ellenes fölkeléseinek eszmei alapjául szolgáló kiáltványok egyik első darabját: *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum* (Bartphae 1606).¹²⁴⁸ 1611-ben pedig II. Mátyás nevében állítólag kibocsátott egy diploma, amely az abban az évben Báthori Gábor ellen Forgách Zsigmond által vezetett (kudarccal végződött) erdélyi hadjárat okait adja elő: *Diploma regium in qua causae expeditionis contra Bathorem susceptae recensentur* (Cassoviae 1611).¹²⁴⁹

1248 RMNy 941

1249 RMNy 1019

A röpiratok legnagyobb része a harmincéves háború kitörésével és első szakaszával áll összefüggésben. Már 1618-ban Debrecenben közzétettek egy apológiát, a cseh utraquisták memorandumának magyar fordítását, amely a cseh felkelés okait adja elő: *Apológia, azaz mentésre való írás, tudniillik micsoda eltávoztathatatlan okokból kényszerítettek Csehországnak mind három státusi... magok oltalmáért hadat fogadni*.¹²⁵⁰ Nyilvánvalóan a háborús idők hangulatában fogant Joannes Bocatius *Hornus cometa* című, 1618-ban Kassán kinyomtatott röpirata, amely egy üstökös megjelenését fenyegető és figyelmeztető prodigiumként értelmezve Magyarország lakóit megbékélésre, megtérésre, az egymás közötti szeretet helyreállítására szólítja fel.¹²⁵¹ A magyarországi rendeknek Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel való szövetségben csakhamar bekövetkezett Habsburg-ellenes felkelésének okait és eszmei alapvetését pedig az először 1619-ben Kassán napvilágot látott, valószínűleg Alvinczi Péter által szerkesztett magyar–latin nyelvű *Querela Hungariae* foglalta össze.¹²⁵² A *Querelára* Pázmány Péter munkatársa, Balásfi Tamás felelt Bécsben 1620-ban kinyomtatott latin nyelvű röpiratával: *Apologia pro clero et aliis Catholicis Hungariae*.¹²⁵³ Pázmány Péter e tárgyban írt két nyelvű válasza, a *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio. A magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetinek rövid velős hamissítása* (Bécs 1620)¹²⁵⁴ nem annyira a *Querelára* felel, hanem inkább az *Ordinum regni Hungariae ad propositiones in comitiis Posoniensibus anni MDCXIX. responsum et attestatio* (Posonii 1619)¹²⁵⁵ című, II. Ferdinánd 1618. évi megválasztását törvénytelenné nyilvánító, a nádornak

1250 RMNy 1153

1251 RMNy 1157

1252 A röpirat által kavart vita elemzését ld. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, 1994.

1253 RMK III. 1279

1254 RMNy 1202

1255 RMK II 396, RMNy **Appendix 109**, impresszuma ellenére is bizonyos, hogy nem magyarországi nyomtatvány.

1256 RMK II 409, RMNy

Appendix 115,
az impresszumban
szereplő Pozsony itt is
fiktív nyomdahely,
bizonyosan külföldi
nyomtatvány.

1257 RMNy 1207

1258 RMK III 1280

1259 RMNy 1208

1260 RMK III 1281

1261 RMNy 1035A

1262 RMNy 1054

benyújtott előterjesztésre adott válaszként értékelhető. E két egymással összefüggő vitát a minden bizonnyal Alvinczi Péter által írt *Querelarum incltyi regni Hungariae adversus corruptelas Jesuíticas Augustae Windelicorum recusae defensio* (Posonii 1620)¹²⁵⁶ című viszontválasz zárta le.

1620–1621-ben aztán ismét újabb, heves politikai vita robbant ki Alvinczi és Pázmány környezete között, amelynek egyik-másik darabja szintén magyarországi nyomdában jelent meg. 1620 elején ugyanis több helyütt is (nem Magyarországon) kinyomtatottak egy *Secretissima instructio* című röpiratot, amelyben öreg bizalmasa „tanácsokat” ad V. Frigyes cseh királynak arról, hogyan őrizheti meg hatalmát. A tanácsok valódi célja azonban nem Frigyes hatalmának a megszilárdítása, hanem szemmel láthatóan az, hogy ellentéteket szítson Frigyes és alattvalói, a cseh rendek, valamint szövetségese, Bethlen Gábor között. Mivel e „legtitikosabb utasításról” Magyarországon azt feltételezték, valószínűleg teljes joggal, hogy Pázmány környezetében készült, Alvinczi Pétertől született rá leleplező válasz: *Machiavellizatio, qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare nititur...* (Cassoviae 1620).¹²⁵⁷ Alvinczinek ismét csak Balásfi Tamás felelt: *Castigatio libelli calvinistici, cui titulus est Machiavellizatio...* (Bécs 1620).¹²⁵⁸ Alvinczi viszontválasza megint csak Kassán látott napvilágot: *Resultatio plagiarum castigatoris autorem Machiavellizationis reverberata in Thomam Balásfia...* (Cassoviae 1620).¹²⁵⁹ A vitát véglegesen Balásfinak még ugyanezen évben írt replikája zárta le: *Repetitio castigationis et destructio destructionum Petri P. Alvinczi...* (Bécs 1620).¹²⁶⁰

Alvinczi és Bocatius tevékenységéhez még további három röpirat kapcsolódik. 1612-ben nem sokkal Bocatius prágai tömlőcéből való szabadulása után *Qui quae vult, dicit, quae non vult, audiet* címmel adtak ki Kassán¹²⁶¹ főként Bocatiust, de részben Alvinczit is gúnyoló verseket. 1613-ban viszont már Bocatius rendezte sajtó alá Thury Farkas Pálnak még a XVI. században levél formában írt politikai röpiratát, amely a török hódoltságban élő magyarok helyzetét ismerteti: *Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo*.¹²⁶² 1624-ben pedig egy kakast ábrázoló fametszettel díszített röplapot terjesztettek a városban: *Tyúkodi tartományban támadott, Galliából származandó új próféta, melynek*

jövendölése, hogy igaz legyen sok dologból már kitetszett.¹²⁶³
Ez utóbbinak szerzőjét, keletkezési körülményeit még nem tárta föl kellő mélységben a kutatás, ezért értelmezése is a jövő feladata.

Az 1619–1620. év elmúltával politikai röpiratok ismételt kibocsátására 1644-ben került sor. Ekkor I. Rákóczi György – a Bocskai- és Bethlen-féle mozgalmak példáját tartva szeme előtt – Bártfán tett közzé nyomtatásban egy kiáltványt, amelyben felkelése okait fogalmazta meg.¹²⁶⁴ Eszterházy Miklós saját, 1643. december 6. és 1644. április 20. között írott politikai leveleinek nyomtatásban való közzétételével¹²⁶⁵ egyrészt erre a kiadványra kívánt felelni, másrészt általában véve Rákóczival szembeni politikáját igyekezett megmagyarázni, népszerűsíteni. A nádor levélgyűjteményét további Rákóczihoz és más, főként Lónyay Zsigmondhoz írt leveleivel kiegészítve 1645-ben ismételtlen kinyomtatatta.¹²⁶⁶

1263 RMNy 1310

1264 A kiadványt *Manifestum Georgii Rakoci principis Transsylvaniae...* címmel tartja nyilván a szakirodalom. Valójában nincs címlapja, hanem az első lapon már a kiáltvány szövege kezdődik a *Nos Georgius Rakoci* szavakkal. RMNy 2051

1265 RMNy 2075

1266 RMNy 2096, 2097

V. A funkcionális és használati műfaji rendszeren kívüli kiadványok

Az egyházi, iskolai, alkalmi és az állami élethez tartozó kiadványok számbavételével áttekintettük a XVII. század eleji magyarországi könyvkiadásnak azt a részét, amely beilleszthető az általunk felállított szisztémába, a funkcionális és használati irodalom műfaji kategóriáiba. Az RMNy két XVII. századi kötetének 1769 tételéből mindössze 6-7% maradt ki, amely nem volt elhelyezhető a fenti rendszerben. A továbbiakban, hogy a könyvkiadásról rajzolt tabló teljes legyen, az eddigieknél is vázlatosabban, valóban szinte csupán a címek felsorolására szorítkozva ismertetjük ezt az anyagot is.

Az ide tartozó tételek két nagyobb csoportba oszthatók. Az egyikbe a kibontakozó tudományok és a gyakorlati élet igényeit szolgáló igen vegyes műfajú és vegyes tartalmú kiadványok sorolhatók. A másikba kerültek azok a munkák, amelyek elsősorban szórakoztatási céllal születtek, amelyek a mai fogalmak szerinti irodalomba tartoznak, vagy afelé mutató művek.

1. Tudományos kiadványok

A feljebb bemutatott néhány igényesebb történeti művön kívül, a nem iskolai (vagy egyházi) kiadványok között alig akad olyan alkotás, amelyet világi jellegű tudományos műnek lehetne tekinteni. Leginkább három földrajzi munka érdemli meg ezt a minősítést. Időben az első Szepsi Csombor Márton magyar nyelvű *Europica varietasa* (Kassa 1620),¹²⁶⁷ amely útleírás, népmeseret, de egyúttal szórakoztató olvasmány is. Ezen kívül David Frölich késmárki asztrológusnak – akinek különben latin nyelvű naptárai is kínálnak természettudományi ismereteket – említhető két munkája. Egy csillagászati értekezés: *Anatome revolutionis mundanae, statum genuinum...*

¹²⁶⁷ RMNy 1219

◆ 1268 RMNy 1549

◆ 1269 RMNy 1758

1270 RMNy 2358

(Leutschoviae 1632)¹²⁶⁸ és egy rendszeres leíró földrajzkönyv a *Medulla geographicae practicae...* (Bartphae 1639).¹²⁶⁹

Csak érintőlegesen kapcsolódik a magyarországi tudományossághoz Joannes Bauchinus és Joannes Henricus Cherlerus 1650-ben és 1651-ben Yverdonban két hatalmas kötetben kiadott füveskönyve a *Historia plantarum universalis*.¹²⁷⁰ Ez ugyan csupán szórványosan, de mégis az egész művön áthúzódva tartalmaz magyar elnevezéseket is.

2. Egészségügyi, orvosi művek

Csak részben tekinthetők tudományos alkotásnak az orvoslással foglalkozó munkák. Többnyire gyakorlatias tanácsokat ad, de néha erkölcsi oktatást is nyújt az a 14 kiadvány, amely az emberi egészség megóvásával, gyógyszerekkel, a betegségek gyógyításával, elkerülésével foglalkozik. E 14 kiadvány négy témakör köré csoportosítható.

Az első csoportot két nyomtatvány alkotja. Ezek általános egészségügyi szabályokat foglalnak magukban. 1617-ben Lőcsén jelent meg a XV. század végétől egész Európában igen elterjedt *Schola Salernitana de conservanda valetudine* című füzet,¹²⁷¹ amely 1694 után Felvinczi György magyar fordításában még hosszú ideig a magyar nyelvterületen használatos egészségügyi kézikönyv maradt. Továbbá 1620 körülről a kassai nyomdából ismeretes egy néhány lapos töredék, amely a diétára ad tanácsokat.¹²⁷²

1631-ben Jeremias Scholtz, Sopron város orvosa készített leírást a Sopron melletti balfi gyógyfürdőről, amelyet latinul és magyarul is kinyomtatattatott.¹²⁷³ Scholtz kiadványainak azonban sem példánya, sem szövege nem maradt fenn. Ha példánya nem is, de legalább a szövege megőrződött Adam Trajan pöstyéni gyógyfürdőt dicsőítő költeményének.¹²⁷⁴ Scholtz és Traján művei tekinthetők a hazánkban már ekkor is virágzó fürdőkultúra első nyomtatott emlékeinek.

A következő csoport három gyógyszerészeti munkából áll. 1616-ból Debrecenből maradt fenn Hoffman Illésnek egy egyleveles receptje a *terjeknek és vörös*

1271 RMNy 1143

1272 RMNy 1211

1273 RMNy 1495 és
1496

1274 RMNy 1973

iharnak a hasznáról.¹²⁷⁵ 1644-ben Lőcsén Johann David Ruland, az öregebb iktári Bethlen István udvari orvosa már terjedelmesebb gyógyszerkönyvet állított össze, amelyben a bélsár (szar) és vizelet különböző fajtáinak gyógyító hatását foglalja össze.¹²⁷⁶ Hogy az ilyenféle gyógyszerkönyv már akkoriban is hasznot hozó üzleti vállalkozás lehetett,¹²⁷⁷ bizonyítja, hogy Ruland munkája *sumptibus auctoris*, a szerző költségével került ki a sajtó alól. 1646-ban pedig Trencsénben nyomtattak ki egy receptes füzetet. A magát magyar nemesnek nevező Joannes Puecher *De virtute et usu Hermetici pulveris* és *De viribus et usu aquae lunaris* értekezik benne.¹²⁷⁸

További kilenc kiadvány foglalkozik a pestissel. Samuel Spilenberger lőcsei orvosnak a pestis megelőzésére és kezelésére vonatkozó tanácsait kétszer nyomtatták ki latinul és egyszer németül.¹²⁷⁹ Nyilván az 1644–1645-ös háborús idők után fellépő pestisjárvány lehetett az oka, hogy Wéber János eperjesi patikus pestis elleni tanácsai, az *Amuletum, azaz rövid és szükséges oktatás a döghalálról*, németül, magyarul és csehül is napvilágot láttak.¹²⁸⁰

Csanaki Mant Máténak, I. Rákóczi György udvari orvosának a döghalálról szóló rövid elmélkedése (Kolozsvár 1634)¹²⁸¹ nemcsak orvosi, hanem etikai kérdéseket is tárgyalt a pestis kapcsán, ezért feltételezhető, hogy többek között Csanaki munkájával vitázott Laskai János ma már példányból ismeretlen vallási tanítása: *Egy kettős értelmű kérdésnek megvilágosítása: Ha a pestis elől vétek nélkül elmehetünk-e vagy nem* (Lőcse 1638).¹²⁸²

1275 RMNy 1105

1276 RMNy 2071

1277 Azaz, hogy már akkor is leginkább a szarból lehetett pénz csinálni

1278 RMNy 2154

1279 Latinul: RMNy 1278, Lőcse, 1622 és lényeges bővítésekkel RMNy 1598, Lőcse, 1634. Németül: RMNy 1279, Lőcse, 1622

1280 Németül RMNy 2052, Bártfa, 1644. Magyarul RMNy 2095, Bártfa, 1645. Csehül RMNy 2111, Lőcse, 1645

1281 RMNy 1586

1282 RMNy 1734

3. Gazdasági kiadványok

Bármilyen meglepő, a kalendáriumoknak főként a mezzei gazdálkodásra vonatkozó termelési tanácsain, továbbá a vásárok helyére és időpontjára vonatkozó kereskedelmi információin, valamint az egyetlen Magyarországra és néhány Erdélyre vonatkozó árszabáson kívül mindössze hét kiadvány hozható összefüggésbe a gazdasági élettel. Ebből is öt úgynevezett *practica aritmetica*, ami a szorzó- és kamatszámító táblákat tartalmazta, és a kereskedő avagy osztózó személyek segítségére készült.¹²⁸³ Eredetijének

1283 RMNy 1063, Debrecen, 1614; RMNy 1606, Debrecen, 1635; RMNy 2183, Lőcse, 1647; RMNy 2474, Lőcse, 1653; RMNy 2506, Várad, 1653.

szerzője Julius Caesar Patavinus, 1600 körül élt filozófus és matematikus volt. Ez is egyike azoknak a kiadványoknak, amelyeket igen hosszú időn keresztül újra és újra megjelentettek, s évszázadokon keresztül használatban maradtak.

Az első igazi, magyar nyelvű, gazdasági szakkönyvet 1645-ben nyomtatták Váradon. Szerzője, Horhi Miklós, az öreg és ifjabb Rákóczi Györgynek fő méhészmestere 37 éven keresztül gyűjtött tapasztalatait foglalta benne össze: *A méhek körül való dajkálkodásnak igaz módja és hasznos mestersége.*¹²⁸⁴

A másik valóban gazdasági célú kiadvány a pozsonyi nyomda 1652-re feltételezhető betűmintakönyve volt.¹²⁸⁵ Kinyomtatása azért válhatott szükségessé, mert a pozsonyi jezsuiták 1652 körül valószínűleg az eladására gondoltak annak az alig használt betűkészletnek, amelyet nem sokkal a nyomda prefektusának, Némethi Jakabnak 1644-ben bekövetkezett halála előtt egy újonnan vásárolt matricakészlet segítségével öntöttek.¹²⁸⁶

4. Irodalom

Szemlénk végéhez érve természetesen nem válalkozhatunk arra, hogy bármilyen formában is reflektáljunk az irodalom fogalmáról, működési módjáról, megjelenési formáiról szóló aktuális irodalomtudományi vitákra, hiszen célunk nem az ezekben való részvétel, hanem a kiadványstruktúra egy választott szempont szerinti következetes leírása, bemutatása volt. Mondandónk, bár az elméleti reflexiókat tudatosan kerülte, bizonyos mértékig óhatatlanul kapcsolatban állt ezekkel a vitákkal. Most befejezőképpen csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy az áttekintett anyagnak hol voltak, hol vannak kapcsolódási pontjai a mai köztudat szerinti irodalommal. Ezért először ismét felsoroljuk, hogy korábbi fejezeteinkben hol szóltunk olyan művekről, amelyek irodalomként is olvashatók voltak, illetőleg retorikai megformáltságuk, használatuk, befogadási módjaik előképét vagy előzményét jelentik a ma irodalomként kezelt szövegeknek.¹²⁸⁷ Ezután lezárásul lényegében katalógusszerűen leírjuk azt az 54 kiadványt, amelyek egyetlen ponton sem voltak

1284 RMNy 2125.

Nyomtatott példány sajnos nem maradt fenn, de szövege kéziratos másolatokból ismert.

1285 RMNy 2436A

1286 Vö. MKsz 1975, 384, HOLL Béla és OSZKÉvk 1994–1998, 347–357, V. ECSEDY Judit.

1287 Ld. a Vallásos olvasmányok című fejezet élén olvasható részösszefoglalást is.

beilleszthetők a felvázolt funkcionális műfaji rendszerbe, s amelyek e mellett nem tudományos vagy gyakorlati céllal születtek, amelyek valójában leginkább illenek hagyományos irodalomképünkbe, amelyek olvasmánynak, esetleg előadott vagy előadandó szövegnek készültek, céljuk elsősorban a szórakoztatás. Ha vannak didaktikus szándékaik, azokat nem direkt módon érvényesítik, hanem az általuk létrehozott narráció folyamatában, vagy fikciós világuk virtuális valóságának közvetítésével sugallják.

Sorra véve szemlénk állomásait, a XVII. század irodalmi világába beletartozik a magyar nyelvű Biblia mint olvasmány, mint fordulatos, érdekes történeteket tartalmazó szöveg, erkölcsi példatár, mint a tartalmi és formai toposzok kimeríthetetlen tárháza, mint ihlető forrásanyag. A bibliai műfajok közül legközelebb állnak a mai irodalomképhez a bibliai históriák, sőt ezek minden további nélkül valóságos irodalomként is olvashatók, elindító távolabbra nyúló irodalmi tendenciáknak.

A közösségi hitéletet szolgáló műfajok többsége ugyancsak töltött be irodalmi funkciókat is. A prédikációk, különösen a postillák olvasmányként is használhatók voltak. Retorikai eszközeik közül e tekintetben kiemelendők a bennük nagy számban előforduló exemplumok, s az a gyakori törekvésük, hogy mondani-valójukat az érzelmekre erősen ható eszközökkel fejték ki és erősítsék meg. Az énekek, énekes- és imádságoskönyvek, valamint az elmélkedések igényes retorikai megformáltságuk, valamint a bennük megragadható közösségi és individuális élmények, az önkifejezési és önevelési szándék következtében tekinthetők gyakorlatilag irodalomnak is. Nem véletlen, hogy kinőtt ezekből egy olyan szöveganyag, amelyet a vallásos olvasmány címszó alatt tárgyalhattunk. Ennek jó része erkölcsi oktatásokról és a vallási gondolkodástól még nem függetlenedő, erénytükrő típusú, szórakoztató elemekkel is gyakran telítődő politikai irodalomból állt, de ide tartoztak Balassi–Rimay istenes énekei és Nyéki Vörös Mátyás versei, verses elmélkedései is, amelyek a modern irodalom legigényesebb követelményeinek is megfelelnek, s aligha tagadható meg ez a rang Szenci Molnár Albert magyar psalteriumától, a verses zoltárkönyvtől.

Az iskolai kiadványok két vonatkozásban állnak kapcsolatban az irodalommal. Egyfelől a nyelvi, grammatikai, poétikai, retorikai tankönyvek a szövegek megalkotására, így az irodalmi jellegű szövegek megalkotására vonatkozó szabályokat foglalják össze. Másfelől több műfaj, mint például az iskoladrámák – amelyekből szöveg alig-alig maradt fenn – vagy a tankönyvként kiadott ókori klasszikusok, Cicero és Vergilius művei, egyértelműen irodalmi funkcióban is léteztek. Magyarországon kevésbé vizsgálta eddig a kutatás az alkalmi, főként latin nyelvű költészetet, a nagy tömegben készült lakodalmi és gyászverseket, valamint az egyéb alkalom szülte verses és prózai műveket, ezek helyét, szerepét, jelentőségét az irodalmi folyamat egészében.

Megállapítható tehát, hogy az irodalom nagyobb és igen értékes része az egyházak, iskolák és alkalmiság által meghatározott struktúrában keletkezett és funkcionált, ebben létezett. Az az 54–55 kiadvány, amely nem illeszkedik be ebbe a struktúrába, öt kisebb csoportra bontható.

Hét olyan latin nyelvű verset tartalmazó nyomtatvány akad, amely kiemelkedik az alkalmi versek tömegéből és a neolatin költészet „arisztokratikus” regiszteréhez tartozik. Az arisztokratikus regiszter kifejezéssel itt pusztán azt kívánjuk jelölni, hogy nem alkalomra készült költeményeket tartalmaznak, vagy ha találhatók bennük ilyenek, azok nem egy, hanem különféle alkalmakra íródtak, s a kötet gyűjtemény jellegénél fogva emelkedik ki az alkalmi költészetből.

1. Cebani, Abraham: *Salutaris adversus animae pestem officina, sive evitandae abigendae et curandae pestis exquisitissima demonstratio...* Bartphae 1616.¹²⁸⁸ A szerző Szepes vármegye jegyzője. II. Mátyásnak, Thurzó Györgynek és a szabad királyi városoknak ajánlott verseinek egy része a törökök elleni évszázados küzdelemről szól, más része 64 rövid, bibliai citatumokra támaszkodó, erkölcsnemesítő költeményből áll.

2. Jakobeus, Jakub: *Otj vernalis anni MDCXXVII. aegrisonnia...* Cassoviae 1627.¹²⁸⁹ A prágai Mihály templom száműzött prédikátora alkalmi verseinek gyűjteményét Rákóczi Györgynek és Kapy Andrásnak ajánlotta. Az egyes költemények címzettjei rajtuk kívül Kassa tágabb környékének értelmiségije, prédikátorai, iskolamesterei.

1288 RMNy 1095,
36 fol. 4°

1289 RMNy 1389,
8 fol.
A latin nyelven író Jakobeust a szlovák irodalom egyik „alapító atyjának” tekintik. Ld. MINÁRIK, Jozef, *Jakub Jakobeus*, Bratislava, 1963.

3. *Epigrammatica quodlibetica ad litteratos Leutschoviensis serio et joco...* Leutschoviae 1637.¹²⁹⁰ A névtelen szerző azon kívül, hogy verseit a podagra miatti kényszerű tétlenségben írta, semmit sem árul el magáról. Vegyes tartalmú költeményeit a címnek megfelelően Lócse műveltebb polgáraihoz, tisztviselőihez címezte.

1290 RMNy 1681,
6 fol. 4°

4. Meder Péter: *Anagrammatum libri tres, in quibus partim vitia hujus saeculi, ut belli causae breviter perstringuntur...* Rostochii 1638.¹²⁹¹ A feketehalmi (Zeiden) születésű Meder Péter Toruńban, Danckában és Rostockban folytatott tanulmányai után, hazatérése előtt házitanítói állást vállalt Wilhelm von Calheim Lohausen földbirtokosnál, aki 1621-ben Magyarországon járt seregével Bethlen Gábor megsegítésére. Meder versei Lohausent dicsőítik és a harmincéves háború erkölcsi okait ostorozzák. A gyűjtemény csupán azért tartozik az RMNy gyűjtőkörébe, mivel az egyik, Lohausent dicsőítő vers magyar nyelvű.

1291 RMNy 1748,
60 fol. 12°

5. [*Poema Latina*] Posonii 1640 k.¹²⁹² Az egyleveles nyomtatványnak csupán alsó harmada őrződött meg. Rajta mitológiai tárgyú költemények olvashatók a Gorgóról a Chimaeráról, Icarusról.

1292 RMNy 1848

6. Büringer, Johann: *Etliche deutsche und lateinische Gedichte...* Leutschoviae 1646.¹²⁹³ A Besztercebányán, Eperjesen, majd Pozsonyban tanító Büringer vegyes tartalmú kötetét tudatosan szerkesztette két nyelven. Az elől álló német verseket az utánuk következő latinoktól egy német nyelvű *Sonnet* választja el, amelynek mottóját egy Martin Opitztól származó idézet alkotja: *...wir reden gut Latein, und will doch keiner fast für Deutsch gescholten sein.*

1293 RMNy 2145A,
14 fol. 4°

7. Hendl, Franciscus: *Monosticha.* Tyrnaviae 1654.¹²⁹⁴ E kötet egykori létezése csak igen késői, XX. századi adat alapján tételezhető fel. Tartalmáról semmi közelebbi nem ismeretes.

1294 RMNy 2542

A fenti hét kiadványból kettő készült katolikus nyomdában. Az egyikből csupán töredék, a másiból még az sem maradt fenn, ezért valójában teljes biztonsággal nem állapítható meg, hogy milyen tartalmú kiadványok voltak. A maradék öt azonban határozottan jelzi, hogy működtek olyan neolatin költők a XVII. század első felében Magyarországon – Meder, Jakobeus, Büringer –, akiknek tevékenysége az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemelne. A névtelenül kiadott 1637. évi *Epigrammata quodlibetica*

pedig ismételten utal arra, ami már az alkalmi versek tárgyalásánál is föltűnt, hogy Lőcsén és környékén működhetett egy literátorokból, műveltebb polgárokból álló kör, amelynek tagjai többnyire alkalomszerűen, a maguk szórakoztatására, intellektuális játékként, néha esetleg ennél magasabbra törő igényekkel is művelték a neolatin alkalmi költészet műfajait, s összességében tekintélyes mennyiségű latin (néhány magyar és német) verset tettek közzé nyomtatott formában.

Az „irodalom” kategóriájába tartozó magyar nyelvű kiadványokból a legnagyobb csoportot szerelmi, antik vagy magyar történeti tárgyú, regényes históriás és krónikás énekek alkotják. Némelyiküknek a XVI. századból nem is ismert nyomtatott kiadása. Ezekben az esetekben nehéz megállapítani, hogy volt-e ilyen egyáltalán, és elveszett, vagy korábban csak kéziratban terjedt a mű. A szóban forgó nyomtatványok a következők.

- 1295 RMNy 879 1. Ráskai Gáspár: *Egy szép história az vitéz Franciskoról és az ő feleségéről*. Kolozsvár 1601.¹²⁹⁵
- 1296 RMNy 924 és 2325 2-3. Póli István: *História az Iovenianus nevű római császárnak Isten ellen való fölfuwalkodásáról...* Bártfa 1605 körül és Lőcse 1650 körül.¹²⁹⁶
- 1297 RMNy 956 4. Ilosvai Selymes Péter: *Historia az világbíró Nagy Sándornak... viselt dolgairul*. Debrecen 1607 körül.¹²⁹⁷
- 1298 RMNy 957 5. Ilosvai Selymes Péter: *Historia, miképpen az Ptolemaeus király az Moysesnek öt könyvét nagy költséggel fordítottatta az sido és görög nyelvből az hetvenkét (bölcsek) tolmácsok által*. Debrecen 1607 körül.¹²⁹⁸
- 1299 RMNy 1213 és 1435 6-7. Ilosvai Selymes Péter: *Az híres neves Toldi Miklós-nak jeles cselekedetiről*. Kassa 1620 és Lőcse 1629.¹²⁹⁹
- 1300 RMNy 1215 és 1508 8-9. *Leucippe és Clitophon históriája*. Kassa 1620 körül és Lőcse 1631 körül.¹³⁰⁰
- 1301 RMNy 1311 10. Enyedi György: *Igen szép história az Tancredus király leányáról Gismondáról... és Gisquardusról*. Kolozsvár 1624.¹³⁰¹
- 1302 RMNy 1312 11. Huszti Péter: *Aeneis, az az, az troiai Aeneas herceg dolgai*. Kolozsvár 1624.¹³⁰²
- 1303 RMNy 1392 12. Szakmári Fabricius István: *História ex Partenü Nicenensis. De amatorius affectionibus collecta*. Kolozsvár 1627.¹³⁰³ Példányból ismeretlen, az 1577. évi kolozsvári, 16 szerelmi történetet tartalmazó nyomtatvány feltételezhető újabb kiadása.

13. Kákonyi Péter: *Igen szép história Cirus királyról, mi-
képpen akarta elveszteni Astiages király...* Lőcse 1628.¹³⁰⁴
1304 RMNy 1416
- 14-15. Istvánfi Pál: *Volter király históriája.* Lőcse 1629
és Lőcse 1640.¹³⁰⁵
1305 RMNy 1436 és
1833
16. Szegei Veres Gáspár: *Szép rövid história két nemes
ifjakkal igaz barátságokról.* Lőcse 1629.¹³⁰⁶
1306 RMNy 1445
17. Gergei Albert: *História egy Árgirus nevű királyfiról
és egy tündér szűzleányról.* Lőcse 1630 körül.¹³⁰⁷ Bár való-
színűleg az 1570-es, 1580-as években keletkezett, XVI.
századi nyomtatott kiadása nem ismeretes.
1307 RMNy 1480
- 18-19. Hunyadi Ferenc: *Historia az régi és híres neves
Trója városának... megszállásáról és... veszedelméről.*
Kolozsvár 1631 és Kolozsvár 1651.¹³⁰⁸
1308 RMNy 1503 és
2370
20. *Icon vicissitudinis humanae vitae.* Lőcse 1643.¹³⁰⁹ Ali
budai pasa III. Murád szultán nővérel való házasulá-
sát, majd saját kapzsisága és az asszony gonoszsága miatt
történt szörnyű halálát mondja el a történet. Bár a histó-
ria bizonyosan még a XVI. század végén keletkezett, ko-
rábbi nyomtatott kiadása nem ismeretes.
1309 RMNy 2008
- A XVI. században keletkezett históriás énekeken kí-
vül néhány ugyancsak XVI. századi szépprózai történetet
és drámát is újranyomtak korszakunkban, sőt, a mai is-
meretek szerint Balassi *Szép magyar komédiájának* első ki-
adására 1619-ben Debrecenben került sor. A XVII. szá-
zad első felében kiadott, magyar nyelvű szépprózai és
drámai művek a következők:
- 1-2. *Salamon királynak... Markalffal való tréfa beszédeknek
rövid könyve.* Kolozsvár 1605 körül és Debrecen 1607 körül.¹³¹⁰
1310 RMNy 935 és 960
- 3-4. Heltai Gáspár: *Poncianus császár históriája.* Lőcse
1633 és Lőcse 1653.¹³¹¹
1311 RMNy 1571 és
2472
5. Balassi Bálint: *Thirsisnek Angelicaval és Sylvanusnak
Galatheával való szerelmekről.* Debrecen 1619.¹³¹²
1312 RMNy 1172
6. *Az Nagy Sándornak, Macedónak győzhetetlen királyá-
nak históriája.* Lőcse 1627.¹³¹³ A címlap hátán olvasható
Bocatus-epigrammából arra lehet következtetni, hogy
a középkori Nagy Sándor regénynek ez a fordítása, amely-
nek szövege különben egyezik az 1573 körüli kolozsvári
kiadással,¹³¹⁴ már korábban, még Bocatus halála előtt,
1620 körül is megjelenhetett egy ízben. E művet külön-
ben éppen Bocatusnak, aki ekkor Bethlen Gábor histo-
rikusa volt, a kiadás körül játszott szerepe miatt a törté-
neti politikai művek között is szerepeltették.
1314 RMNy 324

A históriás ének műfaja sem halt el egészen a XVII. század első felében. Még néhány új darab is keletkezett:

1. Tállyai Pál: *Historia de venatione divi Maximiliani*. (História... első Maximilián császárnak ifjúságában vadászaskor történt kösziklák közé eséséről és csodálatos kiszabadításáról.) Viennae Austriae.¹³¹⁵ Az 1630 körül valamelyik bécsi kancellárián dolgozó, Istvánffy-fordító Tállyai Pál Vinandus Pighius *Hercules prodicius seu principis iuventutis vita et peregrinatio* (Amszterdam 1587) című munkája alapján írta históriás énekét.

1315 RMNy 1402

2. Szőlősi István: *Rövid historia, melyben megiratik Szenen bassának török császár erejével Havasalföldének és Erdély országának pusztítására való kijövele 1595 esztendőben...* Kolozsvár 1635.¹³¹⁶ Szőlősi István Báthori Zsigmond 1595 őszén Havasalföldön folytatott hadjáratát és Sinan Kodja nagyvezír felett aratott győzelmét beszéli el Jacobinus János kolozsvári nótáriusnak és Báthori Zsigmond titkárának *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo anno MDCXV gestarum*. (Kolozsvár 1596)¹³¹⁷ című műve alapján.

1316 RMNy 1618

3. Iason és Medea históriája. Bártfa 1650.¹³¹⁸ A históriás ének szövege az eddigi kutatások szerint 1626 körül keletkezett.

1317 RMNy 780

1318 RMNy 2308

4. Kőröspataki Bedő János: *Lupu vajdáról való ének...* Lócse 1655.¹³¹⁹ Kőröspataki Bedő János mezőcsávási református lelkész, korábban a fejedelmi kancellária írnoka. Verse témáját II. Rákóczi György fejedelemnek 1653 nyarán Vasile Lupu moldvai vajda ellen, Máté (Matei Băsarăbă) havasalföldi és Gheorge Ștefan moldvai vajda szövetségében viselt harcaiból merítette.

1319 RMNy 2587

A XVII. század első felében keletkezett verses és szép-prózai irodalmi anyag nagyobb része azonban már nem a históriás ének modorában és témáiban szólalt meg. Az itt említhető 8 verses alkotás a közköltészet körébe utalható. A terminust a Küllős Imola által körülírt értelemben használjuk.¹³²⁰ A domidoctus, az egyszerű, iskolázatlan rétegekhez életformában és főként ízlésvilágban közelítő, ám az elit kultúra tekintetében is némi műveltséggel rendelkező értelmiség topikus témákról készült, a zártabb népi kultúra és a magasabb irodalmiság között elhelyezkedő, az egykori vágáns hangnemmel rokon verselményeit és prózai munkáit értjük alatta. Főként

¹³²⁰ Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 1. Közköltészet, kiad. KÜLLŐS Imola, Budapest, 2000, 20–30.

házaság-, asszony-, mesterség- és satírikus hangú betegségdicsérő költeményekből áll a verses anyag, a prózai munkák között ugyanebben az ízlésvilágban fogant mesegyűjtemény, regényes elbeszélés, földrajzi leírás található. Érdekesség, hogy a versek és a prózai munkák között egyaránt akad egy-egy latin nyelvű darab.

A XVII. században keletkezett közköltészeti művek:

1-2. Kolosi Török István: *Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicsiretéről való ritmusok*. Kolozsvár 1646 körül és Lőcse 1655.¹³²¹

1321 RMNy 2143 és
2586

3. Szentmártoni Bodó János: *Az sónak dicsiretiről... Ez mellé adatott az ács mesterek dicsirete is*. Lőcse 1647.¹³²²

1322 RMNy 2187

4. Kolosi Török István: *Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznáról, s az jó gazdaasszonynak dicsiretiről... Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiról való ének is*. Kolozsvár 1643.¹³²³

1323 RMNy 2000

5. *Laus podagrae (azaz a köszvénynek dicsireti)*. Várad 1648 körül.¹³²⁴

1324 RMNy 2253

6. Gyirva Vendel: *Az Sybillának jövendöléséről és Salamon királynak bölcsességéről... Lőcse 1649*.¹³²⁵ A XV–XVI. században népszerű német népkönyvből fordított versek jóslatai Krisztusra, a keresztyénség elterjedésére, a német császárok XIV. századi hadakozásaira, a nagy „latorságok” idejére, végül az Antikrisztus megjelenésére vonatkoznak.

1325 RMNy 2270

7. *Szép beszélgetés két asszonyember, Ágota és Borbála között*. Lőcse 1650.¹³²⁶ Arról, hogy a kártyás, kikapós férjet nem szitokkal, hanem türéssel és szelidséggel s édes, hűséges beszéddel kell jó útra téríteni.

1326 RMNy 2332

8. Rákosi András: *Tükör, mely az asszonyoknak görög Simonides írásából... iratott*. Lőcse 1653.¹³²⁷

1327 RMNy 1475

9. Kovalski, Joachimus: *Genealogia tabacae... Tyrnaviae MDCLI*.¹³²⁸ Oktatóvers a dohány eredetéről és a dohány dicsirete.

1328 RMNy 2385

A XVII. században keletkezett populáris próza:

Mesés könyvecske, mely ujonnan megékesítettett értelmes kérdésekkel és feleletekkel. Lőcse 1629.¹³²⁹ A különféle témákról tréfás találós kérdéseket tartalmazó kötet egy a XVI. században nyomtatásban igen elterjedt német népkönyvnek, egy enigmagyűjteménynek a fordítása.¹³³⁰

1329 RMNy 1441

1330 *Das rätherische
Büchlein*

1331 RMNy 1418

[Magyar *Aesopus*, azaz *Aesopusnak egész élete és fabulái*]. Lócse 1628 körül.¹³³¹ A ma nem található egyetlen példány egykor Széll Farkas tulajdona volt, szövege nem egyezett sem Pesti Gábor, sem Heltai Gáspár XVI. századi fordításával.

1332 RMNy 1304

Sziget és városleírások, állattörténetek. Debrecen 1624 körül.¹³³² A csak töredékből ismert munkáról semmi közelebbit nem lehet tudni, de tartalma alapján egyértelműen a népszerű, populáris prózairodalomba sorolható.

1333 RMNy 2375

Az Fortunatusról íratott igen szép nyájás beszédű könyvecske. Lócse 1651.¹³³³ A XVI. századi kolozsvári változattól független prózai fordítás egy népszerű német könyvből készült.

Az egyházi, iskolai és alkalmi irodalomként számba vett „igazi irodalmi” műveken kívül (mint Balassi, Rimay, Szenci, Nyéki Vörös stb. munkái), ebből a fél évszázadból mindössze három olyan alkotás említhető, amely az irodalom arisztokratikus regiszteréhez tartozik, vagyis a magas műveltségű szerző az irodalmi-retorikai szokásrendszerben kialakult alkotói szabályokra, mechanizmusokra támaszkodva, személyiségének félreismerhetetlen lenyomatát a műbe égetve, individualis mondanivalót fejez ki. (Természetesen a mondanivaló akkor is lehet individualis, ha tartalmát tekintve valamely tágabb közösséget kíván megszólítani):

1334 RMNy 1000. vö.
RMKT XVII/1, 596–603.

1. Petki János: *Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetekedések, kit az erdélyi nemes iffiaknak tanuságára, most fordítottak magyarul Silius Italicusból*. Kolozsvár 1610.¹³³⁴

1335 RMNy 2360

2. Zrínyi Miklós: *Adriai tengemek Syrénája*. Bécs 1651.¹³³⁵

1336 RMNy 2461. vö.
RMKT XVII/12,
263–481, 771–794.

3. Listius László: *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Reges Hungariae*. Bécs 1653. Eposz és dicsőítő versek.¹³³⁶

Befejezés

Értekezésemben megpróbáltam bemutatni XVII. századi könyvkiadásunknak egy időbelileg jelentős szakaszát. Áttekintettem a könyvkiadás összetételét alakító igényeket, körülményeket, intézményi feltételeket, a kialakult kiadványi-műfaji csoportokat, a bennük megtalálható konkrét műveket. E feladat elvégzésében mindig a *descriptio*, a leírás volt vezető elvem. Tartózkodtam minden általános értékelő szemponttól. Természetesen a részletekben akarva-akaratlanul számtalan különféle értékelő szempont, következtetés, minősítés található, de megegyezően hangsúlyozom, a kiadványi szerkezet bemutatásában a használati és funkcionális műfaji rendszer adat-szerű leírásának célján túl munkám egészét tekintve semmilyen elemzési szándékot sem érvényesíttem.

Azt remélem, hogy munkámnak kettős haszna lesz. Egyrészt, hogy valóban sikerült számos olyan, az anyag egészével és egyes részleteivel kapcsolatos összefüggést, megfigyelést, adatot közzétennem, amelyek a feldolgozó munka során keletkeztek, s amelyek általában véve segítik a kutatást. Másrészt azt remélem, hogy az általam áttekintett és egy bizonyos formában rendszerezett anyag a legkülönbélebb elemzések elvégzéséhez nyújthat szempontokat, szolgálhat ötletekkel, jelenthet előmunkálatokat, akár egy-egy részterület vonatkozásában, akár az egész anyag más szempontú elemzésében, értékelésében, strukturálásában. Akár általános irodalom- vagy műfajelméleti, akár konkrét egyház-, iskola- és művelődéstörténeti vagy antropológiai vizsgálatokban.

Az egész tabló felrajzolása után sem kívánok a leírásból önmagától adódó eredményeken túl semmilyen más átfogó értékelést megfogalmazni. Azt a néhány mondatot, amelyet lezárásként rögzíteni szeretnék, inkább tekintem szubjektív véleménynek, mint rendszeresen kidolgozott tudományos állításnak, mégis olyan szubjektív véleményről van szó, amely mögött egy forrásbázis viszonylag alapos ismerete áll.

A Péter Katalin által fölvetett, bevezetőmben ismertett gondolatkörhöz szeretnék visszatérni. Mi következik

általános művelődésünkre, szellemi műveltségbeli állapotainkra nézve az általam alkotott képből.

Nyomdászatunk Európa szerencsésebb részéhez képest erősen lemaradó képet mutat, de saját XVI. századi termeléséhez képest jelentős mennyiségi növekedés regisztrálható a nyomdák termelésében, s jelentős fejlődés működésük folyamatosságában. Ebből arra lehet következtetni, hogy az ország szellemi műveltsége nem szakad el teljesen az európaiktól. Kétségtelen azonban, hogy a fejlődés féloldalas, egyenetlen. Csupán két olyan terület marad, amelyen igazán számottevő a könyvkiadás volumene: az egyházi-vallási kiadványok és az iskolai nyomtatványok területe.

A nyomtatványok viszonylag széles, magas színvonalon működő iskolai hálózat kialakulásáról tanúskodnak. Ezekben a tankönyvek tanúsága szerint megfelelő nyelvi, retorikai, poétikai, logikai és vallási ismereteket lehetett szerezni latin nyelven. Lassan kialakult egy már nem egyházi, hanem laikus intellektuális réteg, amely aztán szerzője és fogyasztója a nyomdatermékek másik nagy csoportjának, az alkalmi kiadványoknak. Féloldalas ez a folyamat, mert a tankönyvek semmilyen gyakorlati vagy tudományos oktatásról se tudósítanak. A fennmaradt néhány osztály-névsorból pedig úgy tűnik, hogy az evangélikus és katolikus iskolák diákjai elsősorban a városi polgárságból, a nemesség tehetősebb középrétegeiből és a környező országokból (Csehország, Szilézia, Lengyelország) kerülnek ki. A református iskolák diákjainak többsége pedig mezővárosi vagy lelkészi származású lehetett. Féloldalas tehát az értelmiség laicizálódásának és az iskolai műveltség terjedésének a folyamata, de kétségkívül jól kirajzolódik a nyomtatványokban.

A könyvkiadás legvirulensebb területét azonban az egyházi, vallási kiadványok képezik. Számukból és összetételükből úgy tűnik, hogy ezek képesek voltak bizonyos műveltségbeli elemeket a legszélesebb körben ismertté és elfogadottá tenni, normává emelni. Nagyon fontos körülmény, hogy valamennyi egyházi vallási műfaj dominánsan anyanyelvű, sőt dominánsan magyar nyelvű.

Ha a Biblia teljes szövegének ismerete még nem vált általánossá minden néprétegben, mindenesetre egyre szélesebb körben terjedt, és egyre erősödött ez a folyamat.

A Biblia nyelvi hatását pedig felerősítették a prédikációk, énekeskönyvek, imádságoskönyvek. Ezek a Biblia nyelvi hatása mellett magukba olvasztották Balassi és Rimay verseinek, a műköltészetként is funkcionáló zsol-tárköltészetnek frázisait, nyelvi fordulatait, egyáltalán a XVI. században végbement irodalmi-nyelvi fejlődés során kialakult kifejezési készletet, nyelvi, retorikai poétikai eszközrendszert. Különösen az imádságoskönyvek váltak nagy példányszámban forgatott népkönyvvé! Azaz az egyházi, vallási kiadványok egy igen magas fokú nyelvi műveltséget, kifejezési készséget terjesztettek ki, gyakorlatilag szinte a népesség egészére.

A műveltség nyelvi elemei mellett három további terület látszik számunkra igen fontosnak.

Kétségtelen, hogy a vallási tanítások, katekizmusok, prédikációk és vitairatok segítségével a népesség igen nagy része megismerkedett a legfontosabb teológiai tanításokkal, azaz a rendszerben való szisztematikus gondolkodás igényével, ennek különféle formáival, kifejtési módjaival, érvelési technikáival.

Nem hanyagolhatók el a vallási művekben közvetített etikai tanítások sem. Az élet számos magán és társadalmi színterén váltak általánossá az egész nyugati keresztényiségben uralkodó etikai normák.

Rendkívüli hatású folyamatokat tükröznek a harmincas–negyvenes évektől kezdődően az imádságoskönyvek. A vallásos életben minden jelentős egyházban kibontakozott egy erős individualizációs folyamat, amely az ember egyéni üdvösségéhez vezető életút keresésére, megtalálására irányult, illetve az ennek megtalálásához szükséges mentalitás, lelkiség kialakítását célozta. Az ehhez kapcsolódó mozgalmak, szellemi áramlatok alakították ki egész Európában a „modern” ember lelkialkatát. Csak mellékesen említem, hogy éppen ezekből a folyamatokból vezet az egyik egyenes út a szépirodalomhoz is.

Mindez alapján elmondható, hogy a XVII. század elejétől valóban féloldalas szellemi életünk alakulása. Elakadnak, amint azt Péter Katalin megállapította, bizonyos tudományos, irodalmi, a szekularizáció irányába mutató szellemi folyamatok, amelyek az előző évszázadban még biztató kezdeteket mutattak. Azaz műveltségünk aktuális tartalmi elemeit tekintve kezd elszakadni

Európától, kezd provinciálissá, hiányossá válni. Ehhez az tehető hozzá, hogy a virulens egyházi-vallási irodalom viszont igen széles néprétegek számára igen intenzíven közvetítette az európai műveltség számos fontos formális elemét, a magas szintű nyelvi kifejezési készséget, a szisztematikus gondolkodás igényét, az egész Európában érvényes etikai szabályokat, magatartási mintákat, mentalitást, lelkeséget. Úgy gondolom, hogy igen nagy részben ezeknek köszönhető, hogy mégsem szakadtunk ki végzetesen Európa szellemi vérkeringéséből.

Rövidítve idézett művek

Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból – Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2001.

ItK – Irodalomtörténeti közlemények

MKsz – Magyar Könyvszemle

OSzKÉvk – Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

Pázmány Péter és kora – *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2.)

RMK I–II – SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I (1531–1711 megjelent Magyar nyomtatványok) – II (1473–1711 megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok)*. Bp., 1879–1885.

RMK III – SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III (magyar szerzőtől külföldön 1480–1711 megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok, 1–2. Bp., 1896–1898; és Régi Magyar Könyvtár III.dik kötet... Pótlások, kiegészítések, javítások. Mutató – Függelék, összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma, 1–5., Bp., 1990–1996.*

RMKT XVII – *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1–15/B.*, szerk. KLANICZAY Tibor és STOLL Béla, Bp., 1959–1992.

RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600 – Régi Magyarországi Nyomtatványok. Második kötet 1601–1635 – Régi Magyarországi Nyomtatványok. Harmadik kötet 1636–1655*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HELTAI János, Bp., 1971–2000.

„Tenger az igaz hitrül...” – „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előrádott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005.

Gattungen und Werke im ungarischen Buchverlag des 17. Jahrhunderts (1601-1655)

Zusammenfassung

1971 erschien der erste Band des Handbuchs *Régi Magyarországi Nyomtatványok (1473-1600)* (RMNy) [*Alte ungarische Druckwerke (1473-1600)*]. In den Jahren 1983 und 2000 erschienen der Band zwei und der Band drei, die das Material der Jahre 1601-1635 bzw. 1636-1655 bearbeiten. Das Handbuch RMNy bietet eine in der internationalen bibliographischen Fachliteratur einzigartig detaillierte Inhaltsbeschreibung sowie eine ausführliche bücherkundliche und wissenschaftsgeschichtliche Zusammenfassung über die in das Sammelgebiet gehörenden Druckwerke, das heißt: über die auf dem Gebiet des historischen Ungarns in allen Sprachen erschienenen Ausgaben sowie die im Ausland auf ungarischer Sprache gedruckten Bücher. Die Analyse der inhaltlichen Zusammensetzung des auf solche Weise erforschten Stoffes ermöglicht es, weitgehendere Folgerungen in Bezug auf die Beschreibung der Geisteswelt und des Bildungsstands der betroffenen Epochen zu ziehen.

Der Verfasser dieses Bandes wirkte an der Erstellung des 2. Bandes mit dem Material der Jahre 1601-1635 mit, und war Redakteur und einer der Verfasser des 3. Bandes 1636-1655. Da die Wende des 16. zum 17. Jahrhundert in Ungarn sowohl im druckgeschichtlichen als auch im bildungsgeschichtlichen Sinne als Epochengrenze zu betrachten ist, kann eine eigenständige, den jeweiligen Gesichtspunkten entsprechende Systematisierung und Analyse der beiden Bände des 17. Jahrhunderts erfolgen.

Die Bände 2 und 3 enthalten die Beschreibung von 1769 Druckwerken der Jahre 1601-1655 in chronolo-

gischer Reihenfolge. Diese 1769 Werke repräsentieren die gedruckte Öffentlichkeit in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in Ungarn. Die vorliegende Studie geht den Fragen nach, welche Zusammensetzung diese Öffentlichkeit in inhaltlicher Hinsicht hatte, welche Ansprüche sie entwickeln ließ, wie sie funktionierte.

Zur Beantwortung dieser komplexen Fragen geht die Studie von den Sachregistern der erwähnten beiden Bände aus. In diesen Registern sind die Druckwerke in Gattungen eingeteilt, wie sie in der Literaturgeschichte entwickelt wurden. Sie werden in den Registern beider Bände zusammen mit dem zugehörigen numerus currens in alphabetischer Ordnung aufgelistet. Zunächst muss betont werden, dass diese Gattungseinteilung nicht Werke, sondern gedruckte Ausgaben kategorisiert und von rein praktischer Art ist, da in ihr keines der Klassifizierungssysteme der allgemein gebrauchten Gattungskategorien zur Geltung kommt. Die Einteilung erfolgt weder als ein System auf der Grundlage von rhetorischen, poetischen, also letztendlich von sprachlichen Qualitäten, noch passt sie sich den Absichten des Sprechers, des Rezipienten oder der Beziehung zwischen den Werken und der abgebildeten Realität an. Die Zusammensetzung des Stoffes ermöglicht aber, dass man durch die Kombination in erster Linie von pragmatischen und in geringerem Maße von psychologisierenden Zugängen mehr als 90 Prozent der beschriebenen Druckwerke einem einheitlichen System zuordnen kann, das am ehesten als funktionelle und gebrauchsorientierte Gattungseinteilung dienen kann.

Es ist aber zu betonen, dass sich die Studie dieser Aufgabe nicht gattungstheoretisch nähert, da die erstellte Gattungseinteilung ausschliesslich als Beschreibungsinstrument verwendet wird. Ihr eigentlicher Gegenstand, ihr explizites Ziel ist doppelt: einerseits will sie, indem sie sich auf die gründliche Beschreibung dieses Gattungssystems stützt, ein umfassendes Bild der ungarischen Buchproduktion der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts entwerfen und dadurch einige Abschnitte der Literaturgeschichte aus einem speziellen Blickwinkel zugänglich machen. Andererseits konnten während der Konzipierung des RMNy zahlreiche

verlagsgeschichtlichen, literatursoziologischen, ja sogar ideengeschichtlichen Zusammenhänge aufgedeckt werden, die in den Bänden selbst nicht darzulegen waren. Für ihre einheitliche Darstellung bildet aber die detaillierte Analyse der Gattungskategorien in funktionseller als auch in gebrauchsorientierter Sicht einen ausgezeichneten Rahmen.

Die in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts erschienenen ungarischen Druckwerke bieten inhärent mehrere Möglichkeiten zur Betrachtung, die ohne weitere Schwierigkeiten in vier größere Gruppen einzuordnen sind. Die beiden genannten Gesichtspunkte ergeben sich aus der Funktionsanalyse der Druckwerke, also aus der Fragestellung, welche gesellschaftlich-kulturellen, politisch-wirtschaftlichen, geistig-seelischen Bedürfnisse die einzelnen Werke befriedigen sollten, beziehungsweise welche gesellschaftlichen Institutionen an ihrem Zustandekommen beteiligt waren. Mehr als 90 Prozent des untersuchten Materials kann mit den Kirchen und der Religionsausübung, den Schulen und der Bildung, dem rechtlichen und politischen Leben in den beiden auf dem Gebiet des mittelalterlichen Ungarischen Königreichs entstandenen Staaten (Ungarn und Siebenbürgen) bzw. mit einigen bestimmenden Angelegenheiten des menschlichen Lebens insgesamt in Verbindung gebracht werden, d.h. es kann also von kirchlich-religiösen, schulischen, rechtlich-politischen und Gelegenheitsdruckwerken gesprochen werden. Neben diesen vier großen wichtigen Faktoren betrachten die einzelnen Kapitel die Tätigkeit der Druckereien bzw. das Mäzenatentum und die Repräsentation als weitere wichtige Elemente des das ganze Gattungssystem tragenden und betreibenden literarischen Institutionen.

Die Studie ordnet innerhalb der vier großen Blöcke Gattungsgruppen und Gattungen vor allem in ihrem Bezug auf die Ursachen ihres Entstehens, auf die Ziele und den Gebrauch von einzelnen Druckwerken. Anschließend versucht sie mit der systematischen Vorstellung der zu den einzelnen Gattungen gehörenden Werke jene funktionelle und gebrauchsgеprägte

Gattungskategorisierung auch im Detail darzustellen, die die in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in Ungarn existierende (gedruckte) Öffentlichkeit beeinflussen konnte.

Dementsprechend folgt die vorliegende Studie diesem Aufbau: Als Einleitung wird dargelegt, aufgrund welcher Erwägungen die vier großen Gruppen der Druckwerke zu Stande gekommen sind. Danach stellt sie die Gattungen der einzelnen Gruppen der Reihe nach vor. Das zur Verfügung stehende Material ist selbstverständlich wesentlich vielseitiger, als dass im Rahmen einer sogar vergleichsweise umfangreichen Arbeit alle Gebiete gleich gründlich beschrieben werden könnten. Das wäre in bestimmten Fällen auch überflüssig. Es muss auch in Betracht gezogen werden, dass sich die Forschung auf Fachliteratur durchaus unterschiedlicher Quantität und Qualität stützen kann.

In der untersuchten Zeitspanne ist die aus inhaltlicher Sicht interessanteste, wichtigste undmeistversprechende Gruppe die der kirchlich-religiösen Druckwerke. Sie bildet das Rückgrat des Buchverlags. Deswegen soll in dieser Studie nur bei den kirchlich-religiösen Schriften eine vollständige Kategorisierung in funktioneller wie in gebrauchsorientierter Hinsicht durchgeführt werden. Bei dieser Gruppe geht die Studie gemäß den von den Quellen und bisherigen Forschungen festgelegten Kriterien auf die gattungswirksamen Bedürfnisse, die Funktion der Gattungen, die Zusammenhänge der in die einzelnen Gattungsgruppen eingeteilten Werke, bzw. auf ihre religiöse, sprachliche und geographische Einteilung ein. Weiterhin werden, falls nötig, mit der Gattung zusammenhängende druckgeschichtliche Fragen, bzw. mit dem Mäzenatentum und der Repräsentation verknüpften Erscheinungen behandelt. Danach werden von Druckwerk zu Druckwerk von jedem einzelnen Stück die wichtigsten Informationen in Bezug auf Thema, Funktion und Erscheinungsweise dargestellt. Natürlich gibt es zahlreiche Druckwerke, die bei mehreren Gattungen in Betracht gezogen werden mussten. Die daraus folgenden Übereinstimmungen werden in den einzelnen Kapiteln konsequent angedeutet.

Die schulischen, die rechtlich-politischen und die Gelegenheitsdrucke bilden nur noch den Anhang der Studie. Sie dienen dazu, das Gesamtbild vollständig zu machen, damit man die Lage und die bestimmende Rolle der kirchlich-religiösen Druckwerke über das gesamte Material hinweg genauer betrachten kann. Diese Kapitel sind auch nötig, weil ein wesentlicher Teil aller drei Gattungsgruppen noch nicht ganz unabhängig von kirchlichen Einflüssen ist. Die Schulen standen unter kirchlicher Aufsicht, die Mehrheit der Verfasser der Gelegenheits- und der politischen Schriften waren in kirchlichen Diensten, und dieser Umstand beeinflusste oft auch den Inhalt ihrer Werke. In der Darstellung dieser Gattungsgruppe konnte aber die von Druckwerk zu Druckwerk fortschreitende detaillierte Annäherungsweise nicht mehr ausgeführt werden. Hier charakterisiert die Arbeit nur noch die Funktion der zugehörigen Gattungen, und stellt die Zusammensetzung der einzelnen Gruppen mit statistischen Angaben vor.

Etwa 6 bis 7 Prozent der erschienen Druckwerke sind nicht in die auf diese Weise konstituierte funktionelle und Gebrauchskategorisierung einordbar. Sie werden zum besseren Überblick des Gesamtmaterials in thematischer Ordnung vorgestellt, jedoch lediglich in Form einer Auflistung.

Die kirchlich-religiösen Druckwerke konnten um einige prinzipielle gattungsgestaltende Ziele gruppiert werden. Die Reformation, aber auch schon die ihr unmittelbar vorangehenden religiösen Bewegungen betrachteten die Bibel als grundlegende Glaubensquelle. Deswegen wird die erste Gruppe der religiösen Gattungen von der Bibel als Quelle der Glaubensüberlieferung, von den sich auf biblische Texte stützenden weiteren Textsorten wie die Perikopenbücher, die biblischen Zitatensammlungen, die biblischen Historien, weiters von den großen Mengen von Kommentaren zu biblischen Texten bzw. von Bibeltexten erläuternden Predigten gebildet.

In der untersuchten Zeitspanne sind elf Druckwerke als Voll- oder Teilausgaben der Bibel anzusehen.

Sieben davon sind mit dem helvetischen Zweig der Reformation zu verbinden. Dreimal wurde der Text der von Gáspár Károli und seiner Arbeitsgemeinschaft noch am Ende des 16. Jahrhunderts gefertigten Gesamtübersetzung der Bibel neu gedruckt. Es ist bezeichnend für die Lage in Ungarn, dass alle drei in ausländischen Druckereien produziert wurden. Die vom Jesuiten György Káldi gefertigte erste katholische Übersetzung verließ auch nicht hier, sondern in Wien die Presse. Das erste rumänischsprachige Neue Testament wurde aber 1648 in der siebenbürgischen fürstlichen Druckerei in Weißenburg gefertigt.

Die Arbeit an der Bibelübersetzung machte mehrere bedeutende Humanisten bzw. Pfarrer mit humanistischer Bildung, János Sylvester, Albert Szenci Molnár, György Csipkés Komáromi, Miklós Tótfalusi Kis, István Katona Geleji auf das Problem der Muttersprache aufmerksam. So wurden sie zu den ersten Systematikern der Grammatik der ungarischen Sprache. Die Bibelübersetzungen spielten eine inspirierende Rolle bei der Geburt und Entwicklung unserer Sprachwissenschaften. Die einzelnen Drucke haben in der Normierung der Rechtschreibung eine kanonisierende Rolle ausgeübt. Die enge Verknüpfung des Károli-Textes mit der Herausbildung der ungarischen literatursprachlichen Norm ist allgemein bekannt und gründlich untersucht worden

In den Anhängen der Bibelausgaben und in den im Zusammenhang mit ihnen veröffentlichten anderen Werken, das heißt in Streitschriften, religiösen Lehrschriften, schulischen Disputationen hat sich eine größtenteils ungarischsprachige hermeneutische Fachliteratur und eine ungarische Wissenschaftssprache ausgebildet. Die Hauptfragestellungen dieser neu entstandenen Fachliteratur waren zum Teil die Grundsätze der Bibelausgabe selbst, weiters das „Wie“ der Übersetzung, das heißt das Verhältnis von sensus grammaticus und sensus litteraris, die Berechtigung zur Übersetzung, die Autorität des biblischen Textes und innerhalb dessen die der muttersprachlichen Übersetzung; die Quellen und Garanten dieser Autorität; das Recht und die Möglichkeit ihrer Deutung.

Mehrere kleinere Gattungen bauten sich grundsätzlich aus biblischen Texten auf. Die Zahl der Perikopenbücher, also der Handbücher, die apostolische Briefabschnitte, weitere Sammlungen von Sonntags- und Feiertageevangelien enthalten, betrug 25, 20 davon sind ungarischsprachig. Vor allem die Lutheraner schätzten diese Gattung, es gibt aber auch einige reformierte und katholische Ausgaben.

Man kann über zwei Predigtenbände berichten, in denen der Text der erläuterten biblischen Bücher in selbständiger Übersetzung veröffentlicht wurde (Hosea, Joel, Amos, Der Brief an die Römer). Ebenso ausschließlich aus biblischen Texten bestehen die 7 Bücher in Form von Zitatsammlungen, die Fragen des Glaubens, der Frömmigkeit bzw. von ethischen Zielsetzungen behandeln.

Eine charakteristische Gattung im Ungarn des 16. Jahrhunderts war die hauptsächlich aus Geschichten des alten Testaments geschriebene Reimparaphrase, die sogenannte biblische Historie. Zwischen 1601 und 1655 wurden weitere fünfzehn solcher Historien gedruckt.

Die zweite Gruppe der kirchlich-religiösen Schriften formten die Bedürfnisse nach dem gemeinschaftlichen oder privaten Erleben des Glaubens. Drei grundlegende Gattungen gehören hierhin: die Predigten, die Gesangs- und Gebetsbücher und die mit letzteren verwandten Andachtsbücher.

Die Predigten waren nach der Art des Gebrauchs des biblischen Wortes in vier Gruppen einzuteilen: 1. Die Perikopen erläuternden Postillen, bzw. die nicht für das gesamte Kirchenjahr, sondern für je einen Festkreis verfertigten Predigtsammlungen. 2. Die auf der *lectio continua*, dem ununterbrochenen Lesen beruhenden Predigten zur Erläuterung der Bibel, die den Text eines längeren Abschnittes oder eines vollständigen biblischen Buches von der ersten bis zur letzten Strophe explizieren. 3. Die Gelegenheitspredigten basieren hingegen meist auf einer freien Textuswahl. Größtenteils besteht diese Gruppe aus

Leichenpredigten. 4. Predigten über einzelne Glaubenssätze, theologische loci communes bilden eigentlich eine Untergruppe der auf freier Textauswahl beruhenden Reden, die meistens auch biblische Texte, zumindest aber biblische Zitate benutzen, in denen das Ziel des concionators nicht die Auslegung des Textes, sondern die Darlegung und Verstärkung eines oder mehrerer Glaubenssätze ist.

Insgesamt 10 Postillen sind in der untersuchten Zeitspanne erschienen, die Reden für das ganze Kirchenjahr beinhalten. Davon sind 9 ungarischsprachig, 3 katholisch, 3 evangelisch, 3 reformiert, und eine orthodox rumänischsprachig. Aus Predigtbänden, die sich auf je einen Festkreis beziehen, sind ebenso 10 erschienen, alle auf Ungarisch, 6 davon reformiert, 3 evangelisch, einer katholisch. Die 13 auf der lectio continua basierenden Ausgaben sind ausnahmslos reformiert und bis auf eine ungarischsprachig. Auf freier Textwahl basieren auch jene über Glaubenssätze handelnden Predigten miteinbezogen, 36 Druckwerke, und zu dieser Gruppe gehören noch 67 gedruckte kirchliche Leichenpredigten oder Leichenpredigtsammlungen.

Die Postillen wurden in mehreren Funktionen benutzt. In erster Linie wollte man mit ihnen das entsprechende Niveau des Predigens sichern. Die Vorworte oder die Titelseiten der Sammlungen der bedeutendsten Postillenverfasser, zum Beispiel Péter Pázmány, Bischof in Gran, István Katona Geleji, Hofsprediger in Weißenburg, Péter Alvinczi, Kaschauer ungarischer Pfarrer, früher Hofsprediger des siebenbürgischen Fürsten István Bocskai weisen auch darauf hin, dass diese Druckwerke als Hilfsmittel für Pfarrer von geringerer Bildung gedacht waren. Das Vorlesen der Postillen war nicht nur zu offiziellen kirchlichen Gelegenheiten möglich, man ersetzte mit ihnen den Gottesdienst während Fahrten oder zur Zeit von Feldzügen. Oft wurde sogar mit ihnen, vor allem, wenn kein Pfarrer anwesend war, auch der Hausgottesdienst ersetzt. Die Postille war daneben auch für das private Lesen geeignet, das der eigenen Andacht oder sogar der Unterhaltung dienen konnte. Durch diese Vielfalt

der Funktionen lässt sich erklären, dass das Verfassen der Postillen, das zugleich als schriftstellerische, theologische Aufgabe und Angelegenheit des Pfarrers anzusehen ist, sich zu einer ehrgeizigen Aufgabe von Predigern entwickelte, die hochgebildet und in führenden Positionen waren. Es ist kein Zufall, dass die Mehrheit der bekannten Postillen als Abschluß einer bedeutenden Laufbahn entstanden ist.

Solange der Gebrauch der Postillen in allen drei großen Konfessionen kennzeichnend ist, ist die auf der *lectio continua* basierende Predigt eine typisch reformierte und ungarischsprachige Gattung. Die Struktur der Postillen wurde durch die sich regelmäßig wiederholenden Gelegenheiten und Perioden des Kirchenjahrs aus der Idee der periodischen Zeitauffassung gestaltet. Die auf der *lectio continua* basierende Predigtsammlung verlässt diese periodische Auffassung, sucht sich eine von der Zeit entrissene selbständige Gelegenheit oder einen Gedankenkreis als ordnendes Prinzip und analysiert den biblischen Text in einer der Textwahl entsprechenden linearen Ordnung.

Die auf der *lectio continua* basierenden Predigte zeigen, dass der Reformation vielerlei neue seelische Bedürfnisse entwachsen sind. Zu ihrer Befriedigung von der Kanzel her war die auf der ununterbrochenen Lektüre der Bibel ruhende Worterläuterung geeigneter, da sie eine flexiblere Gattung als die Postille ist. Sie kann dazu dienen, Botschaften über die verschiedensten Aspekte des privaten und gemeinschaftlichen Daseins, über solch anspruchsvolle Themen wie die Entwicklung der Geschichte, die eschatologische Deutung der türkischen Eroberung, die richtige politisch-gesellschaftliche Ordnung und die Existenz der gemeinschaftlichen und der privaten Sünde, die Reue, die Bekehrung, die praktische Frömmigkeit zu vermitteln.

Zu den auf freier Textwahl basierenden Reden gehören grundsätzlich zwei Predigttypen. Bei einem Typus steht hinter der Textuswahl eine belehrende, apologische, eventuell polemisierende Absicht, oder eine aktuelle Lebenssituation. Dieser Typus ist noch

mit der bibelerläutenden Predigt verwandt und ist wie sie eine protestantisch geprägte Gattung. Solange aber bei den auf der *lectio continua* basierenden Reden die inhaltliche Erläuterung des biblischen Buches, also die Exegese auch als selbständiges Ziel und formgestaltende Richtlinie von Bedeutung ist, dient sie hier der theologischen, der moralischen oder der Gelegenheitsbotschaft. Die auf der *lectio continua* basierende Predigt kann als eine Gattung der Daseinsauslegung angesehen werden. Die auf freier Textwahl basierende Rede ermöglicht die transzendente, oder zumindest die aus der Sicht der kirchlichen Lehren erfolgende Deutung alltäglicher Lebenssituationen oder ausserordentlicher Geschehnisse, kann aber auch der Didaktik oder dem Religionsunterricht dienen. Die Flexibilität der Gattung wird weiters dadurch deutlich, dass die zweite, zahlenmäßig bedeutendere Gruppe der zu dieser Kategorie gehörenden Werke schon die Gelegenheitsausgaben bilden, unter denen der größte Teil von den Trauerreden gebildet wird.

Zum vielleicht wirkungsvollsten Mittel der Verbreitung der Reformation ist das gemeinschaftliche Singen in der Gemeinde geworden. Die Lieder bedeuteten sehr oft einfach das gesungene Bibelwort, sie dienten also von ihrem Inhalt her betrachtet, den Predigten ähnlich, dem im allgemeinsten Sinne verstandenen Glaubensunterricht. Zugleich haben sie die Gläubigen aktiv in den Gottesdienst miteinbezogen. Die in der Predigt mit dem Wort Gottes angesprochenen Gläubigen antworteten in der Gemeinde Gott mit Reue, Danksagung oder Verherrlichung in Form von Gesang oder Gebet, es eröffnete sich also die Möglichkeit zum Ergreifen, Erleben und Bekennen des Glaubens auf einem breiten Spektrum der Gefühle, sowohl in der Rolle der Einzelperson als auch in der des Gemeindemitglieds.

Zwischen 1601 und 1655 sind insgesamt 60 Druckwerke als Gesangbücher zu betrachten. In Hinblick auf ihre Wirkung und die Zahl ihrer Ausgaben hebt sich das ungarischsprachige protestantische Gemeindegesangbuch heraus. Die Fragen der

Zusammenhänge der einzelnen Ausgaben sind von Gabriella H. Hubert geklärt worden. Der einschlägige Teil der Studie fasst ihre Ergebnisse zusammen. Im 16. Jahrhundert haben sich zwei Varianten der ungarischsprachigen Gemeindegesangbücher entwickelt. Den Prototyp der evangelischen Variante bildet die Ausgabe von Bartfeld von 1593, den der reformierten jene von Debrecin von 1590. 1635 wurden die beiden Varianten vereinigt und mit den gereimten Psalmparaphrasen von Albert Szenci Molnár ergänzt. Damit ist jene Sammlung entstanden, die als einheitliches protestantisches Gesangbuch angesehen werden kann, und der mit wenigen Ausnahmen alle späteren Ausgaben aus dem 17. Jahrhundert gefolgt sind.

Diese Verkuppelung der beiden Varianten ist aus zwei Gründen zu erklären. Die Nachfrage nach den Gesangbüchern hat deren Ausgabe immer zu einem sicheren Geschäft gemacht. Besonders auf dem Gebiet des Königlichen Ungarns war es den Druckern ein vielversprechenderes Unternehmen, wenn seine Ausgabe außer auf dem relativ kleinen ungarischsprachigen „evangelischen Markt“ auch auf dem zahlenmäßig viel größeren „reformierten Markt“ zu verkaufen war. Gleichzeitig war die Annäherung der Liturgie, genauer formuliert die der Gottesdienstordnung, die Verbreitung der gemeinsam gebrauchten Bibelübersetzung und des gemeinsam verwendeten Gesangbuchs, sowie das Erstellen von einem nach den Dogmen beider Gemeinden akzeptierbaren Katechismus ein möglicher Schritt zur praktischen Verwirklichung der besonders unter den Calvinisten des oberen Donaugebiets populären irenischen Ideen, das heißt der sich auf die Wiedervereinigung protestantischer Gemeinden richtenden theologischen Überlegungen. Das Geschäftsinteresse der Druckereien traf sich also mit bestimmten kirchenpolitischen Vorstellungen.

Das Schicksal der aus den Genfer Psalmen gefertigten ungarischen Reimparaphrase von Albert Szenci Molnár hängt mit der Geschichte der protestantischen Gemeindegesangbücher eng zusammen, ist jedoch in bestimmtem Maße auch davon unabhängig.

Man hat sie nach der ersten Ausgabe von Herborn 1607 dreimal als Anhang je einer Bibelausgabe erscheinen lassen. 1635 wurde sie Teil des Gemeindegangbuches, aber auch danach wurde sie oft als selbständige Ausgabe veröffentlicht. Die zwölf Ausgaben zwischen 1642 und 1655 – ein beispielloser Bucherfolg dieser Zeit – beweisen, dass ihr Singen in den ersten Jahrzehnten bei den ungarischen Puritanern landesweit verbreitet war.

In der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts sind nur zwei katholische Gesangbücher erschienen. Das erste 1651 in Leutschau in ungarischer und lateinischer Sprache, das zweite 1655 ebendort in slowakischer und lateinischer Sprache. Herausgeber beider Sammlungen war der Jesuit Benedek Szöllösi, die slowakische Variante ist jedoch keine Übersetzung der ungarischen, wie es anzunehmen wäre, sondern sie wurde davon unabhängig, nach tschechischen Mustern gefertigt. Diesen zwei Gesangbüchern folgten lange Zeit keine weiteren Ausgaben.

Eine dem ungarischsprachigen protestantischen Gesangbuch ähnliche kultur-, geschmack- und nationalbewußtseingestaltende Wirkung hatte die unter den Slowaken verbreitete, später mit dem Titel *Cithara Sanctorum* berühmt gewordene evangelische Sammlung, die vom exilierten tschechischen Pfarrer Jiřík Třanovský zusammengestellt worden war. Das erste Mal wurde sie zeitgleich mit dem Urtyp der ungarischen protestantischen Variante im Jahre 1636 in Leutschau gedruckt, aber auch sie folgte nicht dem ungarischen Muster, sondern enthielt die Übersetzungen tschechischer und deutscher Lieder, bzw. heimische slawische Muster und zahlreiche eigene Arbeiten von Třanovský.

Die beiden in den Jahren 1609 und 1611 veröffentlichten kroatischen Gesangbücher von Grgur Mekiniæ, die von gleicher Struktur, aber mit abweichendem Inhalt waren, erhielten, da bei den Kroaten die Reformation nur eine bescheidene Wirkung hatte, keine mit den ungarischen oder slowakischen Gesangbüchern vergleichbare Bedeutung.

Insgesamt 163 Titel sind in die Gruppe der Gebets- oder Andachtsbücher zu zählen. Unter ihnen finden wir 40 reformierte, 55 evangelische, 68 katholische und 2 unitarische Ausgaben. Auch in dieser Gattungsgruppe ist der Gebrauch der Nationalsprachen dominant. Alle hierhingehörenden reformierten und unitarischen Werke sind ungarischsprachig. Unter den evangelischen Ausgaben sind 28 ungarisch, 19 biblisch-tschechisch, 7 deutsch und 2 lateinisch. Von den katholischen Werken sind 52 ungarisch, 11 lateinisch, 1 kroatisch, 1 tschechisch, 1 deutsch und 1 in einer näher nicht bestimmbar slawischen Sprache abgefasst.

Die grundlegende Funktion der Gebets- und Andachtsbücher ist auch im gemeinschaftlichen Rahmen der Religionsausübung eindeutig das Erwecken und die Verstärkung des privaten Glaubens, und mit Hilfe des erweckten Glaubens die Gestaltung der inneren seelischen Form der wahren christlichen Frömmigkeit. In der Zusammensetzung der Gattung ist eine tendenzielle Veränderung zu beobachten. Anfangs bilden die mit Zeitpunkten, Gelegenheiten, gesellschaftlich-menschlichen Rollen verknüpften Gesangbücher, bzw. die noch eher die gemeinschaftliche Religionsausübung fördernden Ausgaben die Mehrheit, später verstärkt sich sowohl bei den Katholikern als auch bei den Protestanten die private, subjektive Seite der Religiösität, es mehren sich die mystischen, asketischen und die die fromme Lebensführung lehrenden Texte. Bei den Katholiken rücken Christus und andere biblische Personen, weiters die Lebensmuster der Heiligen in den Mittelpunkt, außerdem die vier letzten Dinge: der Tod, die Auferstehung, das Gericht, die Seligkeit, beziehungsweise im Zusammenhang mit ihnen die Ewigkeit. Bei den Protestanten hingegen treten die unterschiedlichen Fragen der Sünde, der Reue, der Bekehrung und des Gewissens in den Vordergrund. Natürlich kommen alle theologischen Themenkreise auf beiden Seiten vor (selbstverständlich mit Ausnahme der Heiligen), aber in stark abweichendem Maße. Auch das beweist, dass man hier von zwei zwar sehr weit auseinandergehenden, aber

trotzdem auf gemeinsamem Grund ruhenden parallelen Tendenzen sprechen kann.

Aus dem Bedürfnis der persönlichen Anrede und dem Aktivieren des Gläubigen folgt, dass die Gattungsgruppe grundsätzlich muttersprachlich ist. In der Verstärkung der Muttersprachlichkeit spielte auch eine Rolle, dass die Gebets- und Andachtsbücher in großem Maße für ein weibliches Lesepublikum gedacht waren. Oder aus einer anderen Sicht formuliert, der Gebrauch der Muttersprache machte das Erreichen neuer Leserschichten möglich, vor allem die der Gruppe der Frauen, von denen wahrscheinlich weniger auf Lateinisch gelesen haben, als bei den Männern. Das kann der eine Grund dafür sein, dass in den Empfehlungen der Gebets- und Andachtsbücher meist Frauen aus der Aristokratie genannt werden. Die Veröffentlichung von Gebetsbüchern mit Dedikationen für weibliche Mäzene gestaltete eine neue weibliche Rolle: die der betenden frommen Patronin. Besonders die Witwen waren für diese Rolle geeignet. Damit entwickelte sich in der Repräsentation der Aristokratenfamilien eine eigentümliche Arbeitsteilung. Neben den sich mit politischen und Heeresangelegenheiten beschäftigenden Männern wurde der den Buchverlag, das Schulwesen, die Armen, die Kirche unterstützende, fördernde weibliche Aufgabenkreis immer markanter. Parallel mit der Ausbreitung der Leserschaft ist auch die Differenzierung der sich mit dem Lesen verknüpfenden seelischen Bedürfnisse zu beobachten. Über das Anbieten von zu kirchlichen und privaten Gelegenheiten der Religionsausübung nötigen Texten hinaus dient die Gattung auch der Befriedigung verschiedener speziell geistig-intellektueller Bedürfnisse: die Traktierung der theologischen Themen (zum Beispiel die Ewigkeit, die Werke Gottes usw.) eröffnet den Weg in Richtung des philosophischen Denkens. Der Problembereich Sünde-Reue-Bekehrung, die Bewusstmachung der Gewissensfragen bei der Konvertierung bringen zahlreiche psychologische Fragen ans Tageslicht. Und es manifestieren sich, was aus unserer Sicht äußerst wichtig ist, in den vom Leben der Heiligen handelnden Stücken der

katholischen Frömmigkeitsliteratur oder in moralisierenden Andachten, wie die Werke von Mátyás Nyéki Vörös, immer ausdrücklicher bestimmte Unterhaltungstendenzen.

Die Ausbreitung der Leserschicht wirkt auch auf die anderen Elemente des Systems der literarischen Institutionen. Die Gattung wird immer marktfähiger, in immer größeren Mengen verkaufbar. So wird die Ausgabe der Gebetsbücher immer mehr Teil der Geschäftspraxis von Buchdruckern.

Von der reformierten Andachtsliteratur hebt sich die *Praxis Pietatis*, das Werk von Lewis Bayly, ein populäres Handbuch der puritanen Frömmigkeit hervor. Dieses war in unserer Epoche in der Übersetzung des Siebenbürger Hofpredigers Pál Medgyesi fünfmal erschienen, weiterhin ist noch eine bibel-tschechische Ausgabe von Jan Amos Komenský bekannt.

Das populärste Gebetbuch der Lutheraner wurde von János Mihálykó, Pfarrer in Pressow mit dem Titel *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok* (Christliche fromme Gebete an Gott) zusammengestellt. Es hatte in der Zeit zwischen 1609 und 1642 sechs uns bekannte Ausgaben erreicht. Eine bestimmende Quelle des Buches von Mihálykó war das *Keresztyéni imádságos könyv* (Christliches Gebetbuch) von Péter Pázmány, das in der Epoche populärste, fünfmal erschienene katholische Werk.

Die nächste größere Gattungsgruppe der kirchlich-religiösen Druckwerke war um die drei miteinander eng zusammenhängenden Grundsätze der religiösen Selbstbestimmung, der Glaubensverbreitung und der Glaubensverteidigung zu gestalten.

Die Herausbildung der Lehren der einzelnen Konfessionen erfolgte grundsätzlich in zwei Richtungen. Einerseits mit der eigenständigen Auslegung der theologischen Lehren. Darin bekamen die Glaubensbekenntnisse und die Katechismen anfangs eine besondere Rolle zugewiesen. Hauptsächlich mit ihrer Hilfe erfolgte die Selbstbestimmung der einzelnen Konfessionen. Dasselbe Bedürfnis bildete die Gattungen der regelmäßigen Lehren aus, die versucht haben, das ganze theologische

System ausführlich zu behandeln. Auch jene Traktate gehören hierzu, die je eine besonders wichtige Frage gründlicher behandeln. Die andere größere Gruppe der der Glaubensverbreitung, der Glaubensverteidigung und der konfessionellen Selbstbestimmung dienenden Werke bilden die Streitschriften. Sie legen die eigene Lehre nicht eigenständig, sondern mit offensiver, polemischer und/oder apologetischer Absicht aus. Es ist bezeichnend, dass sie die rationelle, logische Argumentation oft mit emotionalen, propagandistischen, ironischen, humorvollen, nicht selten derben sprachlich-rhetorischen Mitteln vermischen.

Insgesamt 168 Druckwerke waren für diese Gruppe der Streitschriften in Betracht zu beziehen. Davon sind 99 echte Streitschriften und 69 polemische Schriften anderer Gattungen: 8 Predigten oder Predigtbände, 21 religiöse Lehren, 35 schulische Prüfungsarbeiten und 5 Katechismen. Ungarisch insgesamt 103, lateinisch 62, deutsch 2, und 1 bibeltschechisch. Reformiert 58, davon ungarisch 51, lateinisch 7. Katholisch 46, davon ungarisch 39, lateinisch 6, und deutsch 1. Unitarisch 4, alle ungarischsprachig.

Die religiösen Streitschriften sind in Ungarn von den Anfängen der Reformation bis zum Anfang der 1670er Jahre eine bestimmende Gattung sowohl der Reformation selbst als auch der mit der Reformation verbundenen literarischen Vorgänge. In dieser Zeit von etwa einhalb Jahrhunderten erfüllten die hierzu gehörenden Schriften zahlreiche Funktionen, aber als ihr grundlegendes Verständnis und als Funktionsgrundsatz ist immer die Glaubensverbreitung und -verteidigung, erst in zweiter Linie die konfessionelle Selbstbestimmung zu verstehen. In den Anfangszeiten, also in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts war ihr Hauptziel der Abbau des Ansehens der alten Kirche, das Angreifen ihrer Institutionen und als menschliche Erfindung interpretierten Lehren. Damit wird die wahre christliche Kirche, die Idee des echt frommen, christlichen Lebens und die reine, richtige, wahre Lehre gegenübergestellt. Später geht es in ihnen vor allem um die Auslegung der Unterschiede einerseits

zwischen den verschiedenen Richtungen der Reformation, andererseits zwischen den protestantischen und der im Vergleich zu früheren Zeiten bereits gründlicher kodifizierten katholischen Lehren, weiterhin um die Widerlegung der gegenseitigen Ansichten und die Verteidigung der eigenen Lehre.

Dementsprechend stellen sie sehr wichtige gestaltende Faktoren des auf dem ganzen Gebiet des Landes und in der ganzen Population erfolgten konfessionellen Aufteilungsprozesses dar.

Es ist unzureichend, die Streitschriften einfach anhand ihres konfessionellen Standpunkts zu beurteilen, es ist auch von Bedeutung, gegen wen sie sich gerichtet haben. Deswegen hat man über katholisch-protestantische bzw. protestantisch-katholische, innere protestantische, und innerhalb dieser Gruppe über evangelisch-reformierte und reformiert-antitrinitarische Polemiken, letztendlich über innere reformierte Streitigkeiten zu sprechen. Weiterhin ist für die Streitschriften bezeichnend, dass man unter ihnen nur selten Arbeiten findet, die ohne Antwort geblieben sind, also für sich stehen, meist gehören sie in eine größere, zusammenhängende Streitschriftengruppe. In der Studie erfolgt die Darlegung der zwischen den verschiedenen Konfessionen in gedruckter Form geführten Polemiken durch Fokussierung auf diese Streitschriftengruppen.

Während in Ungarn für die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts die inneren protestantischen Religionstreitigkeiten charakteristisch waren, sind die ersten Dekaden des 17. Jahrhunderts als die Zeit der katholisch-protestantischen Glaubensauseinandersetzungen anzusehen. Dafür sind drei Gründe zu nennen. Der erste ist die Verstärkung der Bestrebungen der Gegenreformation, der zweite die Erkämpfung des Rechtes zur freien Religionsausübung der Protestanten (1606 und 1608). Der glaubensstreiterische Auftritt von Péter Pázmány, später Erzbischof von Gran, hängt mit beiden eng zusammen. Der dritte ist die ideologische Vorbereitung des großen europäischen Glaubenskrieges, des Dreißigjährigen Krieges.

Die glaubensstreiterische Laufbahn von Pázmány ist grundsätzlich in zwei Teile zu teilen: Auf die Zeiten vor

und nach dem *Kalauz*. 1613 erschien nämlich in Preßburg die erste Ausgabe seines wirkungsvollen Werkes *Isteni igazságra vezérlő kalauz* (Wegweiser zur göttlichen Wahrheit). Das ist nicht nur eine Streitschrift, sondern zugleich auch die vollständige Zusammenfassung und Auslegung der katholischen Lehre. In dieses Werk wurden vom katholischen Erzbischof all seine früheren Streitschriften miteinbezogen.

Im 16. Jahrhundert war in Ungarn die katholische Religion in dem durch den Glaubensstreit entstandenen Kraftfeld der Öffentlichkeit kaum vertreten. Die erste Bestrebung von Pázmány war deswegen die Gestaltung und Darstellung des katholischen Standpunktes bzw. ihre Präsentation in der Öffentlichkeit. Das erreicht er auf zweierlei Weise. Einerseits nimmt er alte Streitfragen wieder auf, um die in der Vergangenheit ununterbrochene Gegenwartigkeit seiner Position zu veranschaulichen, andererseits greift er die führenden Persönlichkeiten des heimischen Protestantismus, István Magyarai und Péter Alvinczi, weiterhin die emblematischen Persönlichkeiten des europäischen Protestantismus, Calvin und Luther, an. In den Streitschriften nach dem „Wegweiser“ ging er hingegen mehr auf die protestantischen Antworten ein.

Es ist eine anhand dieser monumentalen Streitschrift oft erwähnte und geschriebene Feststellung, dass sie von den Protestanten nie richtig beantwortet werden konnte. Zweifelsfrei ist eine solche apologetisch-polemische theologische Synthese mit einem selbständigem Konzept, die ausgesprochen als Widerlegung des „Wegweisers“ angefertigt worden wäre, nie in ungarischer Sprache erschienen, und der „Wegweiser“ blieb jahrzehntelang bestimmendes Element des Glaubensstreits. Die in diesem Werk ausgelegten umstrittenen theologischen Fragen wurden aber von protestantischen Autoren in polemischer Form unzählige Male und auf vielfältige Weise behandelt, und sie haben aus inhaltlicher Sicht die gewohnten Antworten gegeben. Weiters wurden die Mängel der von Pázmány in seinen Streitschriften

benutzten Argumentationstechnik oft kritisiert und veranschaulicht. Daneben sind sowohl in polemischer als auch in apologetischer Form ungarischsprachige theologische Synthesen entstanden. Man kann also tatsächlich keine protestantische Widerlegung vorweisen, die eine „würdige“ Antwort auf den „Wegweiser“ gewesen wäre, aber insgesamt bauten die Protestanten ein solches Kommunikationsfeld aus, das die Wirkung des „Wegweisers“ entsprechend ausgeglichen hat. Besonders die Reformierten waren bestrebt, den Streit nicht in dem von Pázmány festgelegten Rahmen, sondern im von ihnen selbst errichteten Kommunikationsfeld zu führen. Ihre eigentlichen Antworten findet man nicht in den Streitschriften, sondern in den die reformierte Theologie in ihrem Selbstwert interpretierenden religiösen Lehrwerken. Diese Art der Herausforderung wurde aber von Pázmány nicht angenommen. Während er auf die Werke, die ihm von seinen eigenen Schriften generierten Kraftfeld entstanden waren, meistens sofort und in jedem Fall reagierte, antwortete er auf die außerhalb dieses Feldes entstehenden, aber mit dem „Wegweiser“ in meritorischen Fragen polemisierenden, rhetorisch die Ebene wechselnden, neue Gedankenrahmen gestaltenden Werke nie. Diese Kommunikationsstrategie scheint seinerseits zweifellos bewußt gewesen zu sein.

Zu grundsätzlichen Themen des katholisch-protestantischen Glaubenstreits im 17. Jahrhundert wurden der Begriff und die geschichtliche Kontinuität der Kirche, bzw. die Autorität der Bibel und das Recht, die Möglichkeiten und die Methode der Erklärung, der Deutung und der Übersetzung der Heiligen Schrift. Diese Fragen behandelt die letzte umfangreichere Streitschrift von Pázmány, *A Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecske* (Zwei kurze Büchlein über die Heilige Schrift und die Kirche, Wien 1626), die eines der bestimmenden Werke der um die erste katholische Bibelübersetzung (1626, von György Káldi) entstandenen hermeneutischen und eklesiologischen Streitigkeiten ist.

Die drei bedeutendsten katholisch-reformierten Religionsstreitigkeiten vom Anfang der 1640er Jahre

sind mit der Familie Rákóczi in Verbindung zu stellen. Ein Grund ihrer Entstehung ist in der Rivalität des katholischen Palatins Miklós Eszterházy mit dem reformierten siebenbürgischen Fürsten György Rákóczi dem I. zu sehen. Der andere Grund ist, dass der größte Triumph für die katholische Mission der Gewinn der stärksten weltlichen Stütze des Protestantismus, also die Konvertierung der siebenbürgischen fürstlichen Familie, gewesen wäre. Die Ziele und die Strategie des katholischen Glaubensstreites veränderten sich bis Anfang der 1640er Jahre grundsätzlich. Davon zeugen die zwischen Dániel Vásárhelyi, Jesuit in Kolozsmonostor und dem Hofprediger Pál Medgyesi, zwischen Pál Keresztúri, Erzieher der Rákóczi-Söhne und dem Jesuiten Mátyás Hajnal, weiters die ebenso zwischen Keresztúri und György Széchényi, Chorherr von Gran geführten Auseinandersetzungen. Pázmány begründete zunächst die Plausibilität, die Gegenwärtigkeit und die Vertretbarkeit des katholischen Standpunktes. Später legte er er mit der vielfältigen, nuancierten Auslegung die bestimmenden Positionen des Kommunikationsfeldes an, schließlich unterstützte er mit der wiederholten Auslegung der wichtigsten Streitpunkte die bereits begonnene Missionsarbeit. Die katholischen Kämpfe der 40er Jahre sind demgegenüber von ihrer Art her „ad hoc“, aus der Gelegenheit geboren, und haben nur taktische Ziele: das Gewinnen der siebenbürgischen fürstlichen Familie, die Selbst-bestätigung vor ihr, oder gerade umgekehrt, die Destruierung des Ansehens der Familie, die Verhinderung ihrer Politik, je nachdem, was die gesellschaftliche oder geographische Lage des sich gerade in den Streit verwickelten katholischen Verfassers ermöglicht. Darin spiegelt sich natürlich auch schon der allgemeine Wertverlust der Streitschriften, das Sinken ihres literarischen, theologischen und intellektuellen Niveaus.

In den zwischen Protestanten und Katholikern geführten, von den Protestanten angeregten oder dominierten Auseinandersetzungen ging es auch um die Fragen der Kirche und der Heiligen Schrift. Diese Fragen behandeln die protestantischen Streitschriften, die ein eigenes Kommunikationsfeld zu Stande brachten,

unter anderen die Werke von István Milotai Nyilas, Albert Szenci Molnár, István Katona Geleji, Imre und György Zvonarics, Miklós Szoboszlai, weiters die in den 1640er und 1650er Jahren mit Matthias Faber, dem berühmten Jesuiten, und Bonaventura Hocquard, dem lektor generalis der theologischen Hochschule der Preßburger Franziskaner geführten Kämpfe. Wenn auch nicht ausschließlich, gehört hierzu aber noch aus den Anfängen der 1640er Jahre die über die Erscheinungen des sogenannten Preßburger Geistes entstandene Polemik.

Die Polarisierung des Protestantismus war bis zum Ende des 16. Jahrhunderts im Wesentlichen auch in Ungarn abgeschlossen. Das bedeutete nicht, dass die Kämpfe innerhalb des Protestantismus vollkommen aufgehört hätten, aber ihre Eigenart gestaltete sich im Vergleich zur vorigen Epoche stark um. Die inneren Streitigkeiten des Protestantismus sind in Ungarn in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in drei Gruppen zu teilen. Erstens setzten sie sich zwischen den Reformierten und den Lutheranern fort, in Siebenbürgen lief der Kampf der Reformierten und der Unitarier weiter, und, eine völlig neue Erscheinung, gegen 1640 begannen die inneren reformierten Kämpfe.

Die Auseinandersetzungen zwischen Lutheranern und Reformierten sind in drei Punkten zu überblicken. Erstens hielten die Lutheraner in den echten Streitschriften und den schulischen Disputationen die Diskussion über die in den wichtigsten theologischen Bereichen bestehenden Unterschiede, wie in den Fragen des Abendmahls und der Vorhersehung, beziehungsweise in den sich daran anknüpfenden christologischen Lehren, weiters in den Ansichten in Fragen des freien Willens und der Sünden an der Tagesordnung. Die wichtigste Lehre der religiösen Kämpfe des 16. Jahrhunderts war ihrerseits nämlich, dass ohne eindeutige Abgrenzung in diesen Fragen die rationalere kalvinistische Lehre immer wieder unter die evangelischen Gläubigen eindringt, und sich dadurch der Weg langsam in Richtung des völligen Akzeptie-

rens des Calvinismus öffnet. Die Lutheraner hielten es, sich sozusagen ständig bedroht fühlend, von Zeit zu Zeit für nötig, zu diese Fragen auch in der gedruckten Öffentlichkeit eindeutig Stellung zu nehmen, und haben darauf auch in der Ausbildung besonders große Sorgfalt verwendet.

Der interessanteste Teil der Auseinandersetzungen zwischen den Reformierten und den Evangelikern Lutheranern stand aber in dieser Zeit mit der von den Reformierten angeregten irenischen, also der die Wiedervereinigung der protestantischen Konfessionen anstrebenden Bewegung, in Verbindung. In der Ausarbeitung des Ideensystems des Irenikums, des Friedensschaffens unter den Konfessionen leistete David Pareus, Professor der Universität Heidelberg, eine herausragende Arbeit. Nach den Überlegungen von Pareus gibt es unter den Reformierten und den Lutheranern keine fundamentale, also die Grundlagen der Seligkeit betreffende Unterschiede, nur ein die Seligkeit nicht berührendes Detail der Abendmahllehre, nämlich die Art der Anwesenheit des Leibes Christi im Sakrament. Die sich darauf beziehenden Ansichten müssen aber nicht zu expliziten Lehrsätzen gemacht werden, sondern man muß solche Formeln konzipieren und annehmen, die beide ihrer jeweiligen Überzeugung entsprechend interpretieren können. Nach dem Zustandekommen der theoretischen Einheit könnten dann auf einem mit weltlichem Vorsitz versehenen Konzil die weiteren Detailfragen geklärt werden.

Pareus war unter den ungarischen Calvinisten außerordentlich populär. Von seinen Studenten haben sich mehrere mit der an die jeweiligen heimischen Umstände angepassten Verwirklichung der Ideen ihres Professors auseinandergesetzt. Im oberen Donaugebiet richteten sich die Bestrebungen von Imre Pécseli Király und János Samarjai auf die Gestaltung gemeinsamer Lehrformeln und die liturgische Einheit mit den ungarischsprachigen Lutheranern. Péter Alvinczi brachte in Kaschau für einige Jahrzehnte zumindest die äußere, organisatorische Einheit der beiden Richtungen zu Stande. Diese Bestrebungen haben aber

wegen des (berechtigten) Mißtrauens und abweisenden Verhaltens der Lutheraner selbstverständlich zahlreiche Polemiken in Gang gesetzt.

Von den irenischen Bestrebungen unabhängig verliefen die beiden Streitfragen von András Horváth, evangelischer Rektor von Kaschau, entlang den traditionellen evangelisch-reformierten Punkten der Auseinandersetzung. Beide wurden von Horváth initiiert: Der tiefere Grund dafür war wahrscheinlich, dass die beiden protestantischen Gemeinden in Kaschau sich nach dem Tod von Alvinczi doch getrennt hatten. Die damit verknüpften Ereignisse haben aber die Stadt wahrscheinlich noch lange in Aufregung gehalten. Obwohl die Trennung der Kaschauer Kirchen diesen Polemiken noch eine gewisse Aktualität hat verleihen können, ist es unmöglich, den tendentiellen Bedeutungsverlust dieser Streitschriften nicht feststellen zu können. Vor der nun relativ engen schulischen Öffentlichkeit geht es nur noch um für die Theologen interessanten Detailsfragen, die nicht mehr mit ernsthaften gesellschaftlichen Veränderungen verknüpft sind.

Die siebenbürgischen reformiert-unitarischen Streitschriften des 16. Jahrhunderts werden von einer umfangreichen Fachliteratur behandelt. Das ist verständlich, da sich in dieser abgelegenen Ecke von Europa über lange Zeit hinweg unabhängiges Denken ermöglichende Umstände entwickelt haben. Deswegen kam es hier zu den aus intellektueller Hinsicht besonders spannenden Auseinandersetzungen innerhalb des Glaubenserneuerungsprozesses. Bis zum 17. Jahrhundert wurde der Antitrinitarismus sowohl gesellschaftlich als auch im Siebenbürgischen religiösen Leben zurückgedrängt, als *recepta religio* behielt er aber starke Positionen. Demgemäß galt im Leben der reformierten Kirche der Kampf gegen ihn als ständig aktuelle Aufgabe.

Die zwischen Reformierten und Unitariern diskutierten, auch heute bekannten Streitfragen waren im 17. Jahrhundert schon einigermaßen einseitig, da den letzteren keine Buchdruckerei zur Verfügung stand, die

ohne äußeren Druck, unabhängig, in Betrieb hätte sein können. Deswegen konnten sie lediglich eine wirklich ernsthafte Streitschrift veröffentlichen, die ungarische Übersetzung des in lateinischer Sprache verfassten umfangreichen Werkes von György Enyedi, das die antitrinitarische Deutung der sich auf die Dreifaltigkeit beziehenden biblischen Stellen enthielt. Die Kraft des Unitarismus wird zu Beginn des 17. Jahrhunderts viel mehr dadurch deutlich, dass die in dieser Zeit bedeutendsten Theologen der Reformierten, István Milotai Nyilas, István Geleji Katona und Johann Heinrich Alsted sogar drei repräsentative Arbeiten als Widerlegung der unitarischen Lehre drucken ließen. Besonders wichtig unter ihnen ist der *Prodromus religionis triumphantis* von Johann Heinrich Alsted, der sich die Widerlegung der von Johann Volkel redigierten vollständigsten Zusammenfassung des europäischen Antitrinitarismus zum Ziel setzte.

Die inneren Streitigkeiten der Reformierten entwickelten sich im Zusammenhang mit dem Puritanismus. Die Puritaner versuchten ihre Reformkonzeptionen grundsätzlich auf vier Gebieten durchzuführen: 1. Im Schulwesen. 2. In der Kirchenverwaltung und -disziplin. 3. Im Glaubensleben, und innerhalb dessen in der Erneuerung der Frömmigkeit. (In Ungarn hatte diese Richtung der Reformen eine jahrhundertlang bestimmende Wirkung.) 4. In der Vereinfachung bestimmter zeremonieller, liturgischer Bräuche. Die gedruckten Streitschriften behandeln von diesen vier Gebieten zwei: die Kirchenverwaltung und die liturgischen Fragen. Im Zusammenhang damit entstanden insgesamt drei Schriftgruppen. Die Themen der Polemiken von Pál Medgyesi, Gáspár Miskolci Csulyak und István P. Telkibányai waren die Frage der Aufstellung von Presbyterien und die des Independentismus. András P. Váci, Prediger in Szepsi und János Dali Tolnai polemisierten über den Gebrauch und die liturgische Rolle des Vaterunsers; Sámuel Lippai, zweiter Pfarrer in Sárospatak und sein anonymen Gegner über die Art und Weise der Durchführung des Abendmahls.

Die nächste Gruppe der der religiösen Selbstbestimmung, Glaubensverteidigung und Glaubensverbreitung dienenden Ausgaben bilden die religiösen Lehrwerke. Man kann über eigentliche religiöse Lehrwerke sprechen, wenn das Hauptziel die Definition und/oder die Auslegung der wahren Lehre ist, und das nicht in der Konfrontation mit der alten oder mit den sich gestaltenden neuen Richtungen erfolgt, sondern selbstwertig und grundsätzlich in Prosa abgehandelt wird.

Rein religiöse Lehrwerke gibt es in dieser Zeit 47. 22 lateinische theologische Disputationen wurden noch miteinbezogen, so dass sich insgesamt 69 Schriften in der Gruppe der religiösen Lehrwerke finden.

Von den 29 reformierten Ausgaben sind 17 ungarisch, 12 lateinisch, von letzteren sind 8 theologische Disputationen. Aus den 25 evangelischen Ausgaben sind 6 ungarische, 5 lateinische, 2 bibel-tschechische Druckwerke, und weitere 12 lateinische schulische Disputationen. Zwei Werke sind protestantischen, also für Reformierte und Lutheraner gleichwohl benutzbaren Inhaltsauszüge aus der Bibel. Aus den 8 katholischen Ausgaben sind 6 ungarische Werke, und 2 lateinische schulische Disputationen. Vier Werke sind unitarisch, 3 in ungarischer, 1 in lateinischer Sprache verfasst. Auch eine die mohamedanische Religion vorstellende Ausgabe wurde ausgedruckt.

Der größte Teil dieser Werke setzt sich mit Detailfragen auseinander. Bis zum Ende des 16., Anfang des 17. Jahrhunderts entwickelte sich aber das Bedürfnis nach einer zusammenfassenden ungarischsprachigen Systematisierung der Dogmen der Reformation und der Gegenreformation. Tamás Félegyházi, Prediger in Debrecen und die schon mehrmals erwähnten Péter Pázmány, István Milotai Nyilas, Albert Szenci Molnár und István Katona Geleji sind die fünf bestimmenden Denker, die teils in Übersetzung, teils als selbständige Arbeit, systematisierende theologische Werke in ungarischer Sprache veröffentlicht haben. Einige europaweit gebrauchte zusammenfassende theologische Kompendien – von den Lutheranern die Werke von Georg Rhaw, Leonard

Hutter, Konrad Dieterich, von den Reformierten die von Johann Wolleb, Hendrik van Diest – wurden in lateinischer Sprache und/oder in ungarischer Übersetzung benützt.

Neben den großen theologischen Systematisierungen benötigte man Werke anderer Art, die nur dem Überblick über die grundlegenden theologischen Lehren dienten. Die vollständige Lehre ist nämlich für einfache Gläubigen unverständlich. Weiters sind die theologischen Lehren nicht gleichwertig. Es gibt welche, die sich auf das Wesen des Glaubens beziehen. Ihre Kenntnis, ihr Akzeptieren ist zur Seligkeit unbedingt nötig. Andere Lehren sind bloß von richtunggebender Art, oder regeln die Praxis des Glaubenslebens.

Im Zusammenhang damit zeigte sich auch in der Hinsicht Bedarf, dass diejenigen, die die Glaubenserneuerung akzeptieren, auch abgrenzen können, woran sie eigentlich glauben. Das Bekennen des tatsächlichen, wesentlichen Inhalts des Glaubens ist einerseits eine innere seelische Anregung vor Gott und unseren Mitmenschen, andererseits war es unerlässlich zur Selbstbestimmung, zur Abgrenzung von anderen (zwei Momente, die nicht zu verwechseln sind). Dazu gesellte sich noch ein Bedürfnis rechtlicher Natur. Wegen der Verflechtung von Staat und Kirche, Staat und religiösem Leben mussten die weltlichen Behörden wissen, was der Inhalt des Glaubens ist, was, wie und mit welchen Organisations- und Rechtsbedingungen er ausgeübt werden kann. Dieses Bedürfnis schuf die Gattung des Glaubensbekenntnisses.

Im Wesentlichen sind bis zum Ende des 16. Jahrhunderts beide Vorgänge aufgetreten, so erschienen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts nur 4 Bekenntnisse in insgesamt 8 Ausgaben. Aber beinahe alle Konfessionsausgaben galten als wichtige Ereignisse, in jedem Fall standen gut abgrenzbare, konkrete Ziele im Hintergrund eines Druckes. Die mehrfach aufgelegte ungarischsprachige Ausgabe der von Leonard Stöckel, Rektor in Bartfeld, redigierten sogenannten *Confessio Pentapolitana*, und die Ausgaben der Augs-

burger und der zweiten Helvetischen Konfessionen waren fast in jedem Fall mit den Auseinandersetzungen um das Irenikum in Verbindung zu bringen. Anhand von Einzelfallanalysen ist es möglich festzustellen, dass die Konfessionen aus dem 16. Jahrhundert ihre beiden wichtigsten Funktionen zwar bewahrt haben, aber in stark veränderter Form. Eines ihrer Hauptziele ist weiterhin die Selbstbestimmung, aber darin ist nicht mehr die genaue Abgrenzung des theologischen Standpunktes wesentlich, sondern die erneute Verstärkung des früheren Standpunktes und die betonte Verkündung der Wesensgleichheit mit ihm. Außerdem sind Spuren ihrer rechtlichen Funktion zu finden, aber in diesem Fall ist das Ziel nicht mehr das Erreichen der Legitimation, sondern die Bewahrung des erkämpften Status, sowohl in rechtlichem als auch in theologischem Sinne.

Ohne entsprechende Kompilationen war auch der Religionsunterricht unvorstellbar, obwohl es eine der Hauptbestrebungen der Reformation war, die von ihr als die wichtigsten betrachteten Lehren auch den einfachsten Menschen und den Kindern in fester, eindeutiger Form zukommen zu lassen. Diesem Bedarf, dem Bedarf des Glaubensunterrichts diente der Katechismus, eine die grundlegenden theologischen Kenntnisse in Frage-Antwort-Form bearbeitende Gattung.

Aus den 68 Katechismen sind 43 reformiert, 9 evangelisch, 8 katholisch und 8 unitarisch. Von den Reformierten sind 29 ungarisch, 5 lateinisch, 7 lateinisch-ungarisch, 2 rumänisch. Von den Evangelischen sind 2 ungarisch, 2 lateinisch, 2 bibel-tschechisch, 1 lateinisch-tschechisch, 1 lateinisch-deutsch, und bei einem ist wegen Mängel am Exemplar nicht festzustellen, auf welcher Sprache er geschrieben worden war. Unter den katholischen sind 6 ungarisch, 1 lateinisch-ungarisch, 1 rumänisch. Von den Unitarischen sind 7 ungarisch, 1 deutsch.

Den Grundstein für die Katechismusliteratur der Reformation hat Luther gelegt. Sein im Jahre 1536 verfasster kleiner Katechismus diente sowohl dem schulischen als auch dem kirchlichen, hauptsächlich

an Erwachsene gerichteten Religionsunterricht. Luther gab im Vorwort den Pfarrern den Hinweis, dass der Katechismus der eigenen Persönlichkeit und den Bedürfnissen der Hörschaft angepasst werden solle. Die in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts erschienenen kleinen Katechismen enthalten demgemäß fast ohne Ausnahme den Text des kleinen Katechismus von Luther mit kleineren oder größeren Überarbeitungen.

Für die Katholiken verfertigte Anfang der 1560er Jahre der deutsche Jesuit Petrus Canisius jene Zusammenfassung - den *Parvus catechismus catholicorum* -, der dem Religionsunterricht mehrere Jahrhunderte lang vorrangig gedient hat. In allen 8 katholischen Katechismusausgaben ist der Text von Petrus Canisius zu finden, in der Übersetzung von Miklós Telegdi oder Gergely Vásárhelyi. Die zum Schulgebrauch verfertigte zweisprachige Ausgabe vom Jahre 1649 wurde das Muster zahlreicher Drucke späterer Zeiten.

Unter den Reformierten wurde der vom Pfälzer Theologen 1563 zusammengestellte Heidelberger Katechismus zum weitverbreitetsten. Die populärste ungarische Übersetzung stammte 1604 von Ferenc Szárászi, Prediger aus Debrecen. Diese wurde 1612 von Albert Szenci Molnár überarbeitet. Die Amsterdamer Erklärungen und die den vollständigen Text der biblischen Beweisstellen enthaltende Ausgabe von 1650 wurde zum Muster zahlreicher späteren Drucke.

Der Heidelberger Katechismus war in mehreren überarbeiteten und gekürzten Varianten im Gebrauch. Von größter Wirkung unter ihnen war das aus 77 Fragen und Antworten bestehende Kompendium, das von Johann Heinrich Alsted zusammengestellt und zuerst 1634 in Weißenburg in lateinischer Sprache gedruckt wurde. Die rumänischsprachige Übersetzung dieses Katechismus spielte in den 1640er Jahren in den Bestrebungen der Reformation der Siebenbürger Rumänen eine wesentliche Rolle.

Die Reformierten verwendeten im Grundstufenunterricht auch weiterhin den gegen Ende des 16. Jahrhunderts geschriebenen, sich auf die heimischen Vorgänger stützenden Katechismus von János Siderius,

Prediger in Tarcal. Weiters entstanden ab den 1640er Jahren mehrere, hauptsächlich aus dem Englischen übersetzte, in erster Linie die praktische christliche Lebensweise lehrende Katechismen.

Im Vergleich zu den bisher behandelten Gattungen standen hinter den Agenden, Pfarrerhandbüchern und Kirchenleitungshandbüchern grundsätzlich andere gattungsgestaltende Ziele. Die bisher behandelten Gattungen nähern sich inhaltlich dem Glauben und seinem Bekenntnis vorrangig von der seelischen Seite her an. Die letzte behandelte Gattungsgruppe beschäftigte sich hingegen mit den technischen und rechtlichen Fragen des kirchlichen Lebens: die hierzugehörigen Ausgaben bieten eine Zusammenfassung und Systematisierung der zur Kirchenorganisation, zur Abwicklung der Liturgie, allgemein zum Funktionieren und zur Leitung der Kirche nötigen Kenntnisse und Regeln.

Die sich formierenden neuen Kirchen setzten der mittelalterlichen kultischen Tradition ein Ende, weswegen die Gestaltung und eine gewisse Vereinheitlichung der Regeln und Gebräuche des sich formenden neuen Kultes, also der Gottesdienstordnung und der verschiedenen kirchlichen Akte (Taufe, Trauung, Abendmahl, etc.) notwendig wurde. All das wurde in den die Aufgaben der Pfarrer beschreibenden Handbüchern, in den sogenannten Agenden, zusammengefasst. In der katholischen Kirche waren die täglichen Aufgaben in Ritualen, Offizien und anderen liturgischen Büchern festgelegt.

Zwischen 1601 und 1655 erschienen 13 reformierte, 4 evangelische und 1 unitarische Agenden, weiterhin 6 katholische Rituale. 27 ist die Zahl der verschiedenen Kirchenrechtsausgaben. Davon sind 10 reformiert, 7 evangelisch, 9 katholisch, 1 unitarisch.

Von den reformierten Agenden wurde das Werk von István Milotai Nyilas, Hofprediger in Weißenburg in der behandelten Epoche viermal gedruckt. Milotai legte in erster Linie die Gottesdienstordnung fest, wie sie in Debrecen gestaltet wurde. Diese Agenda blieb das Muster der Praxis der reformierten Kirche bis ins

20. Jahrhundert hinein. Die ungarischsprachigen Lutheraner benutzten diejenige Agenda in unveränderter Form, die noch im Jahre 1598 in Deutschkreuz anhand der früheren Werke von Gáspár Heltai und Péter Bornemisza zusammengestellt worden war. Ein Vollkommenheit anstrebendes katholisches Ritualbuch wurde in dieser Zeit hierzulande einmal gedruckt, das *Rituale Strigoniense*, 1625 in Preßburg.

Die für die Leitung der Kirche nötigen inneren Gesetze verabschiedeten die Synoden, die sich von den Anfängen der Reformation an mehr oder weniger regelmäßig zusammenfanden, meistens mit Gültigkeit für je eine Superintendentur. Diese Kanones regelten nicht nur das Leben der protestantischen Kirchen, sie dienten auch als Grundlage ihrer Eingliederung in die Rechtsordnung des ungarischen Ständestaats. Auf dem größten Teil des Gebiets hatten die sogenannten Geleji Kanones Gültigkeit. Diese wurden von dem Siebenbürgischen Bischof István Katona Geleji aufgrund der Beschlüsse des Kirchentags von Szatmárnémeti 1646 im Interesse der Union der ungarischen und Siebenbürgischen Kirchen zusammengestellt. Außerhalb Siebenbürgens wurden sie auch im Kirchendistrikt jenseits der Theiß akzeptiert, einige Teile davon blieben sogar bis zum Jahr 1881 in Gebrauch.

Die von der römischen Kirche unabhängige Organisation der evangelischen Kirche hat die Synode in Sillein 1610 und in Kirchdrauf 1614 zustande gebracht. Ihre Beschlüsse sind noch in demselben Jahr in Bartfeld bzw. in Leutschau erschienen.

Die wichtigsten katholischen kirchenrechtlichen Ausgaben sind ebenso die gedruckten Beschlüsse der Synoden. Die kirchenprovinzlichen Synoden in Nagyszombat 1611 und 1629 haben unter der Leitung der Erzbischofe Ferenc Forgách und Péter Pázmány die Neugestaltung der Organisation der ungarischen katholischen Kirche vollbracht.

Mehr als neunzig Prozent der kirchlich-religiösen Schriften waren in jener Systematik aufzunehmen, die aufgrund der in der Einleitung angedeuteten gattungsgestaltenden Prinzipien erstellt wurde. Sehr niedrig ist

die Zahl der Ausgaben, die dieser Systematik nicht zu unterstellen sind. Diese restliche Gruppe von Druckwerken ist einigermaßen heterogen. Einige Stücke lassen sich nicht eindeutig von den bisher vorgeführten Gattungen abgrenzen, andere stehen den schulischen oder den Gelegenheitsausgaben nahe. Das Prinzip, wonach man diese Ausgaben trotzdem getrennt behandeln kann, ist die Tatsache, dass sie von ihren Verfassern in erster Reihe als Lektüre gedacht waren.

In die Kategorie der religiösen Lektüren sind jene Werke gereiht, deren Inhalt von den religiösen Themen nicht losgelöst bleibt. Die Gründe für ihre Abfassung sind noch nicht ganz unabhängig von den religiösen Zielen, aber sie stehen weder mit dem gemeinschaftlichen, noch mit dem privaten Glaubensleben in unmittelbarer Beziehung. Obwohl sie Mittel der privaten Frömmigkeit sein können, spielte in ihrer Gestaltung eher der Zwang zum Selbstaussdruck, die unterhaltende Absicht oder der nur noch formell religiöse, im Wesentlichen aber schon etwas ganz anderes anstrebende Inhalt eine entscheidende oder charakteristische Rolle.

Das hierzu gehörende Material ist grundsätzlich in drei Gruppen zu teilen: 1. religiöse Gedichte, 2. religiöse Erzählungen, 3. Morallektüren.

Die herausragendsten Stücke der religiösen Gedichte sind die Sammlungen der frommen Lieder (*Istenes énekek*) von Bálint Balassi und János Rimay, bzw. die mit dem Namen von Mátyás Nyéki Vörös verknüpften moralisierenden versförmigen Betrachtungen, der *Dialogus* und der *Tintinnabulum*. Beide sind in zahlreichen Ausgaben erschienen. Religiöse Erzählungen gibt es in dieser Zeit noch nicht viele. Es ist eine typisch katholische Gattung, alle Werke wurden von Katholiken geschrieben. Das Bekannteste unter ihnen ist die schon erwähnte Erzählung von Mihály Kopcsányi über die Erscheinungen des Preßburger Geistes, die laut unserer heutigen Kenntnis sogar in sechs Sprachen gedruckt worden war.

Die mit dem Titelwort „Morallektüre“ bezeichneten Ausgaben sind mit mehreren Gattungen verwandt.

Hierzu sind einige Andachtsbücher oder philosophische Arbeiten, die nicht von der Attitüde der Meditation oder der Kontemplation, sondern von den moralisierenden oder narrativen Elementen bestimmt sind, zu zählen, wie zum Beispiel die Andachten über die vier letzten Dinge von Bálint Lépes, Bischof in Neutra, oder der von Georg Ziegler übersetzte Traktat von Szenci Molnár mit dem Titel *Discurs von dem höchsten Gut*. Man hätte noch die Fürstenspiegel mit Tugendenkatalog-Aufbau dazuzählen können, sie werden aber aus inhaltlichen Gründen bei den rechtlich-politischen Arbeiten angeführt.

Ein Teil der schulischen Ausgaben knüpft unmittelbar beim Unterrichtsprozeß an, ein anderer Teil war für die übrigen Gelegenheiten des Schullebens gedacht, und ein dritter Teil waren Gelegenheitsausgaben, die von Schülern oder Lehrern der Schule hauptsächlich zur Befriedigung der Repräsentationsbedürfnisse ihrer Mäzene angefertigt wurden.

Insgesamt 216 Ausgaben sind aus der Zeit zwischen 1601-1655 bekannt, die als Lehrbücher gebraucht wurden. 61 davon sind Religionslehren oder Katechismen, also 155 ist die Zahl der Bücher, die nicht religiöse Kenntnisse vermittelten. Ausserdem wurden 86 schulische Thesenhefte in dieser Zeit im Druck herausgegeben, 57 davon konnte man auch bei den Streitschriften beziehungsweise den religiösen Lehren in Betracht ziehen. 29 ist also die Zahl der Disputationen ohne direkten theologischen Inhalt.

Den übrigen Gebieten des Schullebens dienende Ausgaben waren in vier kleinere Gruppen zu teilen: 31 Ausgaben sind mit Schulaufführungen verknüpft, 5 schulische Gesangsbücher konnte man zählen, 6 Werke gehören in den Themenkreis der Pädagogik, und 4 sind mit der Schuladministration oder der Schulleitung in Verbindung zu bringen.

Von den schulischen Gelegenheitsausgaben sind 25 mit Trauerfällen verbunden, 38 sind Hochzeitsgrüße, und 37 für verschiedene gemischte Gelegenheiten gefertigt. Insgesamt kann man also das Zustandekommen von 448 Ausgaben in engeren oder

lockeren Zusammenhang mit dem Schulbetrieb bringen.

Zu den Werken, die unmittelbar dem Unterrichtsprozeß dienen, gehören die Lehrbücher und die Prüfungsthesen. Bei den Lehrbüchern erwähnt die Studie wiederholt die für den schulischen Gebrauch abgefassten religiösen Lehren und Katechismen. Die überwiegende Mehrheit der Lehrbücher half aber hauptsächlich bei der Aneignung der klassischen Sprachen, vor allem des Lateinischen. Am öftesten wurden die lateinischen Grammatiken von Melancton, Johann Heinrich Alsted, Pierre de la Ramée und jene des Jesuiten Emmanuel Alvarez gedruckt.

Die andere wichtige Gruppe der Lehrbücher umfasst die Wörterbücher. In der behandelten Epoche wurde das in 101 Begriffskreise gruppierte Wörterverzeichnis von Balázs Szikszai Fabricius, Rektor in Debrecen, häufig herausgegeben. Das wichtigste Stück der Gattung ist selbstverständlich das zuerst 1604 veröffentlichte lateinisch-ungarische/ungarisch-lateinische *Dictionary* von Albert Szenci Molnár. Später basierten die aus der Werkstatt der Weißenburger Akademie stammenden Wörterbücher, die mit ungarischen Worterklärungen versehenen Bücher von János Erdőbényei Deák, János Csaholczi Pap, Ferenc Bihari und Marcus Friedrich Wendelin auf diesem Werk. Eine eigene Gruppe unter den der Sprachaneignung dienenden Lehrbüchern bilden die Enzyklopädie, Wörterbuch, Grammatik und Rhetorik enthaltenden Kompendien von Comenius, von denen er die drei bedeutendsten während seiner Tätigkeit in Ungarn speziell für den Gebrauch der Schule von Sárospatak verfertigt hat.

Für das Erreichen von höheren Stufen des Sprachgebrauchs waren die rhetorischen, poetischen und logischen Lehrbücher behilflich. Die Verfasser der bekanntesten Stücke sind Ludovicus Philippus Piscator, Professor in Weißenburg, Andreas Graff, Rektor in Trentschin, Emmanuel Alvarez, Pierre de la Ramée, Johann Heinrich Bisterfeld, Casparus Bartholinus dänische Polyhistor und Conrad Dietericus. Selbstverständlich darf man das erste

ungarischsprachige Lehrbuch der Logik, das Werk von Apáczai Csere János, nicht unerwähnt lassen.

Lehrbücher, die nicht unmittelbar der sprachlich-rhetorischen oder der theologischen Bildung dienten, gibt es insgesamt 10 während der ganzen Epoche, ein einziges naturwissenschaftliches, weiters einige philosophische und rechtliche Werke. Außerdem wurden in Folge der Tätigkeit von Comenius und Apáczai sechs bedeutende pädagogische Werke gedruckt.

Zu den mit dem Namen „schulische Gelegenheitsdruckwerke“ bezeichneten Gattungen gehören unter anderen die Prüfungsthesen, die Schuldramen und einige Grußworte. Mehr als 70 Prozent der Schuldisputationen ist von theologischem Inhalt. Die anderen gehören in den Themenkreis der Philosophie und der Logik. Es ist auffallend, dass in den reformierten Schulen nur Thesen theologischen Inhalts diskutiert wurden. Zwei Drittel der mit Schulaufführungen verknüpften Ausgaben wurden für katholische Schulen gedruckt. Es sind aber zum größten Teil keine Dramentexte, sondern nur Programme, Besetzungen oder Einladungen im Umfang von einigen Blättern.

Die gemischten schulischen Grußworte wurden zum Ende des Studiums, zur Prüfung, zur Jahresabschlußfeier, zur allgemeinen Laudatio der Patrone, an Geburtstagen oder zu anderen Familienereignissen und Karriereanlässen angefertigt.

Außer diesen wurden 38 Hochzeitsgrüße und 25 mit Trauerfällen in Verbindung stehende Texte, aber keine Predigten von Lehrern oder Studenten geschrieben.

In der behandelten Zeitspanne waren 18 Druckereien an der schulischen Produktion beteiligt, aber im Bereich der Lehrbücher entwickelten nur die Werkstätten in Weißenburg, Wardein, Sárospatak, Leutschau und Trentschin ein genaues Profil.

Die Druckerei von Weißenburg verlegte Sprachlehrbücher, rhetorische, grammatische und logische Lehrwerke, die von den an der dortigen Akademie unterrichtenden Professoren verfasst wurde und auf höchstem Niveau standen. In Wardein wurden hauptsächlich aus der Weißenburger Kollektion bestimmte

Stücke neu gedruckt, sie wurden aber durch einige Lehrbücher von ähnlichem Niveau ergänzt. In der Druckerei von Sárospatak sind zwar nur wenige schulische Ausgaben erschienen, diese sind aber als Dokumente des Wirkens von Comenius in Ungarn von besonderer Bedeutung.

Leutschau wurde in erster Linie als Folge der geschäftlichen Unternehmungen des fleißigen Buchdruckers zum Zentrum des Lehrbuchverlags. Einerseits erschienen hier immer wieder die altbewährten Kompendien des 16. Jahrhunderts, andererseits die Nachdrucke der Weißenburger Lehrbücher. Außer diesen hat Lorenz Brewer für die Lutheraner einige in Deutschland populäre Werke veröffentlicht. Das Profil von Trentschin wurde im Vergleich zu Leutschau durch die Tatsache, dass man hier neben den Lehrbüchern in größerer Zahl Disputationen für die evangelischen Schulen des Königlichen Ungarns druckte, gewissermaßen anders gestaltet.

Die katholische Werkstatt von Tyrnau kann praktisch als Nachfolger jener von Preßburg betrachtet werden. Von den insgesamt 40 schulischen Ausgaben der beiden Werkstätte können nur drei als Lehrbücher angesehen werden. Das katholische Material weicht außer der Zahl der Lehrbücher auch in anderer Hinsicht von dem protestantischen vollkommen ab. Solange die protestantischen schulischen Gelegenheitsausgaben hauptsächlich das Gewinnen und das Erhalten der Herren anstrebten, stehen sie bei den Katholiken in erster Linie im Dienste der Repräsentation. Deswegen finden sich unter den Respondenten der Thesenhefte in sehr großer Zahl Aristokraten, was auch am Äußeren der Ausgaben zu sehen ist. Solange die protestantischen Disputationen ohne Ausnahme billige Ausgaben im Quartformat und von bescheidener Druckausstattung sind, findet man unter den katholischen Prüfungsthesen nicht selten reichverzierte Ausstattungen im Folioformat, und es finden sich auch auf Seide statt auf Papier gedruckte Exemplare.

Die größte Gruppe der Gelegenheitsausgaben wird durch die Kalendarien gebildet. Mit dieser Gattung

setzt sich eine umfangreiche Fachliteratur auseinander. Die vorliegende Studie zeigt nur mit einer kurzen, ausschließlich den Druckort und die Sprache betreffenden statistischen Auswertung ihren Rang innerhalb der gesamten Ausgabenstruktur.

Die Zahl der heute nach Exemplar bekannten oder anhand zuverlässiger Angaben erschließbaren Kalendarien beträgt 356. 15 Druckereien in 20 Städten haben am Geschäft teilgenommen, das sich mit dem Druck der Kalendarien ergab.

In die andere große Gruppe der Gelegenheitsausgaben gehören die zu feierlichen und besonderen Anlässen des Lebens herausgegebenen Druckwerke. Ein Teil davon, die schulischen Gelegenheitsausgaben, wurden schon im vorangehenden Kapitel behandelt. Etwa 80 Prozent der in dieser Kategorie erwähnten Ausgaben ist in lateinischer Sprache geschrieben.

Die Gelegenheitsausgaben sind kennzeichnend für zwei gesellschaftliche Schichten. Die eine ist jene von Herrschern, Magnaten, höheren Priestern und von den reichsten Adelligen. Sie werden von den Schulen, den Familiaren, von Arbeit suchenden Intellektuellen gefeiert, gepriesen, begrüßt und es wird mit ihnen getrauert. Die andere Schicht ist die der protestantischen Kirchen- und Schulleiter, die in engem Kontakt mit dem gebildeteren Teil des Bürgertums stehen. Sie trösten, begrüßen, feiern oder unterhalten einander an verschiedenen Wendepunkten ihres Lebens. Der größte Teil der echten Gelegenheitsdruckwerke ist mit den wichtigsten Geschehnissen des menschlichen Lebens, mit der Geburt, der Ehe und dem Tod in Verbindung zu bringen. Ein kleinerer, von uns als „vermischte echte Gelegenheitsdruckwerke“ bezeichneter Teil erscheint zu denkwürdigen Geschehnissen wie zum Beispiel Krönung, Erwählung zu einem Amt, Inauguration, Sieg, Einzug, Gebäudenweihe, Neujahr, Beginn oder Abschluß einer Schule, Abreise, Verleihung des Magister- oder Dokortitels usw.

Die Zahl der Hochzeitsgrüße beträgt insgesamt 70. Die häufigsten Besteller waren die Bürger der deutschsprachigen Städte des königlichen Ungarns, vor allem jene aus Leutschau und Kaisermarkt. Das

vornehme Bürgertum entwickelte sich stark mit der führenden Elite des evangelischen Pfarrertums. Eheschließungen zwischen ihnen kamen häufig vor.

Unter den Verfassern der Hochzeitsgrußgedichte findet man in großer Zahl weltliche Personen. Es ist sogar zu vermuten, dass mit den Zentren Leutschau-Kaisermarkt ein aus Pfarrern, Lehrern, Ärzten, Anwälten und verschiedenen Beamten bestehender Kreis von Dichtern, Mäzenen und Laien existierte, für dessen Mitglieder das Schreiben und die Herausgabe von Hochzeits- und anderen Gelegenheitsgedichten eine geistige, intellektuelle Unterhaltung, ein Zeichen von Bildung, Geschmack und Gedankentiefe, eine gemeinschaftsbildende Kraft war. Die eigentliche Existenz dieses Kreises könnte aber nur mit einer tiefergehenden Analyse überzeugend bewiesen werden.

Die 54 Trauerausgaben verteilen sich je zur Hälfte zwischen der bürgerlich-pfarrerlichen und der hochadeligen Schicht. Hier müssen noch die in einem eigenen Kapitel der Studie behandelten Leichenpredigten erwähnt werden, von denen zwei Drittel für den Adel verfertigt worden sind.

Neben Kirchen und Schulen wurde die Ausgabenstruktur auch in erheblichem Maße vom staatlichen Institutionensystem gestaltet. In relativ großer Zahl erschienen in dieser Zeit juristische Werke. Von ihnen dienten die Artikel der Landtage unmittelbar den Bedürfnissen des Staates, die verschiedenen juristischen Handbücher eher denen der Rechtsnutzer. Ungeachtet der sich auf das Kirchen- und Schulleben beziehenden Druckwerke sind die juristischen Ausgaben in drei Gruppen zu teilen: 1. Die das ungarische oder siebenbürgische Recht zusammenfassenden Handbücher - insgesamt 12 Ausgaben. 2. Die Artikel der siebenbürgischen und ungarischen Landtage und die mit ihnen verknüpften Verordnungen - 60 Ausgaben. 3. Werke, die das innere Leben der Städte regelten. In diese Kategorie fallen aber insgesamt 2 einblättrige Drucke.

Im 16. und 17. Jahrhundert wandelte sich die Rolle des Staates europaweit. Seine Macht, seine leitende

und regelnde Funktion hat sich auf immer mehr Domänen des gesellschaftlichen und privaten Lebens ausgedehnt. Und als Folge des Reformationsprozesses musste man das Verhältnis von Staat und Kirche, bzw. den Kirchen neu ordnen. Deswegen mussten Dinge wie die Rolle, die Aufgabe, die Legitimation der Macht des Herrschers, die Methoden und möglichen Mittel des Herrschens oder das Verhältnis zwischen Macht und Untertanen neu definiert werden. In Ungarn wurde die Lage dadurch weiter kompliziert, dass von den beiden, als Rechtsnachfolger der mittelalterlichen Hungaria entstandenen Staaten, dem Königlichen Ungarn und Siebenbürgen, der letztere eine Neubildung war. Während sich die Herrscher des königlichen Landesteils in den Fragen der Legitimation auf die entsprechenden mittelalterlichen Konventionen stützen konnten, musste man in Siebenbürgen die Legitimation und die ideologische Begründung des neuen Staates erst einmal ausgestalten. Außerdem mussten die rechtlich-politischen Beziehungen zwischen dem königlichen Landesteil und Siebenbürgen geordnet werden. All diese Prozesse haben natürlich Spuren in der Ausgabenstruktur hinterlassen. Jene Schriften, die sich mit diesen Aspekten des Staatlebens beschäftigen, sind grundsätzlich in drei Gattungsgruppen einzuteilen: Fürstenspiegel und andere Werke der Politikwissenschaft - 14 Ausgaben. Geschichtsschreibung - 17 Werke. Politische Flugblätter - 13 Druckwerke. Diese konnten in der Studie ohne tiefere Analyse der betroffenen Fragen nur skizzenhaft vorgestellt werden.

Die Untersuchung der kirchlichen, schulischen, rechtlich-politischen und Gelegenheitsausgaben hat eine Übersicht über die Gattungskategorien der funktionellen und gebrauchsgеprägten Literatur ergeben. In diese Übersicht sind nur 6 bis 7 % der 1769 Titel der beiden RMNy-Bände gefallen. Damit das vom Buchverlag aufgezeichnete Bild vollständig wird, stellt die Studie tatsächlich fast nur auf die Aufzählung der Titel beschränkt auch dieses Material vor. Etwa die Hälfte der zugehörigen Titel ist in sehr unterschiedliche Gattungsgruppen einzuteilen, die den Bedürfnissen

ZUSAMMENFASSUNG

der sich entfaltenden Wissenschaften und des praktischen Lebens dienen. Die andere Hälfte bilden Werke, die nach heutigen Begriffen in den Kreis der Literatur gehören, oder in diese Richtung tendieren.

Személynévmutató

- Abrahamides, Izák 117
Ács Pál 218
Ádám (bibl.) 144, 218
„Aeneas herceg” 296
„Aesopus” 300
Ágoston, Szent 154
„Ágota” 299
Aidinger, Laurentius 248
Aidinger, Leopold 259
Ákháb (bibl.) 49
Aksamitek, Zacharias Dominicius 93, 99
Alauda, Bartholomeus 263
Alauda, Josephus 263
Albrich, Martinus 156, 158, 232, 253, 263
Ali budai pasa 297
Almási Gergely Mihály 212
Alsted, Johann Heinrich 17, 43, 48, 167, 168, 185, 193, 198,
224, 226, 227, 228, 231, 233, 234, 238, 243, 244, 245, 246,
250, 330, 334, 339
Alvarez, Emmanuel 226, 231, 240, 243, 247, 339
Alvinczi Péter 43, 53, 63, 64, 65, 112, 113, 114, 119, 121, 128,
129, 133, 160, 161, 164, 173, 175, 187, 281, 285, 286, 314,
324, 328, 329
Amade Anna, Szunyogh Mózes felesége 98
Amade Ilona, Nagymihályi Ferenc özvegye 93, 98
Ames, William 170, 207, 250
Ámos (bibl.) 46, 57, 313
Andreades, Michael 226, 227, 255
Andricius, Andreas 242
„Angelica” 297
Anna tiroli hercegnő, II. Mátyás, magyar király felesége 247
Apácai Csere János 143, 170, 195, 232, 233, 236, 241, 246, 340
Apafi Mihály 47, 139, 182, 224
Apponyi Sándor 148
„Árgirus királyfi” 297
Arius 47, 139
Arminius Jacobus 47, 139
Ascanius, Michael 262

- „Astiages” 297
 Aszalai Miklós 94
 Aszalos István 175
 Asztalos András 39
 Aubrius, David 99
 Augustini, Christian 262, 263
 Álvarez, Emmanuel 226, 231, 240, 243, 247
 Bácsmegyei János 54
 Bakai Benedek 253
 Balásfi Tamás 117, 118, 119, 172, 173, 174, 285, 286
 Balassi Bálint 73, 76, 83, 85, 96, 124, 125, 173, 216, 217, 218, 293, 297, 300, 347
 Balassi Ferenc 125
Balázs Mihály 166, 168
 Balduinus, Fridericus 122, 126
 Balling János 97, 100
Bán Imre 92, 143
 Bánó Zsigmond 252
 Baranyai Péter 45
Barcza József 40, 46, 194, 196
 Barth, Christian 283
Bartha Tibor 194, 196
 Bartholinus, Casparus 232, 253, 254, 256, 339
Bartók István 169, 207
 Bäsäräbä, Matei ld. Máté vajda
 Basire, Isaac 259
 Báthori Gábor 67, 69, 275, 278, 284, 285
 Báthori István 69, 249, 265, 266
 Báthori Zsigmond 298
 Báthori Zsófia, II. Rákóczi György felesége 65, 84, 85, 96, 250, 263, 264
 Batizi András 49, 192
 Batthyány Ádám 69, 70, 88, 102, 123, 127, 173
 Batthyány Ferenc 47, 54, 83, 96, 123, 160, 173
 Bauchinus, Joannes 290
 Bayly, Lewis 84, 85, 100, 321
 Becanus, Martinus 128, 129
 Bechius, Joannes 185
Békési Imre 158
 Bellarmino, Roberto 48, 108, 131
 Belleny Zsigmond 102
 Bellobradenus, Paulus 145

- Bene Sándor* 84, 280
Beniczki András 258
Beregszászi Zsuzsanna, Féja Géza felesége 252, 263, 264
Bertram, Judit 262
Berzoviczy Veronika 252, 263, 264
Besenyei F. Mihály 59
Bessenyei József 112
Bethlen család (iktári) 65, 70, 96
Bethlen Gábor 58, 59, 64, 67, 69, 82, 96, 97, 98, 113, 119, 127, 139, 140, 159, 161, 166, 174, 175, 183, 220, 246, 249, 258, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 276, 278, 282, 283, 285, 286, 287, 295, 297
Bethlen István, iun. 67, 69, 102, 174, 246, 263, 264
Bethlen István, sen. 67, 68, 69, 84, 102, 155, 166, 174, 175, 281, 291
Bethlen Krisztina, Bethlen István, iun. lánya 67, 70
Bethlen Péter 65, 67, 69, 84, 96, 155, 174, 175, 260, 275
Betuleius, Josquinus 221
Beucer, Balthasar 219
Beust, Joachim 96, 102
Beythe István 52
Bèze, Théodore, de 162
Bielavý (Belovius, Bielavius), Tomáš 149, 150, 174
Bihari (Bihari K.) Ferenc 228, 230, 245, 339
Bihari Gergely 179, 234
Biner, Hilarius Ernestus 185
Bisterfeld, Johann Heinrich 48, 106, 138, 150, 151, 167, 175, 185, 228, 231, 233, 238, 240, 241, 244, 245, 248, 250, 339
Bitskey István 9, 11, 48, 91, 92, 110, 124, 171
Blimberg, Thomas 252
Bocatius, Joannes 76, 218, 229, 253, 258, 259, 260, 261, 263, 282, 285, 286, 297
Bocatius, Melchior 253
Bock, Michael 85, 96
Bocskai (Bocskay) István 113, 160, 259, 260, 287, 314
Bogádi (Bogadi) András 96
Bogáti Fazakas Miklós 76
Bojti Veres Gáspár 68, 282
Boleszláv, II., cseh fejedelem 247
Bonaventura Sanctus 90
„Borbála” 299
Bornemisza Ferenc 263

- Bornemisza Miklós 49
 Bornemisza Péter 40, 52, 192, 197, 208, 336
Borsa Gedeon 9, 10, 11, 40, 44, 118, 199, 248, 271, 305
 Bosnyák család 93
 Bosnyák István 93
 Bosnyák Judit 93
 Bosnyák Katalin 93
 Bosnyák Tamás, iun. 93
 Bosnyák Tamás, sen. 93
 Bosnyák Zsófia 93
 Bökényi Filep János 86
 Bradshaw, William 170
 Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor felesége 58, 263, 264, 280
 Bray (Brés), Guido de 195
Breuer, Dieter 48
 Brewer, Lorenz 29, 44, 55, 70, 75, 83, 94, 99, 100, 181, 182, 234, 242, 243, 256, 270, 275, 341
 Brunner, Ursula Katharina 262
 Bucanus, Guilielmus 207
Bucsay Mihály 163, 206
 Budai (Budaeus), Stephanus 252
 Budák György 184
 Budiats, Stephanus 232
 Budowinska, Katarzyna 261
 Budowinski, Simon Piotr 258, 261
 Buitul, Gheorghe 203
 Bullinger, Heinrich 82
 Bussaesus, Michael 64, 187
 Butovsky, Jan 264
 Büringer, Johann 295
 Caesar, Julius Patavinus 292
 Calepinus, Ambrosius 228, 239, 240
 Calovius, Abraham 155
 Calvinus János ld. Kálvin
 Campanella, Tomaso 281
 Campian (Campianus), Edmund 124, 125, 173
 Canisius, Petrus 108, 156, 192, 197, 202, 203, 208, 235, 240, 247, 334
Čaplovič, Ján 124
 Carafa, Carlo 128
 Castellion, Sébastian 179, 234, 242
 „Cato” 229, 245, 249, 250, 254, 256

- Cebani, Abraham 219, 263, 294
Cecilie Renata, Vladislaus, IV., lengyel király felesége 263
Chalupka, Samuel 184
Cherlerus, Joannes Henricus 290
„Chimaera” 295
Chotieborzka, Susanna 264
Christiani, Abraham 158, 174
Cicero, Marcus Tullius 232, 245, 294
„Cirus király” 297
Clausenburger, Martinus 265
Clementis, Magdalena 262
„Clitophon” 296
Closius, Georgius 262
Comenius, Joannes Amos 84, 101, 226, 228, 230, 236, 242, 245, 246, 250, 251, 252, 253, 255, 260, 265, 321, 339, 340
Coresi diakónus 54
Corvini, Susanna, Kalinka, Joachim felesége 265
Couture (Coturius), Jules Cesar de la 143
Cowper, William 144
Cramer, Anton 98, 262
Crell (Crellius), Jean 167
Creutzer, Samuel 264
Crompton, William 154
Crucinger, Christoph 263
Crysteccus, Theophilus 247
Csaholczi Pap János 228, 230, 245, 339
Csanaki Mant Máté 291
Csáky István 263, 264, 265
Csekey István 274
Cserkő Mihály 65, 70
Csetri Lajos 207, 216
Csomaközi András 58
Csonka Ferenc 125, 218
Csulai György 42, 43, 198, 199
Curtius, Alexander 145, 258, 265, 282
Czeglédi István 124
Czeglédi Sándor 199
Czeglédi Szabó Pál 209
Czenko Hovora család 263
Czobor Erzsébet, Thurzó György özvegye 54, 65, 95, 98, 122, 174
Daczó Katalin, Puteus, Caspar felesége 262
Dáneus Rácai, Tolnai Dali János álneve

- Dániel (bibl.) 58, 63, 145
 Darholcz család 266
 Darholcz Ferenc 97, 102
 Darholcz Kristóf 102, 220, 265, 266
 Darholcz Pál 101
 Dávid (bibl.) 49, 58, 138, 139, 182, 234, 249, 280
 Dávid Ferenc 137
 Debreceni Péter 97, 98, 100
 Debreceni S. János 259, 284
 Debreceni Tamás 97, 175
 Debreceni Tiszta János 182
 Decsi Gáspár 49
 Deidrich, Andreas 231, 237, 254
 Dengelegi Péter 41, 121, 150, 175
 Dentulini, Thomas 262
 Dentulini (Dentulinus), Venceslaus 146
 Derecskei Ambrus 46, 57
 Deselvicz István 95
 Detsi István 249, 262
 Dézsi István 184
Dézsi Lajos 20
 Diana (myth.) 49
 Didimus, Levita, Institoris, Joannes vagy Lani, Daniel álneve
 156, 174
Dienes Dénes 60, 132, 133
 Diest, Hendrik van 61, 138, 139, 182, 234, 249, 332
 Dieterich, Johann Daniel 182
 Dieterich, Konrad 182, 201, 224, 231, 232, 235, 242, 244, 252,
 254, 256, 332, 339
 Diószegi Bónis Mátyás 32, 221
 Dobi István 98
 Dobokay Sándor 125, 173
 Dobozi Veres Mihály 49
 Dobrea pap 198
 Dobronoki György 132
 Dolnani, Petrus 264
 Donatus, Aelius 226, 242, 243, 245
 Dorottyá, Szent 220
 Dörflinger, Anton 218
Dömyei Sándor 11, 305
 Draskovich György 263
 Draskovich János 89, 93, 102, 280

- Draschkoviczky, Isaacus 143
Drauth, Georgius 262
Drexel, Hieronymus 92
Drosdi, Barbara, Parschitius, Elias felesége 262
Dubowszky (Dubowski) Georgius 248, 258
Dubravius, Daniel 201
Duchon, Florianus 144, 174
Duchon, Joannes 258
Dukkon Ágnes 266
Dúló Gábor 96
Duraeus, Joannes 42
Dürner, Samuel 185, 262, 263
Échi (Échy) Orsolya, Szegedi Gáspár felesége 82, 96, 99, 175
Eckhart Ferenc 275
Ecsedy Judit V. 10, 11, 13, 17, 99, 131, 167, 198, 199, 210, 292
Effmurd, Jakob 167, 233
Eilshemius, Abraham Danielsz 62
Eisenberg, Peter 238
Eleazar (bibl.) 49
Eleonora, II. Ferdinánd, magyar király felesége 284
Elianus, Joannes Baptista 203
Elizeus (Heliseus) (bibl.) 57
Engel, Tobias 262
Ens, Caspar 281
Enyedi Fazekas János 62
Enyedi György 47, 137, 138, 166, 179, 296
Erasmus, Desiderius (Rotterdam Rézmann) 220, 227, 229, 242
Erdőbényei Deák János 227, 242, 245, 251, 339
Erdődi Zsuzsanna, Thurzó Kristóf özvegye 91, 93
Erythraeus, Johann 263
Estreicher, Karol 148
Eszterházi Tamás 144, 174
Eszterházy Ferenc 69
Eszterházy Gáspár 69
Eszterházy István 263, 264
Eszterházy Julianna 93, 102
Eszterházy László 69
Eszterházy Mária 263, 264
Eszterházy Miklós 53, 62, 90, 93, 102, 127, 130, 131, 142, 174, 261, 287
Eszterházy Pál 94
Eszterházy Tamás 69

- Ewans, R. J. W.* 149
 Faber, Matthias 134, 145, 146, 174, 327
 Fabini, Dorothea, Dürmer, Samuel felesége 262, 263
 Fabinus, Joannes 259
Fabó András 142
 Fabricius, Andreas 265
 Fabricius Anna, Dentulini, Thomas felesége 262
 Fabricius, Esaiás 145
 Fabricius, Georgius 57
 Fabricius János 62, 153
 Fabricius, Joannes 262
 Fabricius, Nicolaus iun. 262
 Fabricius, Nicolaus sen. 262
 Farkas Imre 44, 96, 254
 Farsius (Farschi), Johann 252, 264
 Faschko, Jacobus 146, 262
Fata Márta 158
Fazakas Gergely 171
Fazakas József 11, 278
Fechner, Jörg-Ulrich 282
 Feucht, Jakob 127
 Féja család 266
 Féja Lőrinc 265, 266
 Féja Mátyás 252, 263, 264
 Felsőbányai S. Mihály 32, 221
 Felvinczi György 290
 Félegyházi Tamás 39, 41, 137, 180, 194, 197
 Ferenc, Szent 220
 Ferencffy Lőrincz 88, 112, 203, 217
 Ferenczffy Pál 203
 Ferdinánd I., magyar király 160, 186, 187
 Ferdinánd II., magyar király 238, 258, 278, 282, 283, 284, 285
 Ferdinánd III. 132, 212, 258, 263
 Ferdinánd IV. 259
 Feucht, Jakob 62
 Ficker, Thomas 262
 Fiebick, Benjamin 78
 Figuli, Martinus 262, 263
 Fischart, Johann 143
 Fischer, Regina 148
 Flacius, Matthias Illyricus 63
 Fodor Benedek 175

- Fodorik Menyhért 67
Fogarasi István 198
Fogarasi K. Ferenc 200, 224, 235, 245
Font Zsuzsa 19
Forgách Éva, Csáky István felesége 265, 266
Forgách Ferenc 115, 172, 173, 211, 212, 265, 266, 336
Forgách Mária, Révay Péter özvegye 54
Forgách Zsigmond 54, 94, 125, 173, 220, 258, 259, 285
Formontini Auróra Katalin, Batthyány Ádám felesége 69, 70
Fortius Id. Ringelberg, Joachim
„Fortunatus” 300
Fran, Andreas 265
„Francisco” 296
Fráter Lajos 219, 220
Frigyes V., pfalzi fejedelem, cseh király 286
Frisius, Joannes Jakobus 82
Frosch, Johann 57, 58, 280
Frölich, David 262, 265, 270, 283, 289
Frölich, Justina Marianna, Gerstmaer, Johann felesége 263
Frölich, Martinus 263
Gábor Csilla 53
Gaibl, Alexander, M. 149
„Galathea” 297
Gašiorek, Stanisław 271
Gál Lajos 40, 46
Gallas, Matthias von 284
Galler, Hieronymus 53
Galli, Eva, Serpilius III., Johann felesége 262
Galli, Martin 259
Gažur, Matej 219, 263, 265
Geer, Ludovicus de 251, 265
Gelbhaar, Gregor 44
Geleji Katona István 39, 40, 42, 43, 46, 48, 52, 53, 54, 56, 74,
106, 107, 116, 137, 138, 167, 168, 169, 180, 198, 208, 210,
258, 314, 327, 330, 331, 336
Gellyén Imre 275
Gerber, Gregor 63
Gergei Albert 297
Gergely I. (Gregorius), Nagy Szent, pápa 144
Gerhard, Johann 86
Gerstmaer, Johann 263
Gheorge din Sec. 198

- Gheorghe, Stefan, moldvai vajda 298
 Gienger, Friedrich Johann 264
 „Gismonda” 296
 „Gisquardus” 296
 Glatz, Johann 262
 Gloger, Rosina, Schlegel, Christoph felesége 263
 Glötzel, Johann 262
 Gnisner, Elias 219
 Goepner, Johann 219
 Goltz, Maria, Lassel, Paul felesége 262
 „Gorgó” 295
 Gönci Fejér István 175
 Gönci György 209
 Gönczi Aszalos Anna, Pongrácz László felesége 69
 Gracza, Joannes 145, 185, 265
 Graff, Andreas 47, 226, 229, 231, 233, 243, 244, 252, 339
 Gräfel, Dorothea, Klesch, Christoph, sen. felesége 265
 Greff, Michael 262
 Greiffenzweig, Johann 264
 Greissing, Stephan 262
 Gretser, Jacobus 227
 Grotius, Hugo 168
 Guevara, Antonio de 280
 Gyarmati Miklós 115
 Gyirva Vencel 218, 299
Györi Levente 142
 Gyulai Márton 284
 Habermann (Avenarius), Johann 147
 Hadik, Alexander 150, 151, 156, 174, 185
 Hadik (Hodik), Ján 265
 Hafenreffer, Matthias 116, 117, 142, 181
 Hajdú György 265, 266
 Hajnal Mátyás 90, 93, 131, 132, 326
 Haller György 278
 Haller Zsigmond 93
 Háportoni Forró Pál 282
Hargittay Emil 110, 118, 173, 280, 305
 Hartlieb, Georg 258, 264, 265
 Hase, Kuncz-Konrad 218
Hauber, Eberhardt David 149
Havrán Dániel 122, 162
 Házi János 183

Hämmer, Christina, Neckel, Daniel felesége 262
Heccelschmid, Sophia 262
Hédervári (Hedervary) János 93, 99
Heerebord, Adrian 151
Hegenitius, Trostfield 262
Heliades, Josef 264
Heliseus ld. Elizeus (bibl.)
Hellebrant Árpád 305
Helmbold, Ludwig 179, 234
Heltai Gáspár 40, 192, 197, 202, 208, 297, 300, 336
Heltai Gáspár iun. 275
Heltai János 13, 24, 42, 43, 46, 53, 64, 65, 67, 114, 118, 129,
131, 133, 155, 158, 159, 160, 163, 169, 197, 210, 281, 282,
285, 305
Heltai nyomda 254
Henckel, Lazar 174
Hendl, Franciscus 295
Hensch, Georg 229, 239
Henriette Marie von Pfalz-Simmern, Rákóczi Zsigmond
felesége 246, 263, 264
„Hercules” 298
Herlin, Johann Ulrich 179, 234
Hermannida, Catharina, Drauth, Georgius felesége 262
Hermannides, Georg 262
Herrmann, Margareta, Greissing, Stephan felesége 262
Hemer János 19, 129, 210
Herlsberger, Eva, Rholl, Job felesége 262
Hertel, Andreas 263
Hervay Ferenc 10, 11, 305
Hethesi Pethe György 174
Hethesi Pete László 88, 92
Hethesi Pete Rosina, Pázmány Miklós felesége 88, 92, 98
Heutsch, Philipp 280
Heyden, Sebald 226, 240, 242
Hochschild, Georg 139, 174
Hocquard (Hocquartus), Bonaventura 136, 146, 147, 327
Hodászi Katalin, Detsi István felesége 249, 262
Hodászi Lukács 39, 41, 71, 123, 209
Hodik, Ján ld. Hadik, Ján
Hodovský, Ján 218
Hoë, Matthias, von Hoënegg 201
Hoffman Illés 290

- Holl Béla* 10, 11, 13, 122, 124, 127, 132, 144, 292
 Hollosi Godefridus 62, 154
 Homonnai Drugeth Bálint 95, 253, 258
 Homonnai Drugeth György 127, 173, 263, 264
 Homonnai Drugeth János 93, 102, 259
 Homonnai Drugeth Mária, Széchy György özvegye 95, 99, 101
 Homonnai Györgyné 117
 Horhi Miklós 292
 Horváth András 145, 146, 164, 165, 174, 252, 329
 Horváth Boldizsár 259, 261
Horváth Iván 19
 Horváth (Pálóczi?) János 260
 Horváth Márk 263, 264
 Hóseás (bibl.) 46, 57, 313
 Huber, Marcus 184
Hubert Gabriella H. 19, 29, 72, 73, 76, 163, 317
Hubert Illikó 46
 Hunnius, Aegidius 144
 Hunyadi Ferenc 297
 Huszár Dávid 194, 255
 Huszár Gál 194
 Huszti Péter 296
 Hutter, Leonard 142, 161, 162, 181, 234, 242, 255, 256, 332
 Icarus 295
 Igaz Gáspár 175
 Ignác, Szent 212, 220
 Illésházy család 65, 174, 230
 Illésházy Gábor 70, 95, 99, 123, 147, 150, 258, 261
 Illésházy Gáspár 57, 96, 102, 123, 149, 150, 173, 174, 229, 265, 266
 Illésházy György 95, 96, 123, 150, 153, 260
 Illésházy István 174
 Illésházy Kata, Bethlen Péter felesége 65, 84, 96, 102
Illésy János 132
 Ilosvai János 95
 Ilosvai Selymes Péter 296
 Illyefalvi István 49
Imre Mihály 228
 Imrefi János 275
 Ince III. pápa 101
 Institoris, Joannes 147, 156, 168
 Institoris, Michael 147

- „Iovenianus” 296
Ipolyi Arnold 124
Iratosi T. János 85
István I., Szent, magyar király 283
Istvánffy Miklós 283, 298
Istvánfi Pál 297
Jacobinus János 298
Jairus, Stephanus 117
Jakab I., angol király 280
Jakó Zsigmond 29
Jákób (bibl.) 130
Jakobeus, Jakub 63, 64, 259, 283, 294, 295
Jankovics József 15, 27, 125, 158
János evangélista (bibl.) 49, 167
Janus, Philippus 262
„Jason” 298
Jemicius, Joannes (Pázmány Péter álneve) 115
Jephte (bibl.) 49
Jezerniczky Anna, Hajdu György felesége 265
Jesus Syrach fia (bibl.) 22, 39
Joannides, Andreas 143
Jóel (bibl.) 46, 47, 313
Jónás (bibl.) 58
Jonová, Lidmila 96
Jósiás (bibl.) 141
József (bibl.) 59
Julius Caesar Patavinus ld. Caesar, Julius Patavinus
Jungmann, Josef 149
Kabdebó Lóránt 112
Kákonyi Péter 297
Káldi György 39, 40, 41, 44, 46, 53, 119, 120, 121, 150, 312, 325
Kalinka, Ján 264, 265
Kalinka, Joachim 173, 184, 265
Kalinka, Zachariaš 147, 263
Kálvin 114, 118, 137, 180, 183, 324
Kanizsai Mihály 188
Kanizsai Pálfi János 47, 83, 129, 161, 162
Kapi (Kapy) András 294
Kapi Anna, Hethesi Pethe László felesége 88, 92
Kapi Klára, Nyáry István felesége 93
Kares, Reginia, Kares, Joannes felesége 243

- Károli (Károlyi) Gáspár 40, 41, 44, 46, 75, 120, 121, 150, 312
 Károly, Wallia fejedelme 100
 Károlyi (Carolinus) Péter 137, 242, 249, 253, 255
 Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor felesége 67, 68, 69, 82, 96, 98, 265, 266, 282
 Kassai András 65
 Kassai István 67
 Kassay Magdolna, Valentin Péter özvegye 95, 98
 Kászoni János 275, 276, 281
 Katalin, Szent 220
Kathona Géza 163, 194, 197, 206
Käfer István 11
 Kecskeméti Alexis János 58, 59
 Kecskeméti C. (Claudius) János 56, 59, 62, 83, 96, 100, 118, 119, 141, 143, 175
Kecskeméti Gábor 66, 70, 169, 207
 Kecskeméti Tiburtsi János 175
 Kedd, Jodocus 156
 Kegel (Kegelius), Philipp 83, 97, 98, 100, 101
Keisz Ágoston 111
Kelecsényi Ákos 11
Kelemen Lajos 82, 166
 Kempis Tamás 89
 Kenderesi Mária, Bosnyák Tamás felesége 93
 Kendi István 284
 Keresszegi Hermann István 59, 60, 195, 209
 Keresztes István 261
 Keresztúri Bíró Pál 48, 57, 60, 61, 65, 70, 85, 96, 108, 131, 132, 133, 199, 224, 235, 245, 326
 Kéri Sámuel 221
 Kerti Fábián 98
 Keserői Dajka János 71, 74
Keserű Bálint 210
Kessler, Wolfgang 282
 Király Anna, Petneházi István özvegye 59
 Király Jakab 144
 Kircher (Kircherus), Joannes 57, 155, 156
 Kis Tamás 54
 Kisdi Benedek 77
 Kismarjai Veszelin Pál 64, 123, 154, 175
 Kiss Ádám 263
 Kitionich János 275

Klaniczay Tibor 196, 305
Klára, Szent 220
Klazekovits (Klaszekovich) István 122, 181, 211
Klesch, Christoph 265
Klöss (Klös), Jakob 44, 100, 211, 252, 264, 275
Koblinsky, Catharina 262
Kolosi Török István 49, 221, 299
Koltai Klára 207
Komáromi Csipkés György 40, 182, 185, 195, 227, 231, 241, 249, 250, 312
Komáromi János 173
Komáromi Szvertán István 60, 62
Komenský, Ján Amos ld. Comenius, Joannes Amos
Komjáthy Benedek 40
Komlowszki Tibor 92
Koncz Attila 41, 121
Kopcsányi Márton 44, 88, 90, 93, 219
Kopcsányi Mihály 147, 148, 149, 337
Korláth Judit, Máriássy András felesége 263, 264
Kornis Judit, Péchi Simon felesége 69
Kovács Viktor 112
Kovalski, Joachimus 299
Kovács Sándor Iván
Kawecka-Gryczowa, Alodia 204
Kölböl István 98, 100
Könczöl István 54
Kőröspataki Bedő János 298
Kószegi Szekér Mátyás 259
Krajačević Sartorius, Nikola 88
Kramer, Anton ld. Cramer, Anton
Krausz János 82, 265
Krieschke, Daniel 259
Kristóf, Szent 153
Krisztina, Szent 220
Kučera, Ján 139, 150, 153, 174
Kulcsár György 52
Kulcsár Péter 9, 11
Kurucz Gyula 158
Küllös Imola 298
Kürti István 87, 95, 144, 150
Lackner, Christoph 240, 253, 339
Lang, Anton 264

- Lang, Catharina 262
 Lang, Johann 71, 218, 265
 Lange 262
 Langsfeld, Johann Georg 63
 Láni, Daniel (álneve: Didimus Levita?) 147, 156
 Láni, David 153, 158
 Láni, Eliaš 117
 Láni Zachariáš 149, 155, 174
 Lapscher, Susanna 263
 Laskai János 96, 155, 168, 175, 221, 275, 281, 291
 Lassel, Georg 71
 Lassel, Paul 71
 Lavater, Johann Rudolph 184
 Lengyel Boldizsár 174
 Lengyel Miklós 174
 Lépes Bálint 90, 91, 93, 102, 220, 338
 Lessius, Leonardus 126, 127, 173
 Lethenyei István 54, 87, 160, 161, 162, 163, 174, 181, 184, 190, 255
 Lethenyei István (Pázmány Péter álneve) 114
 „Leucippe” 296
 Liberchey Mihály 96
 Lipót I., magyar király 248, 258, 259
 Lippai Sámuel 171, 330
 Lippay György 77, 132, 149, 171, 175, 259, 281
 Lipsius, Justus 32
 Listius László 300
 Liszti Anna Rosina, Thurzó Szaniszló felesége 95
 Lochmann, Ján 64
 Loderecker, Peter 229, 239, 240
 Lohausen (Calcheim), Wilhelm von 295
 Lónyay Zsigmond 97, 287
 Lórántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György felesége 47, 130, 132, 174, 175, 189, 199, 235, 251, 253
 Losonczy Anna 173
 Loyola, Ignatius ld. Ignác, Szent
 Lucae, Ondrej 95, 184
 Lupu Vasile vajda 284, 298
 Luther, Martin 23, 39, 63, 122, 123, 139, 141, 144, 145, 163, 181, 182, 191, 192, 196, 197, 201, 206, 221, 235, 244, 254, 334
 Maconius, Joannes 258, 261

- Madách János 96
Madarász Erzsébet 96, 101
Madarász Márton 54, 55, 86, 95, 96, 101, 201
Madarász Zsuzsanna 96, 101
Mágócsy (Mágóchy) Ferenc 114, 174, 175
Magyari István 111, 113, 324
Makai Nyírő János 82
Maksai Őse Péter 185
Malomfalvay Gergely 92
Malus, Paulus 265
Manassé (bibl.) 141
Mangelburger, Wolfgang 261
Manlius, Johann 44, 254
Margitai Péter 58, 62, 67
Mária Magdolna (bibl.) 91
Máriássy András 263, 264, 265
Máriássy család 243, 258, 266
Máriássy János 263, 265, 266
Máriássy Krisztina, Pobst, Anton felesége 262
Máriássy Zsófia 263, 264
„Markalf” 297
Marnix, Philips van 196, 224, 235, 253
Marssowsky, Helena, Kalinka, Zachariáš felesége 263
Márta (bibl.) 91
Martini (Martinus) Christianus 262
Martini, Leonardus 259
Martini, Jacob 158
Marussy András 258, 259, 263
Marxius, Ján 78
Máté (Matei Băsărabă) 298
Mátyás II., magyar király 247, 258, 279, 282, 285, 294
Mautner, Johann 232, 243, 260, 262
Maximilian I. ld. Miksa I., magyar király
Mechanopoeus, Joannes 211, 262
„Medea” 298
Meder, Peter 262, 264, 265, 295
Medgyesi Pál 63, 68, 70, 84, 97, 100, 101, 130, 131, 144, 151,
154, 155, 169, 175, 183, 184, 199, 200, 207, 224, 235, 245,
251, 321, 326, 330
Mediansky 96
Megander, Krištof 201
Megiser, Hieronymus 228, 229, 239, 240

- Mehmed Jazidzioglu (Cselebi, Ibn Katib vagy Mohamed Bin Szálih) 183
- Meisner, Balthasar 55, 126, 127, 142
- Mekinić, Grgur 78
- Melanchthon, Philipp 163, 189, 226, 227, 232, 242, 251, 252, 339
- Melczer család 266
- Melczer (Meltzel), Johann 252, 263, 264, 265
- Melich János* 229
- Melík, Samuel 117, 284
- Melius Juhász Péter 194, 209
- Menk, Gerhard* 49
- Mescho, Matthias 147
- Meszleny (Meszleni) Benedek 265, 266
- Mihálykó János 30, 54, 55, 61, 86, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 321
- Mikolai Hegedűs János 184, 194, 200
- Miksa I. (Maximilian), magyar király 298
- Milleter, Georgius 262, 263
- Milleter, Margareta, Zabeler, Hiob felesége 262
- Mike István 175
- Mikó Gyula* 68
- Milotai Nyilas István 47, 58, 59, 118, 121, 137, 140, 150, 166, 175, 180, 206, 210, 280, 330, 331, 335
- Milovitius 198
- Mínárik, Jozef* 294
- Mindszenti Krisztina, Csáky István felesége 263, 264
- Miskolczy Ambrus* 42, 131, 133
- Miskolci Csulyak Gáspár 170, 173, 265, 330
- Miskolci Csulyak István 85, 97, 118, 170, 265
- Miskolci Puah Pál 68
- Moes, Sigismundus 262
- Mokoschin, Sabina 264
- Molnár Gergely 226, 227, 242, 245, 249, 250, 253, 255
- Monau, Friedrich 237
- Monok István* 21, 52, 281
- Monoki (Monaki) házaspár 259
- Monoki (Monaki) Miklós 63
- Monoszlóy András 111, 115
- Móric (Mauritius), hesseni tartománygróf 240, 241, 265, 266
- Motešický P. 96
- Mózes (Moses) (bibl.) 47, 130, 132, 218, 296
- Munkácsi János 49

- Murád III. szultán 297
Musculus, Andreas 83
Musculus, Wolfgang 259, 281
Mutnokoy Anna, Alvinczi Péter özvegye 65
Müller, Johann 147, 263
Nádasdy család 174
Nádasdy Ferenc 69, 96, 111, 112, 162, 173, 213, 255, 265, 266
Nádasdy Pál 54, 87, 96, 102, 116, 117, 173, 174, 261
Nádasdy Tamás, Pál fia 96, 174
Nádasi János 92, 98, 283
Nagy Barna 196
Nagy (Nagi) Benedek 116, 117, 121, 174, 255
Nagy Szent Gergely Id. Gergely I., Nagy Szent, pápa
Nagy Sándor 282, 296, 297
Nagyari Benedek 184
Nagymihályi Ferenc 93, 98
Nanticovius, Michael 219
Neckel, Daniel 262
Nemeskürty István 52
Némethi Jakab 17, 203, 292
Némethi János 97
Neunachbar, Paul 262
Nigrini, Nicolaus 153
Nógrádi Mátyás 61, 179, 207, 234, 249
Nováky Hajnalka 66
Nuzzo, Armando 217
Nyáry család 233
Nyáry Bernárd 96
Nyáry Ferenc ifj. 67, 69, 233, 252
Nyáry István 69
Nyáry Krisztina, Eszterházy Miklós, előtte Thurzó Imre felesége
93, 94, 95, 99, 100, 263, 264
Nyáry Pál 83
Nyéki Vörös Mátyás 86, 91, 92, 101, 102, 216, 217, 218, 293,
300, 321, 337
Nyerges Judit 125
Ochs, Wolfgang 174
Od Háje, Vavrinec Benjamin 281
Ohrhendi, Joannes 233, 254
Okolicsnai János 233, 252
Oláh Szabolcs 72, 171
Oláh Miklós 186

- Oltard, Andreas 63, 283
 Opitz, Martin 282, 295
 Oseas (bibl.) ld. Hóseás
 Osiander, Andreas 138, 142
 Ostorodt, Christoph 168
 Osztrosith Anna, Szunyogh Mózes felesége 95, 265, 266
 Osztrosith fiúk 233, 252, 263
 Osztrosith István 69
 Osztrosith János 266
 Osztrosith Pál 70, 263, 264, 265, 266
 Ovidius Naso, Publius 139, 232
 Ozorai Imre 144
 Ötvös Ágoston 39
 Pacovský, Daniel 259
 Paksi K. György 206, 209
 Pál apostol (bibl.) 46, 57, 59, 179, 250
 Paleologus, Jacobus 204
 Pálffy Ferdinánd 260
 Pálffy Kata, Forgách Zsigmond özvegye 220
 Pálffy Kata, Illésházy István felesége 174
 Pálffy (Pálfi) Miklós 259, 260, 284
 Pálffy Pál 148
 Pálffy Tamás 265
 Pálfi Ágnes 112
 Pálházi Göncz Miklós 140, 142, 158, 174, 181, 184, 234, 255
 Palugyai Zsófia 263
 Pankotai S. Ferenc 84
 Pápai János (Kanizsai Pálfi János gúnyneve) 161
 Pápai Páriz Imre 184
 Parschitius, Elias 262
 Pareus, David 128, 129, 158, 159, 161, 162, 163, 195, 210, 328
 Pataki Füsüs János 280
 Pathai István 140, 142, 172, 184, 206, 207
 Pauli, Simon 54
 Pavercsik Ilona 10, 11, 30, 270
 Pázmány Miklós 88, 92, 98
 Pázmány Péter 30, 32, 53, 56, 62, 65, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
 93, 95, 98, 99, 101, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116,
 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 131, 133,
 136, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 150, 154, 155, 172,
 173, 180, 181, 187, 188, 211, 258, 275, 285, 286, 305, 314,
 321, 323, 324, 325, 326, 331, 336

- Péchi Simon 69, 160
Pécseli Király Imre 29, 129, 159, 160, 162, 163, 175, 188, 196,
197, 198, 201, 224, 226, 235, 243, 255, 328
Pécsváradi Péter 120, 121, 150, 175
Pelardus, Guilielmus 220
Perennyei Bálint 143
Perényi Ferenc 52, 259, 263, 264
Perényi Gábor 67, 69, 175
Perényi György 97, 102
Perényi Imre 263, 264
Perényi Péter 174
Perkins, William 85, 143
Pesti Gábor 300
Petschius, Petrus (Lani, Eliaš álneve) 115
Péter (bibl.) 218
Péter Katalin 23, 24, 25, 35, 301, 303
Pethe ld. Hethesi Pete
Pethe Rosina, Pázmány Miklós felesége 92, 98
Petki János 300
Petneházy (Petneházi) István 59
Petróczi Éva 84, 170
Pfalzi Henrietta ld. Henriette Marie von Pfalz-Simmern
Pighius, Stephanus Vinandus 298
Pilarik, Štefan 95
Pinner, Johann 264
Pintér Gábor 18
Pirnát Antal 204
Piscator, Johann 179, 234
Piscator, Ludovicus Philippus 231, 244, 245, 250, 339
Pistorius, Casparus 264
Pithyraeus Gregorius 181
„Ponciánus császár” 297
Pobst, Anton 262
Pobst, Friedrich 71
Póli István 296
Pollio, Lukás 61
Pongrácz család 70
Pongrácz Dániel 253, 263, 264
Pongrácz György 90, 93, 102
Pongrácz Mihály 90, 93, 102
Pongrácz Nagymihályi László 68
Pongrácz Sándor 69

- Poppel Éva, Batthyány Ferenc özvegye 47, 54, 83, 96, 123, 160, 173, 174
 Pósházi János 215
 Prágai András 280
 Praetorius, David 260, 263
 Preller, Kaspar 62, 63, 145, 252
 Prépostváry Zsigmond 55
 Pribek László 69
 Prodner, Sara 262
 Prokopenský, Samuel 264
 „Ptolemaeus” 296
 Purcher, Joannes 291
 Puteus, Casparus 262
 Puttenberger, Sophia, Kiss Ádám felesége 263
 Rabe, Gottfried 153
 Radecius, Valentinus 77, 184, 208
 Raduch, Joannes 264
 Raphanides, Melchior 261
 Rainer, Melchior ld. Reiner, Melchior
 Rákóczi család 130, 131, 132, 245, 276
 Rákóczi Ferenc I. 65, 84
 Rákóczi György I. 39, 53, 54, 67, 68, 69, 97, 128, 132, 133, 137, 162, 168, 174, 175, 198, 250, 252, 253, 258, 259, 265, 276, 280, 287, 291, 292, 294, 326
 Rákócz György II. 39, 48, 65, 85, 96, 108, 131, 156, 170, 199, 227, 233, 235, 238, 246, 259, 263, 264, 276, 284, 292, 298
 Rákóczi Pál 252, 265, 266
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 92
 Rákóczi Zsigmond, herceg 68, 69, 108, 131, 199, 227, 233, 235, 238, 246, 251, 263, 264, 265, 266
 Rákóczi Zsigmond (korán elhunyt) 65, 70, 253, 261, 266
 Rákosi András 49, 299
 Ramée (Ramus), Pierre, de la 226, 232, 242, 250, 339
 Rampler, Anna, Mautner, Johann felesége 262
 Ráskai Gáspár 296
 Rataj, Václav 47, 229, 243, 258, 265
 Ratułowsky, Joannes 259
 Réczés János 211
 Redmeci T. János 253, 258, 282
 Regis, Joannes 147
 Reihing, Jakob 142
 Reiner (Rainer), Melchior 71, 253

- Reis, Friedrich 49
Remeň, Daniel 158, 185, 265
Rezenyi György 101
Reuchlin, Johann 49
Révay család 266
Révay Erzsébet, Pongrácz Dániel felesége 253, 263, 264
Révay Judit, Nádasdy Pál felesége 54, 96
Révay Péter 54, 69
Révay Tamás 265, 266
Révész Imre 180
Révész Kálmán 164
Rhaw, Georg 181, 234, 255, 331
Rheda Pál 47, 71, 189
Rhenius, Joannes 226, 243
Rholl, Job 262
Rhodtner, Jonas 262
Ries, Marianne, Müller, Johann felesége 263
Rimay János 73, 76, 83, 125, 216, 217, 218, 293, 300, 337
Ringelberg, Joachim 236, 246
Rodecki 204
Rodenburg, Johann 142
Rokossius, Jeremiás 253, 263
Romanus, Joannes Baptista ld. Elianus, Joannes Baptista
Rotterdamii Rézmann ld. Erasmus, Desiderius
Rucard, Elisabeth, Crucinger, Christof, előtte Rucard,
Balthasar felesége 263
Rudinai Fráter János 90, 93
Rudolf II., magyar király 282
Ruland, Johann 265
Ruland, Johann David 291
Ruttkay István 218, 253, 259
Salamon (bibl.) 49, 221, 297
Salánki György 220
Salgovics (Szalkovichs) Ádám 94
Samarjai (Samaraeus) János 129, 162, 163, 164, 175, 189, 190,
197, 198, 206, 328
Sámbár Mátyás 89
Sámuel próféta (bibl.) 59
Sándor István 90, 124
Sándor VII. pápa 212
Sándor, Nagy ld. Nagy Sándor
Sartorius, Andreas 156, 173

- Savonarola, Girolamo 102
 Saxo, Matthaeus 232, 261
 Schankabank, Martha, Wolff, Peter felesége 253, 263
 Scheibele, Georgius 148
 Schimer, Franz 260
Schindling, Anton 158
 Schlegel, Christoph 259, 263
 Schlonhauf-Unčovský, Jakub 259
 Schlosser, Marianna, Vatijschky, Timotheus felesége 263, 264
 Schmaltz, Valentin 204
 Schmitz, Anna, Moes, Sigismundus felesége 262
 Schmuck, Anna 264
 Schmuck, Johann 264
 Schneeweis, Catharina, Closius, Georgius felesége 262
 Schnell, Melchior 260
 Scholius, Stephanus 150
 Scholtz, Jeremias 290
 Schultz, Daniel 78, 242, 243
 Schwarzenburg (Svarzenburg), Adolf 284
 Scultetus, Abraham 52, 53, 63, 141, 207
 Sebesy (Sebesi) György 200, 235
 Seelinger, Joachim 264, 265, 266
 Selyei Balog István 67
 Sennyey (Sennyei) István 56
 Serpilia, Agneta, Glatz, Johann felesége 262
 Serpilia, Eva, Glötzel, Joannes felesége 262
 Serpilius, Johann 64, 262, 265
 Serpilius, Joannes II. 57, 260, 263, 265
 Serpilius, Joannes III. 233, 259, 260, 262, 263
 Serpilius, Samuel 262
 Sibolti Demeter 84, 85, 96, 102
 Siderius János 74, 193, 194, 196, 197, 224, 234, 235, 249, 250, 254, 334
 Simándi Mihály 85, 97
 Simonides 299
 Sinan Id. Szenen
 Sinapius, Joannes 143, 185
Singer, Bruno 58
 Solvirogram, Pannonius 216
 Sommer, Johann 137
 Somos-Újfalvi Péter 265
 Šonovsky, z Šonova Simeon 101

- Soós (Sós) György 77
Soós (Sóvári) Kristóf 46, 57
Spethe, Andreas 76
Splenius, Elias 185
Spilenberger, Jonas 262
Spilenberger (Spillenberger), Samuel 262, 291
Spiljard, Johann 195
Spökell, Paul 264
Spreitz, Georg 71
Stangen, Karl Otto 262
Stefan, Gheorghe 298
Sternacki 204
Stierius, Joannes 233, 254
Stoll, Béla 41, 305
Stöckel, Leonard 186, 187
Sturmius, Martinus 252, 264
Súri Orvos Mihály 129
Svarzenburg ld. Schwarzenburg, Adolf
„Sylvanus” 297
Sylvester János 40, 226, 312
Szabó András 9
Szabó Károly 15, 16, 20, 305
Szakmári Fabricius István 296
Szalaszegi György 87
Szalárdi Miklós 84
Szalkovichs ld. Salgovics
Szalóczi Mihály 144
Szathmári István 40
Szathmári Ötvös István 195
Szálka Irma 305
Szárászi Ferenc 194, 235, 249, 334
Széchy Éva, Illésházy Gábor felesége 70, 95, 261
Széchy György 95
Széchy Mária, Bethlen István, iun., később Wesselényi Miklós felesége 94, 246, 263, 264
Széchényi György 132, 133, 326
Szécsi Mihály 54
Szeczer György 174
Szegedi Anna, Krausz János felesége 82, 96, 99, 246, 265
Szegedi Dániel 112, 139, 159
Szegedi Gáspár 53, 82, 175
Szegedi Gergely 76

- Szegedi Márton 96
 Szegedi Veres Gáspár 297
 Székely Boldizsár 263
 Székely Zsuzsanna 263
 Szelecsényi alias Jakubowski, Stephanus 259
 Széll Farkas 300
 Szenen basa (Sinan Kodja) nagyvezír 298
 Szenci Cserne Péter 188
 Szenci Kertész Ábrahám 17, 44, 67, 100, 207, 250
 Szenci Molnár Albert 39, 40, 41, 47, 52, 53, 63, 74, 75, 76, 82,
 85, 96, 98, 118, 120, 121, 137, 140, 141, 150, 175, 180, 181,
 188, 194, 196, 197, 206, 207, 221, 227, 228, 235, 239, 240,
 249, 253, 259, 293, 300, 312, 317, 331, 334, 339
 Szentgyörgyi Gergely 92, 93, 102
 Szentiványi Dezső 192
 Szentmártoni Bodó János 49, 299
 Szentpéteri Márton 107, 138
 Szepsi Csombor Márton 233, 252, 289
 Szepsi Korotz György 280
 Szepsi Laczkó Máté 118
 Szepsi Mihály 118
 Szikszai Fabricius Balázs 227, 239, 249, 251, 252, 253, 255, 339
 Szikszai Hellopoeus Bálint 183, 194, 197, 234, 245
 Szilágyi Benjámin István 148, 242, 244, 250, 251
 Szilágyi Tarpai András ld. Tarpai András
 Szilvásújfalvi Anderko Imre ld. Újfalvi Imre
 Szimneyi József 161
 Szmracsányi Péter 174
 Szoboszlai Miklós 139, 182, 234, 249
 Szokolyai Anderko István 83, 86
 Szombathelyi Márton 278
 Szöllősi Benedek 77
 Szőlősi István 298
 Szőlősi János 165, 251
 Szőnyi Etelka 19
 Sztárai Mihály 49, 52
 Sztripszky Hiador 20, 199
 Szunyogh János 95
 Szunyogh Mózes 95, 98
 Szyl Miklós (Pázmány Péter álneve) 117
 Tábori György 78
 Taganius, Adam 49

- Takács Miklós 54
Táallyai Pál 298
„Tancredus király” 296
Tárkányi István 96
Tarnai Andor 207, 216, 282
Tarnóc Márton 221
Tarnóci, Martin 143, 153, 158, 260
Tarnóczy Mátyás 239, 259
Tarpai (Szilágyi) András 250, 251
Tartzianus, Paulus 158
Tasi Gáspár 62, 91, 93, 127
Tasi Réka 305
Técsi Joó István 185, 250, 251
Téglásy Imre 52
Tein, Georg 262
Tejfalvi Csiba Márton 154, 155, 175
Tekenyei Pál 261
Telegdi Anna, Nyáry István felesége 53
Telegdi János 53
Telegdi Miklós 44, 52, 53, 111, 202, 275, 334
Telegdy Borbála, Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem felesége 92
Telkibányai István 170, 173, 330
Temper, Basilius 181
Teodorescu, Mirela 199
Tétényi (Theteni) Dániel 181
Teutovillanus, Andreas 263
Textor, Joannes 207
Theteni Dániel 181
Thienemann, Tivadar 144
„Thirsis” 297
Thokoith (Tokoith) György 211
Thordai (Tordai) János, barát 62, 115, 154
Thordai János (kolozsvári) 204
Thököly István 95, 97, 174, 265, 266
Thury Farkas Pál 286
Thurzó Anna, Szunyogh János felesége 95
Thurzó család 71, 174
Thurzó Erzsébet 93, 99, 263, 264
Thurzó György 54, 65, 69, 70, 115, 122, 175, 294
Thurzó Imre 93, 94, 100, 162, 263, 264
Thurzó Katalin 265, 266
Thurzó Kristóf 91, 93, 265, 266

- Thurzó Szaniszló 69, 70, 95
 Thurzó Zsuzsanna, Forgách Zsigmond felesége 54
 Tiszta János 182
 Titelmann, Franciscus 232, 254
 Tóbiás (bibl.) 49
 Tofaeus (Toufaeus), Mihály 164, 250, 251
 Tokoith Id. Thokoith
 Toldi Miklós 296
 Tolnai Balog János 265
 Tolnai Dali János 170, 171, 175, 330
 Tolnai Pap István 85, 97, 162, 175
Tomka-Szászky János 87
 Toppertzer, Eva, Engel, Tobias felesége 262
 Tordai Máté 204, 218
 Tornai Pap István 182
 Toroczkai (Torockai) Máté 166, 179, 204, 218
 Tory, Wilhelm 57
 Tótfalusi (Misztótfalusi) Kis Miklós 29, 40, 312
Tóth Kálmán 82
 Tradel, Georg 168
 Trajan, Benešovský, Adam 259, 290
 Třanovský Jiřík 77, 78, 95, 98, 99, 318
 Truchsess, Erhardt Ferdinand 156
 Trusius, Hiobus 185
Turóczi Trostler József 141
 Türck, Sebastian 64
 Turner, Laurentz 264
Tüskés Gábor 26, 84, 92
 Tyukodi Márton 59
 Udvarhelyi Péter 139
 Újfalusy Éva, Osztrosith Pál felesége 263, 264, 265
 Újfalvi (Szilvásújfalvi) Imre 73, 74, 76, 210, 249
 Újfalvi Katona Imre 129, 139
 Ulászló IV., lengyel király 263
 Uriás (bibl.) 49
 Ursinus, Elias 242
 Ursinus, Zacharias 195
 Uzoni Balázs 139
 Váci P. András 170, 330
Vadai István 19, 92, 217
 Valentin Péter 98
 Vámosi Gergely 95, 98

- Váradai Judit 68, 70
Váradai K. Mihály 249, 265
Váradai Miklós 68, 70
Várday (Várdai) Kata, Nyári Pál özvegye 83, 96, 100
Várfalvi Kósa János 76, 203, 204, 235, 254
Vári Miklós 59
Varias Béla 163, 197
Varlaam 199
Vásárhelyi Dániel 130, 131, 326
Vásárhelyi Gergely 44, 45, 90, 93, 108, 202, 205, 208, 220, 334
Vásárhelyi Judit P. 10, 11, 41, 67, 82, 121, 141, 143, 207, 305
Vásárhelyi Kerekes István 258
Vass Mihály 259
Vatijaschky (Vatijaschki), Timotheus 263, 264
Vedelius, Nicolaus 155
Veres Balázs 275
Veresmarti Mihály 124, 125, 127, 128, 129, 153, 155, 159, 173
Veresegyházi Szentyel János 86
Vergilius Maro, Publius 232, 294
Veselský-Laetus, Jiří 57, 59, 179, 207, 234, 250
Viczei Anna, Kassai István felesége 67
Vidos Lénárd 84, 211
Viskolcz Noémi 107, 138, 231, 245
Viszocsáni Ilona 239
Vit, Catharina, Serpilius, Samuel felesége 262
Vitelleschi, Muzio 212
Voetius, Gisbertus 148, 149
Vokál, Václav 228
Vokálova, Dorota 99
Volkel (Volkelius), Johann 138, 167
„Volter király” 297
Wagner, Leonard 264
Wagner, Martin 264
Wagner, Valentin 227, 253
Wallenstein, Albrecht 284
Wéber, Johann 291
Wencelius, Lucas 78
Wendelin, Marcus Friedrich 228, 339
Werbőczy István 233, 274
Wesselényi Ferenc 94, 258
Wesselényi Ilona, Perényi Ferenc felesége 263, 264
Wisotzky, Samuel 263

Windisch, Johann 262
Windisch, Paul 219
Wladár, Anna, Creutzer, Samuel felesége 264
Wolff (Wolf), Peter 253, 262, 263
Wolfius, Adam 149
Woliński, Wladislaw 70
Wolleb, Joannes 182, 234, 241, 249, 332
Wolphius, Joannes 153, 229, 247, 258, 259a
Wranai, Dorothea, Faschko, Jacobus felesége 262
Xylander Stephanus 265
Younge, Richard 221
Zabeler, Hiob 262, 263
Zabeler (Zabler), Peter 218, 219, 262
Zabeler, Susanna, Windisch, Johann felesége 262
Žalansky, Havel 101
Zavari György 93, 99
Zay János 265, 266
Zay László 174
Ziegler Georg 98, 221, 338
Zimmermann, Matthias 64
Zipser, Servatius von 78
Zólyomi Dávid 70
Zólyomi Perinna Boldizsár 86, 95
Zoványi Jenő 85, 108, 169, 171
Zrínyi Miklós, a költő nagybátyja 78
Zrínyi Miklósné 117, 300
Zvonarics György 54, 159, 160, 174
Zvonarics Imre 116, 117, 138, 174, 181
Zvonarics István 54, 161, 162, 174
Zvonarics Mihály 54, 55, 138, 161, 174, 181, 184, 327
Zwessenpauer, Johann Clemens 148, 149
Zsuzsánna (bibl.) 49, 220

TITKOK TITKA.

Az az:

AZ ÓRÓKTÓL FOGVA MAGA-
tol ő- szinte való, és meg oszladozhatatlan egységű
JEHOVAI természetben lévő, és élő, állatval, hara-
lomval, és méltósággal egyenlő ELOHIM személyek-
nek, háromi többségek felől való meny-
nyeci tirkos tudomány.

MELLY

AZ OV, ÉS UJ TESTAMENTUMOKI
kétiégetlen igazsága, Isten ihlette szent-írásokból, az
üvösségre elégségesen ki nyilatkoztatik, el-rontathatatlanul meg-
erősítetnek és a Régiék helyébe minapében támadott új Tévelygök-
nek, s nevezet szerént EN YEDI GYÖRGYnek, restli okoskodásitól, a-
gyas tsavargásitól, és színes magyarázatitól, s' fortélyos ellen-
vetésitől valtaon meg-oltalmaztatik,

*Es, imé, azon egy igaz JEHOVAH Istennek, az ATY Anak,
ELT Anak és SZENT-LELEKnek, dűtsőségére, a Magyar Ke-
refesztyénégnek az igaz Isteni-isméretben való gyarapodására, s az
ellen-káromkodoknak pedig szájok bé dugartatására, minden
olvasai akarokval Istenes kegyességből és atyafiságos
szeretettel közzétetik.*

GELEJI KATONA ISTVANTOL,
Az Erdély országi igaz Keresztyén Ekklesiának Püf-
pököktől, és a Gyula-Fejir-varinak első rendű
Tanítójáról.

Ki-nyomatattatott GYŰLA-FEJIR-VARATT,
AZ IGENEK MEG-TESTESŰLESÉNEK M. DC. XLV. esztendejében

3990 Ft

ISBN 978-963-200-543-0

9 789632 005430 >